

श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥ श्रीसरस्वत्यै नमः ॥ ॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ यं वक्रं मुकुरा इवेन्द्रियमनोमायाः परागृह्यतां निवृत्तस्तथविमादिनापि च विराट्मुत्रेशभावं गतम् ॥
 तं प्रत्यगृह्यमक्षरमणुं त्यक्तोपनेत्रत्रयाः श्रीगोपालमुपास्महे श्रुतिशिरसिर्वीरिवैर्दशितम् ॥ १ ॥ बाह्यस्तेनाभिभाषी बहिर्लवसितं याति तर्कोप्रतिष्ठा भीमांसा प्रातिहार्य भजति
 गुणगणं यस्य सङ्ख्याति साङ्ख्यः ॥ हर्षोऽन्तर्लोकेशुद्धे निहितमुपनिषद्ब्रह्मवृन्दैः परं मे भाग्यं श्रीलक्ष्मणार्यो जगति विजयते यस्य लेखाः शिवाद्याः ॥ २ ॥ व्याचक्रे चित्तशुद्धये
 शतपथहृदयं यः पुराणेतिहासैश्चैकैक्यैकबीजं फणिपतिविहितं योगशास्त्रं च भाष्यैः ॥ मूलध्वान्तापहत्यै श्रुतिशिरसिगिरां ब्रह्मसूत्रै रहस्यं वेदव्यासः स भूयादखिलभवभयध्वस्तये-
 स्मद्विधानाम् ॥ ३ ॥ हरिविविधिसिद्धशक्तिपराशरव्यासशुक्देवान् ॥ वैशम्पायनमुग्रश्रवसं च नुमः पुराणगुरुमुख्यान् ॥ ४ ॥ कणभक्षमक्षचरणं जैमिनिकपिलौ पतञ्जलिं च नुमः ॥
 श्रीमद्व्यासवचान्बुधिनयसिकार्वर्षिणो मुदिरात् ॥ ५ ॥ सर्वविदेशतामाविष्किर्षू पूर्वपूरुषौ ॥ श्रीनारायणधीरेशरूपौ हरिहरौ नुमः ॥ ६ ॥ बहून्समाहृत्य विभिन्नेदस्थान् को-
 शान् विनिश्चित्य च पाठमध्यम् ॥ प्राचां गुरुणामनुसृत्य वाचमारभ्यतेऽयं हरिवंशदीपः ॥ ७ ॥ टीकान्तराणीन्द्रविभ्राणि बाह्याथरत्नानि चकस्यन्तु ॥ अन्तर्निगूढार्थचय
 प्रकाशो दीपः क्षमो भारतमन्दिरस्मिन् ॥ ८ ॥ ईशप्रसादादवितुं स्ववंश्यान् भगीरथमेव मया प्रणीतः ॥ वंशे हरयोऽजति तीर्थगङ्गा लोकत्रयीजड्यमलं धुनेतु ॥ ९ ॥ उत्ताने-
 ष्विह कोशविग्रहबलं पदेषु नैवाश्रितं गम्भीरेषु न सेतवो न विहिताः कूटा न न स्फोटिताः ॥ न च्छिन्ना न तमश्चराननततिर्मका न नाल्हादिता नो दीनाश्च विमोषणा न विहिताः
 श्रीलक्ष्मणार्यश्रितैः ॥ १० ॥ इह खलु भगवान्पराशर्यः परमकारुणिकः सकलसंसारानर्थसङ्कटात् जडात् जन्तुर्गुद्विधीषुः सर्वश्रुतिरहस्यप्रकाशकं महाभारताख्यमितिहा-
 सं प्रणिनाय । तत्र शतं पवाणि तेव्वन्तिमं पर्वत्रयं हरिवंशरूपम् । यथोक्तम् अनुक्रमणिकाध्याये—हरिवंशस्ततः पर्व पुराणं खिलसंज्ञितम् ॥ विष्णुपर्व शिशोश्चर्या विष्णोः कं-
 सवधस्तथा ॥ भविष्यं पर्व चाप्युक्तं खिलेष्वेवाद्भुतं महत् ॥ एतत्पर्वशतं पूर्णं व्यसिनोक्तं महात्मनेति । तथा ग्रन्थसङ्ख्याया अपि—एकं शतसहस्रं च मानुषेषु प्रतिष्ठितमि-
 त्युक्तायाः हरिवंशेनैव पूरणात् । हरिवंशान्ते—भविष्योत्तरमेतत्ते कथितं भारतं मयेत्युपसंहाराच्च भारतान्तर्गतत्वमस्य । यच्च शास्त्रान्तरस्थं शास्त्रान्तरे प्रयोजनवशात्कथ्यते यथा
 बह्वृचेषु श्रीसूक्तमेथासूक्तादितत्खिलमित्युच्यते । तथात्राष्टादशपरवात्मनीतिहासे हरिवंशाख्यं खिलं विष्णुपुराणं भविष्यपुराणरूपं तत्र तत्र सूचितस्य कृष्णमाहात्म्यस्य मोक्षधर्मा-
 पयोगिनो वैराग्यस्य चोपबृंहणार्थं पठितम् । पुराणं खिलसंज्ञितमिति । तत्र पुराणशब्दप्रयोगात् एवं च यथाव्युद्बेदविहितोपि सोमयागो वेदान्तरविहिताभ्यां स्तोत्रशास्त्राभ्यां
 विना न पूर्यते एवं भारतपारायणमपि हरिवंशं विना न पूर्यत इति ज्ञापनार्थं पर्वसङ्ख्यायां श्लोकसङ्ख्यायां चास्यान्तर्भाव उक्तः । अन्यथा तत्र संख्यान्तरमेवावश्यक्यदित्यास्तो-
 तावत् । टीकान्तरोक्तप्रकारास्त्विह विस्तरभयादमूलत्वाच्च न लिख्यन्ते । ग्रन्थादौ विद्वद्विधाताय प्रचयगमनाय च कृतं मङ्गलं शिष्यशिक्षायै पुनः स्मारयति ॥ नारायणमिति ॥
 नरेण अनादविधावता जीविन स्वकर्मद्वारा सृष्टं नारं शरीरं तदेव अयम् प्रवेशस्थानं यस्य सः तं नारायणं जीवास्त्रियमायितुमन्तःप्रविष्टं शास्त्रारम्भ । तथाच श्रुतिः । अन्तःप्रवि-

ष्टः शास्ता जनानामिति । तथा नरं जीवं हिरण्यगर्भं तत् उत्तमं हिरण्यगर्भं दुल्लुप्ततरोऽन्तर्यामी तत् उत्कृष्टतमस्तु शुद्धश्चिदात्मा तमिति । एवमशब्दस्तेषामवश्यं नमस्कार्यत्वमाह । चशब्दः समुच्चयार्थः । एतेषां नरनारायणनरोत्तमानां तत्त्वबोधानां सरस्वतीं च नमस्कृत्यैव ततो व्यासस्तयैव सरस्वत्या लोकानुग्रहार्थम् आविष्टो जयत्यविद्यामनेनेति जयसंज्ञ-
मविद्याध्वान्तनाशकं ग्रन्थमुदीरयत्तद्वदित्यर्थः ॥ १ ॥ द्वैपायनोष्ठेत्यादयोन्यत्रस्थाः षट् श्लोका विभूतिकथनार्थमत्र पठ्यन्ते । अप्रमेयम् अद्भुतं पुण्यं धर्मवृद्धिकरं पवित्रं
दृष्टारिष्टनाशकं पापहरं दुर्वर्तनाहरं शिवं सुखप्रदं पुष्करम् आदित्यं ततोपि पावनमित्यर्थः ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ शताश्वमेधस्य चतुःसहस्रस्य चत्वारि सहस्राणि सत्रपरि-
वेष्टणानि अक्षयान्नप्रदानानि यस्मिन् कर्तौ तस्य सहस्रं सत्रपरिवेष्टणमिति श्रुतिः । शतक्रतोश्च इन्द्रपदप्रापकं यत्कर्म तस्य दानात् अर्थतः पाठतश्च परिशोधनात् । द्वेप् शोधने ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥ नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ॥ देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥ १ ॥ द्वैपायनोष्ठपुटनिःसृतमप्रमेयं
पुण्यं पवित्रमथ पापहरं शिवं च ॥ यो भारतं समधिगच्छति वाच्यमानं किं तस्य पुष्करजलैरभिषेचनेन ॥ २ ॥ जयति पराङ्गरसूनुः
सत्यवतीहृदयनन्दनो व्यासः ॥ यस्यास्यकमलगलितं वाङ्मयममृतं जगत्पवति ॥ ३ ॥ यो गोक्षतं कनकशृङ्गमयं ददाति विप्राय वेदविदुषे
बहुविश्रुताय ॥ पुण्यां च भारतकथां शृणुयाच्च तद्रतुल्यं फलं भवति तस्य च तस्य चैव ॥ ४ ॥ शताश्वमेधस्य यदत्र पुण्यं चतुःसहस्रस्य
शतक्रतोश्च ॥ भवेदुन्नतं हरिवंशदानात्प्रकीर्तितं व्यासमहर्षिणा च ॥ ५ ॥ यद्वाजपेयेन तु राजसूयाहृष्टं फलं हस्तिरथेन चान्यत् ॥ तल्लभ्यते
व्यासवचनः प्रमाणं गीतं च वाल्मीकिमहर्षिणा च ॥ ६ ॥ यो हरिवंशं लेखयति यथाविधिना महातपाः सपदि ॥ स जयति हरिपदकमलं मधुपो हिं
यथा रसेन संलुब्धः ॥ ७ ॥ पितामहाद्यं प्रवदन्ति षष्ठं महर्षिमक्षयविभूतियुक्तम् ॥ नारायणस्यांशजमेकपुत्रं द्वैपायनं वेदं महानिधानम् ॥ ८ ॥

॥ ५ ॥ हस्तिरथेन हस्तियुक्तयद्दानेन ॥ ६ ॥ स जयति आक्रमते ॥ ७ ॥ आद्यं पुरुषमित्यादि व्यासवाक्यमवतारिण्यात् न सतः व्यासं नमस्करोति । पितामहाद्वामिति ।
अहं तं द्वैपायनं व्यासं वेदं उपासे विदेरुत्तमैकवचनं विदेरुपास्त्यर्थत्वं च सर्वेदग्रिमिदम् । तस्य विशेषणं महानिधानमिति निर्धयते स्थाप्यतेऽस्मिन्सर्वमर्थजातमिति निधानं वेदं
ईश्वरो वा महत् निधानं यस्मिन्निवति वेदस्येश्वरस्याधिष्ठानमित्यर्थः । तं कं यस्मात्षष्ठं पितामहस्य ब्रह्मण आद्यं पितामहाद्यं नारायणं प्रवदन्ति । एवं हि पितृपितामहादिक्रमेण
व्यासपराशराक्षिवसिष्ठब्रह्मण्यः पञ्चभूतान्द्रोऽष्टैः शृणुरिति भवति । परे तु यं पितामहात्षष्ठं वदन्तीति संयोज्य वसिष्ठब्रह्मणोर्मध्ये मनुं मित्रावरुणौ वा कल्पयित्वा व्यासं ब्रह्मणः
षष्ठमाहुः । परे पितामहपदस्यैव विष्णुं गृह्णन्ति महर्षिः ऋषिर्विश्वः काव्येनेति श्रुतेर्महान्तं काव्यस्य कर्तारं सन्वदृष्टारं वा । अक्षय्यविभूतियुक्तम् अनन्तयोगैश्वर्ययुक्तम् । नाराय-

णस्यांशाज्जातम् अंशजम् । एकः शुक्रः श्रेष्ठो वा पुत्रो यस्य तम् । यद्वा व्यास एव अहं मनुष्यं सूर्यश्चेति वामदेवत्वत्यगतिञ्च ब्रह्मानुसंधानः स्वात्मानमेव नमस्करोति । तथा च दृष्टं महामेव नमो नम इति । अस्मिन्क्षेत्रे द्वैपायनं व्यासम् अहं महानिधानं ब्रह्म वेदं जाने इति स्वरूपानुवादेन ब्रह्मभावो विधीयते । यद्वा द्विपो गजरतस्येदमसाधारणं शुण्डादण्डादिलक्षणं तदेव अयनं ज्ञापकं यस्य तं द्वैपायनं गजाननम् । यद्वा द्वीपी व्याघ्रः तस्येदं चर्म द्वैपं तदेवायनं यस्मैति द्वीपिचर्मपरिधाना शुष्कमांसातिभिरवेति स्मृत्युक्तः शक्तिविग्रहो द्वैपायनस्तम् । यद्वा द्वीपेषु सप्तसु अयनं चिह्नं प्रकाशकं स्वरूपं यस्य नतु पातालादिविब्रति द्वैपायनः स्वार्थे तद्धितः द्वैपायनः सूर्यः । यद्वा द्वैपं गजचर्मयनं ज्ञापकं यस्य तत् द्वैपायनं गजचर्मधरं महेश्वरम् । यद्वा अप्सर्हितत्वात् द्वीपम् अयनं स्थानं यस्य स्वार्थे तद्धितः द्वैपायनः श्वेतद्वीपपतिर्विष्णुः तं वेद उपासे अत्र सर्वेषामपीश्वरत्वात् पितामहानुत्पष्टत्वं घटते । तथाहि सदसच्छब्दवाच्यान्मायाशबलात् ब्रह्मणो अव्यक्तम् अव्यक्तात्महतं महतोऽहंकारः अहंकारात्तच्च तन्मात्राणि । पञ्चतन्मात्राभ्यः पञ्च महाभूतानि तेभ्यश्चतुर्मुखशरीरमिति सृष्टिक्रमस्यागमसिद्धस्यालोचनायाम् आरोहक्रमेण तेषां पितामहात्पष्टत्वं घटते । महर्षिमिति सर्वज्ञत्वमुक्तम् । नारायणः परं ब्रह्म तस्य अंश इवांशो मायायां चित्प्रतिबिम्बः तेन निवृत्तत्वादेव मायाशबलम् नारायणस्यांशजम् एको हिरण्यगर्भाख्यः पुत्रो यस्य तम् । यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वमिति श्रुतेः । महानिधानं सर्वकारणं

आद्यं पुरुषमीशानं पुरुहूतं पुरुहूतम् ॥ ऋतमेकाक्षरं ब्रह्म व्यक्ताव्यक्तं सनातनम् ॥ १ ॥

असञ्च सदसञ्चैव यद्विश्वं सदसत्परम् ॥ परावराणां स्रष्टारं पुराणं परमव्ययम् ॥ २ ॥

महत्परमं लयस्थानम् ॥ ८ ॥ ग्रन्थप्रवृत्तिबीजभूतं शौनकाग्रं मङ्गलाचरणपूर्वकमवतारयति । आद्यं पुरुषमिति । हरिं नमस्कृत्य शौनकः सौमिं प्रपच्छेति तुरीयचतुर्गतयोर्विक्रयोरन्ययः । अत्र भूबीजाङ्कुरतरुफलोपमाः पञ्च ब्रह्मपुरुषाः क्रमेण शुद्धचैतन्यम् १ मायाशबलः २ सूत्रात्मा ३ विराट् ४ विष्णुश्चेति संज्ञां लभन्ते तत्र मूर्त्यनीयं शुद्धचैतन्यम् आद्यं पुरुषमित्यनुसंधत्ते । ईशानमिति द्वितीयं मायाशबलं बीजस्थानीयम् । मायिनं तु महेश्वरमिति श्रुतेः । पुरुहूतं पुरुहूतामित्यङ्कुरोपमं तृतीयं सूत्रात्मानम् सहि पुरुषिर्बहुभिर्यजमानैर्ब्रह्महूतं स्तूयते च बहुमिरिटं चेत्यपि द्रष्टव्यम् यदाह यास्कः यदेनमृगभिः शंसन्ति यजुर्भिर्यजन्ति सामभिः स्तुवन्तीति तथा श्रुतावपि सूत्रात्मानं प्रकृत्य तद्विदमाहुरमुं यजामुं यजेत्येतस्यैव सा विमृशिरिति तस्यैवं सर्वयष्टव्यदेवतात्मत्वमाप्नायते । किमेतत् पुरुषत्रयं पृथक् सिद्धम् उत प्रथमेस्मिन्नेव जलाशये तर्ङ्गबुद्बुदविवेतरौ कल्पितौ इत्याशङ्क्याह । ऋतमेकाक्षरं ब्रह्मेति । ऋतं सत्यं अर्वाधितं एकं मायासंघर्षराहित्यात् । अक्षरं सूत्रात्मवत् क्षरति अकार्यत्वात् । अतएव ब्रह्म त्रिविधपरिच्छेदशून्यं यदेवंरूपं वस्तु तदेव व्यक्ताव्यक्तं सूत्रेशानरूपम् किं व्यक्ताव्यक्ते तस्य परिणामौ नेत्याह । सनातनं सर्वदैकरूपं कूटस्थं रज्ज्वां दण्डधारादिव्यब्दाव्यक्ते तत्रोत्पद्यते इत्यर्थः ॥ १ ॥ चतुर्थं तद्रूपं विराट्पुरुषमाहात्म्यमिति । यत् सदसत्परं कार्यकारणभ्यां सूत्रेशानाभ्यामन्यत् शुद्धं ब्रह्म तदेव विश्वं विशिनष्टि असदिति । सतो विलक्षणम् अनिर्वचनीयं यस्मात् सदसच्च सत्

इक्ष्यमानत्वात् असच्च नेह नानस्ति किंचनेति श्रुत्या ब्रह्मज्ञानोत्तरं तदाधस्य दर्शितत्वात् । तस्मादिदमसदनिर्वचनीयमेव नहि परस्परविरुद्धाभ्यां सत्त्वासत्त्वाभ्यामाक्रान्तं किञ्चिदस्त्वस्ति । एवं सूत्रेनानयोग्यनिर्वचनीयत्वं बोध्यं विवर्हेतुत्वात् कार्यकारणयोः समसत्ताकत्वनियमात् । आद्यः पुरुषस्तु नानिर्वचनीयः तत्र कारणत्वस्योपाचारिकत्वात् । यथोक्तम्—अस्य द्वैतेन्द्रजालस्य यदुपादानकारणम् । अज्ञानं तदुपाश्रित्य ब्रह्म कारणमुच्यते इति । फलोपमं पक्षम् विष्णुमह । परावराणां स्रष्टारमिति परे सूत्रात्मानः अवरे विराजः तेषां स्रष्टारम् परिणतानेकबीजगमोदृक्षस्थायि फलदानके वटाङ्कुरास्तवस्थ संभवन्ति एवं कार्यापाधिरिच्छादापि चतुर्भुजादः पारे पराद्धं सूत्रादयः संभवन्तीत्युक्तम् । तस्य परावराणां स्रष्टृत्वं पुराणि नैवं फलवदयं जन्मो न भवतात्यर्थः । अतएव परम् अत्यन्तम् अव्ययम् अपक्षयशून्यम् एतत् वियदादिवद्भगवन्मूर्तिनित्यमुक्तम् । तथाच स्मृतिः देवानां कार्यसिद्धयर्थमाधिर्भवति सा यदा । उत्पद्येति तदा लोके सा नित्याप्यभिधीयते ॥ २ ॥ सङ्गन्यम् आनन्दवहं मङ्गलम् आनन्दरूपम् विष्णुं व्यापनशीलम् वरेण्यं सुभु-
मिर्वर्णयिम् अनवम् आगन्तुकदोषशून्यम् । शुचिं स्वभावशुद्धम् । हर्षकिशब्द इन्द्रियाणां प्रवर्तकम् । चराचरस्य गुरुं हितोपदेष्टारम् । हारं सर्वपापहरम् ॥ ३ ॥ नैमिषारण्य इत्य-

मङ्गल्यं मङ्गलं विष्णुं वरेण्यमनयं शुचिम् ॥ नमस्कृत्य तृयीकेगं चराचरगुरुं हरिम् ॥ ३ ॥ नैमिषारण्ये कुलपतिः ज्ञानकर्तु महामुनिः ॥ सौतिं पप्रच्छ धर्मात्मा सर्वज्ञास्त्रिविशारदः ॥ ४ ॥ ज्ञानक उवाच ॥ सौते सुमहदाव्यान् भवता परिकीर्तितम् ॥ भरतानां च सर्वेषां पार्थिवानां तथैव च ॥ ५ ॥ देवानां दानवानां च गन्धर्वैरगरक्षसां ॥ दैत्यानामथ सिद्धानां गुह्यकानां तथैव च ॥ ६ ॥ अत्यद्भुतानि कर्माणि विभ्रमा धर्मानिश्चयाः ॥ विचित्रा च कथायोगा जन्म चाध्यमनुत्तमम् ॥ ७ ॥ कथितं भवता पुण्यं पुराणं श्रुण्वया गिरा ॥ मनःकर्णसुखं सौते ग्रीणात्यमृतसंमितम् ॥ ८ ॥ तत्र जन्म कुरूणां वै त्योक्तं लौभहर्षणे ॥ ननु बृष्णन्यकानां च तद्भवान् वक्तुमर्हति ॥ ९ ॥

क्षराधिक्यमार्षम् । कुलपतिः—एकदशमहाणां योऽन्नदानादिना भरेत् । स वै कुलपतिर्नित्यं वेदवेदङ्गपारा इत्युक्तलक्षणः । योगसिद्धिमानित्यर्थः । सिद्धो हेतुः महामुनिः ध्यान-
निष्ठः । अत्रापि हेतुर्धर्मत्वोति तत्र हेतुः सर्वशास्त्रविशारद इति एतेन सर्वशास्त्रविदां अनुष्ठितकर्तृनां ध्यायिनां प्राप्तयोगैश्वर्याणां कृतकृत्यानामप्येतत् श्रोतुं योग्यमित्यर्थः यथोक्तम्—
आत्मारामाश्च मुनयो निश्चिन्ता अप्युरुकमे । कुर्वन्त्यहैतुकीं भक्तिमित्यभूतगुणा हरिरिति । सौतिः सूतः, अग्निकुण्डरमुद्भूतः सूत निर्बलमानसेति पौराणिकप्रसिद्धेश्वरिजो लोभहर्ष-
णस्तस्य पुत्रम् उग्रश्रवसम् । ननु ब्राह्मण्यां क्षत्रियात्सूत इति स्मृत्युक्तं तद्धितानर्थक्यापत्तेः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ अद्यं गन्धर्वासादिक्षरहितं द्रवणादीनां जन्म अनुत्तमं रतः संबन्धं विना केवलं
धर्मसामर्थ्यात् । अग्निप्रभृतिभ्यो धृष्टदुष्प्रादीनाम् अत्यद्भुतानि व्यासजन्मयो दिवैवान्धकारसृष्टयदीनि ॥ ७ ॥ भवता कथितं पुराणं मम मतः ग्रीणातीति संबन्धः ॥ ८ ॥ तत्र पुराणे ॥ ९ ॥

जनमेजय इत्यक्षराधिक्यमाप्तम् यत् यथा तत्तथा ॥ १० ॥ इति ह एवं किल आस पूर्वं वृत्तं स्वस्वगुरोः सकाशात् पूर्वं आचार्योधिगतवानिति कथ्यते स इतिहासः । आ-
 सेति अस गतिदीन्यादानोचित्यस्य लिटि रूपं सुपां तिङा समासः पारस्पर्यगता कथेत्यर्थः । तां श्रुत्वा ॥ ११ ॥ श्रुतिविस्तरं वेदोपबृंहकम् ॥ १२ ॥ शूराः प्रदुग्नादयः ॥ १३ ॥
 कर्मावदानानि कर्मोत्तमानि उत्तमानि कर्माणीति यावत् । विशेषणं विशेष्येण बहुलमिति बाहुलकात्समासः । तत्र तत्र प्रसङ्गे विस्तरेणैव विस्तरेण च ॥ १४ ॥ पुरातने पुरा-
 णे राशिः कुटुम्बः कूटसमुदाय इति वा ॥ १५ ॥ वंशकुशलो वंशाख्याने निपुणः तेषां वृष्णीनां कुलं वंशम् ॥ १६ ॥ प्रजापतेः प्रजापतिमारभ्य ॥ १७ ॥ तां पृष्ट्वा कथां वंशा-
 सौतिरुवाच ॥ जनमेजयेन यत्पृष्टः शिष्यो व्यासस्य धर्मवित् ॥ तत्तेहं संप्रवक्ष्यामि वृष्णीनां वंशमादितः ॥ १० ॥ श्रुत्वेतिहासं कात्स्न्येन
 भारतानां स भारतः ॥ जनमेजयो महाप्राज्ञो वैशम्पयनमब्रवीत् ॥ ११ ॥ जनमेजय उवाच ॥ महाभारतमाख्यानं बह्वर्थं श्रुतिविस्तरम् ॥ कथितं
 भवता पूर्वं विस्तरेण मया श्रुतम् ॥ १२ ॥ तत्र शूराः समाख्याता बहवः पुरुषर्षभाः ॥ नामभिः कर्मभिश्चैव वृष्ण्यन्धकमहास्थाः ॥ १३ ॥ तेषां
 कर्मावदानानि त्वयोक्तानि द्विजोत्तम ॥ तत्र तत्र समासेन विस्तरेणैव मे प्रभो ॥ १४ ॥ नर्च मे त्वत्तिरस्तीह कथ्यमाने पुरातने ॥ एकैश्चैवमतो
 राशिर्वृष्णयः पाण्डवास्तथा ॥ १५ ॥ भवांश्च वंशकुशलेष्तेषां प्रत्यक्षदर्शिवान् ॥ कथयस्व कुलं तेषां विस्तरेण तपोधन ॥ १६ ॥ यस्य यस्यान्वये
 ये ये तांस्तानिच्छामि वेदितुम् ॥ स त्वं सर्वमक्षेपेण कथयस्व महासुने ॥ तेषां पूर्वविमृष्टं च विचिन्त्येमां प्रजापतेः ॥ १७ ॥ सौतिरुवाच ॥
 सत्कृत्य परिपृष्टस्तु स महात्मा महातपाः ॥ विस्तरेणानुपूर्व्यां च कथयामास तां कथाम् ॥ १८ ॥ वैशम्पयन उवाच ॥ शृणु राजन् कथां
 दिव्यां पुण्यां पापप्रमोचनीम् ॥ कथ्यमानां मया चित्रां बह्वर्थां श्रुतिसंमिताम् ॥ १९ ॥ यश्चेमां धारयेदापि शृणुयाद्वाप्यभीक्ष्णशः ॥ स्ववञ्छधारणं
 कृत्वा स्वर्गलोके महीयते ॥ २० ॥ अव्यक्तं कारणं यत्तन्निर्त्यं सदसदात्मकम् ॥ प्रधानं पुरुषं तस्मान्निर्भमे विद्ममीश्वरम् ॥ २१ ॥
 स्याप्यिकाम् ॥ १८ ॥ दिव्याम् अलौकिकीं पुण्यां सुखदाम् चित्राम् आश्चर्यकराम् ॥ १९ ॥ धारयेत् हृदि पुस्तकं वा गृहे स्थापयेत् ॥ २० ॥ एवं महिकृतां कथां प्रस्ताति ।
 अव्यक्तमित्यादिना । व्यक्तात् इदं प्रत्ययोगेचरादहं प्रत्ययोगेचराच्चान्यत् । अतएव कारणं दृष्टदृश्ययोर्बाजम् यत्तदिति शास्त्रप्रसिद्धम् । नित्यम् आदानशून्यम् सदसदात्मकं स-
 त्यानृतात्मकं मायाशाबलं ब्रह्मेत्यर्थः । तदेवाह प्रधानं पुरुषमिति । तदुभयात्मकमित्यर्थः । तस्मात्कारणात् विश्वं स्थूलसूक्ष्मं जगत् निर्भमे कर्मकर्तारिप्रयोगः । ज्ञातामित्यर्थः । अत-
 एव तद्विश्वम् ईश्वरम् ईश्वराद्भिन्नम् ईश्वरमित्यनुवाचापेक्षया ह्यैवत्यम् ॥ २१ ॥

तं वै तेमेव पुरुषम् अव्यक्ताख्यं त्वं ब्रह्माणं महत्त्वाभिमानिनं विद्धि । कारुणान्यत्वात्कार्यस्य नारायणपरायणम् ईश्वराधीनम् ॥ २२ ॥ महतः सकशात् अहंकारः जज्ञे इति विपरिणामेन योज्यम् । तस्मादहंकारात् भूतानि आकाशादीनि सूक्ष्माणि जज्ञिरे । तेभ्यः सूक्ष्मेभ्यो भूतभेदाः पञ्च स्थूलभूतानि चतुर्विधानि जगद्युजानीनि च जज्ञिरे इति । एवं-
रूपः सर्गः सनातनः प्रवाहरूप उक्त इति शेषः ॥ २३ ॥ विस्तरावयवं विस्तरयुक्ताः अवयवाः नानावंशशाखाः प्रशाखाहणाः यस्य तं सर्गम् । यथाप्रज्ञं यथाश्रुतिं बुद्धिं संप्रदायं चानतिक्रम्यत्यर्थः ॥ २४ ॥ यस्मात्पुण्यकर्मणां कीर्तनं धन्यत्वादिगुणं तस्मात् कल्याय श्रोतुं गृहीतुं च समर्थाय ते तुभ्यम् आवृण्विषंशद्विष्णुवंशमविव्याप्य भूतसर्गं चतुर्विधं भूतग्राममष्टौ वक्ष्यामि । कृपु सामर्थ्ये इत्यस्य रूपं कल्प इति ॥ २५ ॥ तत इति । सूक्ष्मभूतमृष्टयनन्तरं विविधाः भौतिकीः प्रजाः सिंसुक्षुरीश्वरः अपः अबुपलक्षितं तं वै विद्धि महाराज ब्रह्माणममितीजसम् ॥ स्रष्टारं सर्वभूतानां नारायणपरायणम् ॥ २६ ॥ अहङ्कारस्तु महत्तस्तस्माद्भूतानि जज्ञिरे ॥ भूतभेदाश्च भूतेभ्य इति सर्गः सनातनः ॥ २७ ॥ विस्तरावयवं चैव यथाप्रज्ञं यथाश्रुतिं । कार्त्तिक्यमानं शृणु मया पूर्वेषां कीर्तिवर्धनम् ॥ २८ ॥ धन्यं यज्ञस्यं शत्रुघ्नं स्वर्गमाधुःप्रवर्धनम् ॥ कीर्तनं स्थिरकीर्तीनां सर्वेषां पुण्यकर्मणाम् ॥ २९ ॥ तस्मात्कल्याय ते कल्पः समग्रं शुचये शुचिः ॥ आवृण्विषंशद्विष्यामि भूतसर्गमनुतमम् ॥ ३० ॥ ततः स्वयंभूर्भगवान् सिंसुक्षुर्विविधाः प्रजाः ॥ अप एव ससर्जदौ तासु वीर्यमवासृजत् ॥ ३१ ॥ आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः ॥ अयनं तस्य ताः पूर्वं तेन नारायणः स्मृतः ॥ ३२ ॥ हिरण्यवर्णमभवत्तदण्डमुदकेन्द्रायम् ॥ तत्र जज्ञे स्वयं ब्रह्मा स्वयंभूरिति नः श्रुतम् ॥ ३३ ॥ हिरण्यगर्भो भगवानुषिवा परिवत्सरम् ॥ तदण्डमकारौद्धं दिवं भुवमथापि च ॥ ३४ ॥ तयोः शकलयोर्मध्ये आकाशमसृजत्प्रभुः ॥ अप्सु पारिधुवां पृथ्वीं दिक्षश्च दग्धा दधे ॥ ३५ ॥

स्थूलभूतपञ्चकम् जरायुगण्डादानमतम् आदौ समर्ज । तासु चाप्सु वीर्यम् अण्डोत्पदानसमर्थम् अयामुजत् निहितवान् स्वयमेव तत्र प्रविष्ट इत्यर्थः ॥२७॥ एतदेव नारायण-
नामनिर्वचश्चुत्या द्रव्यति । आपो नारा इति । नारा इत्यस्य व्याख्यानं नरसूनुव इति । एतन् तत्पुत्रा तदेवानुप्राविशदिति श्रुतेरर्थः संगृहीतः अयन् प्रवेशस्थानम् नयतीति नरः ईश्वरः
॥२८॥ तत् वीर्यम् अण्डम् अभवत् हिरण्यवर्णं चित्यकाशरूपम् अयमर्थः । उक्तक्रमे अव्यक्तात् ब्रह्मण्यो महान्तोत्तमोत्तरततः सूक्ष्मभूतानि तेभ्यः पृष्ठस्थानीयान्यप्यज्ञानि
स्थूलभूतानि तेषु रेतःस्थानीयश्चैत्यतिविम्बतयोः संघातोऽण्डं तच्च उदकेशयं क्षीरपेषु सूक्ष्मभूतेष्वेव स्थितम् । तत्र गर्भो जीववत् ब्रह्मा चतुर्मुखो जज्ञे आविर्भूत इति ॥ २९ ॥
हिरण्येति । अण्डे वर्षमात्रं स्थित्या हिरण्यगर्भः अण्डं द्वैयं द्विधाकरोत् ताभ्यां च शकलभ्यां दिवं भुवं चाकल्पयदित्यर्थः ॥३०॥ तयोर्द्वयोः शकलयोर्दन्वराळं स आकाश इत्यर्थः

१. अमुपलक्षणभूतपञ्चकम् ।

दिशथेति चकारादिगुपार्थि सूर्य कल्पयित्वा दशधा प्राच्यादिभेदेन द्वे धृतवान् । अण्डान्तराले एवेयं दिगादिकल्पना न ततो बहिरस्ताति भावः ॥ ३१ ॥ सृष्टेर्दूनाह । तत्रेति । तत्र अण्डमध्ये रतिविषयेषु प्रीतिं सृष्टिं पिण्डसृष्टिं तद्रूपम् अण्डसमानरूपात् । एतेन पिण्डब्रह्माण्डयोरुत्पत्तिप्रकारस्तुल्य इत्युक्तं भवति ॥ ३२ ॥ अन्यङ्गिरसम् अत्रिसहितमाङ्गिरसम् मानसान् मनसा संकल्पमात्रेण जनितान् ॥ ३३ ॥ सप्त मरीच्यादयः ब्रह्माणः ब्राह्मणजात्यभिमानिनः गृहाश्रमपरा इत्यर्थः । नारायणत्वकानां नारायणैकमनसां सप्तानां सप्तकमनन्दनसप्तनक्तुमारस्कन्दनारदरुद्राणाम् ब्रह्मणः सकशाज्जन्म येषां तेषां ब्रह्मजन्मनां ब्रह्मपुत्राणाम् अनादरे षष्ठी । भ्रातृनवाहत्य पुराणे वेदमार्गे एव निश्चयं गताः । कर्मैव श्रेय इति विनिश्चिताः ॥ ३४ ॥ सनत्कुमारम् चात्सनकादिन् । पूर्वेषां मरीच्यादीनाम् ॥ ३५ ॥ सनत्कुमारथेति चात्सनकमनन्दनसप्तनारदाः स्कन्दथेति षट् । तेजः

तत्र कालं मनो वाचं कामं क्रोधमथो रतिम् ॥ ससर्जं सृष्टिं तद्रूपां सष्टिमिच्छत्यजपतीन् ॥ ३२ ॥ मरीचिमव्यङ्गिरसं पुलस्त्यं पुलहं क्रतुम् ॥ वसिष्ठं च महातेजाः सोऽसृजत्सप्त मानसान् ॥ ३३ ॥ सप्त ब्रह्माण इत्येते पुराणे निश्चयं गताः ॥ नारायणत्वकानां वै सप्तानां ब्रह्मजन्मनाम् ॥ ३४ ॥ ततोऽसृजत्पुनर्ब्रह्मा रुद्रं रोषात्सप्तभवंम् ॥ सनत्कुमारं च विभुं पूर्वेषामपि पूर्वजम् ॥ ३५ ॥ सप्तैते जनयन्ति स्म प्रजा रुद्रश्च भारत ॥ स्कन्दः सनत्कुमारश्च तेजः संक्षिप्य तिष्ठतः ॥ ३६ ॥ तेषां सप्त महावंशा दिव्या देवगणान्विताः ॥ क्रियावन्तो प्रजावन्तो महर्षिभिरलंकृताः ॥ ३७ ॥ विद्युतोऽज्ञानिमेवांश्च रोहितेन्द्रधनुंषि च ॥ वयांसि च सप्तर्जदौ पर्जन्यं च सप्तर्जं ह ॥ ३८ ॥ ऋचो यज्ञेषु सामानि निर्ममे यज्ञसिद्धये ॥ मुखाद्देवानजनयत्पितृंश्चोपि वक्षसः ॥ ३९ ॥ प्रजनञ्च मनुष्यान्वै जयनात्रिममेऽसुरान् ॥ साध्यानजनयद्देवानित्येवमनुशुश्रुम ॥ ४० ॥ उच्चावचानि भूतानि गात्रेभ्यस्तस्य जज्ञिरे ॥ आपवस्य प्रजासर्गं सृजतो हि प्रजापतेः ॥ ४१ ॥

सृष्टिसामर्थ्यं संक्षिप्य निगूढं सृष्टिमकुर्वन्नावेव तिष्ठतः ॥ ३६ ॥ तेषाम् अष्टानां मध्ये सप्त यक्षः पिशाचादिसष्टुः रुद्रादन्ये दिव्या आदित्यादयः महर्षिभिः कश्यपादयः ॥ ३७ ॥ क्रियावतामपेक्षितानि हविर्मन्त्रदेवतादीनि तेषां सृष्टिमाह द्वाभ्याम् । विद्युत् इति अत्र प्रजापते रेतो देवाः देवानां रेतो वर्ष वर्षस्य रेत ओषधयः इति श्रुतिः क्रमेण वयांसिति खेचरत्वसामान्यादेवता उच्यन्ते । पर्जन्यं चेत्यौषधीनामप्युपलक्षणम् । यज्ञसिद्धये इति अत्राप्यपकृष्यते । अशनिर्वज्रम् रोहितं ऋजु अवकभिन्द्रधनुः विद्युदाद्याभिमानिन्यो देवता एव विद्युदादिशब्दैरुच्यन्ते ॥ ३८ ॥ निर्मितः सिद्धानामेव कणादीनामाविष्करणम् । वेदस्य नित्यत्वात् यष्टव्यसृष्टिमाह मुखादिति ॥ ३९ ॥ यष्टसृष्टिमाह । प्रजनात् उपर्योर्द्वयात् असुरान् । जवनात् पश्चाद्गात् असुरानिति च्छेदः । साध्यान्वाचीनान्देवान् ॥ ४० ॥ उच्चेति । तस्य आपवस्य वसिष्ठापरनाम्नः प्रजापतेः ॥ ४१ ॥

सृज्यमानाः मनसैवेति शेषः । व्याप्य तिष्ठतः आपकस्य यदा प्रजा नैव विवर्द्धन्त इति द्वयोः संबन्धः ॥ ४२ ॥ सः आपकस्य देहादः । नारी यदा रूपं गोवडवारिकं गृहीतवती तत्तज्जतीयं दृष्ट्वादिह रूपं पुरुषोपि गृहीतवान् । तेन मैथुन्यजाः प्रजाः विविधाः सृज्ये इत्यर्थः । नारी शतरूपा नाम ॥ ४३ ॥ विष्णुर्हि हिरण्यगर्भाद्वारा विराजम् आपवात्यम् असृजत् ॥ ४४ ॥ मन्वन्तरपदं व्याचष्टे सार्द्धेन । द्वितीयमिति । नारायणस्य विसर्गो हिरण्यगर्भाद्वारा व्यवहितः सर्गः स आपवः अतोस्य विष्णुगौत्रत्वात् अयोनिजाः प्रजाः प्रथमः सर्गः । स एव मनुद्वारा योनिजं प्रजासर्गं द्वितीयं सप्तजं अत एतदापकस्य मनोद्वाराभ्यं द्वितीयम् अन्तरं व्यवधानं यस्मात्सर्गो भूतस्यात्तत्र मन्वन्तरशब्दः प्रयुज्यत इत्यर्थः ॥ ४५ ॥ एतदंज्ञानफलमाह । आयुष्मानिति ॥ ४६ ॥ इति श्रीमत्सहस्रनाम्नोऽष्टाध्यायस्य प्रथमोऽध्यायः ॥

सृज्यमानाः प्रजा नैव विवर्द्धन्ते यदा तदा ॥ द्विधा कृत्वात्वनो देहमर्धेन पुरुषोऽभवत् ॥ ४२ ॥ अर्थेन नारी तस्यां स समुजे विविधाः प्रजाः ॥ दिवं च पृथिवीं चैव महिम्ना व्याप्य तिष्ठतः ॥ ४३ ॥ विराजमसृजद्विष्णुः सोऽसृजपुरुषं विराट् ॥ पुरुषं तं मनुं विद्धि तद्वै मन्वन्तरं स्मृतम् ॥ ४४ ॥ द्वितीयमापकस्यैतन्मनोरन्तरमुच्यते ॥ स वैराजः प्रजासर्गं सप्तजं पुरुषः प्रभुः ॥ नारायणविसर्गः स प्रजास्तस्याप्ययोनिजाः ॥ ४५ ॥ आयुष्मान्कीर्तिमान्बन्धुः प्रजावाञ्छुतवांस्तथा ॥ आदिर्सर्गं विदित्वेवं यथेष्टां गतिमाप्नुयात् ॥ ४६ ॥ इति श्रीमहभारते खिलेषु हरिवंशे ह० पर्वणि आदिर्सर्गकथने प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ ॥ ४७ ॥ वैशम्पयन उवाच ॥ स सृष्टासु प्रजास्त्वेवमापवो वै प्रजापतिः ॥ लेभे वै पुरुषः पत्नीं शतरूपां योनिजाम् ॥ १ ॥ आपकस्य महिम्ना तु दिवमावृत्य तिष्ठतः ॥ धर्मेणैव महाराज शतरूपा व्यजायत ॥ २ ॥ सा तु वर्षायुतं तत्त्वा तपः परमदुश्चरम् ॥ भर्तारं दीप्ततपसं पुरुषं प्रत्यपद्यत ॥ ३ ॥ स वै स्वायम्भुवस्तात पुरुषो मधुरुच्यते ॥ तस्यैकसप्ततियुगं मन्वन्तरमिहोच्यते ॥ ४ ॥ वैराजातुरुषाद्विरं शतरूपा व्यजायत ॥ प्रियव्रतोऽतानपादौ वीरात्काम्या व्यजायत ॥ ५ ॥ काम्या नाम महाबाहो कर्दमस्य प्रजापतेः ॥ काम्यापुत्रान्तु चत्वारः सम्राट् कुक्षिर्विराट् प्रभुः ॥ प्रियव्रतं सभासाद्य पतिं सा सुषुवे सुतान् ॥ ६ ॥

सर्गकथने प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ एवमयोनिजां सृष्टियुक्त्वा योनिजार्थां तावह । स इति । प्रजासु अयोनिजासु सृष्टासु सर्तृषु आपव एव द्विधा कृत्वात्मनो देहमर्धेन पुरुषोऽभवत् । अर्थेन नारीति सूचितरीत्या पुरुषो भूत्वा पत्नीं च लेभे ॥ १ ॥ महिम्ना महत्त्वेन क्षणेन योगजगुष्येन सा पत्नी शतरूपा अनन्तरुपा व्यजायत विविधरूपाऽभवत् । यच्छतत्वायाः अनेकरूपधारणसामर्थ्यं तदापकस्यैव तदनप्यत्वात्तस्या इति भावः ॥ २ ॥ प्रत्यपद्यत संतानयेति शेषः ॥ ३ ॥ स्वायम्भुवो वैराजः एकसप्ततियुगं किञ्चिदधिकमैकसप्ततियुगं चतुर्युगमित्यर्थः ॥ ४ ॥ वसिष्ठतनयायां तु काम्यायां पुत्रसंक्षिप्ततम् । वीरो वै जनयामास प्रियव्रतसुदारधीरिति वायुपुराणोक्तं प्रियव्रतमाता काम्याऽन्येत्यर्थः ॥ ५ ॥ प्रियव्रतस्य भार्या कर्दमपुत्री

काम्यान्येत्याह । काम्या नामिति । सा यास्तुतान्पुत्रेषु तानेवाह । काम्यापुत्रा इति ॥६॥७॥८॥ चतुरः सुतानाह । ध्रुवमिति । शान्तमिति विशेषणम् । आयुष्मन्तं वसुं तथेति पाठान्तरम् ॥ ९ ॥ महदशः तस्य नाम महदश इति श्रुतेः । परब्रह्म विष्णुवाक्यम् ॥ १० ॥ ब्रह्मापि विष्णुरेव भुवि प्रीत इति संबन्धः । प्रजापतिः प्रजानां ब्रह्मादीनां यतिः ॥११॥ अतिमात्रम् अनन्ताम् महिमानं माहात्म्यम् उशनाः शुक्रः तस्य देवाचार्यत्वं कचद्वारा बृहस्पतिर्हि शुक्रो भूत्वेन्द्रस्याप्तयायासुरेभ्यः क्षयायेमामविदामसृजदिति मैत्रायणीये बृहस्पतेरेव शुक्रत्वान्मानादा ॥ १२ ॥ १३ ॥ आपन्न वंशकृतत्वेन स्थापितवती ॥ १४ ॥ सर्वतेजसं सर्वदेवतेजोमयम् यथोक्तम् — इन्द्रत्वमुत्वं ज्वलनात् प्रतापं क्रोधं

उत्तानपादं जग्राह पुत्रमात्रिः प्रजापतिः ॥ उत्तानपादाच्चतुरः सुवृताऽजनयत्सुतान् ॥७॥ धर्मस्य कन्या सुश्रेणीं सुनृता नाम विश्रुता ॥ उत्पन्ना वाजिमेधेन ध्रुवस्य जननी शुभा ॥८॥ ध्रुवं च कीर्तिमन्तं च शिवं शान्तमयस्पतिम् ॥ उत्तानपादोजनयत्सुनृतायां प्रजापतिः ॥९॥ ध्रुवो वर्षसहस्राणि त्रीणि दिव्यानि भारत ॥ तपस्तेपे महाराज प्रार्थयत्सुमहद्यज्ञः ॥ १० ॥ तस्मै ब्रह्मा ददौ प्रीतः स्थानमप्रतिमं भुवि ॥ अचलं चैव पुरतः सप्तर्षीणां प्रजापतिः ॥ ११ ॥ तस्यातिमात्राष्टिं च महिमानं निरीक्ष्य च ॥ देवासुराणामाचार्यः शोकमप्युशना जगौ ॥ १२ ॥ अहोऽस्य तपसो वीर्यमहो श्रुतमहो बलम् ॥ यदेनं पुरतः कृत्वा ध्रुवं सप्तर्षयः स्थिताः ॥ १३ ॥ तस्मात् श्लिष्टिं च भव्यं च ध्रुवाच्छम्भुर्यजायत ॥ श्लिष्टेराधत्त सुच्छाया पञ्च पुत्रानकल्मषान् ॥ १४ ॥ रिपुं रिपुंजयं पुण्यं वृकलं वृकतेजसम् ॥ रिपोराधत्त बृहती चाक्षुपं सर्वतेजसम् ॥ १५ ॥ अजीजनत्पुष्करिण्यां वीरण्यां चक्षुषो मनुम् ॥ प्रजापतेरात्मजायामरण्यस्य महात्मनः ॥ १६ ॥ मनोरजायन्त दृश नडलायां महौजसः ॥ कन्यायामभवच्छ्रेष्ठ वैराजस्य प्रजापतेः ॥ १७ ॥ ऊरुः पुरुः शतद्युमस्तपस्वी सत्यवान्कविः ॥ अग्निष्टुदतिरात्रश्च सुद्युमश्चेति ते नव ॥ १८ ॥ अभिमन्युश्च दृशमो नडलायाः सुताः स्मृताः ॥ ऊरोरजनयत्पुत्रान्पद्माग्रेयीं महाप्रभान् ॥ अङ्गं सुमनसं ख्यातिं क्रतुमङ्गिरसं गयम् ॥ १९ ॥ अङ्गाःत्सुनीथापत्यं वै वेनेमेकमजायत ॥ अपचारात्तु वेनस्य प्रकोपः सुमहानभूत् ॥ २० ॥ प्रजार्थमृषयो यस्य ममन्युर्दक्षिणं कारम् ॥ वेनस्य पाणौ मथिते वभूव मुनिभिः पृथुः ॥ २१ ॥

यमाद्वैश्रवणाच्च वित्तम् । आयुःकृती वायुजनवर्नाभ्यामादाय राज्ञः क्रियते शरीरमिति ॥ १५ ॥ वीरण्यां वीरणादुहिरि ॥ १६ ॥ महौजसः महौजसः संज्ञस्य अस्यैव विशेषणं वैराजस्येति ॥ १७ ॥ सत्यवागित्यपि पठन्ति ॥ १८ ॥ पाठान्तरे महौजसः कन्यायाभिमिति शेषः । आग्नेयी अग्निकन्या आङ्गिरसं शिविमित्यपि पठन्ति ॥ १९ ॥ सुनीथा अङ्गाभ्यां मृत्योः पुत्री अजायत अजनयत् । अपचारादिवतादिदोहात्प्रकोपः श्रुनीमिति शेषः ॥ २० ॥ प्रजार्थं संतानार्थम् । यस्य मुनिप्रकोपहतस्य ॥ २१ ॥

एषः पृथुः प्रजाः मुदिताः करिष्यतीत्यन्वयः ॥ २२ ॥ इमां पृथ्वीं क्षत्रपूर्वजः क्षत्रजातौ प्रथममुत्पन्नः ॥ २३ ॥ तस्मात्तन्निमित्तीकृत्य पृथगेयज्ञे हि अग्निः सूतमागधावु-
त्पन्नमिति अन्यत्र स्मर्यत इति तस्य तदुत्पत्तिनिमित्तत्वम् । निपुणौ क्रमात् राज्ञः भूतौ दंशपाठे च कुशलो ॥ २४ ॥ गौः गोक्षणिणी पृथ्वी सस्यानीति सर्ववस्तुपलक्षणम्
॥ २५ ॥ पुण्यजनैर्यक्षैः ॥ २६ ॥ तेषु तेषु पुराणान्तरसिद्धेषु तैत्तिरीयादिशितं तं सजतीयं वत्सं कल्पयित्वा ततत् स्वासीष्टं वस्तु पृथ्वीसकाशात् दुग्ध्वा गृहीतमित्यर्थः
॥ २७ ॥ अन्तर्धानादन्तर्दिग्भावात् ॥ २८ ॥ आग्नेयी अशिकन्या शिषानान्नी तृजश्च अजिजिश्च व्रजजिरो ॥ २९ ॥ हविर्धानात् स्वर्गिपुराणि महात् ॥ ३० ॥ अस्य

तं दृष्ट्वा ऋषयः प्राहुरेष वै मुदिताः प्रजाः ॥ करिष्यति महातेजा यज्ञश्च प्राप्त्यते महत् ॥ २२ ॥ स धन्वी कवची खड्गौ तेजसा निर्दहन्निव ॥ पृथुर्वै-
न्यस्तदा चेमां ररक्ष क्षत्रपूर्वजः ॥ २३ ॥ राजभूयाभिषिक्तानामाद्यः स वसुधाधिपः ॥ तस्माच्चैव समुत्पन्नौ निपुणौ सूतमागधौ ॥ २४ ॥ तेनेयं गोमै-
हाराज दुग्धा सस्यानि भारत ॥ प्रजानां वृत्तिकामेन देवैः सर्षिगणैः सह ॥ २५ ॥ पितृभिर्दानैर्वैश्वैर्गन्धर्वैः साप्सरोगणैः ॥ सर्वैः पुण्यजनैश्चैव वीरुद्भिः
पर्वतैस्तथा ॥ २६ ॥ तेषु तेषु च पात्रेषु दुह्यमाना वसुधरा ॥ प्रादाद्यथैस्तं क्षीरं तेन प्राणानधारयन् ॥ २७ ॥ पृथुपुत्रौ तु धर्मज्ञौ जज्ञातेन्तर्दिपालि-
तौ ॥ शिखण्डिनी हविर्धानमन्तर्द्वान्द्वजायत ॥ २८ ॥ हविर्धानात् पडाग्रेयी धिपणजनयस्तुतात् ॥ प्राचीनवर्हिषं शुक्लं गयं कृष्णं व्रजजिनौ ॥ २९ ॥
प्राचीनवर्हिर्भगवान् महानासीत्प्रजापतिः ॥ हविर्धानान्महाराज येन संवर्द्धिताः प्रजाः ॥ ३० ॥ प्राचीनाग्राः कुशास्तस्य पृथिव्यां जनमेजय ॥ प्राची-
नवर्हिर्भगवान् पृथिवीतलचारिणः ॥ ३१ ॥ समुद्रतनयायां तु कृतदारोऽभवत्प्रभुः ॥ महतस्तपसःपारैः सर्षणायां महोपतिः ॥ ३२ ॥ सर्षणाधत्तं सामुद्रो
दृश प्राचीनवर्हिषः ॥ सर्वे प्रचेतसो नाम धनुर्वेदस्य पारगाः ॥ ३३ ॥ अपृथग्धर्मचरणास्ते तप्यन्त महतमः ॥ दश वर्षसहस्राणि समुद्रसलिलेभ्याः ॥
॥ ३४ ॥ तपश्चरन्तु पृथिवीं प्रचेतस्तु महोरुहाः ॥ अरक्षमाणामावुर्वभूवाथ प्रजाक्षयः ॥ ३५ ॥ नाशकन्मारुतो वातुं व्रतं स्वमभवद् दुर्भेः ॥ दश
वर्षसहस्राणि न शेकुश्चेष्टितुं प्रजाः ॥ ३६ ॥ तदुपमृत्य तपसा युक्ताः सर्वे प्रचेतसः ॥ सुखेभ्यो वायुमग्निं च तेऽस्मज्जन् जातमन्यवः ॥ ३७ ॥

प्राचीनवर्हिषं व्याचष्टे । प्राचीनाग्रा इति । यतः पृथिव्यां तस्य प्राचीनाग्राः कुशाः पृथिवीतलचारिणः भुवः स्वहोषे प्रसरन्ति कृतमूल्मण्डलव्यापिनः आसन्नतः स प्राचीन-
वर्हिरित्यर्थः । तलं स्वरूपाधारयोगिनि विश्वः ॥ ३१ ॥ सर्षणायां कृतदारोऽभवदित्यध्याहृत्य योजयाम् ॥ ३२ ॥ सर्वे प्रचेतसः प्रचेतःसंज्ञाः सर्वेऽपि एकनामान इत्यर्थः ॥
॥ ३३ ॥ अपृथग्धर्मचरणाः समानधर्माणः समानशीलश्च ॥ ३४ ॥ ॥ ३५ ॥ प्रजाक्षये हेतुमाह । नाशकश्चिनि ॥ ३६ ॥ तपसा ज्ञानचक्षुषा उपश्रुत्य ज्ञात्वा युक्ताः सन्नद्धाः ॥ ३७ ॥

हन्मूलान् उद्धृतमूलान् ॥ ३८ ॥ राजा वृक्षाणाभिति शेषः । एतान् प्रचेतःसंज्ञान् ॥ ३९ ॥ प्रार्चनवर्हिष इति तत्पुत्राः संबोध्यन्ते तद्राजस्यन्ति बहुत्वे तद्वित्तस्य लुक् ॥ ४० ॥ रलति । वृक्षान् शोषयता वायुना तेषां आप्यः सारांशः यथा स्वकारणे सौरतेजसि प्रक्षिप्तः एवं पार्थिवः सारांशः अस्येव सोमे प्रक्षिप्त एवं कन्यारूपं वार्क्षे रेतः सोमस्य गर्भे धृतमिति युक्तम् । वृष्टिर्वै वृष्टा चन्द्रमसमनुप्रविशतीति श्रुतेरपि औषधिसाररूपेण दृष्टेभ्यश्चयवैरो गम्यते । तस्माद्युक्तैवेयं सोयोक्तिः । वृक्षाणाभित्यं कन्या मया गर्भेण धृतेति ॥ ४१ ॥ वृक्षाणां कन्येति वृक्षरतेजस्यत्वात्तेषां मुख्यत्वम् ॥ ४२ ॥ तेजसः तपसः ॥ ४३ ॥ तेजोपदेव तपोजन्येनाग्निना ॥ ४४ ॥ धर्मेण विवाहविधिना ॥ ४५ ॥ अंगेन तपोऽर्धे-

उन्मूलनथ तान्कृत्वा वृक्षान्वायुरशोषयत् ॥ तानग्निरदहत् पोर एवमर्षिर्द्रुमक्षयः ॥ ३८ ॥ द्रुमक्षयमथो बुद्धा किञ्चिच्छिष्टेषु शाखिषु ॥ उप-
गम्याब्रवीदेतान् राजा सोमः प्रजापतीन् ॥ ३९ ॥ कोपं यच्छत राजानः सर्वे प्राचीनवर्हिषः ॥ वृक्षभूत्या कृता पृथ्वी शाम्येतामग्निमासूतौ ॥
॥ ४० ॥ रत्नभूता च कन्येयं वृक्षाणां वरवर्णिनी ॥ भविष्यं जानता तत्त्वं धृता गर्भेण वै मया ॥ ४१ ॥ मारिषा नाम कन्येयं वृक्षाणामिति
निर्मिता ॥ भार्यो वोस्तु महाभागा सोमवंशविवर्द्धिनी ॥ ४२ ॥ युष्माकं तेजसोऽद्वेन मम चाद्वेन तेजसः ॥ अस्यामुत्पत्स्यते पुत्रो दक्षो नाम प्रजा-
पतिः ॥ ४३ ॥ य इमां दग्धभूयिष्यां शुष्मतेजोमयेन वै ॥ अग्निनाग्निसमो भूयः प्रजा संवर्द्धेयिष्यति ॥ ४४ ॥ ततः सोमस्य वचनाजगद्गुहस्ते प्रचे-
तसः ॥ संहृत्य कोपं वृक्षेभ्यः पूर्वां धर्मेण मारिषाम् ॥ ४५ ॥ मारिषायां ततस्ते वै मनसा गर्भमादधुः ॥ दशभ्यस्तु प्रचेतोभ्यो मारिषायां प्रजापतिः ॥
दक्षो जज्ञे महातेजाः सोमस्यांजेन भारत ॥ ४६ ॥ पुत्रानुत्पदयामास सोमवंशविवर्द्धनात् ॥ अचरांश्च चरांश्चैव द्विपदोथ चतुष्पदः ॥ स दृष्ट्वा
मनसा दक्षः पश्चादप्यमुजत् स्त्रियः ॥ ४७ ॥ ददौ स दश धर्माय कश्यपाय त्रयोदश ॥ शिष्टाः सोमाय राज्ञेय नक्षत्राख्या ददौ प्रभुः ॥ ४८ ॥
तासु देवाः स्वगा नागा गावो दितिजदानवाः ॥ गन्धर्वाप्सरसश्चैव जज्ञिरेऽन्याश्च जातयः ॥ ४९ ॥ ततः प्रभृति राजेन्द्र प्रजा मैथुनसंभवाः ॥ संक-
ल्पाद्दृशनात्स्पर्शात् पूर्वेषां स्पष्टिरुच्यते ॥ ५० ॥ जनमेजय उवाच ॥ देवानां दानवानां च गन्धर्वैरगरक्षसाम् ॥ संभवः कथितः पूर्वं दक्षस्य च
महात्मनः ॥ ५१ ॥ अद्भुताद्ब्रह्मणो जातो दक्षः प्रोक्तस्तथाऽनघ ॥ वामाद्भुतात्तथा चैव तस्य पत्नी व्यजायत ॥ ५२ ॥

न ॥ ४६ ॥ अचरादीन् स्रष्टव्यपदार्थान् मनसा दृष्ट्वा अलोच्य तेषां स्पष्टार्थं प्रथमतः बीजग्राहिणीः स्त्रियोऽप्युजत् ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ अन्याः स्थावराद्याः ॥ ४९ ॥ दशा-
नां कथम् एक औरस इत्येतामाशङ्कां सिंहावलोकनन्यायिन परिहरति । तत इति । संकल्पस्यैकरूपत्वात्सर्वेषामौरस एको भवितुं युक्त इति भावः ॥ ५० ॥ ५१ ॥ अंगुष्ठादिति ।
एकस्माज्जातयोः स्त्रीपुंसयोः कथं दाम्पत्यसंबन्ध इत्येका शङ्का ॥ ५२ ॥

कथमिति । ब्रह्मपुत्रस्य सतः कथं प्राचेतसत्वमित्यपरा सोमदौहित्रस्य दक्षस्य कथं सोमश्शुक्लत्वमिति तृतीया शङ्कान् ॥ ५३ ॥ एताः क्रमेण निरूपयति श्लोकत्रयेण ।
भूतेषु पञ्चादिषु उत्पत्तिर्नित्या स्वाभाविकी साणिड्यनियमं विना प्रजेत्यादनं स्वाभाविकं तथा भूतुष्वेषु निरोधः नित्यः असाणिडां समुद्रदेहिति नियमः स्वाभाविकः । यदाप्येवं
तथाप्यत्र ऋषयः प्रजापतिर्वै सां दुहितरमस्यधावदित्यादिश्रुतिदर्शिनः विद्वांसश्च साणिड्याश्चस्यानित्यगंमिवाचरणार्थत्वं जानता न मुह्यन्ति विश्वसृजां कार्यगौरवात्साणिड्यया-
स्त्रयाशुनिकस्य उद्धुने न दोष इत्यर्थः ॥ ५४ ॥ कल्पयोगदाभिप्रायेण द्वितीयां निरूपयति । युग इति । ब्रह्मो दक्षेभ्यः प्राचेतसोभ्यः इति भावः ॥ ५५ ॥ तृतीयां निरूपयति । ज्यैष्ठ्य-
कथं प्राचेतसत्वं सः पुनरैभे महातपाः ॥ एतन्मे संशयं विप्र सम्यगाख्यातुमर्हसि ॥ दौहित्रश्चैव सोमस्य कथं श्शुक्लतां गतः ॥ ५६ ॥ वैश-
म्पायन उवाच ॥ उत्पत्तिश्च निरोधश्च नित्यौ भूतेषु पार्थिव ॥ ऋषयोऽत्र न मुह्यन्ति विद्वांसश्चैव ये जनाः ॥ ५७ ॥ युगे युगे भवन्त्येते सर्वे दशद्वयो-
नृप ॥ पुनश्चैव निरुच्यन्ते विद्वांस्तत्र न मुह्यति ॥ ५८ ॥ ज्यैष्ठ्यं कानिष्ठ्यमयेषां पूर्वं नासीजनाधिप ॥ तप एव गरीयोभूतभ्रमवश्चैव कारणम्
॥ ५९ ॥ इमां विसृष्टिं दक्षस्य यो विद्यात्सचराचराम् ॥ प्रजावानापदुर्त्तार्णः स्वर्गलोकं महयते ॥ ६० ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंश-
पर्वणि प्रजासर्गे दक्षोत्पत्तिकथने द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ ॥ ६१ ॥ जनमेजय उवाच ॥ देवानां दूतवानां च गन्धर्वोऽंगरक्षसाम् ॥ उत्पत्तिं
विस्तरणेमां वैशम्पायन कीर्तय ॥ १ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ प्रजाः सृजति व्यादिष्टः पूर्वं दक्षः स्वयम्भुवा ॥ यथा ससर्ज भूतानि तथा शृणु मही-
पते ॥ २ ॥ मानसान्येव भूतानि पूर्वमेवासृजत्प्रभुः ॥ ऋषीन्देवान्स्रग्गन्धर्वानसुरानथ राक्षसात् ॥ यक्षभूतपिशाचांश्च वयःपशुसरीसृपात् ॥ ३ ॥
यदस्य तास्तु मानस्यो न व्यवर्द्धन्त वै प्रजाः ॥ अपथ्याता भगवता महादेवेन धीमता ॥ ४ ॥ ततः संचिन्त्य तु पुनः प्रजाहेतोः प्रजापतिः ॥
स मैथुनेन धर्मेण सिप्तशुर्विविधाः प्रजाः ॥ ५ ॥ असिक्नीमावहृत्पत्नीं वीरणस्य प्रजापतेः ॥ सुतां सुतपसा युक्तां महतीं लोकधारिणीम् ॥ ६ ॥
अथ पुत्रसहस्राणि वीरण्यां पञ्च वीर्यावान् ॥ असिक्न्यां जनयामास दक्ष एव प्रजापतिः ॥ ७ ॥

मिति । यथा जातिकनिष्ठो विश्वामित्रस्तपोबलाद्ब्राह्मणोऽभूत् एवं जन्मकनिष्ठोऽपि दक्षोऽज्जगद्भिरःसाध्यं लब्ध्वा तत्संबन्धित्वं गत इति भावः । प्रसाव ऐश्वर्यादिरत्र संबन्धे कारण-
हेतुः तेन सोमकश्यपोः श्वशुरत्वं दक्षस्य युक्तम् ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ इति श्रीमहाभारते हरिवंशे दीकायां द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ ॥ ६१ ॥ देवानामिति ॥ १ ॥ व्यादिष्टः आज्ञतः ।
भूतानि जरायुजदीनि ॥ २ ॥ मानसान्येवेति सादृश्लोकः ॥ ३ ॥ यदस्येति । अबृहद्वै हेतुः अपथ्याता इति । पूर्वकल्प्यां वैरं स्मरता महादेवेन दक्षस्य मानस्यः प्रजा मा वर्द्धन्तामि-
त्यन्यथा अपथ्यातः ॥ ४ ॥ प्रजाहेतोः प्रजावृद्धयर्थं सिप्तशुः तन् असिक्नीमावहृत्पत्न्युरेण संबन्धः ॥ ५ ॥ ६ ॥ वीरणयामिति जन्मजनकभावदक्षणे पुंयोगे ङीप् ॥ ७ ॥

प्रियोऽजीम्निनः संवादः ज्ञानाधिकारिभिः सह संलापो यस्य तथाभूतः इदं वक्ष्यमाणं वचनं ब्राह्मर्षिदिति सार्थेन संबन्धः ॥ ८ ॥ परमेष्ठी ब्रह्मा यं सुतवरं व्यजीजनत् तं नारदा-
ख्यं कश्यपो मुनिर्दक्षशापमयात् दक्षस्यैव दुहितरि भार्यायाः कनिष्ठस्वभापि ज्येष्ठभ्राता पितुः सद्य इति बहुवचनान्नरदुहितरीत्युच्यते । तस्यां व्यजीजनदिति संबन्धः । अन्य-
तु दक्षस्यैव कन्या दक्षभार्या नाम्नाति व्याचक्षन्ते । तत्र वीरण्यामिति विशेषणानुपपत्तिः स्पष्टा ॥ ९ ॥ एतदेव व्याचष्टे सार्थेन । पूर्वमिति । देवर्षिसत्त्वः कश्यपः तं नारदं पितृव-
परमेष्ठीव ॥ १० ॥ विधिना शास्त्रीयमार्गेण निर्मथ्य देहाभिमानतः प्रख्याव्य नाशिता अदर्शनं नीताः ॥ ११ ॥ महर्षीन् श्रीच्यादीन् परमेष्ठिना ब्रह्मणा याचितः प्राथितः ॥ १२ ॥

तांस्तु दृष्ट्वा महाभागान् संविवर्द्धयिषुः प्रजाः ॥ देवर्षिः प्रियसंवादो नारदः ब्राह्मर्षिदिदम् ॥ नाशाय वचनं तेषां शापायैवात्मनस्तथा ॥ ८ ॥ यं
कश्यपः सुतवरं परमेष्ठी व्यजीजनत् ॥ दक्षस्य वै दुहितरि दक्षशापमयाभ्युनिः ॥ ९ ॥ पूर्वं स हि समुत्पन्नो नारदः परमेष्ठिना ॥ असिक्तन्याय-
वीरण्यां भूयो देवर्षिसत्तमः ॥ तं भूयो जनयामास पितेव मुनिपुङ्गवम् ॥ १० ॥ तेन दक्षस्य पुत्रा वै हर्यश्वा इति विश्रुताः ॥ निर्मथ्य नाशिताः सर्वे
विधिना च न संशयः ॥ ११ ॥ तस्योद्यतस्तदा दक्षो नाशायामितविक्रमः ॥ महर्षीन् पुरतः कृत्वा याचितः परमेष्ठिना ॥ १२ ॥ ततोभिरान्य-
चक्रुस्ते दक्षस्तु परमेष्ठिना ॥ कन्यायां नारदो महं तव पुत्रो भवेदिति ॥ १३ ॥ ततो दक्षस्तु तां प्रादत् कन्यां वै परमेष्ठिने ॥ स तस्यां नारदो
जज्ञे दक्षशापमयादृषिः ॥ १४ ॥ जनमेजय उवाच ॥ कथं विनाशिताः पुत्रा नारदेन महर्षिणा ॥ प्रजापतेर्द्विजश्रेष्ठ श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ १५ ॥
वैशम्पायन उवाच ॥ दक्षस्य पुत्रा हर्यश्वा विवर्द्धयिषवः प्रजाः ॥ समागता महर्षीर्या नारदस्तनुवाच ॥ १६ ॥ बालिशा वत यूयं वै नास्या जानीथ
वै भुवः ॥ प्रमाणं स्रष्टुकामाः स्थ प्रजाः प्राचेतसात्मजाः ॥ अन्तर्हर्षमर्थश्चैव कथं स्रक्षथ वै प्रजाः ॥ १७ ॥ ते तु तद्वचनं श्रुत्वा प्रयाताः सर्वे-
तोदिशम् ॥ प्रमाणं द्रष्टुकामास्ते गताः प्राचेतसात्मजाः ॥ १८ ॥

अभिसन्धि मर्यादां ते महर्षयः तव ब्रह्मणः पुत्रो नारदो महं मम कन्यायां भवेत् उत्पदातामिति चक्रुः । अत्रापि कन्याशब्दार्थः पूर्ववत् ॥ १३ ॥ त्रयोदशां दशकन्यातां
कश्यपाय दत्तानां मध्ये वीरणीं परमेष्ठिने कश्यपार्थमिति शेषः । यं कश्यपः सुतवरमित्युक्तमात्रं ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ यूयं प्रजाः स्रष्टुकामाः स्थ । अथ च भुवः अन्त-
र्हर्षम् अथश्च प्रमाणं न जानीथानो मूढाः सन्तः कथं प्रजाः स्रक्षथेति संबन्धः । भवतीति भूः प्रपञ्चः तस्य गणानां साधकं यद्वलात्पथस्य सिद्धिस्तं चिदात्मानम् ऊर्ध्वर्षाऽन्तर्ह-
सन्तम् अजानतां युष्माकं प्रजासृता अधिकारो नास्तीत्यर्थः ॥ १७ ॥ सर्वतोदिशं सर्वदिगभिः सुखा अन्योन्यनिरपेक्षाः सन्त आत्मदर्शनार्थं प्रयाता इत्यर्थः ॥ १८ ॥

वायोरिति । ल्यब्लोपे पञ्चमी वायुर्वै गौतमतस्त्वमिति श्रुतेर्वयुं सूत्रात्मानं समाधिवलेनातीत्य अनश्वम अशनायादतीति शुद्धं ब्रह्म प्राप्य पराश्रवं परं च तदश्रवं च आत्यन्ति-
कं कैवल्यं गताः सन्तोऽद्यापि न निर्वर्तन्त इत्यर्थः । दृष्टान्तः स्पष्टार्थः ॥ १९ ॥ २० ॥ वचनम् उक्तेर्वति शेषः । नोदिताः गमनार्थं मेरिताः ॥ २१ ॥ पदवीं मार्गम् ॥ २२ ॥ २३ ॥
॥ २४ ॥ नाशं सर्वात्मना देहवियोगम् गर्सवासं वा कुरु । परमैष्टाना प्रीथितत्वात् अधिकारिकत्वेन नाशानर्हत्वाच्च ॥ २५ ॥ २६ ॥ दक्षोनलसः षष्ठं कन्या नारदेन स्त्री-

वायोरनशनं प्राप्य गतास्ते वै पराश्रवम् ॥ अद्यापि न निर्वर्तन्ते समुद्रेभ्य इवापणाः ॥ १९ ॥ हर्षथेष्वथ नष्टेषु दक्षः प्राचेतसः पुनः ॥ वीरिण्यामिव
पुत्राणां सहस्रमसृजप्रभुः ॥ २० ॥ विवर्द्धयिषस्ते तु शबलाश्वाः प्रजास्तदा ॥ पूर्वोक्तं वचनं तात नारदेनैव नोदिताः ॥ २१ ॥ अन्यान्यमृदुस्ते
सर्वे सम्यगाह महामुनिः ॥ भ्रातॄणां पदवीं ज्ञातुं गन्तव्यं नात्र संशयः ॥ २२ ॥ ज्ञात्वा प्रमाणं पृथग्याश्च सुखं स्रक्ष्यामहे प्रजाः ॥ एकाग्र्याः स्वस्थ-
मनसा यथावदनुपूर्वशः ॥ २३ ॥ तेपि तेनैव मार्गेण प्रयाताः सर्वतोदिशम् ॥ अद्यापि न निर्वर्तन्ते समुद्रेभ्य इवापणाः ॥ २४ ॥ नष्टेषु शबलाश्वेषु
दक्षः कुद्धोऽवदुद्वहः ॥ नारदं नाशमेहीति गर्भवासं वसति च ॥ २५ ॥ तदाप्रभृति वै भ्राता भूयोऽसृजकन्या वीरण्यामिति नः श्रुतम् ॥ २६ ॥ तास्तदा प्रतिजग्राह
विपश्चिता ॥ २६ ॥ तांश्चापि नष्टान्विज्ञाय पुत्रान्दक्षः प्रजापतिः ॥ षष्ठं भूयोऽसृजकन्या वीरण्यामिति नः श्रुतम् ॥ २७ ॥ तास्तदा प्रतिजग्राह
भार्यार्थं कश्यपः प्रभुः ॥ सोमो धर्मश्च कौरव्य तथैवान्ये महर्षयः ॥ २८ ॥ ददौ स दक्ष धर्माय कश्यपाय त्रयोदश ॥ सप्तविंशति सोमाय चतस्रो-
रिष्टनेमिने ॥ २९ ॥ द्वे चैव भृगुपुत्राय द्वे चैवाङ्गिरसे तथा ॥ द्वे कृशाश्वाय विदुपे तासां नामानि मे शृणु ॥ ३० ॥ अरुन्धती वसुयोमी लम्बा
भातुर्मरुत्वती ॥ संकल्पा च मुहूर्ता च साध्या विश्वा च भारत ॥ धर्मपत्न्यो दक्ष त्वेतास्तास्यपत्न्यानि मे शृणु ॥ ३१ ॥ विश्वेदेवाश्च विश्वायाः
साध्यान् साध्या व्यजायत ॥ मरुत्वत्यां मरुत्वन्तो वसोस्तु वसवस्तथा ॥ ३२ ॥ भानोस्तु भानवस्ततः सुहूर्ताया सुहूर्तजाः ॥ ३३ ॥ लम्बा-
याश्चैव घोषेथ नागवीथी च यामिजा ॥ पृथिवीविषयं सर्वमरुत्वत्यां व्यजायत ॥ ३४ ॥

त्वादुपदेशानर्हाः दक्षोऽसृजत् ॥ २७ ॥ २८ ॥ कश्यपस्यैव स्नान्तरम् । अरिष्टनेमिः इन्द्रान्तोऽप्ययं शब्दोऽत्रैव दृश्यते ॥ २९ ॥ मे मम वचनात् शृणु इत्यधाहृत्य योज्यम् ॥
॥ ३० ॥ ३१ ॥ अथ क्रमेण धर्मपत्नीनां सन्ततिमाह । विश्वे इत्यादिना । ३२ ॥ सुहूर्तजाः सुहूर्तायाः पुत्राः क्षणलयादिकलाभिमानिन्यो देवता इत्यर्थः ॥ ३३ ॥ यो-
षो मन्त्राभिमानिनी देवता । नागवीथी स्वर्गमार्गाभिमानिनी देवता । पृथिवीविषयम् आज्यवैषयादि ॥ ३४ ॥

संकल्पः मानसक्रियाभिमानि देवः । अत्रादितः पञ्चम्यां यागदेवतानां ततश्चतसृष्यः क्रमेण कालमन्त्रमार्गहविषां इत्यस्या मर्वापादानभूतस्य देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागहूपस्य संकल्पस्य च सृष्टिरुक्ता । जामिन्या जामिफुत्र्या अजर्वथियाः सकाशात् वृषलम्बा कालान्तरफलवृष्टिकर्तारं धर्मम् ईश्वरं वा आलम्बत इति । अपूर्वसंज्ञा ईश्वरशीतिसंज्ञा वा तदाभिमानिनी देवता वृषलम्बेत्युच्यते । वृषल इति पाठेऽपि वृषं लाति आदत्त इति व्युत्पत्त्या स एवार्थः ॥ ३५ ॥ नक्षत्रनाम्नयोश्चिन्याद्याः कर्तृपयोगिन्या एवेता अपि ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ मनोहरायाः धरस्यापरभार्यायाः ॥ ४० ॥ अनिलस्य शिवाभार्येत्येकं वाक्यम् । द्वौ पुत्रावनलयेत्यपरम् ॥ ४१ ॥ पृष्ठजाः कुमारानुजाः अनलस्य चत्वारः पुत्रा इत्यर्थः ॥ ४२ ॥

संकल्पपायास्तु सर्वात्मा जज्ञे संकल्प एव हि ॥ नागवीथ्याश्च जामिन्या वृषलम्बा व्यजायत ॥ ३५ ॥ या राजन्सोमपत्न्यस्तु दक्षः प्राचेतसो ददौ ॥ सर्वा नक्षत्रनाम्यस्ता ज्योतिषे परिकीर्तिताः ॥ ३६ ॥ ये त्वन्ये ख्यातिमन्तो वै देवा ज्योतिःपुरोगमाः ॥ वसवोष्टौ समारव्यातास्तेषां वक्ष्यामि विस्तरम् ॥ ३७ ॥ आयो ध्रुवश्च सोमश्च धरश्चैवानिलानलौ ॥ प्रत्यूषश्च प्रभासश्च वसवो नामभिः स्मृताः ॥ ३८ ॥ आपस्य पुत्रो वैतण्ड्यः श्रमः शान्तो मुनिस्तथा ॥ ध्रुवस्य पुत्रो भगवान् कालो लोकप्रकालनः ॥ ३९ ॥ सोमस्य भगवान् चोर् वरुणस्य पुत्रो मनोजवः ॥ धरस्य पुत्रो द्रविणो हुतहव्यवहस्तथा ॥ मनोहरायाः शिशिरः प्राणोथ रमणस्तथा ॥ ४० ॥ अनिलस्य शिवाभार्या यस्याः पुत्रो मनोजवः ॥ अविज्ञातगतिश्चैव द्वौ पुत्रावनिलस्य तु ॥ ४१ ॥ अग्निपुत्रः कुमारस्तु शरस्तम्बे श्रियान्वितः ॥ तस्य शाखो विशाखश्च नैगमेयश्च पृष्ठजाः ॥ ४२ ॥ अपत्यं कृतिकानां तु कार्तिकेय इति स्मृतः ॥ स्कन्दः सनत्कुमारश्च सृष्टः पादेन तेजसः ॥ ४३ ॥ प्रत्यूषस्य विदुः पुत्रमृष्टिं नाम्ना च देवलम् ॥ द्वौ पुत्रौ देवलस्यापि क्षमावन्तौ तपस्विनौ ॥ ४४ ॥ बृहस्पतेस्तु भगिनी वरुणी ब्रह्मचारिणी ॥ योगसिद्धा जगत्कृत्स्नमसक्ता विचचार ह ॥ ४५ ॥ प्रभासस्य च सा भार्या वसूनामष्टमस्य च ॥ विश्वकर्मा महाभागस्तस्यां जज्ञे प्रजापतिः ॥ ४६ ॥ कर्तो शिल्पसहस्राणां त्रिदशानां च वाद्विकिः ॥ भूषणानां च सर्वेषां कर्तो शिल्पवर्ता वरः ॥ ४७ ॥ यः सर्वासां विमानानि देवतानां चकार ह ॥ मनुष्याश्चोपजीवन्ति यस्य शिल्पं महात्मनः ॥ ४८ ॥

सुरभी कश्यपाद्रुद्रानेकादश विनिर्ममे ॥ महादेवप्रसादेन तपसा भाविता सती ॥ ४९ ॥ कुमार एव स्कन्दपरनामा कार्तिकेय इत्याहापत्यमिति । तं स्कन्द इत्याचक्षत इति छान्दोग्ये सनत्कुमारस्यैव स्कन्दत्वश्रवणात् । सनत्कुमारश्च स एव । अतएव तेजसः पादेन स्वचतुर्थशानाग्निना सृष्टः । एतच्च शाखादि च ॥ ४३ ॥ पुत्रौ दुहिता च पुत्रश्चेति पुत्रौ ॥ ४४ ॥ तवेवाह । बृहस्पतरिति । बृहस्पतिस्तत्त्वमा च ब्रह्मचारिणा नामयोगसिद्धत्वादसकऽपि गुणोत्कर्षात्प्राप्तस्याष्टमवसोभार्याभूत् । तस्यां च विश्वकर्मा जज्ञे इति श्लोकद्वयार्थः ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ वार्धकिः तक्षा ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ कश्यपाय त्रयोदश कन्या दक्षो ददावित्युक्तं तत्र सुरस्या सन्तनिमाह । सुरभीति ॥ ४९ ॥

अजैकपादित्येकः अद्विबुध्य इत्येकः ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ व्याप्ता इत्येतद्वेका इत्युत्तरस्थेन संबध्यते । शतम् अमन्तम् अमङ्गस्थाताः सहस्राणि । ये रुद्रा अविष्मन्त्यामिति श्रुतेः ॥ ५३ ॥ कथ्यपस्य भार्या इति शेषः ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ पूर्वमन्वन्तरे इत्यस्य व्याख्यानं चाक्षुषस्यान्तरे मनोरिति । उपस्थिते पूर्वमन्वन्तरस्यावसाने इत्यर्थः ॥ ५७ ॥ मन्वन्तरे वैवस्वते इति शेषः ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ जज्ञाते एवरिति कथ्यपादित्येवैव पूर्व सुतपःशृङ्गिसंज्ञयांरुदरे जातत्वात् ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ विबुतः विबुदादयः

अजैकपादद्विबुन्यस्त्वष्टा रुद्राश्च भारत ॥ त्वष्टुश्चैवात्सजः श्रीमान् विश्वरूपो महायशः ॥ ५० ॥ हरश्च बहुरूपश्च त्र्यम्बकश्चापराजितः ॥ वृषाकपिश्च शंभुश्च कपर्दी रैवतस्तथा ॥ ५१ ॥ मृगव्याधश्च सर्पश्च कपाली च विशांपते ॥ एकादशैते कथिता रुद्रास्त्रिभुवनेश्वराः ॥ ५२ ॥ ज्ञातं त्वेवं समाख्यातं रुद्राणाममितीजसाम् ॥ पुराणे भरतश्रेष्ठ यैव्याप्ताः सचराचराः ॥ ५३ ॥ लोका भरतज्ञादूल कश्यपस्य निबोध मे ॥ अदितिर्दि-
तिर्दनुश्चैव अरिष्टा सुरसा लक्ष्मा ॥ ५४ ॥ सुरभिर्विन्ता चैव ताम्रा कोयवशा इरा ॥ कटुमेनिश्च राजेन्द्र तार्वपत्यानि मे शृणु ॥ ५५ ॥ पूर्वम-
न्वन्तरे श्रेष्ठा द्वादशासन्सुरोत्तमाः ॥ तुषिता नाम तेन्योन्यमूढुर्वैवस्वतेन्तरे ॥ ५६ ॥ उपस्थितेतियज्ञासि चाक्षुषस्यान्तरे मनोः ॥ हितार्थं सर्वसत्त्वानां समागम्य परस्परम् ॥ ५७ ॥ आगच्छत द्रुतं देवा अदितिं संश्रविश्य वै ॥ मन्वन्तरे प्रसूयामस्तन्न श्रेयो भविष्यति ॥ ५८ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवमुक्त्वा तु ते सर्वे चाक्षुषस्यान्तरे मनोः ॥ मरिचात्कश्यपजातास्तोदित्या दक्षकन्यया ॥ ५९ ॥ तत्र विष्णुश्च शक्रश्च जज्ञाते पुनरेव हि ॥ अर्थमा चैव धाता च त्वष्टा पूषा च भारत ॥ ६० ॥ विवस्वतान्मविता चैव मित्रौ वरुण एव च ॥ अंशो भगश्चातितेजा आदित्या द्वादश स्मृताः ॥ ६१ ॥ चाक्षुषस्यान्तरे पूर्वमासन्त्ये तुषिताः सुराः ॥ वैवस्वतेन्तरे ते वै आदित्या द्वादश स्मृताः ॥ ६२ ॥ समाविंशति याः प्रोक्ता सोमपन्योथ सुव्रताः ॥ तत्सामपत्यान्यभवदुत्तान्यमितेतेजसाम् ॥ ६३ ॥ अरिष्टनेमिपत्नीनामपत्यानिह षोडश ॥ बहु-
पुत्रस्य विदुषश्चात्सो विद्युतः स्मृताः ॥ ६४ ॥ प्रत्यङ्गिरसजाः श्रेष्ठा ऋचो ब्रह्मर्षिसंस्कृताः ॥ कुशाहस्य तु राजर्षेर्वप्रहरणानि च ॥ ६५ ॥

विबुतोऽशानिमिवाथ रोहितेन्द्रधनूषि चेति पूर्वोक्ताः चतस्रः रोहितेन्द्रधनूषारमेदात् । बहुपुत्रस्य प्रजापतिविशेषस्य ॥ ६४ ॥ प्रत्यङ्गिरसजाः अङ्गिरसां प्रतीपः तांस्यस्त्वान्य-
त्र गतः सोयं प्रत्यङ्गिरसः य आङ्गिराः शौनको होत्रो भूत्वा भार्गवः शौनको भवदिति स्मृतः । तस्माज्जातास्तेन दृष्टा ऋचः यन्त्राः प्रत्यङ्गिरसजाः अथर्ववेदेषु शौनकीया शाखा प्रसिद्धा । तत्रच प्रत्यङ्गिरसन्त्राः शान्तिकराः प्रसिद्धाः । प्रहरणानि वज्राद्यभिमानिन्यो देवताः ॥ ६५ ॥

एते प्रजापतेरवाचानाः कर्तुलिङ्गवत्पुनः पुनर्जायन्त इत्यर्थः । त्रयस्त्रिंशदष्टौ वसव एकदश रुद्रा द्वादशादित्या इन्द्रः प्रजापतिश्च । तत्र पृथिव्ययी वाय्वन्तरिक्षे दुसूर्यौ चन्द्रश्चक्षत्राणि वसवः । वाक्पणिपादपायूपस्थानि पञ्च कर्मन्द्रियाणि । श्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणा इति पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि । सर्वसाधारणं मनश्चेत्येकादश रुद्राः । आदित्या मासाधिष्ठान्यो देवताः । अनुपदेक्षा विष्णवद्वयः काला इति यावत् । इन्द्रः पर्जन्यः प्रजापतिर्जिवः एते मोक्षभोग्यात्मकाश्चयस्त्रिंशदेवाः कामजाः शोऽकामयत बहुस्यां प्रजायेयेति श्रुतेरश्विरात्कामतो जाताः । एते प्रतिकल्पं सकृदेव जायन्ते इतरे कर्तुलिङ्गवदकस्मिन् कल्पेऽप्यसकृज्जायन्त इत्यर्थः ॥ ६६ ॥ कामजानां ज-
एते युगसहस्रान्ते जायन्ते पुनरेव ह ॥ सर्वदेवगणास्तात त्रयस्त्रिंशत् कामजाः ॥ ६६ ॥ तेपामपि च राजेन्द्र निरोधोत्पत्तिरुच्यते ॥ ६७ ॥ यथा सूर्यस्य गगने उदयास्तमने इह ॥ एवं देवनिकायास्ते संभवन्ति युगे युगे ॥ ६८ ॥ दित्याः पुत्रद्वयं जज्ञे कश्यपादिति नः श्रुतम् ॥ हिरण्यकशि-
पुश्चैव हिरण्यक्षश्च वीर्यान् ॥ ६९ ॥ सिंहिका चाभवत्कन्या विप्रचित्तेः परिग्रहः ॥ सैहिकेया इति ख्यातास्तस्याः पुत्रा महाबलाः ॥ गणैश्च सह राजेन्द्र दशसहस्रमुच्यते ॥ ७० ॥ तेषां पुत्राश्च पौत्राश्च इतश्चोथ सहस्रहः ॥ असंख्याता महाबलौ हिरण्यकशिपोः शृणु ॥ ७१ ॥ हिरण्यकशिपोः पुत्राश्चत्वारः प्रथितौजसः ॥ अनुहादश्च हादश्च प्रहादश्चैव वीर्यान् ॥ ७२ ॥ संहदश्च चतुर्थोभूत् हदपुत्रो हदस्तथा ॥ संहदपुत्रः सुन्दश्च निमुन्दस्तावुभौ स्मृतौ ॥ ७३ ॥ अनुहादसुतौ ह्यायुः शिविकालस्तथैव च ॥ विरोचनश्च प्राहादिवलिर्जज्ञे विरोचनात् ॥ ७४ ॥ बलेः पुत्रद्वयं त्वासीद्वाणज्येष्ठं नराधिप ॥ धृतराष्ट्रश्च सूर्यश्च चन्द्रमाश्चन्द्रतापनः ॥ ७५ ॥ कुम्भनाभो गर्दभाक्षः कुक्षिरित्येवमादयः ॥ बाणस्तेषामतिबला ज्येष्ठः पशुपतेः प्रियः ॥ ७६ ॥ पुरा कल्पे हि बाणेन प्रसाद्योमापातिं प्रभुम् ॥ पार्थतो विहरिष्यामि इत्येवं याचितो वरः ॥ ७७ ॥ बाणस्य चेन्द्रदमनो लोहित्यामुदपद्यत ॥ गणास्तथासुरा राजञ्छतसाहस्रसंमितः ॥ ७८ ॥ हिरण्यक्षसुताः पञ्च विद्वांसः सुमहाबलाः ॥ झङ्गरः शकुनिश्चैव भूतसन्तापनस्तथा ॥ ७९ ॥ महानभश्च विक्रान्तः कालनाभस्तथैव च ॥ अभवन्दुपुत्राश्च इतं त्विपरऋभाः ॥ तपस्विनो महावीर्याः प्राधान्येन निबोध तान् ॥ ८० ॥

न्यादिमत्त्वं द्रव्यति । तेषामित्यर्द्धेन । निरोधसहिता उत्पत्तिर्विरोधात्परिरुच्यते वेद इति शेषः ॥ ६७ ॥ एतदेव दृष्टान्तेन द्रव्यति । यथति । देविकायाः देवानां शरीरज्येव जायन्ते नतु तदुपहित आत्मा घटाकाशवदित्यर्थः ॥ ६८ ॥ आदित्यानुत्वा दित्यानाह । दित्या इत्यादिना ॥ ६९ ॥ सैहिकेयाश्चोदश वक्ष्यमाणा व्यंसशल्यादयः ॥ ७० ॥ ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ इदोर्वशमाह । अभवन्नित्यदिना । अभवन्नित्यदिना । पुत्रा इति पौत्रादीनामप्युपलक्षणं शतम् अनन्ताः ॥ ८० ॥

एतेषु प्रधानान् द्विमूर्द्धादीन्विप्रचित्यन्तान् एकषष्टिं गणयति । द्विमूर्द्धा इत्यादिना ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥

द्विमूर्द्धा शकुनिश्चैव तथा शङ्खशिरो विभुः ॥ शङ्खकर्णो विराधश्च गवेष्टी दुन्दुभिस्तथा ॥ अयमुखः शम्बरश्च कपिलो वामनस्तथा ॥ ८१ ॥
मरीचिर्मर्षवांश्चैव इरा शङ्खशिरो वृकः ॥ विक्षोभणश्च केतुश्च केतुवीर्यशतहदौ ॥ ८२ ॥ इन्द्रजित्स्त्वयिञ्चैव वज्रनाभस्तथैव च ॥ महानाभश्च
विक्रान्तः कालनाभस्तथैव च ॥ ८३ ॥ एकचक्रो महाबाहुस्तारकश्च महाबलः ॥ वैश्वानरः पुलोमा च विद्रावणमहासुरौ ॥ ८४ ॥ स्वभोनुवृषपां
च तुहुण्डश्च महासुरः ॥ सूक्ष्मश्चैवानिचन्द्रश्च ऊर्णनाभो महागिरिः ॥ ८५ ॥ असिलोमा च केशी च शूठश्च बलको मदः ॥ तथा गगनमूर्द्धो
च कुम्भनाभो महासुरः ॥ ८६ ॥ प्रमदो मयश्च कुपथो हयग्रीवश्च वीर्यवान् ॥ वैसृपः सविरूपाक्षः सुपथश्च हराहरौ ॥ ८७ ॥ हिरण्यकशि-
पुश्चैव शतमायुश्च शम्बरः ॥ शरभः शूलभश्चैव विप्रचित्तिश्च वीर्यवान् ॥ ८८ ॥ एते सर्वे दनोः पुत्राः कश्यपादभिजज्ञिरे ॥ विप्रचित्तिप्रधानास्ते
दानवाः सुमहाबलाः ॥ ८९ ॥ एतेषां यदुपत्यं तु तन्न शक्यं नराधिप ॥ प्रसंख्यातुं महीपाल पुत्रपौत्राद्यनन्तकम् ॥ ९० ॥ स्वर्भानोस्तु प्रभा
कन्या पुलोमश्च सुतात्रयम् ॥ उपदानर्वा हयशिरोः शर्मिष्ठा वार्षपर्वणी ॥ ९१ ॥ पुलोमा कालिका चैव वैश्वानरसुते उभे ॥ बह्वपत्ये महावीर्ये
मारीचिस्तु परिग्रहः ॥ ९२ ॥ तयोः पुत्रसहस्राणि षष्टिं दानवनन्दनान् ॥ चतुर्दश शतानन्यान् हिरण्यपुरवासिनः ॥ ९३ ॥ मारीचिर्जनयामास महता
तपसान्वितः ॥ पौलोमाः कालक्रेयाश्च दानवास्ते महाबलाः ॥ ९४ ॥ अवध्या देवतानां च हिरण्यपुरवासिनः ॥ कृताः पितामहेनाजौ निहताः
सव्यसाचिना ॥ ९५ ॥ प्रभाया नहुषः पुत्रः सृञ्जयश्च शचीसुतः ॥ पुरुं जज्ञेऽथ शर्मिष्ठा दुष्यन्तमुपदानवी ॥ ९६ ॥ ततोपरे महावीर्या दानवास्त्व-
तिदारुणाः ॥ सिंहकायामथोत्पन्ना विप्रचितेः सुतास्तदा ॥ ९७ ॥ दैत्यदानवसंयोगाज्जातास्तीव्रपराक्रमाः ॥ संहिकेया इति ख्यातास्त्रयोदश
महाबलाः ॥ ९८ ॥ व्यंशः शल्यश्च बलिनौ नभश्चैव महाबलः ॥ वातापिर्निमुचिश्चैव इत्यलः खसुमस्तथा ॥ ९९ ॥ आजिको नरकश्चैव
कालनाभस्तथैव च ॥ शुकः पोतरणश्चैव वज्रनाभश्च वीर्यवान् ॥ १०० ॥ राहुर्ज्येष्ठस्तु तेषां वै सूर्यचन्द्रविमर्दनः ॥ मूकश्चैव तुहुण्डश्च हादपुत्रौ
बभूवतुः ॥ १ ॥ मारीचिः सुन्दपुत्रश्च ताटकायां व्यजायत ॥ शिवमाणस्तथा चैव सुरकल्पश्च वीर्यवान् ॥ २ ॥

॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥ १ ॥ २ ॥

॥ २८ ॥ २९ ॥ १३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ १४० ॥ इति श्रीमहाभारते हरिवंशे टीकायां तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ एवं साधारणेन सर्वां स्मृष्टिमुक्त्वा, पृथुर्वैन्यस्तदा चेमां रक्ष क्षत्रवृजः । राजसूयाभिषिक्तानामाद्यः स वसुधाधिप इति प्रागुक्तं पृथोरादत्वं विवृणोति । सर्वेषां राज्यानां तद्वानन्तर्यं तथेत्यभिहितो भर्ता तथा देव्या महातपाः ॥ धारयाभास गर्भं तु शुचिः सा वसुधाधिप ॥ २८ ॥ ततोभ्युपगमदित्यां गर्भमाधाय कश्यपः ॥ रोचयन् गणश्रेष्ठं देवानाममितौजसम् ॥ २९ ॥ तेजः संसृत्य दुर्धर्मवध्यममरैरपि ॥ जगाम पर्वतायैव तपसे संश्रितव्रतः ॥ १३० ॥ तस्याश्चैवा-
न्तरप्रेमुखरभवत्पाकशालिनः ॥ अने वर्षशते चास्या ददृशान्तरसञ्च्युतः ॥ ३१ ॥ अकृत्वा पादयोः शौचं दितिः शयनमाविशत् ॥ निद्रां च कारयामास तस्याः कुक्षिं प्रविश्य सः ॥ ३२ ॥ वज्रपाणिस्ततो गर्भं सप्तथा तं न्यकृन्तत् ॥ स पाठ्यमानो वज्रेण गर्भस्तु प्ररुरोद् ह ॥ ३३ ॥ सा रोदिरिति तं शक्रः पुनः पुनरथाब्रवीत् ॥ सोऽभवत्सप्तथा गर्भस्तमिन्द्रो रुषितः पुनः ॥ ३४ ॥ एकैकं सप्तथा चक्रे वज्रेणैवारिकर्षणः ॥ मरुतो नाम देवास्ते वभ्रुवुर्भरतर्षभ ॥ ३५ ॥ यथैवोक्तं मधवता तथैव मरुतोऽभवन् ॥ देवा एकोनपञ्चाशत्सहया वज्रपाणिनः ॥ ३६ ॥ तेषामेवं प्रवृद्धानां भूतानां जनमेजया ॥ रोचयन् गणश्रेष्ठं देवानाममितौजसम् ॥ ३७ ॥ निकायेषु निकायेषु हरिः प्रादात्प्रजापतीन् ॥ क्रमशस्तानि राज्यानि पृथुपूर्वाणि भारत ॥ ३८ ॥ स हरिः पुरुषो वीरः कृष्णो जिष्णुः प्रजापतिः ॥ पर्जन्यस्तपनो व्यक्तस्तस्य सर्वमिदं जगत् ॥ ३९ ॥ भूतसर्गमिमं सम्यक् जानतो भरतर्षभ ॥ मरुतां च शुभं जन्म शृण्वतः पठतोपि वा ॥ नमृत्तिभयमस्तीह परलोकभयं कुतः ॥ १४० ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे हरिवंशपर्वणि मरु-
तोत्पत्तिकथने तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ ॥ ॥ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ अभिषिच्याधिराज्ये तु पृथुं वैश्यं पितामहः ॥ ततः क्रमेण राज्यानि व्यादे-
ष्टुमुपचक्रमे ॥ १ ॥ द्विजानां वीरुधां चैव नक्षत्रग्रहयोस्तथा ॥ यज्ञानां तपसां चैव सोमं राज्येभ्यषेचयत् ॥ २ ॥ अपां तु वरुणं राज्ये राज्ञां वैश्रवणं ग्रभुम् ॥ (बृहस्पतिं तु विश्वेषां ददावाङ्मिरसं पतिम् ॥ ३ ॥ भृगूणामधिपं चैव काव्यं राज्येभ्यषेचयत् ॥) आदित्यानां तथा विष्णुं वसूनामथ पावकम् ॥ ४ ॥ प्रजापतीनां दक्षं तु मरुतामथ वासवम् ॥ दैत्यानां दानवानां च प्रहदममितौजसम् ॥ ५ ॥ वैवस्वतं च पितॄणां यमं राज्येभ्यषेचयत् ॥ मातॄणां च व्रतानां च मन्त्राणां च तथा गवाम् ॥ ६ ॥ यक्षाणां राक्षसानां च पार्थिवानां तथैव च ॥ नारायणं तु साध्यानां रुद्राणां वृषभध्वजम् ॥ ७ ॥
दर्शयन् अभिषिच्येत्यादिना अधिराज्ये राज्ञे वैश्यं वैश्यं पुनं राज्यानि सोमार्दानां व्यादेष्टुमाज्ञापयितुम् ॥ १ ॥ नक्षत्रग्रहयोः जात्यभिप्रायेण द्विवचनं नक्षत्रजतीयग्रह-
जतीययोस्त्यर्थः । यज्ञानां यज्ञाधिष्ठात्रीणां देवतानाम् ॥ २ ॥ ॥ ३ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ६ ॥ विष्णुशृङ्खलपाणिभ्याम् अच्युतावृतां नारायणवृषभध्वजौ देवदेवपि इक्ष्वाकवतराणामेकस्वात् ॥ ७ ॥

शूलेन पणितुं व्यवहर्तुं शीलमस्येति शूलपाणी तं शूलपाणिनम् ॥ ८ ॥ गन्धानां गन्धाश्चयद्रव्याणां मरुतः पूर्वोक्ता एकोनपञ्चाशत् । अत्र तु प्राणवायवो मरुच्छब्दार्थः । अशरीरि-
 णां स्थूलशरीरहीनानां प्रेतादीनामित्यर्थः । शब्दश्चाकाशश्च तद्वतां धेयदीनाम् । अस्मदादिशरीराणां च । भुवामिति षोढे तयोः क्षेत्राणामिति स एवार्थः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥
 पूर्वं द्वादशादित्या उक्ताः । इह तु आदित्यपदेन अर्कस्य रश्मयो शब्दाः । ये पृथिवीरसं शोषयित्वा सहस्रगुणम् उत्सृजन्ति तेषामधिपतिः पर्जन्यः ॥ १३ ॥ दंष्ट्रिणां नागानां स-
 विप्रचित्तिं तु राजानं दानवानामथादिशत् ॥ सर्वभूतपिशाचानां गिरिशं शूलपाणिनम् ॥ ८ ॥ शैलानां हिमवन्तं च नदीनामथ सागरम् ॥ गन्धानां
 मरुतां चैव भूतानामशरीराणाम् ॥ शब्दकाशवतां चैव वायुं च बलिनां वरम् ॥ ९ ॥ गन्धर्वाणामधिपतिं चक्रे चित्रथं प्रभुम् ॥ नागानां वासुकं चक्रे
 सर्पाणामथ तक्षकम् ॥ १० ॥ वारणानां च राजानं ऐरावतमथादिशत् ॥ उच्चैः श्रवसमश्वानां गरुडं चैव पक्षिणाम् ॥ ११ ॥ मृगाणामथ शार्दूलं गोवृषं
 च गवां पतिम् ॥ वनस्पतीनां राजानं पृक्षमेवादित्यप्रभुम् ॥ १२ ॥ सागराणां नदीनां च मेघानां वर्षणस्य च ॥ आदित्यानामधिपतिं पर्जन्यमभिषि-
 क्तवान् ॥ १३ ॥ सर्वेषां दंष्ट्रिणां शेषं राजानमभ्यषेचयत् ॥ सरिष्टपाणां सर्पाणां राजानं चैव तक्षकम् ॥ १४ ॥ गन्धर्वाप्सरसां चैव कामदेवं तथा प्रभुम् ॥
 ऋतूनामथ मासानां दिवसानां तथैव च ॥ १५ ॥ पक्षाणां च क्षपाणां च मुहूर्ततिथिपर्वणाम् ॥ कलाकाष्टाप्रमाणानां गतेरनयोस्तथा ॥ १६ ॥
 गणितस्याथ योगस्य चक्रे संवत्सरं प्रभुम् ॥ एवं विभज्य राज्यानि क्रमेण स पितामहः ॥ १७ ॥ दिशापालानथ ततः स्थापयामास भारत ॥ पूर्व-
 स्यां दिशि पुत्रं तु वैराजस्य प्रजापतेः ॥ १८ ॥ दिशापालं सुधन्वानं राजानं चाभ्यषेचयत् ॥ दक्षिणस्यां महात्मानं कर्दमस्य प्रजापतेः ॥ १९ ॥ पुत्रं
 शङ्खपदं नाम राजानं सोम्यषेचयत् ॥ पश्चिमायां दिशि तथा राजसः पुत्रमच्युतम् ॥ २० ॥ केतुमन्तं महात्मानं राजानं सोम्यषेचयत् ॥ तथा हिरण्य-
 रोमाणं पर्जन्यस्य प्रजापतेः ॥ २१ ॥ उदीच्यां दिशि दुर्द्वर्षं राजानं सोम्यषेचयत् ॥ तैरियं पृथिवी सर्वा समद्रीषा सर्पवता ॥ २२ ॥ यथाप्रदेश-
 मद्यापि धर्मेण परिपाल्यते ॥ राजसूयाभिषिक्तस्तु पृथुरभिर्नराधिपैः ॥ वेददृष्टेन विधिना राजराज्ये नराधिप ॥ २३ ॥

षाणां तद्विशेषाणां सरिष्टपाणां इण्डुभादीनां निर्विषाणाम् ॥ १४ ॥ ऋतूनामित्यादि षष्ठ्यन्तानां देवतानामित्यनेन संबन्धः । ऋत्वाद्यभिमानिनीनां देवतानां संवत्सरं संवत्सराभि-
 मानिनं देवं राजानमभ्यषेचयदित्यर्थः ॥ १५ ॥ १६ ॥ गणितस्य गत्यादिरियाणस्य योगस्य उपरागादेः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ पर्जन्यस्य पुत्रमित्यनुषङ्गः ॥ २१ ॥ २२ ॥
 अद्यापीत्येतासां देवतानामधिकारित्वेनाकल्पस्थायित्वमुक्तं राजेति । एभिः सोमादिभिः पृथुः राजराज्ये राजसूयेऽभिषिक्तः । पूर्वं तु प्रजापतिनाऽभिषेको राज्याङ्ग उक्तः ॥ २३ ॥

॥ २४ ॥ एतत् श्रवणम् अधिष्ठानं प्रतिष्ठाहेतुः ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ न स शोचेल्लताल्लतौरिति । मया पापं कृतं धर्मो न कृतः

इति पश्चात्तापेन न शोचेत् एतच्छृणु सर्वपापमाशनं सर्वकृतफलश्रद्धं चेत्यर्थः ॥ ३४ ॥ इति श्रीमहाभारते हारिवंशो दीकायां चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ आसीत् ॥ ११२ ॥ काला-

ततो मन्वन्तरेऽतति चाक्षुषेऽमिततेजसि ॥ वैवस्वताय मनवे ब्रह्मा राज्यमथादिशत् ॥ तस्य विस्तरमाख्यास्ये मनोवैवस्वतस्य ह ॥ २४ ॥ तवानु-
कूल्याद्राजिन्द्र यदि शुश्रूषसेनघ ॥ महद्व्येतदधिष्ठानं पुराणे परिकीर्तितम् ॥ धन्यं यज्ञस्यमाणुष्यं स्वर्वासकरं शुभम् ॥ २५ ॥ जनमेजय उवाच ॥
विस्तरणे पृथगेज्यं वैशम्पायन कीर्तय ॥ यथा महात्मना तेन दुग्धा चयं वसुधरा ॥ २६ ॥ यथा च पितृभिर्दुग्धा यथा देवैर्यथैषिभिः ॥ यथा दैत्यैश्च
नागैश्च यथा यक्षैर्यथा द्रुमैः ॥ २७ ॥ यथा शैलैः पिशाचैश्च गन्धर्वैश्च द्विजेज्जैः ॥ राक्षसैश्च महासत्त्वैर्यथा दुग्धा वसुधरा ॥ २८ ॥ तेषां पात्रविशेषाश्च
वैशम्पायन कीर्तय ॥ वत्सान् क्षीरविशेषांश्च दोग्धारं चानुपूर्वशः ॥ २९ ॥ यस्माच्च कारणात्पाणिर्वैनस्य मथितः पुरा ॥ क्रुद्धमर्हषिभिस्ततः कारणं
तच्च कीर्तय ॥ ३० ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ हन्त ते कथयिष्यामि पृथोवैव्यस्य विस्तरम् ॥ एकाग्रः प्रयतश्चैव शृणुष्व जनमेजय ॥ ३१ ॥ नाशुचेः
क्षुद्रमनसः कुशोष्यायाव्रताय च ॥ कीर्तनीयमिमं राजकृतं प्रायाहिताय वा ॥ ३२ ॥ स्वर्ग्यं यज्ञस्यमाणुष्यं धर्म्यं वेदेन संमितम् ॥ रहस्यमृषिभिः
प्रोक्तं शृणु राजन्यथातथम् ॥ ३३ ॥ यश्चैनं कथयन्नित्यं पृथोवैव्यस्य विस्तरम् ॥ ब्रह्मणेभ्यो न मस्कृत्य न स शोचेल्लताकृतैः ॥ ३४ ॥ इति श्रीमहा-
भारते सिलेषु हरिवंशपर्वणि पृथूपाख्याने चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ आसिद्धमस्य गोता वै पूर्वमत्रिसमः प्रभुः ॥ अत्रिवंशसमुत्प-
न्नस्त्वद्गो नाम प्रजापतिः ॥ १ ॥ तस्य पुत्रोभवद्देवो नान्यर्थं धर्मकोविदः ॥ जातो मृत्युसुतायां वै सुनीथायां प्रजापतिः ॥ २ ॥ स मातामहदोषेण वेनः
कालात्मजात्मजः ॥ स्वधर्मं पृष्ठतः कृत्वा कामाहोभेष्ववर्तता ॥ ३ ॥ मर्यादां स्थापयामास धर्मोपेतां स पार्थिवः ॥ वेदधर्मानतिक्रम्य सोऽधर्मनिरतोऽ-
भवत् ॥ ४ ॥ निःस्वाध्यायवषट्कारस्तस्मिन् राजनि शासति ॥ प्रवृत्तेन पपुः सोमं हुतं यज्ञेषु देवताः ॥ ५ ॥ न यष्टव्यं न होतव्यमिति तस्य प्रजापतेः ॥
आसीत्यतिज्ञा क्रूर्यं विनाशो प्रायुपास्थितो ॥ ६ ॥ अहमिज्यश्च यष्टा च यज्ञश्चेति कुरुद्रह ॥ मयि यज्ञो विधातव्यो मयि होतव्यमित्यपि ॥ ७ ॥ तमतिक्रान्त-
मर्यादमाददुानमसाम्प्रतम् ॥ ऊर्ध्वमर्हयः सर्वे मर्याचिप्रभुवास्तदा ॥ ८ ॥ वयं दीक्षां प्रवेक्ष्यामः संवत्सरगणान्वहून् ॥ अधर्मं कुरु मा वेन नैष धर्मः सनातनः ॥ ९ ॥
त्मजायाः आत्मजः ॥ ३ ॥ ४ ॥ प्रवृत्ते देवतेद्विधेन त्यक्तम् हुतम् अग्नौ प्रक्षिप्तमपि सोमं न पपुः यतो निःस्वाध्यायवषट्काराः ॥ ५ ॥ तत्र हेतुमाह । नेति । धर्मद्वेष्टरि राज्ञि
दत्तमपि हविर्देवा न भजन्त इति भावः ॥ ६ ॥ मयि देवताहारेण मन्त्रिमित्रेन नत्वन्यदेवतार्थम् मयि अग्निरूपे ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

दी. प. १

अ. ५

॥ ११ ॥

निधने वंशे । निधनं कुलनाशयोरिति विश्वः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ पाठान्तरे अपनेतुम् अधर्मादपाक्रष्टुम् ॥ १५ ॥ निगृह्य जीवन्तमपि पातयित्वा ॥ १६ ॥
॥ १७ ॥ १८ ॥ धीवरान् नाविकान् ॥ १९ ॥ तुषारास्तुम्बराश्च प्रान्त्येदशीयाः स्लेच्छविशेषाः । विन्ध्यनिलयाः गोण्ड इति च प्रसिद्धाः मध्यदेशीयाः ॥ २० ॥
निधनेऽत्र प्रसूतस्त्वं प्रजापतिरसंशयम् ॥ प्रजाश्च पालयिष्येऽहमिति ते समयः कृतः ॥ १० ॥ तांस्तदा ब्रुवतः सर्वान्महर्षीन्ब्रवीत्तदा ॥ वेनः प्रहस्य
दुर्बुद्धिरिममर्थमनर्थवित् ॥ ११ ॥ वेन उवाच ॥ स्रष्टा धर्मस्य कश्चान्यः श्रोतव्यं कस्य वै मया ॥ श्रुतविर्यतपःसत्यैर्मया वा कः समो भुवि ॥ १२ ॥ प्रभवं
सर्वभूतानां धर्माणां च विशेषतः ॥ संभूटा न विदुर्नृनं भवन्तो मामचेतसः ॥ १३ ॥ इच्छन् दहेयं पृथिवीं श्रवथेयं तथा जलैः ॥ खं भुवं चैव रुधेयं नात्र
कार्यो विचारणा ॥ १४ ॥ यदा न शक्यते मोहादवलेपाच्च पार्थिवः ॥ अनुनेतुं तदा वेनस्ततः कुद्धा महर्षयः ॥ १५ ॥ निगृह्य तं महात्मानो विस्फुरन्तं
महाबलम् ॥ ततोऽस्य सव्यमूर्धं ते ममन्थुर्जातमन्यवः ॥ १६ ॥ तस्मिंस्तु मथ्यमाने वै राज्ञ ऊरौ प्रजज्ञिवान् ॥ हस्वोतिमात्रः पुरुषः कृष्णश्चातिवभूष ह ॥ १७ ॥
स भतिः प्राञ्जलिर्भूत्वा स्थितवान् जनमेजय ॥ तमत्रिर्विह्वलं दृष्ट्वा निषीदेत्यब्रवीत्तदा ॥ १८ ॥ निषादवंशकृतासौ बभूव वदतां वरा ॥ धीवरान्मनुजञ्चाथ
वेनकल्मषसंभवान् ॥ १९ ॥ ये चान्ये विन्ध्यनिलयास्तुषारास्तुम्बरास्तथा ॥ अधर्मरुचयो ये च विद्धि तान् वनसंभवान् ॥ २० ॥ ततः पुनर्म-
ह्मात्मानः पाणिं वेनस्य दक्षिणम् ॥ अरणीमिव संरब्धा ममन्थुस्ते महर्षयः ॥ २१ ॥ पृथुस्तस्मात्समुत्तस्थौ कराज्ज्वलनसंनिभः ॥ दीप्यमानः
स्ववपुषा साक्षादग्निरिव ज्वलन् ॥ २२ ॥ स धन्वी कवची जातः पृथुरेव महायशः ॥ आद्यमाजगवं नाम धनुर्गृह्य महावरम् ॥ शरांश्च दिव्यान्
रक्षार्थं कवचं च महाप्रभम् ॥ २३ ॥ तस्मिन् जातेऽथ भूतानि संप्रदृष्टानि सर्वशः ॥ समोपेतुर्महाराज वेनश्च त्रिदिवं गतः ॥ २४ ॥ समुत्पन्नेन
क्रौरव्य सत्पुत्रेण महात्मना ॥ त्रातः स पुरुषव्याघ्रः पुत्राप्तो नरकात्तदा ॥ २५ ॥ तं समुद्राश्च नद्यश्च रत्नान्यादाय सर्वशः ॥ तोयानि चाभिषेकाय
सर्व एवोपतस्थिरे ॥ २६ ॥ पितामहश्च भगवान्देवैराङ्गिरसैः सह ॥ स्थावराणि च भूतानि जङ्गमानि तथैव च ॥ २७ ॥ समागम्य तदा वैन्यमभ्य-
षिञ्चन्नराधिपम् ॥ महता राजराज्येन प्रजापालं महाद्युतिम् ॥ २८ ॥ सोभिषिक्तो महातेजा विधिवद्धर्मकोविदैः ॥ आदिराज्ये तदा राज्ञां पृथुर्वैन्यः
प्रतापवान् ॥ २९ ॥ पित्राऽपरञ्जितास्तस्य प्रजास्तेनानुरञ्जिताः ॥ अनुरागात्ततस्तस्य नाम राजेत्यजायत ॥ ३० ॥

॥ २१ ॥ २२ ॥ गृह्य गृहीत्वा रक्षार्थं प्रजानां स्थित इति शेषः ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ अपरञ्जिताः पीडिताः । अनुरागादिति । अनुरञ्जन्तः-
स्मिन् प्रजा इति राजपदनिर्वचनं दर्शितम् ॥ ३० ॥

तस्तन्मिरे स्थलवक्त्रिणा वसूवुः । असि उगिर यास्यतो गन्तुमिच्छतः ध्वजमङ्गो दृक्षणां शासदितिर्गोपुरादिर्निर्वा ॥ ३१ ॥ पुटके पुटके पत्रे पत्रे ॥ ३२ ॥ सूर्यां सोमाभिष-
 वकाले अभिषवः सोमवह्न्याः कण्ठनं रसनिष्कामनार्थम् ॥ ३३ ॥ अन्यत्र तु वैज्यस्यैव यज्ञेऽग्निकुण्डात्सूतमागधौ जातावित्युक्तम् तत्कल्पभेदात्समाधेयम् ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥
 आपस्तस्तन्मिरे चास्य समुद्रमभियास्यतः ॥ पर्वताश्च दुदुर्मर्गं व्यजभङ्गश्च नाभवत् ॥ ३१ ॥ अकृष्टपच्या पृथिवी सिध्यत्यन्नानि चिन्त्या ॥
 सर्वकामदुघा गावः पुटके पुटके मधु ॥ ३२ ॥ एतस्मिन्नेव काले तु यज्ञे पैतामहे शुभे ॥ सूतः सूर्यां समुत्पन्नः सौत्येहनि महामतिः ॥ ३३ ॥
 तस्मिन्नेव महायज्ञे जज्ञे प्राज्ञोऽथ मागधः ॥ पृथोः स्तवार्थं तौ तत्र समादूतौ सुरार्षिभिः ॥ ३४ ॥ तावदुर्ऋणयः सर्वे स्तूयतामेष पार्थिवः ॥ कर्मस्तद-
 नुरूपं वा पात्रं चायं नराधिपः ॥ ३५ ॥ तावच्चतुस्तदा सर्वास्तानृषीन्सूतमागधौ ॥ आवां देवानृषींश्चैव प्रीणयावः स्वकर्मभिः ॥ ३६ ॥ न चास्य
 विद्वो वै कर्म न तथा लक्षणं यज्ञः ॥ स्तोत्रं येनास्य कुर्याव राजस्तेजस्विनो द्विजाः ॥ ३७ ॥ ऋषिभिस्तौ निधुक्तौ च भविष्यैः स्तूयतामिति ॥
 यानि कर्माणि कृतवान्पृथुः पश्चान्महाबलः ॥ ३८ ॥ सत्यवाग्दानशीलियं सत्यसन्धो नरेश्वरः ॥ श्रीमान् जैत्रः क्षमाशीलो विक्रान्तो दुष्टशामनः ॥ ३९ ॥
 धर्मज्ञश्च कृतज्ञश्च दयावान् प्रियभाषणः ॥ मान्यो मानयिता यज्वा ब्रह्मण्यः सत्यसंगरः ॥ ४० ॥ शमः ज्ञान्तश्च निरतो व्यवहारस्थितो नृपः ॥
 ततः प्रभृति लोकेषु स्तवेषु जनमेजय ॥ आशीर्वादाः प्रयुज्यन्ते सूतमागधवन्दिभिः ॥ ४१ ॥ तयोः स्तवैस्तैः सुप्रातिः पृथुः प्रादात्प्रजेश्वरः ॥
 अनुपदेगं सूताय मगधान्मागधाय च ॥ ४२ ॥ तं दृष्ट्वा परमप्रीताः प्रजाः प्राहुर्महर्षयः ॥ वृत्तीनामेष वो दाता भविष्यति जनेश्वरः ॥ ४३ ॥ ततो
 वैज्यं महाराज प्रजाः समभिदुद्रुवुः ॥ त्वं नो वृत्तिं विधत्स्वैति महर्षिर्वचनात्तदा ॥ ४४ ॥ सोभिदुतः प्रजाभिस्तु प्रजाहितचिकीर्षया ॥ धनुर्गुह्य पृष-
 त्कांश्च पृथिवीमार्ह्यद्वली ॥ ४५ ॥ ततो वैज्यभयत्रस्ता गौधृत्वा प्राद्वन्महा ॥ तां पृथुर्धनुरादाय द्रवन्तीमन्वधावत ॥ ४६ ॥ सा लोकान्ब्रह्मलोका-
 दीन् गत्वा वैज्यभयात्तदा ॥ प्रददृशप्रतो वैज्यं प्रगृहीतशरासनम् ॥ ४७ ॥ ज्वलद्भिर्निर्दितैर्वापिर्दितेजसमच्युतम् ॥ महायोगं महात्मानं दुर्धर्मम-
 रैरपि ॥ ४८ ॥ अलभन्ती तु सा त्राणं वैज्यमेवावपद्यत ॥ कृताञ्जलिपुटा धृत्वा पूज्या लोकैस्त्रिभिः सदा ॥ ४९ ॥ उवाच वैज्यं नाधर्मं स्त्रीविषं कर्तुमर्हसि ॥
 कथं धारयिता चासि प्रजा राजन्विना मया ॥ ५० ॥ मयि लोकाः स्थिता राजन्मयेदं धार्यते जगत् ॥ मद्विनाऽग्रे विनश्येयुः प्रजाः पार्थिव विद्धि तत् ॥ ५१ ॥
 विद्वः जनीव इत्युत्तमस्य द्विवचनम् ॥ ३७ ॥ पश्चान्पूर्वस्मिन् कल्पे यानि कृतवान् तैरेव अस्मिन्कल्पे भविष्यैः कर्मभिः स्तूयतामिति योजना । प्रतिकल्पं समाननामहयाया एव
 सृष्टेः । सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथा पूर्वमकल्पयदिति श्रवणात् ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥

॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ इति हरिवंशे टीकायां पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ पृथुना वशतां नीता पृथ्वी मन्वादिभिः क्रमात् ॥ दुग्धा स्वाभीष्टदुग्धानि षष्ठोऽध्याय इतीर्यते ॥ १ ॥ अवध्यां स्त्रियमिति यदुक्तं तत्रोत्तरमाह । एकस्येति द्वाभ्याम् ॥ १ ॥ निहते अशुभे इति ज्ञेदः ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ कथं धारयितव्यस्योत्तरम् । त्वां निहत्येति । आ-
 न त्वमर्हसि मां हन्तुं श्रेयश्चेत्त्वं चिकीर्षसि ॥ प्रजानां पृथिवीपाल शृणु चेदं वचो मम ॥ ५२ ॥ उपायतः समारब्धाः सर्वे सिध्यन्त्युपक्रमाः ॥
 उपायं पश्य येन त्वं धारयेथाः प्रजा नृप ॥ ५३ ॥ हत्वापि मां न शक्तस्त्वं प्रजा धारयितुं नृप ॥ अनुभूता भविष्यामि यच्छ कोपं महाब्रुते ॥
 ॥ ५४ ॥ अवध्याश्च स्त्रियः प्राहुस्तिर्यग्योनिगतेष्वपि ॥ सत्पु पृथिवीपाल न धर्मं त्यक्तुमर्हसि ॥ ५५ ॥ एवं बहुविधं वाक्यं श्रुत्वा राजा
 महामनाः ॥ कोपं निगृह्य धर्मात्मा वसुधामिदमब्रवीत् ॥ ५६ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशपर्वणि पृथूपाल्याने पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥
 ॥ पृथुरुवाच ॥ एकस्यार्थाय यो हन्यादात्मनो वा परस्य वा ॥ बहूचै प्राणिनो लोके भवेत्तस्येह पातकम् ॥ १ ॥ सुखमेधन्ति बहवो यस्मिंस्तु
 निहतेऽशुभे ॥ तस्मिन्नास्ति हते भद्रे पातकं चोपपातकम् ॥ २ ॥ एकस्मिन्यत्र निधनं प्रापिते दुष्टकारिणि ॥ बहूनां भवति क्षेमं तत्र पुण्यव्रदो
 वधः ॥ ३ ॥ सोऽहं प्रजानिमित्तं त्वां हनिष्यामि वसुधरे ॥ यदि मे वचनं नाद्य करिष्यासि जगद्धितम् ॥ ४ ॥ त्वां निहत्याद्य बाणेन मच्छासनपराङ्-
 मुखीम् ॥ आत्मानं प्रथयित्वाहं प्रजा धारयिता चिरम् ॥ ५ ॥ सा त्वं शासनमास्थाय मम धर्मभृतां वरे ॥ संजीवय प्रजाः सर्वाः समर्था ह्यसि
 धारणे ॥ ६ ॥ दुहितृत्वं च मे गच्छ तत एनमहं शरम् ॥ नियच्छेयं त्वद्दधार्थमुद्यतं घोरदर्शनम् ॥ ७ ॥ पृथिव्युवाच ॥ सर्वमेतदहं वीर विधास्यामि
 न संशयः ॥ उपायतः समारब्धाः सर्वे सिद्ध्यन्त्युपक्रमाः ॥ ८ ॥ उपायं पश्य येन त्वं धारयेथाः प्रजा इमाः ॥ वत्सं तु मम संपश्य क्षरेयं येन
 वत्सला ॥ ९ ॥ समां च कुरु सर्वत्र मां त्वं धर्मभृतांवर ॥ यथा विस्पन्दमानं मे क्षीरं सर्वत्र भावयेत् ॥ १० ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तत उत्सा-
 रयामास शैलाञ्छतसहस्रशः ॥ धनुष्कोट्या तदा वैयस्तेन शैला विवर्द्धिताः ॥ ११ ॥ पृथुर्वैयस्तेतदा राजा महीं चक्रे समां ततः ॥ मन्वन्तरे-
 ष्वतीतेषु विषमासीद्वसुधरा ॥ १२ ॥ स्वभावेनाभवन्द्वाभ्याः समानि विषमाणि च ॥ चाक्षुषस्थान्तरे पूर्वमासीदेवं तदा किल ॥ १३ ॥
 त्मानं देहं धारयिता धारयिष्यामि । प्रथयित्वा विस्तार्य ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ संपश्य दिव्यदृष्ट्या कल्पय वत्सला स्नेहेन क्षरेयं दुग्धं स्वयेयम् ॥ ९ ॥ विस्पन्दमानं क्षरात् भावयेत् ।
 स्वार्थे णिच् सर्वत्र भवेत् ॥ १० ॥ तेन शैलेपरि शैलं स्थापयता शैलाः विवृद्धिं प्रापिताः इष्टकामिचिबत् ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

॥ १४ ॥ वणिगेव वणिग्मथः सत्यानृतं वाणिज्यम् ॥ १५ ॥ एतस्य पुरविभागादेः ॥ १६ ॥ समरोचयन् ग्रीत्या चक्रुः ॥ १७ ॥ तदा वैत्येन भूमेर्देहात् प्राक् ॥ १८ ॥
 पृथ्वीं पृथिवीतः सस्यजातानि व्रीह्यादीनि द्रुदोहं प्रपूतिवान् ॥ १९ ॥ वर्तन्ते उपजिवन्ति सोमः ब्राह्मणराजत्वात् वत्सः ॥ २० ॥ छन्दसि वेदाः तत्र हि तदर्थज्ञं तपो ब्रह्म
 नहि पूर्वविसर्गै वै विषमे पृथिवीतले ॥ प्रविभागः पुराणां च ग्रामाणां वा तद्गोभवत् ॥ १४ ॥ न सस्यानि न गोरक्षा न कृषिर्न वणिक्पथः ॥ नैव
 सत्यानृतं तत्र न लोभो न च मत्सरः ॥ १५ ॥ वैवस्वतेन्तरे चास्मिन् साम्प्रतं समुपस्थिते ॥ वैत्यात्मभृति राजेन्द्र सर्वस्यैतस्य संभवः ॥ १६ ॥
 यत्र यत्र समं त्वस्या भूमेरासीदिहानघ ॥ तत्र तत्र प्रजाः सर्वाः संवासं समरोचयन् ॥ १७ ॥ आहारः फलमूलानि प्रजानामभवत्तदा ॥ कृच्छ्रेण
 महता युक्त इत्येवमनुशुभम् ॥ १८ ॥ संकल्पयित्वा वत्सं तु मनुं स्वायंभुवं प्रभुम् ॥ स्वपाणौ पुरश्चष्टु द्रुदोहं पृथिवीं ततः ॥ सस्यजातानि
 सर्वाणि पृथुर्वन्यः प्रतापवान् ॥ १९ ॥ तेनान्रेन प्रजास्तात वर्तन्तेऽद्यापि नित्यशः ॥ ऋषिभिः श्रूयते चापि पुनर्दुग्धा वसुंधरा ॥ वत्सः सोमो-
 भवत्तेषां दुग्धा चाङ्गिरसः सुतः ॥ २० ॥ बृहस्पतिर्महतेजाः पात्रं छन्दसि भारत ॥ क्षीरमासीदनुपमं तपो ब्रह्म च ज्ञाश्वात्मम् ॥ २१ ॥ पु-
 नर्देवगणैः सर्वैः पुंरदपुरोगमैः ॥ काञ्चनं पात्रमादाय दुग्धेयं श्रूयते मही ॥ २२ ॥ वत्सस्तु मयवानासिद्दिग्धा च सविता प्रभुः ॥ क्षीरसूजस्करं
 चैव वर्तन्ते येन देवताः ॥ २३ ॥ पितृभिः श्रूयते चापि पुनर्दुग्धा वसुंधरा ॥ राजन्तं पात्रमादाय स्वधाममितविक्रमैः ॥ २४ ॥ यमो वैवस्वत-
 स्तेषामासिद्धिस्तः प्रतापवान् ॥ अन्तकश्चाभवद्दुग्धा कालो लोकप्रकालनः ॥ २५ ॥ नागैश्च श्रूयते दुग्धा वत्सं कृत्वा तु तक्षकम् ॥ अलङ्बु
 पात्रमादाय विषं क्षीरं नरोत्तम ॥ २६ ॥ तेषामैरावतो दुग्धा धृतराष्ट्रः प्रतापवान् ॥ नागानां भरतश्चेष्ट सर्पाणां च महोपते ॥ २७ ॥ तेनैव व-
 र्तेत्यनुश्रा महाकाया विषोल्बणाः ॥ तदाहारास्तदाचारस्तद्व्यास्तद्व्यास्तदुपाश्रयाः ॥ २८ ॥ असुरैः श्रूयते चापि पुनर्दुग्धा वसुंधरा ॥ आयसं पा-
 त्रमादाय मर्यां शत्रुनिवारिणीम् ॥ २९ ॥ विरोचनस्तु ग्राहादिर्वत्सस्तेषामभूत्तदा ॥ ऋत्विक् द्विमूर्द्धो दैत्यानां मधुदोग्धा महाबलः ॥ ३० ॥
 तथैते माययाद्यापि सर्वे मयाविनोसुराः ॥ वर्तयन्त्यमितप्रज्ञास्तदेवाममृतं बलम् ॥ ३१ ॥ यक्षैश्च श्रूयते तात पुनर्दुग्धा वसुंधरा ॥ आमपात्रे
 महाराज पुरान्तर्द्धानमक्षयम् ॥ ३२ ॥ वत्सं वैश्रवणं कृत्वा यक्षैः पुण्यजनैस्तदा ॥ दुग्धा रजतवाभस्तु पिता मणिवरस्य यः ॥ ३३ ॥
 च कच्छूचान्द्रायणम् अग्निहोत्रादिकं च शाश्वतं न त्विदानीं कल्पितम् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ऊर्जस्करम् अमृतं यक्षिणं हविर्गितं रावत् ॥ ३३ ॥ स्वर्धां पित्रभम् ॥ २४ ॥
 ॥ २५ ॥ अलान्बु तुर्न्वीफलम् ॥ २६ ॥ नागानाम् ऐरावतः सर्पाणां धृतराष्ट्रः दोग्धेनि शेषः ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ द्विमूर्तिं मयोर्विषेणम् ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

तेन अन्तर्धानेन ते यशः वर्तयन्ति परशरीरमाविश्याग्रहशाले जीवन्तीत्यर्थः ॥ ३४ ॥ प्रजा भोक्तुं स्वसन्तानानि तर्पयितुम् ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ गन्धान्
 सुरभिद्वयाणि ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ औषधीः ज्योतिष्पत्यादिकाः ॥ ४० ॥ शैलं शिलासमग्रम् ॥ ४१ ॥ पालाशं पर्णमयम् ॥ ४२ ॥ यात्री पाययित्री मतेव पोषणकरी ।
 यक्षानुजो महतेजा त्रिशर्षिः सुमहातपाः ॥ तेन ते वर्तयन्तीति परमर्षिरुवाच ह ॥ ३४ ॥ राक्षसैश्च पिशाचैश्च पुनर्दुग्धा वसुधरा ॥ ज्ञातुं कृपा-
 लमादाय प्रजा भोक्तुं नरपम् ॥ ३५ ॥ दोग्धा रजतनाभस्तु तेवामासीत्किरुद्धह ॥ वत्सः सुमाली कौरव्य क्षीरं सधिरमेव च ॥ ३६ ॥ तेन
 क्षीरेण यक्षाश्च राक्षसाश्चामरोपमाः ॥ वर्तयन्ति पिशाचाश्च भूतसंघस्तथैव च ॥ ३७ ॥ पद्मपात्रे पुनर्दुग्धा गन्धर्वैः साप्सरोगणैः ॥ वत्सं चित्ररथं
 कृत्वा शुचीन् गन्धान्नरपम् ॥ ३८ ॥ तेषां च सुरचिस्त्वासीद्दोग्धा भरतसत्तम ॥ गन्धर्वराजोतिबलो महात्मा सूर्यसन्निभः ॥ ३९ ॥ शैलेश्च श्रूयते
 राजन् पुनर्दुग्धा वसुधरा ॥ औषधीर्वै दूर्तिमती रत्नानि विविधानि च ॥ ४० ॥ वत्सस्तु हिमवानसीत्किरुद्रगंध्या महागिरिः ॥ पात्रं तु शैलमेवासी-
 तेन शैला विवर्धिताः ॥ ४१ ॥ वीरुद्धिः श्रूयते राजन् पुनर्दुग्धा वसुधरा ॥ पालाशं पात्रमादाय दग्धच्छिन्नप्ररोहणम् ॥ ४२ ॥ दुदोहं शुष्पितः सालो
 वत्सः प्लक्षोभवत्तदा ॥ सेयं धात्री विधात्री च पावनी च वसुधरा ॥ ४३ ॥ चराचरस्य सर्वस्य प्रतिष्ठा योनिरेव च ॥ सर्वकामदुग्धा दोग्ध्री सर्वसस्यप्ररो-
 हिणी ॥ ४४ ॥ आसीदियं समुद्रान्ता मेदिनीति परिश्रुता ॥ मधुकैटभयोः कृत्स्ना मेदुसाभिपरिहृता ॥ तेनयं मेदिनी देवी प्रोच्यते ब्रह्मवादिभिः
 ॥ ४५ ॥ ततोभ्युपगमाद्राज्ञः पृथर्वैव्यस्य भारत ॥ दुहितृत्वमनुप्राप्ता देवी पृथ्वीति चोच्यते ॥ पृथुना प्रविभक्ता च ज्ञाधिता च वसुधरा
 ॥ ४६ ॥ सस्याकस्वती स्कीता पुरपत्तनमालिनी ॥ एवंप्रभावो वैव्यः स राजासीद्राजसत्तमः ॥ ४७ ॥ नमस्यश्चैव पूज्यश्च भूतग्रामैर्न संशयः ॥
 ब्राह्मणैश्च महाभागैर्वेदेवदाङ्गपारगैः ॥ ४८ ॥ पृथुरेव नमस्कार्यो ब्रह्मयोनिः सनातनः ॥ पार्थिवैश्च महाभागैः पार्थिवत्वमभीप्सुभिः ॥ ४९ ॥
 आदिराजो नमस्कार्यः पृथुर्वैव्यः प्रतापवान् ॥ यौधेयश्च विक्रान्तैः प्रामुकाभैर्जयं युधि ॥ पृथुरेव नमस्कार्यो योधानां प्रथमो नृपः ॥ ५० ॥
 यो हि योद्धा रणं याति कीर्त्तयित्वा पृथुं नृपम् ॥ स घोररूपान्शंश्रामाच्च क्षेमी तरति कीर्त्तिमान् ॥ ५१ ॥
 वैधात्री तद्विपरीता सर्वमात्मन्युपसंहरतीत्यर्थः ॥ ४३ ॥ प्रतिष्ठा आश्रयः योनिः स्वोदि क्रमेण उत्पत्तिस्थानम् । दोग्ध्री धेनुरूपा चतुर्वर्गस्यापि ॥ ४४ ॥ अभ्युपगमात्
 पृथुत्वेन अङ्गीकारात् ॥ ४६ ॥ पुरं राजधानी पत्तनं महापणिकनारम् पूरणं पत्तनानां माला समूहोस्ति यस्यां सा । वैव्यः पृथुः ॥ ४७ ॥ भूतग्रामैः प्राणिममूहैः ॥ ४८ ॥
 ब्रह्मयोनिः आश्रयः सनातनो विष्णुरूपः ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥

पण्यवृत्तिमनुष्ठितैर्वाणिज्यादुपजीविभिः ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ केनाच्येन निरोध्यसत्त्वरजसी धीर्धर्मनाशं कृते सन्तः सत्त्वपृथुं पृथग्व्यवृत्तिस्तद्वदज्ञेयविरम् । सत्त्वाक्रान्त-
मनोर्नि प्रिययः संकल्पवत्सा जना धीपात्रे दुःसुहृथैर्धर्मतरैः प्राज्ञैरनुशीयताम् ॥ आख्यायिकाया अवातरात्पर्यं तु पण्यज्ञाजि राज्ञि पृथ्वीबीजानि प्रसूते पापानि प्रसर्तति
॥ ५५ ॥ इति श्रीहिरण्यो टीकायां षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥ मन्वन्तराणि यनवो देवा क्रम्यादयस्तथा । सप्तमे चानुवर्णन्ते क्रमशो वै पृथक् पृथक् ॥ १ ॥ मन्वन्तराणीति ॥ १ ॥ २ ॥

वैश्वैरपि च विताढ्यैः पण्यवृत्तिमनुष्ठितैः ॥ पृथुरेव नमस्कार्यो वृत्तिदृता महायज्ञाः ॥ ५२ ॥ तथैव शूद्रैः शुचिभिस्त्रिवर्णपरिचारिभिः ॥ आदिराजो
नमस्कार्यः श्रेयः परमभीप्सुभिः ॥ ५३ ॥ एते वत्सविशेषाश्च दोग्धारः क्षीरमेव च ॥ पात्राणि च मयोक्तानि किं भूयो वर्णयापि ते ॥ ५४ ॥
य इदं शृणुयान्नित्यं पृथोश्चरितमादितः ॥ पुत्रपौत्रसमायुक्तो मोदते सुचिरं भुवि ॥ ५५ ॥ इति श्रीमहाभारते विलेपु हरिवंशे हरिवंशवर्षाणि षष्टोऽ-
ध्यायः ॥ ६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ जनमेजय उवाच ॥ मन्वन्तराणि सर्वाणि विस्तरेण तपोधन ॥ तेषां सृष्टिं विमृष्टिं च वैशम्पायन कीर्तय ॥ १ ॥
यावन्तो मनवश्चैव यावन्तं कालमेव च ॥ मन्वन्तरं तथा ब्रह्मन् श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ २ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ न शुक्यो विस्तरस्तात वक्तुं
वर्षशतैरपि ॥ मन्वन्तराणां कौरव्य संक्षेपं त्वेव मे शृणु ॥ ३ ॥ स्वायंभुवो मनुस्तात मनुः स्वरोचिषस्तथा ॥ उत्तमस्तामसश्चैव रैवतश्चाक्षुस्तथा
॥ ४ ॥ वैवस्वतश्च कौरव्य साम्प्रतो मनुरुच्यते ॥ सार्वर्ण्यश्च मनुस्तात भौत्यो रौच्यस्तथैव च ॥ ५ ॥ तथैव मेरुसावर्णाश्चत्वारो मनवः स्मृताः ॥
अतीता वर्तमानाश्च तथैवानगताश्च ये ॥ ६ ॥ कीर्तिता मनवस्तात मयैते तु यथाश्रुतम् ॥ ऋषिस्तेषां प्रवक्ष्यामि पुत्रान्देवणांस्तथा ॥ ७ ॥ मरी-
चिरत्रिभगवानङ्गिराः पुलहः क्रतुः ॥ पुलस्त्यश्च वसिष्ठश्च सप्तैते ब्रह्मणः सुताः ॥ ८ ॥ उत्तरस्यां दिशि तथा राजन्सर्षपोऽपरे ॥ देवाश्च शान्त-
रजसस्तथा प्रकृतयः परे ॥ यामा नाम तथा देवा आसन्स्वायंभुवेन्तरे ॥ ९ ॥ आग्नीश्रवाग्निवाहुश्च मेधा मेधानिथिर्वसुः ॥ ज्योतिष्मान्द्युतिमान्
हव्यः सवनः पुत्र एव च ॥ १० ॥ मनोः स्वायंभुवस्यैते दश पुत्रा महौजसः ॥ एतत्ते प्रथमं राजन्मन्वन्तरमुदाहृतम् ॥ ११ ॥

॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ मेरुसावर्णाश्चत्वारः ब्रह्मसावर्णिः रुद्रसावर्णिः मेरुसावर्णिः दक्षसावर्णिश्च ॥ एते मेरौ तपः कृत्वा सिद्धिं प्राप्ता इति संवदपि मेरुसावर्णा इत्युच्यन्ते ॥ ६ ॥
यथाश्रुतं गुह्यदेशमनतिक्रम्येति । तेषां मनूनां पुत्रान् ॥ ७ ॥ प्रथममन्वन्तरगतम् क्रम्यादित्रयमाह । मरीचिरिति चतुर्भिः ॥ ८ ॥ अपरे वैवस्वतगतसप्तार्षिभ्यो मरीच्यादिभ्यो-
न्ये ॥ ९ ॥ पुत्र इति पुत्रनामा ॥ १० ॥ ११ ॥

स्वारोचिषगतकण्वादित्रयमाह । और्वेति सार्द्धचतुष्टयेन । द्वितीयमन्वन्तरगता कण्वाद्य उक्ताः । वसिष्ठपुत्र और्वेनामा ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ वसिष्ठिति । सप्त वसिष्ठपुत्रा वसिष्ठा इति विश्रुता ऋषयोत्र उत्तमे मया प्रोक्ता इत्यग्निमणान्वयः । के ते वसिष्ठा ये पूर्वं हिरण्यगर्भपुत्राः ऊर्जसंज्ञाः सुतेजसः अतिप्रतापा आसन्निति पश्चात् वसिष्ठजाता इत्यन्वयः ॥ १७ ॥ सप्तर्षयो मया प्रोक्ता इति पूर्वान्वयः । कीर्त्यमानान् औत्तमेयान्निबोधेयुचरेणान्वयः ॥ १८ ॥ तनूजः तनूजनामा ॥ १९ ॥ चतुर्थमाह । मन्व-

और्वो वसिष्ठपुत्रश्च स्तम्बः काश्यप एव च ॥ प्राणो बृहस्पतिश्चैव दत्तो निश्च्यवनस्तथा ॥ १२ ॥ एते महर्षयस्तात वायुप्रोक्ता महाव्रताः ॥ देवाश्च तुषिता नाम स्मृताः स्वरोचिषन्तरे ॥ १३ ॥ हविर्भ्रः सुकृतिज्योतिरापोमूर्तिरयस्मयः ॥ प्रथितश्च नभस्यश्च नभ ऊर्जस्तथैव च ॥ १४ ॥ स्वरोचिषस्य पुत्रास्ते मनोस्तात महात्मनः ॥ कीर्तिताः पृथिवीपाल महावीर्यपराक्रमाः ॥ १५ ॥ द्वितीयमेतत्कथितं तव मन्वन्तरं मया ॥ इदं तृतीयं वक्ष्यामि तन्निबोध नराधिप ॥ १६ ॥ वसिष्ठपुत्राः सप्तासन्वासिष्ठा इति विश्रुताः ॥ हिरण्यगर्भस्य सुता ऊर्जा नाम सुतेजसः ॥ १७ ॥ ऋषयोत्र मया प्रोक्ताः कीर्त्यमानान्निबोध मे ॥ औत्तमेयान्महाराज दृश पुत्रान्मनोरमाव ॥ १८ ॥ इय ऊर्जस्तनूजश्च मधुर्माधव एव च ॥ शुचिः शुक्रः सहस्रैव नभस्यो नभ एव च ॥ १९ ॥ भानवस्तत्र देवाश्च मन्वन्तरमुदाहृतम् ॥ मन्वन्तरं चतुर्थं ते कथयिष्यामि तच्छृणु ॥ २० ॥ काव्यः पृथुस्तथैवाग्निर्जन्युर्धाता च भारत ॥ कर्षीवानकृषीवांश्च तत्र सप्तर्षयोऽपरे ॥ २१ ॥ पुराणे कथितास्तात पुत्राः पौत्राश्च भारत ॥ सत्या देवगणाश्चैव तामसस्यान्तरे मनोः ॥ २२ ॥ पुत्रांश्चैव प्रवक्ष्यामि तामसस्य मनोर्नृप ॥ द्युतिस्तपस्यः सुतपास्तपोमूलस्तपोधनः ॥ २३ ॥ तपोरतिरकल्माषस्तन्वी धन्वी परंतपः ॥ तामसस्य मनोरेते दृश पुत्रा महाबलाः ॥ २४ ॥ वायुप्रोक्ता महाराज पञ्चमं तदनन्तरम् ॥ वेदबाहुयदुद्रश्च मुनिर्वेदशिरस्तथा ॥ २५ ॥ हिरण्यरोमा पर्जन्य ऊर्ध्वबाहुश्च सोमजः ॥ सत्यनेत्रस्तथात्रेय एते सप्तर्षयोऽपरे ॥ २६ ॥ देवाश्च भूतरजसस्तथा प्रकृतयोऽपरे ॥ पारिप्लवश्च रैभ्यश्च मनोरन्तरमुच्यते ॥ २७ ॥ अथ पुत्रानिमांस्तस्य निबोध गदतो मम ॥ धृतिमानव्ययो युक्तस्तत्त्वदर्शी निरुसुकः ॥ २८ ॥ अरण्यश्च प्रकाशश्च निर्मोहः सत्यवाक् कविः ॥ रैवतस्य मनोः पुत्राः पञ्चमं चैतदन्तरम् ॥ २९ ॥

नन्तरमिति ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ पञ्चममाह । वेदबाहुरिति सार्धैश्चतुर्भिः । मुनिरिति वेदशिरसो विशेषणम् ॥ २५ ॥ सोमजः ऊर्ध्वबाहुः आत्रेयः सत्यनेत्रः ॥ २६ ॥ तथा प्रकृतयः अभूतरजःस्वभावाः पारिप्लवो रैभ्यश्च देवतागणविशेषौ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥

षष्ठं त इति ॥ ३० ॥ ३१ ॥ आवाद्यः पञ्च देवगणाः । दिवौकस इति सर्वेषां विशेषणम् । आवा इत्यत्रास्ता आवा इति वा गौडाः पठन्ति ॥ ३२ ॥ नडुलायाः पुत्रा नडुले-
याः ॥ ३३ ॥ सप्तमं वैवस्वतमन्वन्तरमाह । अत्रिरित्यादिपञ्चभिः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ प्रादिशः पूर्वकल्पप्रकारः सप्तसप्तकाः एकोनपञ्चाशत् मरुतो देवाः प्रागु-
क्ता अपि प्रतिमन्वन्तरं भवन्तीति ज्ञेयम् ॥ ३९ ॥ तेषाञ्च मध्ये चत्वारः सप्तका अष्टाविंशतिरुक्तः मन्वन्तरसप्तमौ क्रममुक्तिपदं ब्रह्मणः स्थानं प्राप्नुवन्ति ॥ ४० ॥ ततोन्वे-
जयमानाः तपोबला न्मन्वन्तरान्तरे तत्पदमारुह्य स्थानं पूरयन्ति तेन सप्तसप्तकाः पूर्यन्ते एवं प्रतिमन्वन्तरं द्वेयम् । एतेन कविगणमपि परम्परया मुक्तिरस्तीति दर्शितम् ॥ ४१ ॥
षष्ठं ते संप्रवक्ष्यामि तन्निबोध नराधिप ॥ भृगुर्नभो विवस्वाश्च सुवासि विरजस्तथा ॥ ४० ॥ अतिनासा सहिष्णुश्च सप्तैते वै महर्षयः ॥ चाक्षुष-
स्यान्तरे तात मनोदेविनिमान् शृणु ॥ ३१ ॥ आवाः प्रभूता ऋभवः पृथग्भवा दिवौकसः ॥ लेसाश्च नाम राजेन्द्र पञ्च देवगणाः स्मृताः ॥
ऋषेराङ्गिरसः पुत्रा महात्मानो महौजसः ॥ ३२ ॥ नडुलेया महाराव दृश पुत्राश्च विश्रुताः ॥ ऊरुप्रभृतयो राजन्यपटु मन्वन्तरे स्मृतम् ॥ ३३ ॥
अत्रिर्वसिष्ठो भगवान् कश्यपश्च महाहृषिः ॥ गौतमोथ भरद्वाजो विश्वामित्रस्तथैव च ॥ ३४ ॥ तथैव पुनो भगवान् ऋचिकिस्य महात्मनः ॥ सप्तमो
जमदग्निश्च ऋषयः साम्प्रतं दिवि ॥ ३५ ॥ साध्या रुद्राश्च विद्वे च मरुतो वसवस्तथा ॥ आदित्याश्चक्षिणौ चैव देवो वैवस्वतौ स्मृतौ ॥ ३६ ॥
मनोवैवस्वतस्यैते वर्तन्ते साम्प्रतेन्तरे ॥ इक्ष्वाकुप्रमुखाश्चैव दृश पुत्रा महात्मनः ॥ ३७ ॥ एतेषां कीर्तितानां तु महर्षिणां महौजसाम् ॥ राजपुत्राश्च
पौत्राश्च दिक्षु सर्वासु भारत ॥ ३८ ॥ मन्वन्तरेषु सर्वेषु प्रादिशः सप्तसप्तकाः ॥ स्थिता लोकव्यवस्थार्थं लोकसंरक्षणाय च ॥ ३९ ॥ मन्वन्तरे व्य-
तिश्रान्ते चत्वारः सप्तका गणाः ॥ कृत्वा कर्म दिवं यान्ति ब्रह्मलोकमवस्यम् ॥ ४० ॥ ततोन्वे तपसा युक्ताः स्थानमापूरयन्त्युत । अतीता वर्त-
मानाश्च क्रमेणैतेन भारत ॥ ४१ ॥ एतान्युक्तानि कौरव्य स्मर्तव्यानि भारत ॥ मन्वन्तराणि पट् चापि निबोधानगतानि मे ॥ ४२ ॥ सावर्णा मनवस्तत
पञ्च तांश्च निबोध मे । एको वैवस्ववन्तरेषां चत्वारस्तु प्रजापते ॥ ४३ ॥ परमेषु तस्तत मेरुसावर्णा गताः ॥ दुक्षत्यैते हि दौहित्राः प्रियायास्तनया
नृप ॥ महान्तस्तपसा युक्ता मेरुपटु महौजसः ॥ ४४ ॥ रुचेः प्रजापतेः पुत्रा रौच्यो नाम मनुः स्मृतः ॥ धूर्त्या चोत्पादितो देव्या औल्या नाम रुचः सुतः ॥ ४५ ॥
स्मर्तव्यानि एकं चानगतमित्यष्टावुक्ताणीति इष्टव्यम् । अनागतानि पट् मे मृतः निबोध बुध्यस्व ॥ ४२ ॥ सावर्णाः पञ्च तपोभक्ता वैवस्वत उक्तः ॥ ४३ ॥ परमेषुसुता इति ।
समामैकदेशस्य विशेषणं प्रजापतेरिति । लुप्तविभक्तिकं वा परमेषुपदं इष्टव्यम् । तेषां चतुर्णामपि मेरुसावर्णित्वं योगमाह महान्त इति । यतो मेरो तपश्चक्रतो मेरुसावर्णास्ति
जता इत्यर्थः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

सैव महर्षयः प्रतिमन्वन्तरमिति शेषः । अष्टममाह मनोरिति ॥ ४६ ॥ दीप्तिमाह तृतीयः अश्वत्थामा चतुर्थः ॥ ४७ ॥ कृपः पञ्चमः गालवः षष्ठः सप्तमः इतराणि पदानि
 तेषामेव विशेषणानि ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥
 अनागताश्च सप्तैते स्मृता दिवि महर्षयः ॥ मनोरन्तरमासाद्य सावर्णस्येह ताव शृणु ॥ ४६ ॥ रामो व्यासस्तथात्रेयो दुर्तिमानिति विश्रुतः ॥ भार-
 द्वाजस्तथा द्रौणिरश्वत्थामा महाद्युतिः ॥ ४७ ॥ गौतमस्यात्मजश्चैव शरद्वाज गौतमः कृपः ॥ कौन्तिर्को गालवश्चैव सहः काश्यप एव च ॥
 ४८ ॥ एते सप्त महात्मानो भविष्या बुनिततमाः ॥ ब्रह्मणः सदृशाश्चैते धन्याः सप्तर्षयः स्मृताः ॥ ४९ ॥ अभिजन्त्याथ तपसा मन्त्र-
 व्याकरणैस्तथा ॥ ब्रह्मलोकप्रतिष्ठास्तु स्मृताः सप्तर्षयोऽपराः ॥ ५० ॥ धृतमव्यभवज्ञानं बुद्धा चैव तु ये स्वयम् ॥ तपसा वै त्रसिद्धा ये
 सङ्गताः प्रविचिन्तकाः ॥ ५१ ॥ मन्त्रव्याकरणौ चैव धर्मार्थतत्त्वज्ञे ॥ एताव भार्यान्दिजो ज्ञात्वा नैष्ठिकानि च नाम च ॥ ५२ ॥ सप्त ते
 सप्तभिश्चैव गुणैः सप्तर्षयः स्मृताः ॥ दीर्घायुषो मन्त्रदृत ईशरा दीर्घचक्षुषः ॥ ५३ ॥ बुद्ध्या प्रत्यक्षधर्माणो गोत्रप्रवर्तकास्तथा ॥ कृतादिषु
 युगाल्येषु सर्वेष्वेव पुनः पुनः ॥ ५४ ॥ प्रावर्तयन्ति तं वर्णनाश्रमांश्चैव सर्वज्ञः ॥ सप्तर्षयो महाभागाः सत्यधर्मपरायणाः ॥ ५५ ॥ तेषां
 चैवान्योत्पन्ना जायन्तीह पुनः पुनः ॥ मन्त्रब्राह्मणकर्तारो धर्मं प्रदिशन्ति तथा ॥ ५६ ॥ यस्माच्च वरदाः सप्त परेभ्यश्चापराः स्मृताः ॥ तस्मान्न कालो
 न वयःप्रमाणमपिभावेन ॥ ५७ ॥ एष सप्तर्षिकोद्देशो व्याख्यातस्तं यथा नृप ॥ सावर्णस्य मनोः पुत्राच्च भविष्याच्छृणु सत्समा ॥ ५८ ॥ वरीयांश्च वरीयां-
 श्च संमतो धृतिमान्वसुः ॥ चरिष्णुरप्यधृष्णुश्च वाजः सुमतिरेव च ॥ सावर्णस्य मनोः पुत्रा भविष्या दश भारत ॥ ५९ ॥ प्रथमे मेरुसावर्णेः प्रव-
 क्ष्यामि मुनीन् शृणु ॥ मेधातिथिस्तु पौलस्त्यो वसुः काश्यप एव च ॥ ६० ॥ ज्योतिष्याच्च भार्गवश्चैव द्युतिमानद्भिरास्तथा ॥ रावन्श्चैव वासिष्ठ
 आत्रेयो हव्यवाहनः ॥ ६१ ॥ पौलहः सप्त इत्येते मुनयो रोहितेन्तरे ॥ देवतानां गणास्तत्र त्रय एव नराधिप ॥ ६२ ॥ दक्षपुत्रस्य पुत्रास्ते
 रोहितस्य प्रजापतेः ॥ मनोः पुत्रो धृष्टकेतुः पञ्चहोत्रो निराहूतिः ॥ ६३ ॥ पृथुः श्रवा भूरिधाया ऋचिकोऽहृतो भयः ॥ प्रथमस्य तु सावर्णेनैव
 पुत्रा महौजसः ॥ ६४ ॥

णि पौलस्त्यादीनि ॥ ६० ॥ ६१ ॥ रोहित इत्यर्थमेव मनोर्नामान्तरसु ॥ ६२ ॥ अयं पुत्रिकापुत्रोऽपि दक्षपुत्र इत्युच्यते ॥ ६३ ॥ पृथुरित्येकः ॥ ६४ ॥

द्वितीयस्य दक्षसावर्णस्य हविष्मदादीनां गोत्राणि पौलहदादीनि वासिष्ठपुत्राणां शक्यादीनां मये अष्टमश्च इत्येके । अष्टम इति संज्ञैव वा तस्य ॥ ६५ ॥ नभसः नभःसंज्ञस्य अ-
 ङ्गिराः पुत्रः सत्यो नाम सप्तमः अङ्गेनोरसा रातियोगादौरमः पुत्रोऽङ्गिरा इत्युच्यते नभस इति षष्ठं तस्यैव पुत्रे लब्धे सत्य इति अङ्गिरसः स्तुत्यर्थं विशेषणं सत्यवादी ॥ ६६ ॥
 द्वौ गणौ दक्षिणेत्तरमार्गाभिमनिनौ । अश्यादिभूमादिऋषिमनो मन्त्रप्रतिपादा देवाः । मनोः सुत इति छेदः । मनोः तृतीयस्य सुत इत्येव प्रथमस्य यौगिकं नाम वीर्यवान्तं तृतीयः ।
 दृशमे त्वय पर्याये द्वितीयस्यान्तरे मनोः ॥ हविष्मान् पौलहश्चैव सुकृतिश्चैव भार्गवः ॥ आपोमूर्तिस्तथात्रेयो वासिष्ठश्चाष्टमः स्मृतः ॥ ६६ ॥
 पौलस्त्यः ग्रामतिश्चैव नभोगश्चैव काश्यपः ॥ अङ्गिरा नभसः सत्यः सप्तमे परमर्षयः ॥ ६६ ॥ देवतानां गणौ द्वौ तौ ऋषिमन्त्राश्च ये स्मृताः ॥ मनोः
 सुतोत्तमौजाश्च निकुपञ्चश्च वीर्यवान् ॥ ६७ ॥ शतानीको निरामित्रो वृषसेनो जयद्रथः ॥ भूरिद्युमन्तः सुवर्चाश्च दश त्वेते मनोः सुताः ॥ ६८ ॥ एका-
 दशेऽथ पर्याये तृतीयस्यान्तरे मनोः ॥ तस्य सप्त ऋषींश्चापि कीर्यमानान्निबोध मे ॥ ६९ ॥ हविष्मान् काश्यपश्चापि हविष्मान्यश्च भार्गवः ॥
 तरुणश्च तथात्रेयो वासिष्ठस्त्वनघस्तथा ॥ ७० ॥ अङ्गिराश्चोदधिष्ण्यश्च पौलस्त्यो निश्चरस्तथा ॥ पुलहश्चाग्निरेजाश्च भाव्याः सप्त महर्षयः ॥ ७१ ॥
 ब्रह्मणस्तु सुता देवा गणास्तेषां त्रयः स्मृताः ॥ संवर्तकः सुशर्मा च देवानिकः पुरुद्वहः ॥ ७२ ॥ क्षेमयन्वा दृढाशुश्च आदृशः पण्डको मनुः ॥
 सावर्णस्य तु पुत्रा वै तृतीयस्य नव स्मृताः ॥ ७३ ॥ चतुर्थस्य तु सावर्णे ऋषीस्तप्त निबोध मे ॥ द्युतिर्वसिष्ठपुत्रश्च आत्रेयः सुतपास्तथा ॥ ७४ ॥
 अङ्गिरास्तप्तसो मूर्तिस्तप्तस्वी काश्यपस्तथा ॥ तपोऽनश्च पौलस्त्यः पौलहश्च तपो रविः ॥ ७५ ॥ भार्गवः सप्तमस्तेषां विज्ञेयस्तु ततो धृतिः ॥
 पञ्च देवगणाः प्रोक्ता मानसा ब्रह्मणश्च ते ॥ ७६ ॥ देवायुरदूरश्च देवश्रेष्ठो विदूरथः ॥ मित्रवान् मित्रदेवश्च मित्रसेनश्च मित्रकृत ॥ मित्रबाहुः सुवर्चाश्च
 द्रादृशस्य मनोः सुताः ॥ ७७ ॥ त्रयोदशेऽथ पर्याये भाव्ये मन्वन्तरे मनोः ॥ अङ्गिराश्चैव धृतिमान् पौलस्त्यो हव्यपस्तु यः ॥ ७८ ॥ पौलहस्तत्वदर्शी
 च भार्गवश्च निरस्तुकः ॥ निष्प्रकम्पस्तथात्रेयो निर्मोहः कश्यपस्तथा ॥ ७९ ॥ सुतपाश्चैव वासिष्ठः सप्तमे तु महर्षयः ॥ त्रय एव गणाः प्रोक्ता देवतानां
 स्वयंभुवा ॥ ८० ॥ त्रयोदशस्य पुत्रास्ते विज्ञेयास्तु रुचेः सुताः ॥ चित्रसेनो विचित्रश्च नयो धर्मभृतो धृतः ॥ ८१ ॥ सुनेत्रः क्षत्रवृद्धिश्च सुतपा निर्भयो
 दृढः ॥ रौच्यस्यैते मनोः पुत्रा अन्तरे तु त्रयोदशे ॥ ८२ ॥ चतुर्दशेऽथ पर्याये भौत्यस्यैवान्तरे मनोः ॥ भार्गवो ह्यतिबाहुश्च शुचिराङ्गिरस्तथा ॥ ८३ ॥
 अन्यथा दशसंख्याया अपूर्तिर्मनोः सुता इत्यस्य पुनराक्तिश्च दुःसमायेया स्यात् ॥ ६९ ॥ तृतीयस्य रुद्रसावर्णख्यस्य ॥ ६९ ॥ हविष्मन्तौ द्वौ काश्यपो भार्गवश्च ॥ ७० ॥
 अङ्गिरःपुलहश्चाभ्यास्तद्वितलोप आर्षः ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ नवेति पित्रा सह नवत्वं ज्ञेयम् ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥

॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ इति हरिवंशे दीकायां सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ ॥ ६४ ॥ मन्वन्तरप्रसङ्ग्यान् युगमानं तथैव च । ब्रह्मणोहः प्रसङ्ग्यान् अष्टमेऽध्याय ईयते ॥ १ ॥ मन्वन्तरस्येति अध्यायः सर्वस्य कालपरिच्छेददर्शनार्थः ॥ १ ॥ देवादीनाम् अहोरात्राणि भजेत् पृथक् कुर्यात् विभजते इति पाठे सूर्य इति शेषः । लौकिकम् अस्मदीयं मानवं मनोः परं द्विपरार्थरूपं ब्राह्मं तां तत्सम्बन्धिनीं लोकरूपमिच्छां गणनामुपादाय उपजीव्य देवादहोरात्राणां सङ्ख्यां शृणु ॥ २ ॥ अष्टादश निमेषास्तु काष्ठा इत्यस्य मूलं मृग्यम् । विष्णुपुराणेऽपि काष्ठा निमेषा दश पञ्च चैवेत्येतावत्या एव सङ्ख्याया दर्शनात् । तैर्मुहूर्तैस्त्रिंशताऽहोरात्रमिति ग्राहुरित्युत्तरेणान्वयः ॥ ३ ॥ युक्तश्चैव तथात्रेयो शुक्रो वासिष्ठ एव च ॥ अजितः पौलहश्चैव अन्याः सप्तपर्यश्च ते ॥ ८४ ॥ एतेषां कल्य उत्थाय कीर्तनात्सुखमेधते ॥ यशश्चाप्रोति सुमहदयुष्मांश्च भवेन्नरः ॥ ८५ ॥ अतीतानागतानां वै महर्षीणां सदा नरः ॥ देवतानां गणाः प्रोक्ताः पञ्च वै भरतर्षभ ॥ ८६ ॥ तरङ्गभीरुर्वप्रश्च तरस्वानुग्र एव च ॥ अभिमानी प्रवीणश्च जिष्णुस्संक्रन्दनस्तथा ॥ ८७ ॥ तेजस्वी सबलश्चैव भौत्यस्यैवाधिकारे तु पूर्णं कल्पस्तु पूर्यते ॥ ८८ ॥ इत्येते नामतोतीता मनवः कीर्तिता मया ॥ तैरियं पृथिवी तात समुद्रान्ता सपत्तना ॥ ८९ ॥ पूर्णं युगसहस्रं तु परिपाल्या नराधिप ॥ प्रजाभिश्चैव तपसा संहारस्तेषु नित्यशः ॥ ९० ॥ इति श्रीमहाभारते सिलेपु हरिवंशे हरिवंशपर्वणि मन्वन्तरवर्णनं नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ जनमेजय उवाच ॥ मन्वन्तरस्य संख्यानं युगानां च महामते ॥ ब्रह्मणोहः प्रमाणं च वक्तुमर्हसि मे द्विज ॥ १ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ अहोरात्रं भजेत्सूर्यो मानवं लौकिकं परम् ॥ तामुपादाय गणनां शृणु संख्यामारिन्दम ॥ २ ॥ निमेषैः पञ्चदशभिः काष्ठा त्रिंशत् ताः कला ॥ त्रिंशत्कलो मुहूर्तस्तु त्रिंशता तैर्मनीषिणः ॥ ३ ॥ अहोरात्रमिति ग्राहुरश्चन्द्रसूर्यगतिं नृप ॥ विशेषेण तु सर्वेषु अहोरात्रे च नित्यशः ॥ ४ ॥ अहोरात्राः पञ्चदश पक्ष इत्यभिशाब्दितः ॥ द्वौ पक्षौ तु स्मृतौ मासौ मासौ द्वावतुरुच्यते ॥ ५ ॥ अब्दं द्वायनमुक्तं च अयनं नृपुभिस्त्रिभिः ॥ दक्षिणं चोत्तरं चैव संख्यातत्त्वविशारदः ॥ ६ ॥ मानेनानेन यो मासः पक्षद्वयसमन्वितः ॥ पितृणां तद्दहोरात्रमिति कालविदो विदुः ॥ ७ ॥ कृष्णपक्षस्त्वहस्तेषां शुक्लपक्षस्तु शर्वरी ॥ कृष्णपक्षे त्वहःश्राद्धं पितृणां वर्तते नृप ॥ ८ ॥

अहोरात्रलक्षणमाह । चन्द्रेति विशेषेण परिदृश्यमाना चन्द्रसूर्ययोर्गतिरुदयादुदयान्तरावधिः तां तावन्तं कालं सर्वेषु भेराः परितो भूपदेशेषु अहोरात्र इति ग्राहुरित्यनुपज्यते । नित्यश इति सार्वदिकत्वमेतयोरुक्तम् ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ कृष्णिति । चन्द्रलोकरथाः पितरः शुक्लपक्षे चन्द्रान्तर्हितं सूर्यं न पश्यन्ति कृष्णे तु चन्द्रसूर्याभिमुख्यात्तदाश्रितास्तं पश्यन्तीति शुक्लकृष्णपक्षौ तेषां क्रमेण रात्र्यहनी अतएव कृष्णपक्षः संपूर्णो वा दिनान्तवादित्यावश्यकतया अमावास्याश्राद्धकाल इत्यर्थः ॥ ८ ॥

मानुषेणैति सौर्द्धन मकरादामिथुनान्तं रविरेथाक्षरभ्योऽधिवर्णकषणेऽनुदिनं क्रियमाणे उत्तराभिमुखः सूर्यो मेरुमूर्द्धस्थानां देवानां दृश्यो भवतीति तेषां तदा दिनम् । कर्कडाव-
ज्जनुरन्तं तयोरेव रभ्योऽधिवर्ण कमादुन्मोचने क्रियमाणे दक्षिणाभिमुखः सूर्यो देवानामदृश्यो भवतीति तदा तेषां रात्रिरिति ॥ ९ ॥ दिव्यमिति । देवानां दशविषवर्षमनोहरात्र
एकः दशभिस्तैः पक्षः ॥ १० ॥ दशाभिः पक्षैर्मामः तैर्द्वादशाभिर्ऋतुः तैर्द्विभिरयनं तयोः द्वेयेन तैः षड्दृशिः संवत्सरः द्विसप्ततिसहस्राणि दिव्याब्दा एकं अनवर्षमित्यर्थः ॥ ११ ॥
सन्ध्यांशश्च तस्य पूर्वपरौ भागौ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ द्वादशसहस्री वर्षाणां युगमित्युच्यते ॥ १६ ॥ युगपदार्थमाह । कृतमिति । चतुर्युगी
युगशब्दार्थः तत् युगं एकमतया गणितं किञ्चिदधिकं च गन्वनरं प्रोक्तं सहस्रस्य वतुर्द्वादशांशत्वात् ॥ १७ ॥ एतावतां कालस्यान्ते मनेज्जल्लोकं प्रति गमनेनादर्शनं

मानुषेण तु मानेन यो वै संवत्सरः स्मृतः॥देवानां तद्दहारात्रं दिवा चैवोत्तरायणम् ॥ दक्षिणायनं स्मृता रात्रिः प्राज्ञैस्तत्त्वार्थकोविदैः ॥९॥ दिव्यम-
ब्दं दशगुणमहारात्रं मनोः स्मृतम् ॥ अहारात्रं दशगुणं मानवः पक्ष उच्यते ॥१०॥ पक्षो दशगुणो मासो मासैर्द्वादशभिर्गुणैः ॥ ऋतुर्मनुनां संप्रोक्तः
प्राज्ञैस्तत्त्वार्थदर्शिभिः ॥ ऋतुत्रयेण त्वयनं तद्वयनैव वत्सरः ॥११॥ चत्वार्येव सहस्राणि वर्षाणां तु द्रुतं युगम् ॥ तावच्छतो भवेत्संध्या संध्यांशश्च
तथा नृप ॥१२॥ त्रीणि वर्षसहस्राणि त्रेता स्यात्परिमाणतः ॥ तस्याश्च त्रिंशती संध्या संध्यांशश्च तथाविधः ॥१३॥ तथा वर्षसहस्रे द्वे द्वापरं
परिकीर्तितम्॥तस्यापि द्विंशती संध्या संध्यांशश्च तथाविधः॥१४॥कलियुगसहस्रं च संश्रयात्तत्र मनीषिभिः॥तस्यापि शतिका संध्या संध्यांशश्चैव
तद्विधः॥१५॥ एषा द्वादशसाहस्री युगसंख्या प्रकीर्तिता॥दिव्यमानेन मानेन युगसंख्यां निबोध मे॥१६॥द्वतं त्रेता द्वापरं च कलियुगं चतुर्गुणी ॥
युगं तदेकसप्तत्या गणितं नृपसत्तम ॥१७॥ मन्वन्तरमिति प्रोक्तं संख्याचर्यविशारदैः ॥ अयनं चापि तत्रोक्तं द्रव्येन दक्षिणोत्तरे ॥१८॥ मनुः
प्रलयते यत्र समाप्ते चायने प्रभोः ॥ ततोपरो मनुः कालमेतावत् भवत्युत ॥१९॥ समतीतेषु राजेन्द्र प्रोक्तः संवत्सरः स वै ॥ तदेव चायुतं प्रोक्तं
मनिना तत्त्वदर्शिना ॥ २० ॥

भवतीति तदेव अयमभिरुच्यते तस्यापि मनोः द्वे अयने संवतः । पूर्ववर्षावर्षश्च अयं भावः । इतः पूर्व भूमादिमार्गेण गत्वा देवलोकं प्राप्याधिकारं निर्वृत्य तदन्ते अधःपतन-
मन्तरेणैव उत्तरायणमार्गेण ब्रह्मलोकं गच्छतीति । तथा चोक्तम् अधिकारिणाञ्च यदृत्य, इत्यादि देवं यान्ति ब्रह्मलोकं सननमिति ॥ १८ ॥ प्रभोः लीनस्य मनोरयने
यमनकाले समाने सम्यक् प्राप्ते सति ॥ १९ समतीतिष्विति शब्दः । अत्रैवैव रूपेण अनेकेषु सुषुप्तेषु अतीतिषु स वक्ष्यमाणा ब्रह्मणः संवत्सरः प्रोक्तः । कियद्विमन्वन्तरैः
संवत्सरः पूर्यत इत्याह तदेवेति । आयुर्तं मन्यन्तराणि ब्रह्मणो होत्रावमुक्तं तदनुपतिन अहसि ब्रह्मणः कल्पश्च कथ्यत इति योजना अयं भावः । षष्ठ्यधिकशतत्रयं संवत्सरस्य अंशाः

प्रत्यं चतुर्दश मनवः तेन चतुर्दशभिर्गुणितं षट्यधिकशतत्रयं चत्वारिंशत्तयिकं सहस्रपञ्चकं मनुनाम् अह्नि भवति । तावानेव कालो रात्रिरिति अशीत्यधिकमयुतं मनवः । ब्रह्म-
णोऽंशरूपे अहोरात्रे भवन्ति । अत्र चांशानां दिनानि किञ्चिदधिकानि पञ्च वर्द्धन्ते तानि विहाय अहां षट्यधिकशतत्रयेण यात्रन्तोऽंशाः मनुनामयुतेन पूर्यन्ते तावानेव ब्रह्मणोहो-
रात्रस्तदद्वै चाहरिति ॥ २० ॥ २१ ॥ युगसहस्रे चतुर्युगसहस्रे ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ संहारसंज्ञाधाराया अन्तरं विच्छेदो ब्रह्म तत्तु बहुभारवयं तज्ज्ञानं विना च

ब्रह्मणस्तदहः प्रोक्तं कल्पश्चेति स कथ्यते ॥ सहस्रयुगपर्यन्ता या विज्ञा प्रोच्यते बुधैः ॥ २॥ निमज्जत्यमु यत्रोर्वी समौलपनकानना ॥ तस्मिन् यु-
गसहस्रे तु पूर्णे भरतमतम ॥ २२ ॥ ब्रह्मो दिवसपर्यन्ते कल्पो निःशेष उच्यते ॥ युगानि सप्ततिस्तानि सात्राणि कथितानि ते ॥ २३ ॥ कृतत्रे-
तानि वर्द्धानि मनोरन्तरमुच्यते ॥ चतुर्दशैते मनवः कीर्तिता कीर्तिवर्द्धनाः ॥ २४ ॥ वेदेषु सपुराणेषु सर्वेषु प्रभविष्णवः ॥ प्रजानां पतयो राजन्
धन्यमेपां प्रकीर्तनम् ॥ २५ ॥ मन्वन्तरेषु संहाराः संहारांतेषु संभवाः ॥ न इत्यमन्तरं तेषां बहु वर्षशतैरपि ॥ २६ ॥ विसर्गस्य प्रजानां वै स-
ंहारस्य च भारत ॥ मन्वन्तरेषु संहाराः श्रूयन्ते भरतर्षभ ॥ २७ ॥ सशेषस्तत्र तिष्ठन्ति देवाः सप्तर्षिभिः सह ॥ तपसा ब्रह्मचर्येण श्रुतेन च समा-
हिताः ॥ २८ ॥ पूर्णे युगसहस्रे तु कल्पो निःशेष उच्यते ॥ तत्र सर्वाणि भूतानि दुष्कान्यादित्येतेजसा ॥ २९ ॥ ब्रह्माणमग्रतः कृत्वा सहादित्यगणैर्विभुम् ॥
योगं योगीश्वरं देवमजं क्षेत्रज्ञमच्युतम् ॥ प्रविशन्ति सुरश्रेष्ठं हरिं नारायणं प्रभुम् ॥ ३० ॥ यः श्रुष्टा सर्वभूतानां कल्पान्तेषु पुनः पुनः ॥ अव्यक्तः
शाश्वतो देवस्तस्य सर्वमिदं जगत् ॥ ३१ ॥ तत्र संवर्तते रात्रिः सकलैकार्णवे तदा ॥ नारायणादरे निर्द्रा ब्रह्म वर्षसहस्रकम् ॥ ३२ ॥ तावन्तमिति
कालस्य रात्रिरित्यभिज्ञादिता ॥ निद्रायोगमनुप्राप्तो यस्यां श्यते पितामहः ॥ ३३ ॥ सा च रात्रिरपञ्चान्ता सहस्रयुगपर्यया ॥ तदा प्रबुद्धो भगवान्
ब्रह्मा लोकपितामहः ॥ ३४ ॥ पुनः सिसृक्षया युक्तः सर्गाय विदधे मनः ॥ सैव स्मृतिः पुराणैर्य तद्वृत्तं तद्विचेष्टितम् ॥ ३५ ॥

न धाराविच्छेदोऽस्तीति भावः ॥ २६ ॥ प्रजानां जरायुजादीनां सुष्टिसंहारौ मन्वन्तरेषु चतुर्दशस्यपि मध्ये उपरतौ भवतः ॥ २७ ॥ शेषाः स्थूलभूतानि तत्साहिता दैवास्ति-
ष्ठन्ति तत्र हेतुस्तपेतेति ॥ २८ ॥ निःशेषत्वमेवाह तत्रेति ॥ २९ ॥ आदित्या अपि दग्धेऽथानलवत्स्वात्मानमुपसंहृत्य ब्रह्मणा सह विष्णुं प्रविशन्ति तेन स्थूलाणां पृथिव्यमेत-
सां नाशो दर्शितः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ अयं च लयः सुषुप्तिसदृश इत्याह । तत्रत्यादिना ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

पाठा-०-१ ब्रह्मर्षिभिः सहेति । २ समन्विताः । ३ नारायणो देवे निद्राम् ।

देवानां सूर्यादीनां चक्षुरादीनां च ब्रह्माण्डे पिण्डे च तान्येव न किञ्चिदप्युपैक्ष्यते केवलं विपर्ययः दर्शनात्मदर्शनैः सह विपर्ययो मणिप्रवालधामात्रमित्यर्थः ॥ ३६ ॥ दग्धानि पूर्वम् आसन् तानि देवादयश्च प्राग् विष्णौ लीनाः सन्तः पुनर्जायन्ते ॥ ३७ ॥ ऋतुलिङ्गानि शीतोष्णवृष्ट्यादीनि ॥ ३८ ॥ निष्कृमिषा नारायणात् निष्क्रम्य पृथगभ्य प्रजाकारः प्रजाकर्ता पुनः पुनस्तूतानि ससृजे इति चतुर्थेन संबन्धः । किं सर्वाणि भूतान्यविशेषेण पुनः सृजति नैत्याह । ये चेति साद्वेन ॥ ३९ ॥ ते सङ्गताः शुद्धेन ब्रह्मणा सह सङ्गः एकीभावेन गतिर्यथा ते तत्त्वविदः शुद्धसङ्गाः । शुद्धसत्त्वे हेतुः शब्दवदिति शब्दद्वयः स्वाभाविको गुणो देहादिज्वात्तद्विदुः तस्या विस्मृतस्यागाने पुनर्न भवन्ति नावर्तन्ते

देवस्थानानि तान्येव केवलं च विपर्ययः ॥ ततो दुग्धानि भूतानि सर्वाण्यादित्यरिभूमिभिः ॥ ३६ ॥ देवर्षियश्वान्वर्षाः पिशाचोगराक्षसाः ॥ जायन्ते च पुनस्तात युगे भरतसत्तम ॥ ३७ ॥ यथातौवतुलिङ्गानि नात्ररूपाणि पर्यये ॥ दृश्यन्ते तानि तान्येव तथा ब्रह्मिषु रात्रिषु ॥ ३८ ॥ निष्क्रामित्वा प्रजाकारः प्रजापतिरसंशयम् ॥ ये च वै मानवा देवाः सर्वे चैव महर्षयः ॥ ३९ ॥ ते संगताः शुद्धसङ्गाः शुद्धवद्धर्मविसर्गताः ॥ न भवन्ति पुनस्तात युगे भरतसत्तम ॥ ४० ॥ तत्सर्वं क्रमयोगेन कालसंख्याविभागवित् ॥ सहस्रयुगसंख्यानं कृत्वा दिवसमीश्वरः ॥ ४१ ॥ रात्रि युगसहस्रान्तां कृत्वा च भगवान्विभुः ॥ संहस्यथ भूतानि सृजते च पुनः पुनः ॥ ४२ ॥ व्यक्ताव्यक्तो महादेवो हरिनारायणः प्रभुः ॥ तस्य ते कीर्तयिष्यामि मनोवैवस्वतस्य ह ॥ ४३ ॥ विसर्गं भरतश्रेष्ठ साम्प्रतस्य महाद्युते ॥ वृष्णिवंशप्रसङ्गेन कथयमानं पुरातनम् ॥ ४४ ॥ यत्रोत्पन्नो महात्मा स हरिर्वृष्णिकुले प्रभुः ॥ सर्वसुरविनाशाय सर्वलोकहिताय च ॥ ४५ ॥ इति श्रीमहाभारते विलेपु हरिवंशपर्वणि अष्टमोऽध्यायः ॥ ४६ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ विवस्वान्कश्यपाज्ज्ञो दाक्षायण्यामरिंदम ॥ तस्य भार्याभवत्संज्ञा त्वाष्ट्री देवी विवस्वतः ॥ १ ॥ सुरेणुरिति विख्याता त्रिषु लोकेषु भामिनी ॥ सा वै भार्या भगवतो भार्ताण्डस्य महात्मनः ॥ २ ॥

अन्येतु न विष्णुं प्राप्ता अपि मोहकश्चुकापनयनाभावाज्जायन्त इत्यर्थः ॥ ४० ॥ तत्पूर्वोक्तप्रकारं युगसङ्ख्यानम् ॥ ४१ ॥ व्यकाव्यक्तः स्थूलसूक्ष्महायः तस्य मनोः तदंशस्य मनोः विसर्गं कीर्तयिष्यामीत्युत्तरेण संबन्धः ॥ ४३ ॥ यत्र वृष्णिवंशे ॥ ४५ ॥ इति हरिवंशे दीकायाम् अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ ४६ ॥ विवस्वतोऽय संज्ञायाः श्राद्धदेवमनोर्मवः । अश्विनोश्चापि चक्रस्य जनुर्वम इत्येते ॥ १ ॥ वैवस्वतस्य मनोः विसर्गं कीर्तयिष्यामीत्युक्तं तदेवाह । विवस्वानित्यादिना । दाक्षायण्यां दक्षकन्यायाम् अदित्यां वाष्ठी त्वष्टः पुत्री ॥ १ ॥ सुरेणुरिति संज्ञाया एव नामान्तरम् । भामिनी कोपना । भामिनीति योः शुद्धचित्तेति ॥ २ ॥

दीप्तिन अत्युष्णेन भर्तृरूपेण ॥ ३ ॥ तद्रूपं तस्याः संज्ञायाः रूपं मण्डलस्य तेजसा गात्रेषु दशमम् ॥ ४ ॥ दाहे हेतुमाह । न खल्विति द्वाभ्याम् । शिक्षार्थम् आपत्तेन बुध-
गर्भगौरवाद् तच्छीघ्रं शिक्षामप्यच्छती अदितिः शता तत्र गमायं श्रियनागिति तच्छ्रुत्या व्यकुलमदितिं प्रति भायोरुहात् कथपः स्वसामर्थ्यात् बुधशापं निर्वाणं अगाधम् ।
अयं खलु इति निश्चयेन न मृतः अपि तु अण्डस्थ एवास्तीति तस्माददितज्ञानात् यम अण्डं मृतमित्येवैरुपात् विपरितज्ञानात् अयं मर्तण्ड इत्युच्यते । मृतम् अण्डपरमिति
मृताण्डं तस्माज्जातो मर्तण्डः शकन्वादितात्पर्यम् ॥ ५ ॥ तेन इति । स एवं कथयामहात्म्यज्जीनिमित्तोऽतितेजसी संज्ञाम् अतिसाध्यादत्यन्तं तापयामांसि भावः ॥

भर्तृरूपेण नतुप्यद्रूपयौवनशालिनी ॥ संज्ञाना स्त्री सुतपसा दूतेनेह समन्विता ॥ ३ ॥ आदिस्त्वस्य हि तद्रूपं मण्डलस्य सुतेजसा ॥ गणिषु
परिदग्धं वै नातिक्रान्तमिवाभवत् ॥ ४ ॥ न खल्वयं मृताण्डस्थ इति स्नेहादुभाषत ॥ अज्ञानात्कश्यपस्तस्मात्प्राप्तं इति चोच्यते ॥ ५ ॥
तेजस्त्वभ्याधिकं तात नित्यमेव विवस्वतः ॥ येनान्तितापयासु त्रील्लोकान्कश्यपामजः ॥ ६ ॥ त्रीण्यपत्यानि कौरव्य संज्ञायां तपतां वरः ॥ आदि-
त्यो जनयामास कन्यां द्वौ च प्रजापती ॥ ७ ॥ मनुर्वैवस्वतः पूर्वं श्राद्धदेवः प्रजापतिः ॥ यमश्च यमुना चैव यमजौ संवभृवतुः ॥ ८ ॥ सा विविगी
तु तद्रूपं दृष्ट्वा संज्ञा विवस्वतः ॥ असहन्ती च स्वां छायां सर्गां निर्ममे ततः ॥ ९ ॥ माथमयो तु सा संज्ञा तस्याऽऽया समुत्पिन ॥ प्रा-
लिः प्रणता भूत्वा छाया संज्ञां नरेथर ॥ १० ॥ उवाच किं मया कार्यं कथयस्व शुचिस्मिने ॥ स्थितास्मि तव निर्देशे शाधि मां वरणी ॥ ११ ॥
संज्ञोवाच ॥ अहं यास्यामि भद्रं ते स्वमेव भवनं पितुः ॥ त्वयह भवने मम वस्तव्यं निर्वाकारया ॥ १२ ॥ इमौ च बालकौ मम कन्या चैवं
सुमध्यमा ॥ संभाव्यास्ते न चाख्येयमिदं भगवते क्वचित् ॥ १३ ॥ छायेवाच ॥ आकचप्रह्लादेवि आशापात्रेव कर्हिचित् ॥ आख्यास्यामि यतं
तुभ्यं गच्छ देवि यथासुखम् ॥ १४ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ समादिश्य सर्वाणां तां तथेत्युक्त्वा च सा तथा ॥ त्वपुः समीपमगमत् त्रील्लोकेन
तपस्विनी ॥ १५ ॥ पितुः समीपणा सा तु पित्रा निर्भर्त्सिता तदा ॥ भर्तुः सर्पायं गच्छेति निशुक्ता च पुनः पुनः ॥ १६ ॥

॥ ६ ॥ ७ ॥ प्रजापतीनाह । मनुः श्राद्धदेवाण्यो यमश्च यमजौ यमलौ ॥ ८ ॥ विवर्णं विवस्वतं दुःसहकारकं स्वां छायां स्वस्य प्रतिष्ठां सर्वाणां समानकृतम् ॥ ९ ॥
छाया संज्ञामुवाचेति संबन्धः ॥ १० ॥ शाधि आज्ञापय ॥ ११ ॥ पक्षं यम ॥ १२ ॥ ते त्वया इह मन्दस्यं भगवते सुमयि ॥ १३ ॥ तुभ्यं तन ॥ १४ ॥
त्रील्लोकेन लज्जितेव यतस्तपस्विनी आलोकनवती आकाशितया यम त्वागपत् भर्तृस्मात्प्राप्तमिति इत्यादि ॥ १५ ॥ १६ ॥

पा०-१ संज्ञा नाम सुतपसा इति । २ भगवते त्वया ।

आच्छाद्य गोपयित्वा ॥ १७ ॥ १८ ॥ पूर्वस्य भ्रातुः समानवर्णत्वाद्यं सावर्णं इत्युक्तो नतु सवर्णाया अपत्यत्वादित्यर्थः ॥ १९ ॥ २० ॥ पृथिवीति पूर्वोक्ता सुपुत्रेषु संज्ञास्या तस्या इयं प्रकृतिः पार्थिवी द्वितीया संज्ञा । अन्ये तु छायाविभागेन पृथिव्या अत्यतत्वात्पार्थिव्याहुः ॥ २१ ॥ तत्तस्याः मनुः क्षमत् क्षान्तवान् आर्षम् अहवावादि ॥ २२ ॥ अगच्छद्ब्रह्मवा भूत्वाच्छाद्य रूपमनिन्दिता ॥ कुरुनथोत्तरान् गत्वा तृणान्येव चचार ह ॥ १७ ॥ द्वितीयायां तु संज्ञायां संज्ञेयमिति चिन्तयन् ॥ आदित्यो जनयामास पुत्रमात्मसमं तदा ॥ १८ ॥ पूर्वजस्य मनोस्तात सहजोयमिति प्रभुः ॥ सर्वणत्वान्मनोभूयः सावर्णं इति चोक्तवान् ॥ १९ ॥ मनुरेवाभवन्नाम्ना सावर्णं इति चोच्यते ॥ द्वितीयो यः सुतस्तस्याः स विज्ञेयः शनैश्चरः ॥ २० ॥ संज्ञा तु पार्थिवी तात स्वस्य पुत्रस्य वै तदा ॥ चकाराम्यधिकं स्नेहं न तथा पूर्वजेषु वै ॥ २१ ॥ मनुस्तस्या क्षमत्तनु यमस्तस्या न चक्षमे ॥ तां सरोयाञ्च बाल्याञ्च भाविनर्थस्य वै बलात् ॥ यदा संतर्जयामास संज्ञां वैवस्वतो यमः ॥ २२ ॥ तं शशाप ततः क्रोधात्सावर्णं जननी नृप ॥ चरणः पततामेष तवेति भृशदुःखिता ॥ २३ ॥ यमस्तु तत्पितुः सर्वं प्राञ्जलिः प्रत्यवेदयत् ॥ भृशं शापभयोद्भिन्नः संज्ञावाक्यप्रतोदितः ॥ २४ ॥ शापायं विनिवर्तत प्रोवाच पितरं तदा ॥ मात्रा स्नेहेन सर्वेषु वर्तितव्यं सुतेषु वै ॥ २५ ॥ सेयमस्मानपाहाय यवीयांसं बुभूषति ॥ तस्यां मयोद्यतः पादो न तु दूहे निपातितः ॥ २६ ॥ बाल्याद्वा यदि वा मोहात्तद्भवान् क्षन्तुमर्हति ॥ यस्मात्ते पूजनीयाहं लङ्घितास्मि त्वया सुत ॥ २७ ॥ यस्मात्तवेष चरणः पतिष्यति न संज्ञयः ॥ अपत्यं दुरपत्यं स्यान्नाम्बा कुजननी भवेत् ॥ २८ ॥ शत्रोहमस्मि लोकेऽश जनन्या तपतांवर ॥ तव प्रसादाञ्चरणो न पतेन्मम गोपते ॥ २९ ॥ विवस्वानुवाच ॥ असंशयं पुत्र महद्भविष्यत्यत्र कारणम् ॥ येन त्वमाविशत्क्रोधो धर्मज्ञं सत्यवादिन्म् ॥ ३० ॥ न शक्यमन्यथा कर्तुं मया मातुर्वचस्तव ॥ कृमयो मांसमादाय यास्यान्ति धरणीतिलम् ॥ ३१ ॥ तव पादान्महाप्राज्ञ ततस्त्वं प्राप्त्यसे सुखम् ॥ कृतमेवं वचस्तथ्यं मातुस्तव भविष्यति ॥ ३२ ॥ शापस्य परिहारेण त्वं च त्राता भविष्यसि ॥ आदित्योथाश्वर्षीस्तंज्ञां किमर्थं तनयेषु वै ॥ ३३ ॥ तुल्येष्वभ्यधिकः स्नेहः किं येतेऽति पुनः पुनः ॥ सा तत्परिहरन्ती तु नाचक्षे विवस्वते ॥ ३४ ॥ आत्मानं सुसमाधाय योगेऽत्यमपश्यत् ॥ तां शतुकामो भगवन्नाशाय कुरुनन्दन ॥ ३५ ॥

॥ २३ ॥ प्रतोदितः व्यथितः । विरोजित इति पाठे तापितः ॥ २४ ॥ २५ ॥ बुभूषति भूषयितुमिच्छति ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ अभ्यधिकः स्नेहः कनीयसि । तत्संज्ञाकृत्यं परिहरन्ती गूहमाना ॥ ३४ ॥ सुसमाधाय सुस्थिरं कृत्वा योगात् ध्यानात् ॥ ३५ ॥

समये अकिंशग्रहणात् आशापाच्च नैतदयकशायिण्यासीति नियमे अविगमे अनिकान्ते सति ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ शाङ्गले हरिततृणं ॥ ३८ ॥ भवान् द्रष्टा द्रक्ष्यति ॥ ३९ ॥
 हस्तिहस्तेन गजशृण्ढादण्डेन परिक्लिष्टां पद्मिनीमिव ॥ ४० ॥ तत् यदन्तःकरणस्थं मतश्च अद्य तव रूपं कान्तं घनाहरं निवर्त्तयामि संपादयामीति ॥ ४१ ॥ तेन पूर्वोपेण
 संभूतः सम्पन्नः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ भूमिं भ्रामण्यन्वञ्च आरोप्य रूपं शान्तयायास तन्कृतं वाञ्छं वृष्टवानित्यर्थः ॥ ४४ ॥ निर्भासितं प्रकटीकृतम् असंहेतेन पृथक्कृतेन तेजसा
 मूढजेषु च जग्राह समयेऽतिगतेपि च ॥ सा तत्सर्वं यथावृत्तमाचक्षुःशे विवस्वते ॥ ३६ ॥ विवस्वान् यत् तच्छ्रुत्वा क्रुद्धस्त्वष्टारमभ्यगात् ॥ त्वष्टा तु तं
 यथान्यायमर्चयित्वा विभावसुम् ॥ निर्दग्धुकामं रोपेण सान्त्वयामास वै तदा ॥ ३७ ॥ त्वष्टोवाच ॥ तवति तेजसा विष्टमिदं रूपं न ज्ञोयते ॥ अस-
 हन्ती च तत्संज्ञा वने चरति शाङ्गले ॥ ३८ ॥ द्रष्टा हि तां भवानद्य स्वां भार्यां शुभचारिणीम् ॥ नित्यं तपस्यभिरतां वडवारूपधारिणीम् ॥ ३९ ॥
 पर्णाहारां कृशां दीनां जटिलां ब्रह्मचारिणीम् ॥ हस्तिहस्तपरिक्लिष्टां व्याकुलां पद्मिनीमिव ॥ ४० ॥
 अनुकुलं तु देवेश यदि स्यान्मम तन्मतम् ॥ रूपं निर्वर्तयाम्यद्य तव कान्तमरिन्दम् ॥ ४१ ॥ रूपं विवस्वतश्चासित्तियगूर्क्समं तु वै ॥ तेवासौ
 संभूता देवरूपेण तु विभावसुः ॥ ४२ ॥ तस्मात्त्वष्टुः स वै वाक्यं बहु मेने प्रजापतिः ॥ सभुञ्जानवांश्चैव त्वष्टारं रूपसिद्धये ॥ ४३ ॥ ततोऽप्युप-
 गमात्त्वष्टा मातण्डस्य विवस्वतः ॥ भ्रमिमारोप्य तत्तेजः ज्ञातयामास भारत ॥ ४४ ॥ तना निर्भासितं रूपं तेजसा संदत्तेन वै ॥ कान्तात्का-
 न्तरं द्रष्टुमधिकं शुशुभे तदा ॥ ४५ ॥ सुखे निर्वर्तिनं रूपं तस्य देवस्य गोपतेः ॥ ततः प्रभृति देवस्य मुखमासीच्च लोहितम् ॥ मुखरागं तु य-
 त्पूर्वं मातण्डस्य मुखच्युतम् ॥ ४६ ॥ आदित्या द्रुदशैवेह संभूता मुखसंभवाः ॥ यानार्थया च मित्रश्च वरुणांशो भगस्तथा ॥ ४७ ॥ इन्द्रो वि-
 वस्वान् पूषा च पर्जन्यो दशमस्तथा ॥ ततस्त्वष्टा तना विष्णुरजधन्या जघन्यजः ॥ ४८ ॥ इषं लेभे ततो देवो दृष्ट्वादित्यान् स्वदेह-
 जम् ॥ गन्धैः पुष्पैरलंकारैर्भास्वता मुकुटन च ॥ ४९ ॥ एवं संपूजयामास त्वष्टा वाक्यमुवाच ६ ॥ गच्छ देव निर्जां भार्यां कुहंश्चरति सातग-
 न् ॥ ५० ॥ वडवारूपमास्थाय वने चरति शाङ्गले ॥ स तथारूपमास्थाय स्वभार्यां गच्छामासीत् ॥ ५१ ॥ दृढार्शं योगमास्थाय स्वां भार्यां
 वडवां ततः ॥ अधृष्यां सर्वभूतानां तेजसा नियमेन च ॥ ५२ ॥

हेतुना संदत्तेनति स्पष्टार्थः ॥ ४५ ॥ निर्वर्तिनं भ्रामण्ययोगाच्चिरूपेण मर्यादितश्च ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ स्वभार्यां गच्छामासीत् ॥ ५१ ॥
 अथरूपेण संचरणम् ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

समभावयत् सङ्गमकरोत् ॥ ५३ ॥ विचेष्टन्ती मैथुनयतिकूलां चेष्टां कुर्याण । परंभोपशङ्क्या शुक्रं निरवमत् ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ तेन आतुः सातृशापङ्कशेन ममा-
प्येवं मा भूदिति धर्ममिवाश्रयदित्यर्थः ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ तयोर्मन्युर्मयोः ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ देवानां यमादीनामपि नोऽश्व ॥ ६६ ॥ इति श्रीमहाभारत-
वडवावपुषा राजश्रन्तमिकुतोभयाम् ॥ सोऽश्वरूपेण भगवांस्तां मुखे समभावयत् ॥ ६३ ॥ मैथुनय विचेष्टन्ती परंभोपशङ्क्या ॥ सा तन्नि-
रवमच्छुक्रं नासिकायां विरस्यतः ॥ ५४ ॥ देवौ तस्यामजयेतामधिचौ भिषजां वरौ ॥ नास्त्यश्वैव दृश्यश्च स्मृतौ द्वावश्विनयानि ॥ ५५ ॥
मार्तण्डस्यात्मजवेतावष्टमस्य प्रजापतेः ॥ संज्ञायां जनयामास वडवायां स भारत ॥ तां तु रूपेण कान्तेन दर्शयामास भारुकरः ॥ ५६ ॥
सा च दृष्ट्वैव भर्तारं तुतोष जन्मेजय ॥ यमस्तु कर्मणा तेन भृशं पीडितमानसः ॥ ५७ ॥ धर्मेण रशयामास धर्मराज इव प्रजाः ॥ स लेभे रश्मि-
तेन परमेण महाद्युतिः ॥ ५८ ॥ पितृणामाधिपत्यं च लोकपालत्वमेव च ॥ मनुः प्रजापतिस्त्वसीत्सर्वर्णः स तपोधनः ॥ ५९ ॥ भव्यः सोऽमानो
काले मनुः सार्वणिकेन्तरे ॥ मेरुपृष्ठे तपो घोरमद्यापि चरति प्रभुः ॥ ६० ॥ आता शूनैश्चरश्चास्य ग्रहतन्मुपलब्धवान् ॥ नास्त्यो यौ समाख्यतो
स्वैर्बधौ तौ बभूवतुः ॥ ६१ ॥ सेवतोपि तथा राजन्नश्वानां ज्ञान्तिदोऽभवत् ॥ त्वष्टा तु तेजसा तेन विष्णोश्चक्रमकल्पयत् ॥ ६२ ॥ तदप्रतिद्वं
शुद्धे दानवान्तचिकीर्षया ॥ यवीयसी तयोर्था तु यर्मा कन्या यशस्विनी ॥ ६३ ॥ अभवत्सा सरिच्छ्रेष्ठा यमुना लोकभाविनी ॥ मञ्जुरित्युच्यते
लोके सार्वर्ण इति चोच्यते ॥ ६४ ॥ द्वितीयो यः सुतस्तस्य गनोभ्रिता शूनैश्चरः ॥ ग्रहतं स च लेभे वै सर्वलोकमिषूजितम् ॥ ६५ ॥ य इदं जन्म
देवानां शृणुयद्वापि धारयेत् ॥ आपद्भञ्जः स विमुच्येत प्राप्नुयाच्च महद्दशः ॥ ६६ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे वैकुण्ठतत्पत्तौ
नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥ ॥ ॥ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ मनोर्वैश्वस्वतस्यासन्पुत्रा वै नव तत्समाः ॥ इदंवाकुशैव नाभागो धृष्णः शूर्यातिरेव च ॥
॥ १ ॥ नरिष्यंश्च तथा प्रांशुर्नाभागारिष्टसत्तमाः ॥ करुपश्च पूषश्च नैवेत भरतर्षभ ॥ २ ॥ अकरोत्पुत्रकामस्तु मनुजिष्टिं प्रजापतिः ॥ मित्रवर-
णयोस्तात पूर्वमेव विज्ञापते ॥ ३ ॥ अनुत्पन्नेषु नवसु पुत्रेभ्येतु भारता ॥ तस्यां तु वर्तमानयामिष्टयां भरतसत्तमा ॥ ४ ॥ मित्रवरुणयोरंशे सुनिर्हृ-
तिमाजुहोत् ॥ आहूत्यां हूयमानायां देवगन्धर्वमानुषाः ॥ ५ ॥ तुष्टिं तु परमां जगमुन्यश्च नपोधनाः ॥ अहोस्य तपसो वोर्धमहोस्य श्रुतसद्भुतशः ॥
खिलेषु हरिवंशे दिकीयां नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥ ॥ ॥ ॥ मनोर्वै शब्देदक्षय संततिर्दशधा तथा ॥ सौम्यातदंशमेदश्च दक्षमेधाय इष्यते ॥ १ ॥ तत्समाः मनतल्याः ॥ १ ॥
नाभागारिष्ट इत्यत्र द्विष्ट इत्यपि पठन्ति । नामानेद्विष्टं वै मानवमिति श्रुतेः । नामानेद्विष्ट इति पाठः ग्रामाणिकः ॥ २ ॥ प्रजापतिर्गनुः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

इला तन्नाम्नी कन्या ॥ ७ ॥ दण्डधरो राजा भेदे माम् अनुगच्छस्वेति तामिलमुवाचेति पूर्वेण संबन्धः । तं यन्मु इला प्रत्युवाचैत्युत्तरेण संबध्यते ॥ ८ ॥ ९॥१०॥ ११ ॥

॥१२॥१३॥ मानवी दृतपदी यैत्रावरुणीति मन्त्रलिङ्गादिलया उभयसम्बन्धा धटते । तत्रादमाह । आद्योर्गिति । द्वितीयमाह । मनोरिति ॥१४॥१५॥ तत् मित्रावरुणयोर्विक्रयं श्रुत्वा पितुर्मनोः ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

तत्र दिव्याम्बरधरा दिव्याभरणभूषिता ॥ दिव्यसंहनना चैव इला जज्ञे इति श्रुतिः ॥ ७ ॥ तामिलेत्येव होवाच मनुर्दण्डधरस्तदा ॥ अनुगच्छस्व मां भेदे तामिला प्रत्युवाच ह ॥ धर्मयुक्तमिदं वाक्यं पुत्रकामं प्रजापतिम् ॥८॥ इलोवाच ॥ मित्रावरुणयोर्दण्डे जातास्मि वदतां वर ॥ तयोः सक्षांशं यास्यामि न मां धर्मो हतोर्वधीत् ॥ ९ ॥ सैवमुक्ता मनुर्देवं मित्रावरुणयोरिला ॥ गत्वान्तिकं परारंहा प्राञ्जलिर्विक्रयमब्रवीत् ॥ १० ॥ अंशेस्मि युवयेर्जिता देवौ किं कारवाणि वाम् ॥ मनुना चाहमुक्ता वै अनुगच्छस्व मामिति ॥ ११ ॥ तां तथावादिनीं सार्धामिलां धर्मपरायणाम् ॥ मित्रश्च वरुणश्चैव भवतु चतुर्विधोऽथ तत् ॥ १२ ॥ अनेन तव धर्मेण प्रत्येकं दमेन च ॥ सत्येन चैव सुत्राणि प्रीतौ स्यो वरवर्णिनि ॥१३॥ आद्योऽस्त्वं महाभागे ख्यातिं कन्येति यास्यसि ॥ मनोर्वक्षधरः पुत्रस्त्वमेव च भविष्यसि ॥ १४ ॥ सुधुश्च इति विख्यातस्त्रिषु लोकेषु शोभने ॥ जगत्पञ्चाधर्मशीलो मनोर्वक्षविवर्द्धनः ॥ १५ ॥ निवृत्ता सा तु तच्छ्रुत्वा गच्छन्ती पितुरन्तिकम् ॥ बुवनान्तरमासाद्य भैश्रुनायोपमन्त्रिता ॥ १६ ॥ सोऽपुत्राद्बुधाद्राजन्तस्यां जज्ञे पुरुषराः ॥ जनयित्वा सुतं सा तामिला सुधुमतां गता ॥१७॥ पुधुमस्य तु दायादान्नयः परमभयार्मिकाः ॥ उत्कलश्च गयश्चैव विनताद्वश्च भारत ॥ १८ ॥ उत्कलस्योत्कला राजन्यनताद्वस्य पश्चिमा ॥ दिक्पूर्वा भरतश्चेत् गयस्य तु गया पुरा ॥१९॥ अतिष्ठे नूनौ तात दिवाकरमरिदम् ॥ दशधा तदधत् क्षत्रधकरोत्पृथिव्यामिमाम् ॥ २० ॥ यृपाङ्कितां यमुमती यस्येयं सवनकरा ॥ इक्ष्वाकुल्यष्टदशानां मध्यदेशमवातवान् ॥ २१ ॥ कन्याभावाच्च सुधुमो नैनं गुणमवाप्तवान् ॥ वसिष्ठवचनाञ्जसात्प्रतिष्ठानं महात्मनः ॥ २२ ॥ प्रतिष्ठा धर्मराजस्य सुधुमस्य कुरुद्वह ॥ तत्पुरुषवत्से प्रादाद्वाज्यं त्राप्य मन्नायशाः ॥ २३ ॥ सुधुमः कारयामास प्रतिष्ठानं नृपत्रियाम् ॥ उत्कलस्य त्रयः पुत्राभिप्राय लोकेषु विश्रुताः ॥ धृष्टकश्चाश्वरीपश्च दण्डश्चेति सुतास्त्रयः ॥ २४ ॥

भज्य गृहीतवन्तः ॥ २० ॥ २१ ॥ सुधुम एनं गुणं मध्यदेशगजत्वं वामिष्ठानुश्रुतानु सुधुमार्णित्यमभिप्रेतं राज्यं लेश इत्याह । वसिष्ठनि । प्रतिष्ठानं प्रयार्थकदेशं ॥२०॥ अतिस्थितिः ॥ २३ ॥ नृपक्रियां राज्यं कारयामास पुरुषयमः सुताः ॥ २४ ॥

॥ २५ ॥ दण्डो यच्छब्दार्थः ॥ २६ ॥ २७ ॥ नरिष्यत्तनाभागो भनोः पञ्चमद्वितीयौ पुत्रौ ॥ २८ ॥ धृणोः तृतीयस्य ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ आनर्तविषयो द्वारकादेशः कुशास्थली द्वारवती ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ युवैव तत्र जरादिपरिणामाप्तावात् ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ इति हरिवंशे टीकायां दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ ॥ छ ॥ शर्यातिरन्यथाख्यानं पूर्वं धनुष्कमारणम् ॥ उक्तयेकादशं विष्णोरुक्तद्वयं प्रसादजम् ॥ १ ॥ कथमिति । जन्मवतः परिणामावशंभावत्कथं तयोर्जराया अप्रामिरिति यश्चकार महात्मा वै दण्डकारण्यमुत्तमम् ॥ वनं तल्लोकविल्यानं तापसानामनुत्तमम् ॥ २५ ॥ तत्र प्रविष्टमात्रस्तु नरः पापान्प्रमुच्यते ॥ सुद्युञ्जश्च दिवं यात ऐलमुत्पाद्य भारत ॥ २६ ॥ मानवेयो महाराज स्त्रीपुंसोर्लक्षणेयुतः ॥ धृतवान् य इलयन् सुद्युञ्जश्चेति विश्रुतः ॥ २७ ॥ नरिष्यतः शक्राः पुत्रा नाभागस्य तु भारत ॥ अस्वरीणोभवपुत्रः पाथिवर्षभसत्तमः ॥ २८ ॥ धृणोस्तु घाटिकं क्षत्रं रणधृष्टं बभूव ह ॥ कर्हृपस्य तु कारुपाः क्षत्रिया युद्धदुर्मदाः ॥ २९ ॥ सहस्रं क्षत्रियगणो विक्रान्तः संवभूव ह ॥ नाभागारिष्टपुत्रश्च क्षत्रियो वैश्यतां गताः ॥ ३० ॥ प्रांशोरेकोऽभवत्पुत्रः क्षत्र्यातिरिति विश्रुतः ॥ नरिष्यन्तस्य दायदो राजा दण्डधरो दमः ॥ शर्यातेर्मिथुनं चासीदान्तौ नाम विश्रुतः ॥ ३१ ॥ पुत्रः कन्या सुकन्याख्याया पत्नी च्यवनस्य ह ॥ आनर्तस्य तु दायदो रेवो नाम महाद्युतिः ॥ ३२ ॥ आनर्तविषयश्चासीत् पुरी चास्य कुञ्जस्थली ॥ रेवस्य रेवतः पुत्रः ककुब्जी नाम धार्मिकः ॥ ३३ ॥ ज्येष्ठः पुत्रश्चतस्यसीद्राज्यं प्राप्य कुञ्जस्थलीम् ॥ स कन्यासहितः श्रुत्वा गान्धर्वं ब्रह्मणोन्निकं ॥ ३४ ॥ सुहृत् भूतं देवस्य गतं बहुयुगं प्रभो ॥ आजगाम युवैवाथ स्वं पुरी यादैवैवृताम् ॥ ३५ ॥ कृतां द्वास्वर्ती नाम्ना बहुद्वारां मनोरमाम् ॥ भोजवृण्यन्यकैर्गुतां वासुदेवपुरोगमैः ॥ ३६ ॥ ततः स रेवतो ज्ञात्वा यथातत्स्मरिदम् ॥ कन्यां तां बलदेवाय सुव्रतां नाम रेवतीम् ॥ ३७ ॥ दत्त्वा जगाम क्षिस्वं मेरोस्तपसि संस्थितः ॥ रेमे रामोपि धर्मान्त्वा रेवत्या सहितः सुखी ॥ ३८ ॥ इति श्रीमहभारते विलेष्टु हरिवंशे हरिवंशपर्वणि दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ ॥ छ ॥ जनमेजय उवाच ॥ कथं बहुयुगे काले समर्ताते द्विजेतम् ॥ न जरा रेवतीं प्राप्ता रेवतं च ककुब्जिनम् ॥ १ ॥ मेरु गतस्य वा तस्य शर्यातेः संततिः कथम् ॥ स्थिता पृथिव्यामद्यापि श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ २ ॥ वैशम्पयन उवाच ॥ न जरा क्षुत्पिपासे वा न मृत्युर्भर्तव्यम् ॥ ऋतुचक्रं न भवति ब्रह्मलोके सदानघ ॥ ३ ॥

प्रश्नः ॥ १ ॥ शर्यातिप्रपौत्रस्य रेवस्य ॥ २ ॥ उत्तरमाह । न जरेति । जठराग्निप्रभावेण क्षुधादयो भवन्ति तत्प्राचितान्नेन परिणामान्तरं जायते पूर्वपरिणामश्च नश्यति ततो जरा भवन्तीत्येव प्रवक्तव्यः कालः सूर्यादिनिर्वर्त्यः ब्रह्मलोके तु सूर्यावाप्तावान्न तन्मूलकाः कालाग्निशुद्धरा इत्यर्थः ॥ ३ ॥

॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ वैश्वो वैश्यामुत्पन्नत्वात् मातृजातयः पुत्राः स्युरिति वचनात् । ब्राह्मणनाम् उपशान्तिं गतौ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ क्षुवतः क्षुतं कुर्वतः ॥
 ॥ १२ ॥ विकुक्षित्वात् विप्लुकुक्षित्वात् अयोधताम् अप्रतियोधनाम् ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ श्राद्धेति । एतेन यदर्थं यदुद्दिष्टं तस्मै तददत्त्वाभ्यत्र विनिगृज्यते चे-
 ककुब्धिनस्तु तं लोकं रैवतस्य गतस्य ह ॥ हता पुण्यजनैस्तात राक्षसैः सा कुशस्थली ॥ १७ ॥ तस्य भ्रातृशतं चासिद्धार्मिकस्य महान्नमनः ॥ तद्वध्य-
 मानं रक्षोभिर्दिशः प्राद्वदच्युतम् ॥ १८ ॥ विदुतस्य तु राजेन्द्र तस्य भ्रातृशतस्य वै ॥ तेषां तु ते भयक्रान्ताः क्षत्रियास्तत्र तत्र ह ॥ १९ ॥ अन्ववा-
 यस्तु सुमहास्तत्र तत्र विंशते ॥ येषामेते महाराज शार्याता इति विथुताः ॥ २० ॥ क्षत्रिया भरतश्रेष्ठ दिक्षु सर्वासु धार्मिकाः ॥ सर्वशः पर्वतग-
 णान्धविष्टाः कुरुनन्दन ॥ २१ ॥ नाभागादिपुत्रौ द्वौ वैश्यौ ब्राह्मणतां गतौ ॥ कर्णपस्य च कर्णपाः क्षत्रिया युद्धदुर्मदाः ॥ २२ ॥ प्राशारेकोभवत्पुत्रः
 प्रजातिरिति नः श्रुतम् ॥ प्रपञ्चो हिंसयित्वा तु गुरोर्गा जनमजय ॥ २३ ॥ शापाच्छूद्रत्वमापन्नो गैवते परिकीर्तितः ॥ वैश्ववतस्य तनया मनोर्नै
 भरतपते ॥ २४ ॥ क्षुवतश्च मनोस्तात इक्ष्वाकुर्भवत्सुतः ॥ तस्य पुत्रशतं त्यासिदिक्ष्वाकोभूरिदक्षिणम् ॥ २५ ॥ तेषां विकुक्षिज्यैस्तु विकु-
 क्षित्वादयोधताम् ॥ प्राप्तः परमधर्मज्ञः सोऽयोध्याधिपतिः प्रभुः ॥ २६ ॥ अकुनिप्रमुखास्तस्य पुत्राः पञ्चाशदुत्तमाः ॥ उत्तरापथदेशस्था रक्षितारो
 महिपते ॥ २७ ॥ चत्वारिंशदथाष्टौ च दक्षिण्यां तथा दिशि ॥ शशादप्रमुखाश्चान्ये रक्षितारो विंशते ॥ २८ ॥ इक्ष्वाकुस्तु विकुक्षिर्नै अप-
 कायामथादिशत् ॥ मांसमानय आद्वार्थं मृगान्हत्वा महाबल ॥ २९ ॥ आद्वर्कर्मणि चोदिष्ट अकृतं श्राद्धकर्मणि ॥ भक्षयित्वा शशं तात शशादो
 मृगर्यां गतः ॥ ३० ॥ इक्ष्वाकुणा परित्यक्तो वसिष्ठवचनात्प्रभुः ॥ इक्ष्वाको संस्रियते तात शशादः पुरमावसत् ॥ ३१ ॥ शशादस्य तु दायादः
 ककुत्स्थो नाम वीर्यवान् ॥ इन्द्रस्य वृषभूनस्य ककुत्स्थजयतसुरान् ॥ ३२ ॥ ॐ भौर्भुवः ककुत्स्थश्च तेन हि स्मृतः ॥ अनेनास्तु ककु-
 तस्थस्य पृथुरानेनसः स्मृतः ॥ ३३ ॥ विष्टराश्वः पृथोः पुत्रस्तस्मादद्विष्टवजायत ॥ आद्रस्य युवनाश्वस्तु श्रावस्तस्य तु चात्तजः ॥ ३४ ॥ जज्ञे
 श्रावस्तको राजा श्रावस्ती येन निर्मिता ॥ श्रावस्तस्य तु दायादो बृहदथो महायशः ॥ ३५ ॥
 दोषाय भवतीति दर्शितम् । मृगर्यां गतः मृगयात् आगत एव इक्ष्वाकुणा परित्यक्त इत्युच्यते ॥ ३६ ॥ वसिष्ठवचनात् वसिष्ठमुच्छिष्टं न पित्र्योग्यमित्येवंप्रपात्तं भ-
 स्थिते स्मृते ॥ ३७ ॥ ककुत्स्थस्यः तत्र तिष्ठतीति ककुत्स्थः ॥ ३८ ॥ २० ॥ २१ ॥ श्रावस्तो पूर्ण ॥ २२ ॥

॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ रक्षणम् अस्माकमिति शेषः ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ समेषु पर्वताद्यसावन्निघ्नोन्नतवर्जितेषु मरुषु निर्जलेषु धन्यसु अल्यो-
दकेषु उज्जानकः जनस्य समूहो जानकं तद्रहितं उज्जानकः । उज्जालकेति षोडशसहस्रवर्जितः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥

कुवलाश्वः सुतस्तस्य राजा परमधार्मिकः ॥ यः स धुन्धुवधद्राजा धुन्धुमारत्वमागतः ॥ २३ ॥ जनमेजय उवाच ॥ धुन्धोर्वधमहं ब्रह्मन् श्रोतुमिच्छा-
मि तत्ततः ॥ यदर्थं कुवलाश्वः सन् धुन्धुमारत्वमागतः ॥ २४ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ कुवलाश्वस्य पुत्राणां शतमुतमधन्विनामासन् विद्यासु निष्णाता
बलवन्तो दुरासदाः ॥ २५ ॥ बभूवुधार्मिकाः सर्वे यज्वानो भूरिदक्षिणाः ॥ कुवलाश्वं सुतं राज्ये बृहदश्वं न्ययोजयत् ॥ २६ ॥ पुत्रसंक्रामितश्रास्तु वनं
राजा समाविशत् ॥ तमुतङ्क्षेय विप्रर्षिः प्रयान्तं प्रत्यवारयत् ॥ २७ ॥ उत्तङ्क्ष उवाच ॥ भवता रक्षणं कार्यं तत्तावत्कर्तुमर्हसि ॥ निरुद्धिद्यस्तपश्चर्तुं न हि
शक्नोषि पार्थिव ॥ २८ ॥ त्वया हि पृथिवी राजन् रक्ष्यमाणा महात्मना ॥ भविष्यति निरुद्धिद्या नारण्यं गन्तुमर्हसि ॥ २९ ॥ पालने हि महान् धर्मः
प्रजानामिह दृश्यते ॥ न तथा दृश्यतेऽरण्ये मां तंऽभूद्विद्विरिहशी ॥ ३० ॥ ईदृशो न हि राजेन्द्र धर्मः कचन दृश्यते ॥ प्रजानां पालने यो वै पुरा राज-
र्षिभिः कृतः ॥ रक्षितव्या प्रजा राजा तास्त्वं रक्षितुमर्हसि ॥ ३१ ॥ ममाश्रमसमीपे हि समेषु मरुधन्वसु ॥ समुद्रो वालुकापूर्णं उज्जानक इति श्रुतः ॥
देवतानामवध्यश्च महाकायो महाबलः ॥ ३२ ॥ अन्तर्भूमिगतस्तत्र वालुकान्तर्हितो महान् ॥ राक्षसस्य मधोः पुत्रो धुन्धुनामा महासुरः ॥ श्रेते लोक-
विनाशाय तप आस्थाय दारुणम् ॥ ३३ ॥ संवत्सरस्य पर्यन्ते स निःशंसं प्रमुञ्चति ॥ यदा तदा भूश्चलति सगोलवनक्षानना ॥ ३४ ॥ तस्य निःश्वा-
सवातेन रज उड्ढयते महत् ॥ आदित्यपथमावृत्य सप्ताहं भूमिकम्पनम् ॥ ३५ ॥ सविस्फुलिङ्गं साङ्गारं सधूममतिदारुणम् ॥ तेन तात न शक्नोमि
तस्मिन् स्थातुं स्वकाश्रमे ॥ ३६ ॥ तं मारय महाकायं लोकानां हितकाम्यया ॥ लोकाः स्वस्था भवन्त्यद्य तस्मिन् विनिहतेऽसुरे ॥ ३७ ॥ त्वं हि तस्य
वधायैकः समर्थः पृथिवीपते ॥ विष्णुना च वरो दत्तो मह्यं पूर्वयुगेऽनघ ॥ ३८ ॥ यस्त्वं महासुरं रोद्रं हनिष्यसि महाबलम् ॥ तस्य त्वं वरदानेन
तेज आव्याययिष्यसि ॥ ३९ ॥ नहि धुन्धुर्महातेजास्तेजसालयेन शक्यते ॥ निर्देग्धुं पृथिवीपाल स हि वर्षशतैरपि ॥ वीर्ये हि सुमहत्तस्य देवैरपि
दुरासदम् ॥ ४० ॥ स एवमुक्तो राजर्षिरुत्तङ्क्षेन महात्मना ॥ कुवलाश्वं सुतं प्रादात्तस्मै धुन्धुनिवारणे ॥ ४१ ॥

निवारणे विनाशो निमित्ते ॥ ४१ ॥

॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ वालुकार्णवमि गौडाः ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ मुखजेनाग्निना तस्य पुत्रशतं दम्भ-
 मित्युत्तरेण संबन्धः । सच वारि सुश्राव स्वदेहजलेन भुवमाष्टावितवानित्यर्थः ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ इति हरिवंश टीकायाम् एकादशोऽध्या-
 बृहदश्व उवाच ॥ भगवश्यस्तशस्त्रोहमयं तु तनयो मम ॥ भविष्यति द्विजश्रेष्ठ धुन्धुमारो न संशयः ॥ ४२ ॥ स तं व्यादिश्य तनयं राजर्षिषुन्धु-
 मारणे ॥ जगाम पर्वतायैव तपसे संशितव्रतः ॥ ४३ ॥ कुबलाश्वस्तु पुत्राणां जतेन सह पार्थिवः ॥ प्रायादुतङ्कसहितो धुन्धोस्तस्य विनिग्रहे ॥
 ॥ ४४ ॥ तमाविशतदा विष्णुर्भगवांस्तेजसा प्रभुः ॥ उत्तङ्कस्य निशोगाद्दे लोकस्य हितकाम्यया ॥ ४५ ॥ तस्मिन्प्रयाते दुर्धर्षे दिवि शब्दो महा-
 नभूत् ॥ एष श्रीमानवध्योद्य धुन्धुमारो भविष्यति ॥ ४६ ॥ दिव्यैर्माल्यैश्च तं देवाः समन्तात्समवाकिरन् ॥ देवदुन्दुभयश्चापि प्रणेदुर्भरतपम् ॥ ४७ ॥
 स गत्वा जयदा श्रेष्ठस्तनयैः सह वीर्यवान् ॥ समुद्रं खानयामास वालुकार्णवमव्ययम् ॥ ४८ ॥ नारायणेन कौरव्य तेजसाप्यार्थितः स वै ॥ वभूव
 स महातेजा भूयो बलसमन्वितः ॥ ४९ ॥ तस्य पुत्रैः खनद्भिस्तु वालुकान्तर्हितस्तदा ॥ धुन्धुरासादितो राजन् दिग्भामावृत्य पश्चिमाम् ॥ ५० ॥
 मुखजेनाग्निना क्रोधाह्लोकानुद्धतयन्निव ॥ वारि सुस्राव वेगेन महोदधिरिवोदये ॥ ५१ ॥ सोमस्य भरतश्रेष्ठ धारोर्मिकलिलं महत् ॥ तस्य पुत्रशतं
 दग्धं त्रिभिर्हूनं तु रक्षसा ॥ ५२ ॥ ततः स राजा कौरव्य राक्षसं न महाबलम् ॥ आससाद् महातेजा धुन्धुं धुन्धुनिर्वहणः ॥ ५३ ॥ तस्य वारिमयं
 वेगमापीय स नराधिपः ॥ योगी योगेन बद्धिं च शमयामास वारिणा ॥ ५४ ॥ निहत्य तं महाकायं बलेनोदकरक्षसम् ॥ उत्तङ्कं दर्शयामास
 कृतकर्मा नराधिपः ॥ ५५ ॥ उत्तङ्कस्तु वरं प्रादात्तस्मै राज्ञे महात्मने ॥ ददौ तस्याक्षयं वित्तं शत्रुभिश्चापराजयम् ॥ ५६ ॥ धर्मं रातिं च सततं
 स्वर्गवासं तथाक्षयम् ॥ पुत्राणां चाक्षयौहोक्रान्त्वर्ये ये रक्षसा हताः ॥ ५७ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेपु हरिवंशो हरिवंशपर्वणि एकादशोऽध्यायः ॥ १ ॥
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तस्य पुत्रास्त्रयः क्षिप्रा दृढाश्चो ज्येष्ठ उच्यते ॥ चन्द्राश्वकपिलाश्चौ तु कुमारौ द्वौ कनीयसौ ॥ १ ॥ धौन्धुमारिह-
 दाश्वस्तु हर्यश्वस्तस्य चात्मजः ॥ हर्यश्वस्य निकुम्भोभूत्क्षत्रधर्मतः सदा ॥ २ ॥ संहताश्वो निकुम्भस्य पुत्रो रणविशारदः ॥ अहृशाश्वः
 कृशाश्वश्च संहताश्वसुतो नृप ॥ ३ ॥

यः ॥ ११ ॥ ६४ ॥ सगगन्तो दृढाश्चार्दिवशो द्वादश ईरितः ॥ विश्वामित्रकृतुः चादिभर्गं च त्रिषङ्कृतः ॥ १ ॥ तस्य धुन्धुमारस्य ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

तस्य संहताश्वस्य दारा हैमवती हिमवतः कन्या । अस्यां प्रसेनजित् जात इति शेषः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ पार्णीति । मन्त्राणां नांवाहि संश्रवावहै सह रे-
तो दधावहै पुंसे पुत्राय वेत्रवै इत्याद्यर्थानां विघ्नं प्रतिबन्धं चक्रे ॥ १२ ॥ परस्मैरेण पूर्व कृतोद्वाहा ऊढा कन्या स्वभार्या कृतैस्त्यन्यः । सखा समपदी सेव्यन्ति यमन्वान्तं भार्यात्स-
मुत्पद्यते न ततः प्राक् अतस्तां प्रागेव जहार संहर्षादिभिर्विधात् ॥ १३ ॥ अधर्मशङ्कुना पापहारेण कालेन विद्वत्वात्तम् अत्यजत् ॥ १४ ॥ हे अपक्वंस विलोमजेति वदन् संवेष-

तस्य हैमवती कन्या सतां माता दयद्वती ॥ विख्याता त्रिषु लोकेषु पुत्रश्चास्याः प्रसेनजित् ॥ ४ ॥ लेभे प्रसेनजिद्वार्यां गौरीं नाम पति-
व्रताम् ॥ अभिशता तु सा भर्त्रा नदी वै बाहुदऽभवत् ॥ ५ ॥ तस्याः पुत्रो महानसीद्युवनश्रवो महीपतिः ॥ मान्धता युवनाश्वस्य त्रिलोकविजयी
सुतः ॥ ६ ॥ तस्य चैत्ररथी भार्या शशबिन्दोः सुताऽभवत् ॥ साध्वी बिन्दुमती नाम रूपेणासदृशी भुवि ॥ ७ ॥ पतिव्रता च ज्येष्ठा च आतृणाम्यु-
तस्य सा ॥ तस्यामुत्पादयामास मान्धता द्वौ सुतौ नृप ॥ ८ ॥ पुरुकुत्सं च धर्मज्ञं मुचुकुन्दं च धार्मिकम् ॥ पुरुकुत्ससुतस्त्वसि त्रिसदस्युर्महीपतिः
॥ ९ ॥ नर्मदायामथोत्पन्नः संभूतस्तस्य चान्मजः ॥ संभूतस्य तु दायादः सुयन्वा नाम पार्थिवः ॥ १० ॥ सुधन्वनः सुतश्चासि त्रिधन्वा रिपुमर्दनः ॥
राज्ञस्त्रिधन्वनस्त्वसि द्विदंस्त्रिय्यारुणः सुतः ॥ ११ ॥ तस्य सत्यव्रतो नाम कुमारो भूम्नहावलः ॥ पाणिग्रहणमन्त्राणां विघ्नं चक्रे सुदुर्मतिः ॥ १२ ॥
येन भार्याद्विता पूर्व कृतोद्वाहा परस्य वै ॥ बाल्यात्कामाच्च मोहाच्च संहर्षाच्चापलेन च ॥ १३ ॥ जहार कन्यां कामात्स कस्यचित्पुस्वासिनः ॥ अ-
धर्मशङ्कुना तेन राजा त्रय्यारुणोऽन्यजत् ॥ १४ ॥ अपक्वंसेति बहुशो वदन् क्रोधसमन्वितः ॥ पितरं सोऽब्रवीत्त्यक्तः क्व गच्छामीति वै मुहुः ॥ १५ ॥
पिता त्वेनमथोवाच श्वपकैः सह वर्त्तय ॥ नाहं पुत्रेण पुत्रार्थी त्वयाद्य कुलपांसन ॥ १६ ॥ इत्युक्तः स निराक्रामग्रगराद्वचनात्पितुः ॥ न च तं
वारयामास वसिष्ठो भगवानृषिः ॥ १७ ॥ स तु सत्यव्रतस्तान् श्वपाकावसथान्तिके ॥ पित्रा त्यक्तो वसद्वरः पिता तस्य वनं ययौ ॥ १८ ॥ तत-
स्तास्मिंस्तु विषये नार्वर्षपाकशामनः ॥ समा द्वादश राजेन्द्र तेनाधर्मेण वै तदा ॥ १९ ॥ दारांस्तु तस्य विषये विश्वामित्रो महातपाः ॥ संन्यस्य
सागरानूपे चचार विपुलं तपः ॥ २० ॥ तस्य पत्नी गले बद्धा मध्यमं पुत्रमौरसम् ॥ शेषस्य भरणार्थं व्यक्तीणाद्दोशतेन वै ॥ २१ ॥

यन् ॥ १५ ॥ वनय वस ॥ १६ ॥ तस् एव वदन्तं पितरम् ॥ १७ ॥ चाण्डालगृहसमीपे ॥ १८ ॥ पाकशामन इन्द्र तेनाधर्मेण विप्रविवाहाविघ्नजेन पितृक्षोभेण नतु राज्ञः
प्रजात्यागेन प्रव्रजतो विरक्तस्य दोषाभावात् तस्मिन्नपरातिषो यः पितुरासीदित्यादिशेषग्रन्थाच्च ॥ १९ ॥ तस्य त्रिशङ्कोर्विषये देशे संन्यस्य न्यासरूपेण स्थापयित्वा ॥ २० ॥
शेषस्य कुटुम्बस्य ॥ २१ ॥

विक्रीयन्तं विक्रीयमाणम् ॥ २२ ॥ २३ ॥ यस्माद्गले बद्धः अतो गालव इति ॥ २४ ॥ इति हरिवंशे दीक्षायां द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ ॥ अथ त्रयोदशो-
 ध्याये त्रय्यारुणसुतस्य वै ॥ पितृश्रापारितोषद्वै त्रिशङ्खुत्वमिहोच्यते ॥ १ ॥ सत्यंति । भक्तिर्विश्वामित्रस्याराध्यत्वात् कृपा तत्कुटुम्बस्य अनाथत्वात् भतिजा वसिष्ठशिष्यत्वस्य
 परिहारेऽप्युत्वात् एभिर्निर्भिः कारणैर्विश्वामित्रकलत्र वमार पुत्रोष ॥ १ ॥ २ ॥ उपांशुव्रतं परेषामविदितनियमम् । आस्थाय अङ्गीकृत्य वनगतेऽप्यवसत् ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥
 तं तु बद्धं गले दृष्ट्वा विक्रीयन्तं नृपात्मजः ॥ महर्षिपुत्रं धर्मात्मा मोक्षयामास भारत ॥ २२ ॥ सत्यव्रतो महाबाहुर्भरणं तस्य चाकरोत् ॥ विश्वामित्रस्य
 तुष्ट्यर्थमनुकम्पार्थमेव च ॥ २३ ॥ सोभवद्बालवो नाम गलबन्धान्महातपाः ॥ महर्षिः कौशिकस्तनात् तेन वीरेण मोक्षितः ॥ २४ ॥ इति श्रीमहाभारते
 खिलेषु हरिवंशे हरिवंशपर्वणि द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ ॥ अथ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ सत्यव्रतस्तु भक्त्या च कृपया च प्रनिज्ञया ॥ विश्वामित्र-
 कलत्रं तद्वभार विनये स्थितः ॥ १ ॥ इत्वा मृगान्वराहंश्च महिषांश्च वनेचराञ्च ॥ विश्वामित्राश्रमाभ्यांशो मांसं वृक्षे बन्ध सः ॥ २ ॥ उपांशुव्र-
 तमास्थाय दीक्षां द्वादशवर्षिकीम् ॥ पितुर्नियोगादवसत्तस्मिन् वनगते नृपे ॥ ३ ॥ अयोध्यां चैव राष्ट्रं च तथैवान्तःपुरं मुनिः ॥ याज्योपाध्याय-
 संबन्धाद्वासिष्ठः पर्यरक्षत् ॥ ४ ॥ सत्यव्रतस्तु बाल्याच्च भाविनोर्थस्य वा बलात् ॥ वसिष्ठेऽभ्याधिकं मन्युं धारयामास वै तदा ॥ ५ ॥ पित्रा तु तं
 तदा राष्ट्रात्यज्यमानं स्वमात्मजम् ॥ न वारयामास मुनिर्वसिष्ठः कारणेन ह ॥ ६ ॥ पाणिग्रहणभञ्जनां निष्ठा स्यात्सप्तमे पदे ॥ न च सत्यव्रतस्त-
 स्य तमुपांशुमबुध्यत ॥ ७ ॥ जानन्धर्मं वसिष्ठस्तु न मां त्रातीति भारत ॥ सत्यव्रतस्तदा रोषं वसिष्ठे मनसाकरोत् ॥ ८ ॥ गुणबुद्ध्या तु भगवा-
 न्वसिष्ठः कृतवांस्तथा ॥ न च सत्यव्रतस्तस्य तमुपांशुमबुध्यत ॥ ९ ॥ तस्मिन्नपरितोपो यः पितुरासीन्महात्मनः ॥ तेन द्वादश वर्षाणि नावर्ष-
 त्पाकशासनः ॥ १० ॥ तेन त्विदानीं वहता दीक्षां तां दुर्बलां भुवि ॥ कुलस्य निष्कृतिस्तनात् कृता सा वै भवेदिति ॥ ११ ॥ न तं वसिष्ठो
 भगवान् पित्रा त्यक्तं न्यवारयत् ॥ अभिप्रेक्ष्याम्यहं पुत्रमस्येत्येवं मतिर्मुनः ॥ १२ ॥

कारणेन अपराधी अयं कञ्चित्कालं प्रायश्चित्तं चरतु इत्याशयेन ॥ ६ ॥ निष्ठा समाप्तिः उपांशु नायं परदारहरः अपि तु कन्याहरोत् एनं द्वादशवर्षाभिर्ययां दीक्षायां समाप्तायाम-
 भिप्रेक्ष्यामीति गृहम् आशयम् ॥ ७ ॥ वसिष्ठशयमबुद्धुव तदुपरि रोषमकरोदित्याह । जानन्ति ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ वसिष्ठशयं विवृणोति ॥ ११ ॥
 इति न न्यवारयदिति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ १२ ॥

॥ १३ ॥ १४ ॥ दर्शति । मत्तः प्रमत्त उन्मत्तः श्रान्तः कुञ्चो बुभुक्षितः । त्वरमाणस्य मूर्ध्नि लुब्धः कर्माणि च ते दश ॥ अन्तराकाशः केऽप्यदयश्चत्वारः अध्यायद्वौ चोक्ताः । सत्यव्रतत्वदयश्चत्वारः पूर्वार्थायान्ते, विश्वामित्रस्य तुष्टयथमनुकम्पाधमिव चेति द्वौ इत्येवं दश धर्मास्तद्गतः । तत्तुष्टयेति अन्धालोभां दर्शितः । अन्नादियन्वान्पेणान्किरु-
का अनुकम्पा परदुःखेन दुःखित्वं कृपा परदुःखपरिहारार्थं यत्न इति विशेषः । एताश्च दश धर्मान् गतः सन् राजेति भाविष्यन्तां गृहीत्वा ॥ १५ ॥ १६ ॥ शङ्कुं पूर्वोक्तं दोषम्

स तु द्वादश वर्षाणि दीक्षां तामुद्ग्रहणी ॥ उपांशुव्रतमास्थाय महत्सत्यव्रतो नृप ॥ १३ ॥ अविद्यमाने मांसे तु वसिष्ठस्य महात्मनः ॥ सर्वका-
मदुर्घां दोषाग्नीं ददर्श स नृपात्मजः ॥ १४ ॥ तां वै क्रोधाच्च मोहाच्च श्रमाच्चैव क्षुधादितः ॥ दश धर्मान् गतो राजा जघान जनमेजय ॥ १५ ॥ तच्च
मांसं स्वयं चैव विश्वामित्रस्य चात्मजान् ॥ भोजयामास तच्छ्रुत्वा वसिष्ठोऽप्यस्य बुभुधे ॥ रुद्रस्तु भगवान्वाक्यमिदमाह नृपात्मजम् ॥ १६ ॥
॥ वसिष्ठ उवाच ॥ ॥ पातयेथमहं क्रूर तव रुद्रभसंशयम् ॥ यदि ते द्वाविमौ रुद्रकू न स्यातां वैकृतौ पुनः ॥ १७ ॥ पितृश्रापस्तिपोषेण गुरोर्दो-
षप्रवर्धनं च ॥ अप्राक्षितोपयोगाच्च त्रिविधस्ते व्यतिक्रमः ॥ १८ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवं त्रिण्यस्य रुद्रकूनि तानि दृष्ट्वा महातपाः ॥ त्रिशङ्करि-
ति होवाच त्रिशङ्करिति स स्मृतः ॥ १९ ॥ विश्वामित्रस्तु दुराणामगतो भरणे कृते ॥ स तु तस्मै वरं प्रादान्मुनिः प्रीतस्त्रिशङ्कवे ॥ २० ॥ छन्द-
मानो वरेणाथ वरं ववो नृपात्मजः ॥ सशरीरो व्रजे स्वर्गमित्येवं याचितो मुनिः ॥ २१ ॥ अनावृष्टिभये तस्मिन् गते द्रुद्रशर्वाधिके ॥ राज्येऽ-
भिषिच्य पित्र्ये तु याजयामास तं मुनिः ॥ २२ ॥ भिषतां देवतानां च वसिष्ठस्य च कौशिकः ॥ सशरीरं तदा तं तु दिवमारोपयन्प्रभुः ॥ २३ ॥ त-
स्य सत्यरथा नाम भार्या कैकयवंशजा ॥ कुमारं जनयामास हरिश्चन्द्रमकल्मषम् ॥ २४ ॥ स वै राजा हरिश्चन्द्रश्चैशङ्कव इति स्मृतः ॥ आहर्त्ता
राजभूयस्य स सम्प्राडिति विश्रुतः ॥ २५ ॥ हरिश्चन्द्रस्य पुत्रोभूद्राहितो नाम वीरवान् ॥ येनदं रोहितपुरं कारितं राज्यसिद्धये ॥ २६ ॥ कृत्वा
राज्यं स राजर्षिः पालयित्वा त्वथ प्रजाः ॥ संसारासारतां ज्ञात्वा द्विजेभ्यस्तत्पुरं ददौ ॥ २७ ॥ हरितो रोहितस्यथ चञ्जुहरित उच्यते ॥ विज-
यश्च सुदेवश्च चञ्जुपुत्रौ बभूवतुः ॥ २८ ॥ जेता क्षत्रस्य सर्वस्य विजयस्तेन संस्मृतः ॥ रुरुक्षस्तनयस्तस्य राजधर्मार्थिकोविदः ॥ २९ ॥

इमौ वक्ष्यमाणौ ॥ १७ ॥ शङ्कुनयमेव विवृणोति । पितुरिति । अशिक्षितोपयोगात् असंस्कृतमांसभक्षणत् ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ भये गते विश्वामित्रमाद्यन्त्रा-
दिति शेषः ॥ २२ ॥ मिषतामित्यनदरे षष्ठी । पश्यतो देवादीनामन्येत्यर्थः । कौशिको विश्वामित्रः ॥ २३ ॥ तस्य त्रिशङ्कोः ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥

शकादयो ऋच्छभेदाः ॥ ३० ॥ निरस्यन्ति स्म राज्यात् दूरीकुर्वन्ति स्म तत्र हेतुर्नान्यथायति ॥ ३१ ॥ गेरेण विषेण सह जात इति सगरत्वं मातुर्गसंयोग्यमरणे हेतुमाह ।
 और्वस्येति । भार्गवेण और्वेण ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ निरसत् निरस्तवान् अच्युतः परिपूर्णशक्तिः ॥ ३४ ॥ इति हरिवंशे टीकायां त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥ उत्पत्तिश्चरितं
 प्रोक्तं सगरस्य चतुर्दशे ॥ सागरत्वं समुद्रस्य तत्पुत्रोवायमसंभवम् ॥ १ ॥ कथं गेरेण सह सद् कथम् अच्युतो न मृत इत्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥ व्यमानिनः मृगयापरस्त्रीवृत्तरस्य ॥
 रुरकस्य वृकः पुत्रो वृकाद्वहस्तु जज्ञिषाच ॥ शकैर्यवनकाभ्योजैः पारदैः पल्लवैः सह ॥ ३० ॥ हैहयास्तालजङ्घाश्च निरस्यन्ति स्म तं नृपम् ॥
 नात्यर्थं धार्मिकस्तात सहि धर्मयुगेभवत् ॥ ३१ ॥ सगरस्तु सुतो बाहोजज्ञे सह गेरेण च ॥ और्वस्याश्रममगम्य भार्गवेणाभिरक्षितः ॥ ३२ ॥
 आग्नेयमन्त्रं लब्ध्वा च भार्गवात्सगरो नृपः ॥ जिगाय पृथिवीं हत्वा तालजङ्घानसहैहयान् ॥ ३३ ॥ शकानां पल्लवानां च धर्मं निरसदच्युतः ॥
 क्षत्रियाणां कुरुश्रेष्ठ पारदानां स धर्मवित् ॥ ३४ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे हरिवंशपर्वणि त्रिशङ्कुचरितकथनं नाम त्रयोदशोऽध्यायः
 ॥ १३ ॥ ॥ ४४ ॥ ॥ जनमेजय उवाच ॥ कथं स सगरो जातो गेरेणैव सहाच्युतः ॥ किमर्थं च शकादीनां क्षत्रियाणां महौजसाम् ॥ १ ॥ धर्मं
 कुलोचितं क्रुद्धो राजा निरसदच्युतः ॥ एतन्मे सर्वमाचक्ष्व विस्तरेण तपोधन ॥ २ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ बाहोर्व्यसनिनस्तात हतं राज्यमभू-
 त्किल ॥ हैह्यैस्तालजङ्घैश्च शकैः सार्द्धं विशम्पते ॥ ३ ॥ यवनाः पारदाश्चैव काम्बोजाः पल्लवाः सखाः ॥ एते ह्यपि गणाः पञ्च हैहयार्थं पराक्र-
 मन् ॥ ४ ॥ हतराज्यस्तदा राजा स वै बाहुर्वनं ययौ ॥ पत्न्या चानुगतो दुःखी वने प्राणानवाप्तुजत् ॥ ५ ॥ पत्नी तु यादवी तस्य सगर्भा पृष्ठनोऽ-
 न्वगात् ॥ सपत्न्या च गरस्तस्यैव दत्तः पूर्वमभूत्किल ॥ ६ ॥ सा तु भर्तुश्चित्तां कृत्वा वने तामध्यरोहत् ॥ और्वस्तां भार्गवस्तात कारुण्यात्समवार-
 यत् ॥ ७ ॥ तस्याश्रमे च तं गर्भं गेरेणैव सहाच्युतम् ॥ व्यजायत महाबाहुं सगरं नाम पार्थिवम् ॥ ८ ॥ और्वस्तु जातकर्मदि तस्य कृत्वा महा-
 त्मनः ॥ अध्याप्य वेदशास्त्राणि ततोऽस्त्रं प्रत्यपादयत् ॥ ९ ॥ आग्नेयं तु महाघोरमभैरपि दुःसहम् ॥ स तेनास्त्रवलेनजौ वलेन च समन्वितः
 ॥ १० ॥ हैहयान्निजघानाशु क्रुद्धो रुद्रः पशूनिव ॥ आजहार च लोकेषु कीर्तिं कीर्तिमतां वरः ॥ ११ ॥ ततः शक्रान्सयवनान्काम्बोजान्पारदान्स्तदा ॥
 पल्लवांश्चैव निःशेषान्कर्तुं व्यवसितस्तदा ॥ १२ ॥ ते वध्यमाना वीरेण सगरेण महात्मना ॥ वसिष्ठं शरणं गत्वा प्रणिपेतुर्भनीपिणम् ॥ १३ ॥
 ॥ ३ ॥ पञ्च शकादयः हैहया इति तालजङ्घा इति चैको राशिः तदर्थं हैहयार्थम् । तद्वान्समाधत्तार्थं पराक्रमन् पराक्रमं कृतवन्तः ॥ ४ ॥ राजा मगरविता ॥ ५ ॥ अन्वात्
 वतमिति शेषः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ अस्त्रम् अस्त्रायामं प्रत्यपादयत् ददौ ॥ ९ ॥ १० ॥ पशूनिव प्राणिन इव ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

समयेन शरणागतो रक्षणीय इति शिष्टमपदिश्या ॥ १४ ॥ धर्मं जवान न क्षत्रयमादं च्यावितवान् यतो वेषान्पत्वं वेषान्नरं तेषां चक्रार ॥ १५ ॥ तदेवाह । अद्वै श-
कानामिति ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ स्वसादीन्विजित्य इमां वसुन्धरां च विजित्य वाजिमध्याय दीक्षितो भूत्वा अस्मां मुनि अश्वं च प्रेरयामासेति द्वयोः सम्बन्धः ॥
२० ॥ २१ ॥ पूर्वदक्षिणे अभिकोणे अपहृत इन्द्रोति शेषः ॥ २२ ॥ ते खनन्तः पुत्राः हरिम् आसेदुरिति द्वयोः सम्बन्धः आसेदुरित्याभिमुखं प्राप्य विषादं प्राप्ता इत्यर्थः
वसिष्ठस्त्वथ तान्दृष्ट्वा समयेन महाद्युतिः ॥ सगरं वारयामास तेषां दस्याभयं तदा ॥ १४ ॥ सगरः स्नां प्रतिज्ञां च दुरोर्वक्यं निशम्य च ॥ धर्मं जवान
तेषां वै वेषान्पत्वं चकार ह ॥ १५ ॥ अद्वै शकानां शिरसो मुण्डं कृत्वा व्यसर्जयत् ॥ यवनानां शिरः सर्वं काम्बोजानां तथैव च ॥ १६ ॥ पारदा मुक्त-
केशाश्च पल्लवाः स्मश्रुधारिणः ॥ निःस्वाध्यायवद्दकाराः कृतास्तेन महात्मना ॥ १७ ॥ शका यवनकाम्बोजाः पारदाश्च विज्ञापते ॥ कोलिसर्पाः
समहिषा दाढ्यांश्चोलाः सकेरलाः ॥ १८ ॥ सर्वे ते क्षत्रियास्तत धर्मस्तेषां निराकृतः ॥ वसिष्ठवचनाद्वाजन् सगरेण महात्मना ॥ १९ ॥ स्वसान्तु-
पारांश्चोलाश्च मद्रान् किष्किन्धकांस्तथा ॥ कौन्तलांश्च तथा वज्राव् सालान् कौड्ढणकांस्तथा ॥ २० ॥ स धर्मविजयी राजा विजित्येमां वसुंधरा-
म् ॥ अश्वं वै प्रेरयामास वाजिमध्याय दीक्षितः ॥ २१ ॥ तस्य चारयतः सोश्चः समुद्रे पूर्वदक्षिणे ॥ वेलासमपिऽपहतो भूमिं चैव प्रवेक्षितः ॥ २२ ॥ स
तं देशं तदा पुत्रैः खानयामास पार्थिवः ॥ आसेदुस्ते ततस्तत्र सन्यमाने महार्षि ॥ २३ ॥ तमादिपुरुषं देवं हरिं कृष्णं प्रजापतिम् ॥ विष्णुं कृपि-
लरूपेण स्वपत्नं पुरुषोत्तमम् ॥ २४ ॥ तस्य चक्षुःसमुत्थेन तेजसा प्रतिबुध्यतः ॥ दग्धस्ते वै महाराज चत्वारस्त्ववशेषिताः ॥ २५ ॥ बर्हिकेतुः
मुकेतुश्च तथा धर्मरथो नृपः ॥ शूरः पञ्चजनश्चैव तस्य वंशकरो नृपः ॥ २६ ॥ प्रादक्ष तस्मै भगवान् हरिनारायणो वराच् ॥ अक्षयं वंशमिश्वा-
क्रोः कीर्तिं चायनिवर्तनम् ॥ २७ ॥ पुत्रं समुद्रं च विभुः स्वर्गवासं तथाऽक्षयम् ॥ पुत्राणां चाक्षयलोकान् तस्य ये चक्षुषा हताः ॥ २८ ॥ समुद्र-
श्रार्धमादाय ववन्दे तं महर्षिपतिम् ॥ सागरत्वं च लभे स कर्मणा तेन तस्य वै ॥ २९ ॥ तं चाश्वमेधिकं सोशं समुद्रादुपलब्धवान् ॥ आजहाराश्वमे-
धानां शतं स सुमहायशः ॥ पुत्राणां च सहस्राणि षष्टिस्तस्येति नः श्रुतम् ॥ ३० ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे हरिवंशपर्वणि सगरोत्प-
त्तिर्नाम चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥ ॥ छ ॥

॥ छ ॥

॥ छ ॥

॥ छ ॥

॥ २३ ॥ आदिपुरुषं प्रकृतिप्रवर्तकं हरिम् अविकाकार्यहरं कृष्णं सदानन्दरूपमजायाः पतिं स्वपत्नं सयाध्वस्थितं पुरुषोत्तमम् । अन्तर्यामिणम् ॥ २४ ॥ तस्य प्रतिबुध्यतः
योगनिद्रां त्यजतः चक्षुःसमुत्थेन तेजसा अभिना ॥ २५ ॥ २६ ॥ तस्मै सागराय ॥ २७ ॥ २८ ॥ स समुद्रः तस्य तगरस्य ॥ २९ ॥ ३० ॥ इति श्रीमहोदी० चतुर्दशोऽध्यायः १४ ॥

अथ पञ्चदशो वंशो ह्यसमञ्जस उच्यते ॥ पञ्चजनापराल्पस्य सुर्वंशसमावृत्तः ॥ १ ॥ सगरस्येति । विक्रान्ताः पराक्रमवन्तः ॥ १ ॥ २ ॥ कनोपसौ पत्नी ईलि । संज्ञा ॥
 ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ तुन्वीम् अलाम्बुम् ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ अलाम्बुमध्यमहादलपुष्पकद्वीपदलापुष्पीजानीव तत्र षड्विंशहस्राणि गर्भगात्रा ॥ ११ ॥ नारभयं नारा-
 यणीयं तेजः कपिलक्रोधाग्निम् असमञ्जस एव पञ्चजनः ॥ १२ ॥ दिङ्गी एव स्वयंभूः ॥ १३ ॥ अतुन्विताः ध्यानबलेन तन्वतो ज्ञाताः बुद्ध्या भूदमना सर्वेभ्यः ब्रह्मसा-
 जनेभ्यः उवाच ॥ सगरस्यात्मजा वीराः कथं जाता महात्मनः ॥ विक्रान्ताः पण्डितसहस्राणि विप्रिना केन वा द्विज ॥ १ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ द्वे
 भार्ये सगरस्यास्तां तपसा दग्धकिल्बिषे ॥ ज्येष्ठा विदुर्भेदुहिता कोक्षिणी नाम विश्रुता ॥ २ ॥ कनोपसौ तु या तस्य पत्नी परमघर्षिणी ॥ अरिष्टेन-
 मिदुहिता रूपेणाप्रतिमा मुवि ॥ ३ ॥ और्वस्ताभ्यां वरं प्रादात्तन्निबोध जनानिप ॥ यष्टिं पुत्रसहस्राणि गृह्णात्वेका तपस्विनी ॥ ४ ॥ एकं वंशधरं
 त्वेका यथेष्टं वरयत्विति ॥ तत्रैका जगृहे पुत्रैर्लुब्ध्या जूरान् बहूस्तथा ॥ ५ ॥ एकं वंशधरं त्वेका तथेत्याह च तां मुनिः ॥ कोऽनित्यसूत सगरा-
 दसमञ्जसमात्मजम् ॥ ६ ॥ राजा पञ्चजनो नाम बभूव यथाक्रमम् ॥ इतरा सुपुत्रे कुम्भेषु तान् गर्भोन्निदध पिता ॥ ७ ॥ तत्र यष्टिसहस्राणि गर्भस्ते
 तिलसम्मिताः ॥ संवभूवुर्थयाकालं वधूषुश्च यथाक्रमम् ॥ ८ ॥ द्यूतपूषेण कुम्भेषु तान् गर्भोन्निदध पिता ॥ यात्रीश्चैकैकशः प्रादात्तावतीरेष पोषणे
 ॥ ९ ॥ ततो दशसु मासेषु समुत्पत्युर्थथासुखम् ॥ कुमारान्ते यथाकालं सगरप्रीतिवर्धनाः ॥ १० ॥ यष्टिः पुत्रसहस्राणि तस्यैवमभवत्पुत्र ॥ गर्भा
 दलाम्बुमध्याद्वै जातानि पृथिवीपते ॥ ११ ॥ तेषां नाराभयं तेजः प्रविष्टानां महात्मनाम् ॥ एकः पञ्चजनो नाम पुत्रो राजा बभूव ह ॥ १२ ॥
 सुतः पञ्चजनस्यासीदंशुमात्राम वीर्यवाक् ॥ दिलीपस्तानयस्तस्य खट्वाङ्ग इति विश्रुतः ॥ १३ ॥ येन स्वर्गादिहागत्य मुहूर्तं प्राप्य जीवितम् ॥ त्रयो-
 ऽनुसंधिता लोका बुद्ध्या सत्येन चानप ॥ १४ ॥ दिलीपस्य तु दाशदा महाराजो गर्भस्थः ॥ यः स गङ्गां सरिच्छेष्टामवातारयत् भुजुः ॥ १५ ॥
 कीर्तिमान्स महाभागः शत्रुर्लुत्पपराक्रमः ॥ समुद्रजानयश्चैवो दुहितृत्वेन कल्पयत् ॥ तस्याद्वागस्थी गङ्गा कथ्यते वंशचिन्तकैः ॥ १६ ॥ भर्षी-
 रथसुतो राजा श्रुत इत्यभिवािश्रुतः ॥ नाभागस्तु श्रुतस्तथासीत्पुत्रः परमधार्षिकः ॥ १७ ॥ अश्वरीपस्तु नाभागिः सिन्धुद्वीपपिताऽभवत् ॥ अधुना-
 ब्रिजु दायादुः सिन्धुद्वीपस्य वीर्यवाक् ॥ १८ ॥ अधुनाजित्तरास्तेऽपि दायादुः पौत्रो भवत्यशुः ॥ दिव्याश्वद्वयज्ञो वै राजा नलस्तस्यो बली ॥ १९ ॥
 वेन मुहूर्तमात्रेण चिन्तकाग्र्यं संपाद्य सर्वं ब्रह्मणि ज्ञातवानित्यर्थः ॥ १९ ॥ अजातशत्रुर्नाम भर्षात्पुत्रो विक्रान्तवान् ॥ १९ ॥ नागीरथी नामस्थः ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥
 कृतानि पर्णानि अश्वद्वयज्ञानभिर्यो विनातस्य पलाशं प्रदत्तवानि यय स क्रान्तः ॥ २३ ॥ द्रुमुर्गर्भ इति । तस्मात्पौत्रे तमुत्रस्यापि ज्ञानिभिर्निरवश्यं वस्येन प्रदर्शनात् ॥ २३ ॥

॥ २० ॥ २३ ॥ २२ ॥ हे पार्थिवर्षभ ॥ २३ ॥ रामस्य प्रपितामहो दिलीपः स्रुद्राङ्गाख्य दिलीपादन्यः ॥ २४ ॥ दीर्घबाहू रघुरेव ॥ २५ ॥ २७ ॥ निषयात्मजो

नलो वीरसेनसुताभलादन्यः । नलौ द्वाविति वक्ष्यमाणत्वात् ॥ २८ ॥ २९ ॥ अनेव सुधन्वनः सुत इत्यर्थः । अमल इति च्छेदः । तृतीयस्य नलस्याभावात् ॥ ३० ॥ ३१ ॥

ऋतपर्णसुतस्त्वासीदार्त्तपर्णिर्महापतिः ॥ सुदासस्तस्य तनयो राजा त्विन्द्रसखोऽभवत् ॥ २० ॥ सुदासस्य सुतस्त्वासीत्सौदासो नाम पार्थिवः ॥ स्मृतः
कल्माषपादो वै नाम्ना मित्रसहस्तथा ॥ २१ ॥ कल्माषपादस्य सुतः सर्वक्रमेति विश्रुतः ॥ अनरण्यस्तु पुत्रोभूद्विश्रुतः ॥ २२ ॥ अनरण्यस्तुतो
निम्नो निम्नपुत्रौ बभूवतुः ॥ अनमित्रो रघुश्चैव पार्थिवर्षभसत्तमौ ॥ २३ ॥ अनमित्रस्य धर्मात्मा विद्वान्दुल्लिङ्गोभवत् ॥ दिलीपस्तनयस्तस्य रामस्य
प्रपितामहः ॥ २४ ॥ दीर्घबाहुर्दिलीपस्य रघुर्नम्राभवत्सुतः ॥ अयोध्याया महाराजो रघुश्चासीन्महबलः ॥ २५ ॥ अजस्तु रघुतो जज्ञे अजादृश-
थोऽभवत् ॥ रामो दृशरथाजज्ञे धर्मात्मा सुमहायशः ॥ २६ ॥ रामस्य तनयो जज्ञे कुश इत्यभिषिश्रुतः ॥ अतिथिस्तु कुशाजज्ञे निषयस्तस्य
चात्मजः ॥ २७ ॥ निषयस्य नलः पुत्रो नभः पुत्रो नभः पुत्रो नलस्य तु ॥ नभस्य पुण्डरीकस्तु क्षेमधन्वा ततः स्मृतः ॥ २८ ॥ क्षेमधन्वस्तुतस्त्वासीद्विवा-
नीकः प्रतापवान् ॥ आसीदहनिगुर्नाम देवानिक्कसुतः प्रभुः ॥ २९ ॥ अर्हानगोस्तु दायादः सुधन्वा नाम पार्थिवः ॥ सुधन्वनः सुतश्चैव तनो जज्ञेऽ-
नलो नृपः ॥ ३० ॥ उक्त्यो नाम स धर्मात्माऽनलपुत्रो बभूव ह ॥ वज्रनाभः सुतस्तस्य उक्तस्य च महात्मनः ॥ ३१ ॥ शङ्खस्तस्य सुतो विद्वा-
न् ध्युषिताश्च इति श्रुतः ॥ पुष्पस्तस्य सुतो विद्वान् अर्यसिद्धिस्तु नत्सुतः ॥ ३२ ॥ सुदर्शनः सुतस्तस्य अग्निवर्णः सुदर्शनात् ॥ अग्निवर्णस्य
शीघ्रस्तु शीघ्रस्य तु मरुः सुतः ॥ ३३ ॥ मरुस्तु योगमास्थाय कलापद्मापमास्थितः ॥ तस्यासीद्विश्रुतवतः पुत्रो राजा बृहद्रथः ॥ ३४ ॥ नलौ
द्रवैव विलयानौ पुराणे भरतर्षभ ॥ वीरसेनात्मजश्चैव यश्चेन्नाकुलकुलद्रहः ॥ ३५ ॥ इक्ष्वाकुवंशप्रभवाः प्राधान्येनेह कीर्तिताः ॥ एते विषयतो
वंशे राजानो भूरितिजसः ॥ ३६ ॥ पठस्तस्यगिमां सृष्टिमादित्यस्य विवस्वतः ॥ आह्रदेवस्य देवस्य प्रजानां पुष्टिदस्य च ॥ ३७ ॥ प्रजा-
वानेति सायुज्यमादित्यस्य विवस्वतः ॥ विपाप्मा विरजाश्चैव आयुष्माश्च भवत्युत ॥ ३८ ॥ इति श्रीमहाभारते सिलेख हरिवंशपर्वणि आदि-
त्यस्य वंशाऽनुकीर्तनं नाम पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥ ॥ ७४ ॥

॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ एति प्रानानि विरजाः निवृत्तनागः ॥ ३८ ॥ इति हरिवंशो दीकार्या पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥ ॥ ७४ ॥

इतोऽग्नीन्द्रकल्पे वै नवाध्यायाः प्रकीर्तिताः ॥ तत्रादौ षोडशेऽध्याये तत्रोपादात उच्यते ॥ १ ॥ एवं वंशानकीर्तनं श्रुत्वा तत्र प्राणुकं यमस्य मनुर्वेवस्वतः पूर्वं आद्वैतः प्रजाप-
 तिर्यमथ्येति आद्वैतत्वं वैवस्वतपितॄणां च यमं राज्ञेऽयथेचयदिति पितॄराज्यत्वं चोक्तम् । तत्र किं तत् आद्वैतं कं च ते पितर इति पृच्छति । कथयित्वादिता । विवस्वतः सुत-
 स्येति शेषः । यमस्य कथं आद्वैतत्वमित्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ पितृविद्यावंशमाह । हतेत्यादिना ॥ ६ ॥ सनत्कुमारान्मार्कण्डेयो मार्कण्डेयात् भीष्मो भीष्मा-
 जनमेजय उवाच ॥ कथं वै आद्वैतदेवत्वं आदित्यस्य विवस्वतः ॥ श्रोतुमिच्छामि विप्राश्च आद्वैतस्य च परं विधिम् ॥ १ ॥ पितृणामादिसर्गं च क-
 एते पितरः स्मृताः ॥ एवं च श्रुतमस्माभिः कथ्यमानं द्विजातिभिः ॥ २ ॥ स्वर्गस्थाः पितरो ये च देवानामपि देवताः ॥ इति वेदविदः प्रादुरेतादि-
 च्छामि वेदितुम् ॥ ३ ॥ ये च तेषां गणाः प्रोक्ता यच्च तेषां बलं परम् ॥ यथा च कृतमस्माभिः आद्वैतं प्रीणाति वै पितॄन् ॥ ४ ॥ प्रीताश्च पितरो ये
 स्म श्रेयसा योजयन्ति हि ॥ एवं वेदितुमिच्छामि पितॄणां सगमुत्तमम् ॥ ५ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ इत्तं ते कथयिष्यामि पितॄणां सगमुत्तमम् ॥ यथा च
 कृतमस्माभिः आद्वैतं प्रीणाति वै पितॄन् ॥ प्रीताश्च पितरो ये स्म श्रेयसा योजयन्ति हि ॥ ६ ॥ मार्कण्डेयेन कथितं भीष्माय पारपृच्छते ॥ अपृ-
 च्छद्धर्मराजो हि शरतल्पगतं पुरा ॥ एवमेव पुरा प्रश्नं यन्मां त्वं पारपृच्छसि ॥ ७ ॥ तत्तेनुपूर्व्यां वक्ष्यामि भीष्मणेनोदाहृतं यथा ॥ गीतं सनत्कु-
 मारेण मार्कण्डेयाय पृच्छते ॥ ८ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ पुष्टिकामेन धर्मज्ञं कथं पुष्टिरवाप्यते ॥ एतद् श्रोतुमिच्छामि किं कुर्वाणो न शोचति ॥ ९ ॥
 भीष्म उवाच ॥ आद्वैतः प्रीणाति हि पितॄन् सर्वकामफलैस्तु यः ॥ तत्परः प्रयतः श्राद्धी प्रेत्य चेहं च मोदते ॥ १० ॥ पितरो धर्मकामस्य प्रजा-
 कामस्य च प्रजाम् ॥ पुष्टिकामस्य पुष्टिं च प्रयच्छन्ति युधिष्ठिर ॥ ११ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ वर्तन्ते पितरः स्वर्गे केषांचिन्नरके पुनः ॥ प्राणिनां नि-
 यतं वापि कर्मजं फलमुच्यते ॥ १२ ॥ श्राद्धानि चैव कुर्वन्ति फलकामाः सदा नराः ॥ अभिसंथाय पितरं पितुश्च पितरं तथा ॥ १३ ॥ पितुः पिता-
 महं चैव त्रिषु पिण्डेषु नित्यशः ॥ तानि श्राद्धानि दत्तानि कथं गच्छन्ति वै पितॄन् ॥ १४ ॥ कथं च शक्तास्ते दातुं नरकस्थाः फलं पुनः ॥ के वा
 ते पितरोऽन्ये स्म कान्यजामो वयं पुनः ॥ १५ ॥ देवा अपि पितॄन् स्वर्गे यजन्तीति च नः श्रुतम् ॥ एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं विस्तरेण महाद्युते ॥ १६ ॥
 द्धर्मराज इति महद्भिः प्रवर्तितत्वात् श्रेष्ठतरेयं विद्येति भावः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ तत्परः पितृप्रीतिपरः श्राद्धी आद्वैतकर्ता ॥ १० ॥ धर्मकामस्य धर्ममिति शेषः ॥ ११ ॥
 आद्वैतः पितृप्रीणातीत्येतदाक्षिपति । वर्तन्त इति त्रिभिः ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ पितरो धर्मादीन्ययच्छन्तीत्येतदाक्षिपति । कथं चेति । अन्ये नरकादिस्थेभ्यः काञ् भानुषा-
 न् देवताभूतान् वा वयं पितॄन्प्रजाप इति प्रश्नः ॥ १५ ॥ १६ ॥

॥ १७ ॥ प्रत्यक्षमतिक्रम्यापि शास्त्रोक्तमेव श्राद्धं कर्तव्यमित्याख्यायिकमुत्तेन यश्चोत्तरमवतारयति । अत्रेति ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ कल्पे वीथययादितुने ॥ २१ ॥
 ॥ २२ ॥ २३ ॥ व्यवस्थानं निशम् ॥ २४ ॥ चतुर्थम् अंशं तथा चतुर्थनेत्रांशम् ॥ २५ ॥ यथाणाचरितं येषं प्रमाणं तस्य राज्ञा आचरितम् ॥ २६ ॥ २७ ॥ प्रतीच्छ
 प्रतिगृहण ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ व्याहृतम् उक्तम् ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ अयन्त इति । कर्मणा पितृलोकं विषया देवलोक इति श्रुतेः । ब्रह्मलोकार्थविनाः
 स भवान्कथयत्वेतां कथामभितदुद्धिमन् ॥ यथा दत्तं पित्रा वै तारणयेह कल्पते ॥ १७ ॥ भीष्म उवाच ॥ अत्र ते कीर्तयिष्यामि यथाश्रुतमर्नि-
 दम् ॥ ये च ते पितरोऽन्ये स्म यान्यजामो वयं पुनः ॥ पित्रा मम पुरा गतं लोकान्तरमेतन् वै ॥ १८ ॥ श्राद्धकाले मम पितुर्मया पिण्डः समुद्यतः ॥
 तं पिता मम हस्तेन भित्त्वा भूमिमयाचत ॥ १९ ॥ हस्ताभरणपूर्णेन केयूराभरणेन च ॥ रक्ताङ्गुलितलेनय यथा दृष्टः पुरा मया ॥ २० ॥ नैव
 कल्पे विधिदृष्ट इति संविन्य चाप्यहम् ॥ कुञ्जेष्वेव ततः पिण्डं दत्तवानिविचारयन् ॥ २१ ॥ ततः पिता मे सुप्रीतो वाचा मधुरया तदा ॥ उवाच
 भरतश्रेष्ठ प्रीयमाणो मयानघ ॥ २२ ॥ त्वया दायादवानस्मि कृतार्थोऽभुव च ॥ सत्पुत्रेण त्वया पुत्र धर्मज्ञेन विपश्चिता ॥ २३ ॥ मया तु तव
 जिज्ञासा प्रशुक्लया दृढव्रत ॥ व्यवस्थानं तु धर्मेषु कर्तुं लोकस्य चानघ ॥ २४ ॥ यथा चतुर्थे धर्मस्य रक्षिता लभते फलम् ॥ यापस्य हि तथा मृदुः
 फलं प्राप्नोत्यरक्षिता ॥ २५ ॥ प्रमाणं यद्धि कुरुते धर्मचारेषु पार्थिवः ॥ प्रजास्तदनुवर्तन्ते प्रमाणाचारितं सदा ॥ २६ ॥ त्वया च भरतश्रेष्ठ वेदध-
 र्माश्च शाश्वताः ॥ कृताः प्रमाणं प्रातिश्च मम निर्वर्तिताऽतुला ॥ २७ ॥ तत्प्रमाणवाहं सुप्रीतः प्रीत्या च वरमुत्तमम् ॥ ददामि तं प्रतीच्छ त्वं त्रिषु
 लोकेषु दुर्लभम् ॥ २८ ॥ न ते प्रभविता मृत्तुयात्राविपुलिच्छसि ॥ त्वतोऽभ्यनुज्ञां संप्राप्य मृत्युः प्रभविता तव ॥ २९ ॥ क्रिया ते प्रार्थितं भूयो
 ददामि वरमुत्तमम् ॥ तद्वद्ब्रूहि भरतश्रेष्ठ यत्ते मनसि वर्तते ॥ ३० ॥ इत्युक्तवत्तं तनहर्माभिवाद्य कृताञ्जलिः ॥ अष्टुवं कृतकृत्योऽहं प्रसन्ने त्वयि सत्त-
 म ॥ ३१ ॥ यदि त्वनुग्रहं भूयस्त्वतोऽहोमि महद्युते ॥ प्रशमिच्छामि वै किञ्चिद्वाहत्तं भवता त्वयम् ॥ ३२ ॥ स मामुवाच धर्मात्मा ब्रूहि भीष्म
 यदिच्छसि ॥ छेत्तारिमि संशयं सर्वं यन्मां पृच्छसि भारत ॥ ३३ ॥ अपृच्छं तमहं तां तन्नाहं नमेव च ॥ गतं सुज्ञानं लोकं कौतूहलमनिव-
 तः ॥ ३४ ॥ भीष्म उवाच ॥ श्रूयन्ते पितरो देवा देवानमपि देवताः ॥ देवाश्च पितरोऽन्ये वा कान्यजामो वयं पुनः ॥ ३५ ॥

लोकाः पितृलोका इत्युच्यन्ते देवलोकपदेन ब्रह्मलोकः । एवं तदुक्तमप्यत्रैव मां यो च पितृयानंदवर्धनैः । तत्र स्वर्गलोकस्थानां देवानां तदुच्यलोकमपगतः पितरो देवतात्वेन मा-
 न्याः इति गम्यते । देवाः पितरः पितरो देवा इति देवानां पितृणां चोक्तं इति श्रुतं । अन्ये जनकाऽप्येव मृत्तान्तोऽप्यो निरुद्धाः पितरः इत्युच्यन्त इति चेत्वा संशयं वयं कान्यजानहे

इति प्रश्नः ॥ ३५ ॥ तत्र पित्रादीनां देवतात्वात् प्राप्य स्वर्गादूर्ध्वस्थाने स्थितादत्तं श्राद्धं प्रीणातु । लोकान्तरगतास्तु तात्कथं प्रीणयेदिति पृच्छति । कथमिति ॥ ३६ ॥ कानि-
निति । यदाधःस्थाः पितरः कथं तर्हि तान्देवाद्या यजेरन् । यद्युपरिस्थास्तर्हि कथमस्मदादयोऽल्पपुण्यास्तत्र गच्छेरन्ततः पशदेयेपि श्राद्धदानं व्यर्थमित्याक्षेपाक्षिप्रायः ॥ ३७ ॥
॥ ३८ ॥ ३९ ॥ आदिदेवमुताः ब्रह्मणः पुत्राः ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ते देवानिति स्तिर्पिताः सन्तः जगत् भूरादिलोकान् तत्रस्थं देवानर्धमनुष्यादीनाप्यापयन्ति श्रेयबलेन
कथं च दत्तमस्माभिः श्राद्धं प्रीणान्यथो पितॄन् ॥ लोकान्तरगतांस्तान् किन्तु श्राद्धस्य वा फलम् ॥ ३६ ॥ कान्यजन्ति स्म लोका वै सदेवनदानवाः ॥
सयक्षोरगगन्धर्वा सकिन्नरमहोरगाः ॥ ३७ ॥ अन्नमे संशयस्तीव्रः कौतूहलमतीव च ॥ तद्रूब्रहि मम धर्मज्ञ सर्वज्ञो ब्रह्मि मे मतः ॥ एतच्छ्रुत्वा वचस्त-
स्य भीष्मस्योवाच वै पिता ॥ ३८ ॥ शन्तशुरुवाच ॥ संक्षेपेन ते वक्ष्ये यन्मां पृच्छसि भारत ॥ पितरश्च यथोद्धृताः फलं दत्तस्य चानव ॥ ३९ ॥ पि-
तॄणां कारणं श्राद्धे शृणु सर्वं समाहितः ॥ आदिदेवमुतास्तात पितरो दिवि देवताः ॥ ४० ॥ ताव यजन्ति स्म वै लोकाः सदेवाशुरमातृयाः ॥ सयक्षो-
रगगन्धर्वाः सकिन्नरमहोरगाः ॥ ४१ ॥ आप्यायिताश्च ते श्राद्धैः पुनराप्याययन्ति च ॥ जगत्सदेवगन्धर्वमिति ब्रह्माशुशासनम् ॥ ४२ ॥ तान्यजस्व महा-
भाग श्राद्धैरग्यैरतन्द्रितः ॥ ते ते श्रेयो विधास्यन्ति सर्वकामफलप्रदाः ॥ ४३ ॥ त्वया चाराध्यमानास्ते नामगोत्रादिकीर्तनैः ॥ अस्मान्नाप्यायिष्य-
न्ति स्वर्गस्थानपि भारत ॥ ४४ ॥ मार्कण्डेयस्तु ते शेषमेतत्सर्वं वक्ष्यति ॥ एष वै पितृभक्तश्च विदित्तात्मा च भारत ॥ ४५ ॥ उपस्थितश्च श्राद्धेय म-
मैवानुग्रहाय वै ॥ एनं पृच्छ महाभागमित्युक्त्वान्तरधीयत ॥ ४६ ॥ इति श्रीमहाभारते सिद्धेनु हरिवंशपर्वणि श्राद्धकल्पप्रसङ्गो नाम षोडशोऽध्यायः ॥
॥ १६ ॥ ॥ ४७ ॥ ॥ भीष्म उवाच ॥ ततोहं तस्य वचनान्मार्कण्डेयं समाहितः ॥ प्रश्नं तमेवान्वपृच्छं यन्मे पृष्टः पुरा यिता ॥ १ ॥ स मासुवाच
धर्मात्मा मार्कण्डेयो महातपाः ॥ भीष्म वक्ष्यामि कात्स्न्येन शृणुष्व प्रयतो नव ॥ २ ॥ अहं पितृप्रसादाद्धै दीर्घायुद्वमवाप्तवान् ॥ पितृभक्त्यैव ल-
ब्धं च प्राग्लोके परमं यज्ञः ॥ ३ ॥ सोऽहं युगस्य पर्यन्ते बहुवर्षसहस्रिके ॥ अधिह्रस्व गिरिं मेरुं तपोतप्यं सदुश्चरम् ॥ ४ ॥ ततः कदाचित्पश्या-
मि दिवं प्रज्वाल्य तेजसा ॥ विमानं महदायान्तमुत्तरेण गिरेस्तदा ॥ ५ ॥

तस्माद्यत्र कुत्र स्थितात् पित्रादीन् त एवं श्राद्धीयपत्रादिकं प्रापयन्ति । इदं च यजमानाय प्रयच्छन्ति । मुक्तेषु तु पितृषु स्वयं तृताः सन्तो यजमानमेव त्रिविधेण तर्पयन्ती-
त्यर्थः ॥ ४२ ॥ अग्नैः मुख्यकल्पानुष्ठितैः अतन्द्रितः अतलसः ॥ ४३ ॥ अस्मान् पित्रादीन् ॥ ४४ ॥ इति हरिवंशे टीकायां षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥
उक्तं सप्तदशेऽध्याये पितृत्वं युक्तिसंभवम् ॥ आदिदेवमुतानां च तत्पुत्राणां परस्परम् ॥ १ ॥ ततोहं मे यथा ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

मिति प्राणाविहोत्रे आध्यात्मिकेऽवतारस्य आधिदैविकदेवतातृप्तमर्दानात् ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ भावयिष्यन्ति वर्द्धयिष्यन्ति ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ इति हरिवंशे टीकार्या समदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥ सप्तानां पितृमुख्यानां नाम स्थानविभेदतः ॥ वर्णनं क्रियेदेवशपेऽवशो संशयापहम् ॥ १ ॥ एवं पितृगणमुत्पत्तिमुक्त्वा तेषां गणभेदानाह । इत्युक्त इत्यध्यायेन । देवं तेष्वेव सप्तकुमारम् ॥ १ ॥ २ ॥ सोमवर्द्धनाः श्राद्धद्वारा ॥ ३ ॥ चत्वारो गणाः सुकालाः आङ्गिरसः सुस्वयाः सोमगाश्चेत्येते मूर्तिरत्नः कर्मजदिव्यविग्रहव-

श्राद्धेराप्यायितः सोमो लोकानाप्याययिष्यति ॥ समुद्रपर्वतवनं जङ्गमाजङ्गमैर्भूतम् ॥ ३८ ॥ श्राद्धानि पुष्टिकामाश्च ये करिष्यन्ति मानवाः ॥ तेभ्यः पुष्टिं प्रजश्चैव दास्यन्ति पितरः सदा ॥ ३९ ॥ श्राद्धे ये च प्रदास्यन्ति त्रीणिषण्णामगोत्रतः ॥ सर्वत्र वर्तमानांस्तान् पितरः सपितामहान् ॥ भावयिष्यन्ति सततं श्राद्धदानेन तर्पिताः ॥ ४० ॥ एवमाज्ञापितं पूर्वं ब्रह्मणा परमष्टिना ॥ इति तद्वचनं सत्यं भवत्यद्य दिवौकसः ॥ पुत्राश्च पितरश्चैव वयं सर्वे परस्परम् ॥ ४१ ॥ सप्तकुमार उवाच ॥ त एते पितरो देवा देवाश्च पितरस्तथा ॥ अन्योन्यं पितरो ह्येते देवाश्च पितरश्च ह ॥ ४२ ॥ इति श्रीमहाभारते बिलेषु हरिवंशे हरिवंशपर्वणि सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥ ॥ ४३ ॥ ॥ भार्कण्डेय उवाच ॥ इत्युक्तोऽहं भगवता देवदेवेन भास्वता ॥ सप्तकुमारेण पुनः पृष्टवान्देवमव्ययम् ॥ १ ॥ संदेहसमश्रेष्ठं भगवन्तमस्मिन्मन् ॥ निबोध तन्मे गाढेय निखिलं सर्वप्रादितः ॥ २ ॥ कियन्तो वै पितृगणाः कस्मिंस्त्र्योके प्रतिष्ठिताः ॥ वर्तन्ते देवप्रवरा देवानां सोमवर्द्धनाः ॥ ३ ॥ सप्तकुमार उवाच ॥ सप्तैते यजतां श्रेष्ठ स्वर्गे पितृगणाः स्मृताः ॥ चत्वारो मूर्तिमत्तश्च त्रयस्तेषामममूर्तयः ॥ ४ ॥ तेषां लोकं विसर्गं च कीर्त्तयिष्यामि तच्छृणु ॥ प्रभावं च महत्त्वं च विस्तरेण तपोधन ॥ ५ ॥ धर्मभूतिधरास्तेषां त्रयो ये परमा गणाः ॥ तेषां नामानि लोकांश्च कथयिष्यामि तच्छृणु ॥ ६ ॥ लोकाः सप्ततना नाम यत्र तिष्ठन्ति भास्वराः ॥ अमूर्तयः पितृगणास्ते वै पुत्राः प्रजापतेः ॥ ७ ॥ विराजस्य द्विजश्रेष्ठ वैराजा इति विश्रुताः ॥ यजन्ति तान्देवगणा विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ ८ ॥ एते वै योगविद्ब्रह्मा लोकान्प्राप्य सप्ततनान् ॥ पुनर्दुर्गसहस्रान्ते जायन्ते ब्रह्मवादिनः ॥ ९ ॥

नतः । त्रयः वैराजाः अग्निष्वात्ताः बर्हिषदश्चेति । एते अमूर्ताः कालरूपाः आकाशादपि ब्रह्मन्तः परमाणुदूरेषु यन्निवर्तन्तीति तादृशतामर्थ्यवन्तः ॥ ४ ॥ ५ ॥ आयर्हीतत्वात् प्रथमं त्रीन् गणानाह । धर्मेति ॥ ६ ॥ यत्र त्रेषु लोकेषु लोकः विषयाः सप्ततनाः तिस्रश्चिदुनाः द्वात्रावीपतनागतं व्यदहितं विग्रहं च सर्वं वर्तमानं सन्निहितमेवेत्यर्थः । भास्वराश्चिन्मात्रशरीरा अज्ञौनिकाः । विराजस्य प्रजापतेर्ब्रह्मणः पुत्राः सप्तैकैकशरीराः ॥ ७ ॥ ८ ॥ एत इति । ये योगभेदाः विविङ्गं ब्रह्म अप्राप्य

समणमात्रशरणा अपि परैराग्याभावाद् सनातनात् प्रजापतिलोकेऽङ्ग प्राप्यापि प्रजापतिना सह कल्याणने मुक्तिमलब्ध्या पुनः कल्याणतरे सनकादिलेणेन ब्रह्मादिलेणेन ब्रह्मवादिनेन भूत्वा प्रजापतित एव जायन्ते ॥ ९ ॥ तदनन्तरं मुच्यन्त इत्याह । ते चिति ॥ १० ॥ ११ ॥ सोमराजां सोमं प्रापयन्ति वर्द्धयन्ति ते सोमयास्तेषां आह्वानि ददनस्तालोक्यं प्राप्य तद्वदेव मुक्तिं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ १२ ॥ एवं क्षिणोपि अधिकारे सति आह्वं ददस्य । पितृकन्यावदुत्तरात्तरात् उत्तमं स्थानं प्राप्य क्रमेण मुच्यन्त इत्याशयेन सर्वेषां पितृगणानां प्रत्येकं

ते तु प्राप्य स्मृतिं भूयः साङ्ख्यं योगमनुत्तमम् ॥ यान्ति योगगतिं सिद्धाः पुनरावृत्तिदुर्लभाम् ॥ १० ॥ एते स्युः पितरस्तत योनिनां योगवर्द्धनाः ॥ आप्याययन्ति ये पूर्वं सोमं योगबलेन च ॥ ११ ॥ तस्माच्छ्रद्धानि देवानि योगिनां तु विज्ञेयतः ॥ एव वै प्रथमः सर्गः सोमपानां महात्मनाम् ॥ १२ ॥ एतेषां मानसी कन्या मेना नाम महागिरिः ॥ पत्नी हिमरतः श्रेष्ठः कन्या भैरवा उच्यते ॥ १३ ॥ भैरवस्य सुतः श्रीमान् कौश्वो नाम महागिरिः ॥ पर्वतप्रवरः पुनो नानारत्नसन्वितः ॥ १४ ॥ तिस्रः कन्यारतु मेरायां जययामास शैलराट् ॥ अपर्णामेकपर्णी च तृतीयामेकपाटलाम् ॥ १५ ॥ तपश्चरन्त्यः सुमहदुश्चरं देवदानवैः ॥ लोकास्तंतापयामासुस्तास्तिस्रः स्याज्जुजङ्गमान् ॥ १६ ॥ आहारमेकपर्णेन एकपर्णा समाचरत् ॥ पाटलगुणमेकं च आदधामेकपाटला ॥ १७ ॥ एका तत्र निराहारा तां माता प्रत्यपेययत् ॥ उ मा इति निषेवन्ती मातृस्नेहेन दुःखिता ॥ १८ ॥ सा तथोक्ता तथा मात्रा देवी दुश्चरारिणी ॥ उमत्येवाभवत् स्वमता त्रिषु लोकेषु सुदरी ॥ १९ ॥ तथैव नामा तेनेह विश्रुता योगधर्मिणी ॥ एतत् त्रिकुमारीकं जगत्थास्यति भार्गव ॥ २० ॥ तपश्चरारिस्ताः सर्वास्तिन्त्रो योगबलान्विताः ॥ सर्वाश्च ब्रह्मादिन्यः सर्वैश्चैवार्धैरेतसः ॥ २१ ॥ उमा तासां वरिष्ठा च ज्येष्ठा च वरवर्णिनी ॥ महायोगबलोपेता महदेवमुपस्थिता ॥ २२ ॥ असितस्यैकपर्णा तु देवलस्य महात्मनः ॥ पत्नी इता महाब्रह्मयोगाचार्याय धीमते ॥ २३ ॥ जैगियन्याय तु तथा विद्धि तामेकपाटलाम् ॥ एते चापि महाभागे योगाचार्यावुपस्थिते ॥ २४ ॥ लोकाः सोमपदा नाम मरीच्येत्र वै सुताः ॥ पितरो यत्र वर्तन्त देवास्तान्भावयन्त्युत ॥ २५ ॥

कन्यासन्ततिमाह । एतेषामिति ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ पाटलायाः पुण्यम् एकमेवादधौ स्वीकृतवती ॥ १७ ॥ उ इति संबुद्धयर्थे ॥ १८ ॥ १९ ॥ तिस्रः कुमारी यस्मिन् तत्रिकुमारीकम् ॥ २० ॥ यथा सनत्कुमारदय उध्वरेतस एवम् एता अपीत्यर्थः ॥ २१ ॥ पुंसांमिव क्षीणामूर्ध्वरेतसामपि शाश्वतो लोको नास्तीति तासां पतिवर्णेन स्मृता इति । उमेत्यादिना ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ द्वितीयमग्निष्वात्ताख्यं गणमाह । लोका इति । सोमपदाः सोमयाजिप्राप्याः मरीचेः प्रजापतिनास्य श्रोकाः ॥ २५ ॥

अग्निषु अग्निमाध्वेषु कर्मसु आत्ताः गृहीताः पित्र्यादिष्विष्टिषु ॥ २६ ॥ २७ ॥ अभूतानपि पितृन् दिव्यदृष्ट्या ददर्श दृष्ट्वापि एते मम पितर इति न ज्ञातवन्तौ ॥ २८ ॥ व्रीडितः
तेषां विशेषतः स्वरूपज्ञानात् ॥ २९ ॥ ३० ॥ व्यभिचारेण स्वपित्रातिकरेण ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ सुमुग्धान् त्रसरेणुप्रमाणानामपि विमानानामेकदेशे स्थितत्वात् अतएव अप-
रिच्यकाननीन् निर्मथ्यान् । अग्निषु आहवनीयेषु आहितान् चानुमास्येषु सोमै आतिथ्येऽप्ये च ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ सद्यः संक्रम्यमात्रात् कर्माणि योगजशमः देव-
अग्निव्यात्ता इति स्थाताः सर्व एवामितौजसः ॥ एतेषां मानसी कन्या अच्छोदा नाम निम्नगा ॥ २६ ॥ अच्छोदं नाम विख्यातं सरो यस्याः समु-
त्थितम् ॥ तथा न दृष्टपूर्वास्ते पितरस्तु कदाचन ॥ २७ ॥ अण्यमृतानिथ पितृन् सा ददर्श शुचिस्मिता ॥ संभूता मनसा तेषां पितृन् स्वाब्जाभि-
जानती ॥ २८ ॥ व्रीडिता तेन दुःखेन बभूव वरवर्णिनी ॥ सा दृष्ट्वा पितरं वरे वसुं नामान्तरिक्षगम् ॥ २९ ॥ अमावसुरिति ख्यातमायोः पुत्र यश-
स्विनम् ॥ अद्रिकाप्सरसा युक्तं विमानेधिष्ठितं दिवि ॥ ३० ॥ सा तेन व्यभिचारेण मनसः कामरूपिणी ॥ पितरं प्रार्थयित्वा न्यं योगप्रष्टा पपात ह
॥ ३१ ॥ त्रण्यपश्यद्दिमानानि पतमाना दिवश्च्युता ॥ त्रसरेणुप्रमाणानि सापश्यत्तेषु तां पितृन् ॥ ३२ ॥ सुमूर्ध्मानपरिच्यक्ता नश्चिद्विवाहितात् ॥
त्रायध्वमित्युवाचार्ता पतन्ती तानवाक्शिखराः ॥ ३३ ॥ तैरुक्ता सा तु मा भैषीरिति व्योम्नि व्यवस्थिता ॥ ततः प्रसादयमास तां पितृन्दनया गि-
रा ॥ ३४ ॥ जञुस्ते पितरः कन्यां भ्रष्टैश्वर्या व्यतिक्रमात् ॥ भ्रष्टैश्वर्यां स्वदोषेण पतसि त्वं शुचिस्मिते ॥ ३५ ॥ यैः क्रियन्ते हि कर्माणि शरीरै-
र्दिवि देवतैः ॥ तैरेव तत्कर्मफलं प्राप्नुवन्तीह देवताः ॥ ३६ ॥ सद्यः फलन्ति कर्माणि देवत्वे प्रेत्य मानुषे ॥ तस्मात्त्वं तपसः पुत्रि प्रेत्येदं प्राप्स्य-
से फलम् ॥ ३७ ॥ इत्युक्ता पितृभिः सा तु पितृन्प्रासादयत्स्वक्रान् ॥ ध्यात्वा प्रसादं ते चक्रुस्तस्याः सर्वेनुक्रमया ॥ ३८ ॥ अवश्यंभाविनं ज्ञा-
त्वा तैर्धर्ममुत्ततस्तु ताम् ॥ अस्य राज्ञो वसोः कन्या त्वमपत्यं भविष्यसि ॥ ३९ ॥ उत्पन्नस्य पृथिव्यां तु मानुषेषु महात्मनः ॥ कन्या च भूत्वा
लोकान्स्वानुनः प्राप्स्यसि दुर्लभान् ॥ ४० ॥ पाराशरस्य दयादं त्वं पुत्रं जनयिष्यसि ॥ स वेदमेकं ब्रह्मर्षिश्चतुर्द्वौ विभजिष्यति ॥ ४१ ॥ महा-
भिषस्य पुत्रौ द्वौ शन्तनोः कीर्तिवर्द्धनौ ॥ विचित्रवीर्यं धर्मज्ञं तथा चित्राङ्गदं शुभम् ॥ ४२ ॥ एतानुस्याद्य पुत्रांस्त्वं पुनर्लोकान्प्राप्स्यसि ॥ व्यति-
क्रमान्पितृणां च जन्म प्राप्स्यसि कुत्सितम् ॥ ४३ ॥ अस्यैव राज्ञः कन्या त्वमाद्रिकायां भविष्यसि ॥ अष्टाविंशे भवित्री त्वं द्वापरे मत्स्ययेनिजा ॥ ४४ ॥
त्वेतैजसेदृश्यामी सत्याम् । मानुषे तु कर्मनिर्नरं प्रेत्य मृत्वा कर्माणि फलन्ति ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ महाभिषस्य प्रागुज्यमनि तस्यैव शन्तनुहोणवतीर्णि-
स्य ॥ ४२ ॥ इयं कथा आदिपर्वणि अनुसन्धेया ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

॥ ४५ ॥ तृतीयं गणमाह । वैभ्राजा इति । विभ्राजः सूर्यस्यैव वैभ्राजाः वह्निष्व इति केवलम् इदियजकभाष्याः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ पीवर्या एव विशेषणानि योगा-
चेत्यादीनि योगा स्वयं योगिनी योगिनः पत्नी या नो मता चेति ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ अमूर्तिमन्त इत्यादिना ॥ ५६ ॥ देवपूज्यांश्चिद्व-
एवमुक्ता तु दाशेयी जाता सत्यवती तदा ॥ मत्स्ययोनौ समुत्पन्ना राज्ञस्तस्य वसोः सुता ॥ ४५ ॥ वैभ्राजा नाम ते लोका दिवि सन्ति सुदर्शनाः ॥
यत्र वह्निषदो नाम पितरो दिवि विश्रुताः ॥ ४६ ॥ तावै देवगणाः सर्वे यक्षगन्धर्वराक्षसाः ॥ नागाः सर्पाः सुपर्णाश्च भावयन्त्यमितैजसः ॥ ४७ ॥
एते पुत्रा महात्मानः पुलस्त्यस्य प्रजापतेः ॥ महात्मनो यक्षभागस्तजोगुक्तास्तपस्विनः ॥ ४८ ॥ एतेषां मानसी कन्या पीवरी नाम विश्रुता ॥ योगा-
च योगिपत्नी च योगिमाता तथैव च ॥ ४९ ॥ भवित्री द्वापरं प्राप्य युगं धर्मभृतां वरा ॥ पराशरकुलोद्भूतः शुक्रो नाम महातपाः ॥ ५० ॥ भवि-
ष्यति युगे तस्मिन्महायोगी द्विजर्षभः ॥ व्यासादृण्यां संभूतो विधूभोगिरिव ज्वलन् ॥ ५१ ॥ स तस्यां पितृकन्यायां पीवर्यां जनयिष्यति ॥
कन्यां पुत्रांश्च चतुरो योगाचार्यान्महाबलान् ॥ ५२ ॥ कृष्णं गौरं प्रभुं शंभुं कृत्वा कन्यां तथैव च ॥ ब्रह्मदत्तस्य जननीं महिषीं त्वगुहस्य च ॥ ५३ ॥
एतानुत्पाद्य धर्मात्मा योगाचार्यान्महाव्रतान् ॥ श्रुत्वा स्वजनकाद्वर्मान्व्यासादमितबुद्धिमात्रा ॥ ५४ ॥ महायोगी ततो गन्ता पुनरवर्तिनीं गतिम् ॥
यत्तत्पदमनुद्विजमव्ययं ब्रह्म शाश्वतम् ॥ ५५ ॥ अमूर्तिमन्तः पितरो धर्मभृतिधरा मुने ॥ कथा यत्रयमुत्पन्ना वृष्ण्यन्धककुलान्वया ॥ ५६ ॥ सुकाला-
नाम पितरो वसिष्ठस्य प्रजापतेः ॥ निरता दिवि लोकेषु ज्योतिर्भासिषु भासुराः ॥ सर्वकामसमृद्धेषु द्विजास्तान्भावयन्त्युत ॥ ५७ ॥ तेषां वै मान-
सी कन्या गौर्नाम्ना दिवि विश्रुता ॥ तवैव वंशे या दत्ता शुक्रस्य महिषी प्रिया ॥ एकशृङ्गेति विख्याता साध्यानां कीर्तिवद्धिनी ॥ ५८ ॥ मरीचिगर्भा-
स्तौल्लोकास्तमाश्रित्य व्यवस्थिताः ॥ ये त्वथाद्भिःसः पुत्राः साध्यैः सर्वद्विताः पुरा ॥ ५९ ॥ तान्शत्रियगणांस्ततः भावयन्ति फलार्थिनः ॥ तेषां
तु मानसी कन्या यशोदा नाम विश्रुता ॥ ६० ॥ पत्नी सा विश्वमहतः स्नुषा वै बृहदशर्मणः ॥ राजर्षेर्जननी चापि दिलीपस्य महात्मनः ॥ ६१ ॥ तस्य
यज्ञे पुरा गीता गाथाः प्रीतिर्महर्षिभिः ॥ तदा देवयुगे तात याजिषेधे महाभस्वे ॥ ६२ ॥ अग्नेर्जन्म तथा श्रुत्वा शाण्डिल्यस्य महात्मनः ॥ दिलीपं
यजमानं ये पश्यन्ति सुसमाहिताः ॥ सत्यवन्तं महात्मानं तेपि स्वर्गजितो नराः ॥ ६३ ॥

गणान् व्याख्याय मनूष्यपूज्येषु मूर्तेषु चतुर्षु गणेषु प्रथममाह । सुकाला इति । द्विजाः ब्राह्मणाः भावयन्ति तर्पयन्ति ॥ ५७ ॥ तवैव वंश इति मार्कण्डेयस्य भीष्मं प्रति वच-
नं शुक्रस्येवम् अपरा भार्या ॥ ५८ ॥ द्वितीयमाह । मरीचिगणान् मर्यरक्षिप्रकाश्यान् ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ शाण्डिल्यस्य शाण्डिल्यगोत्रात्प्रस्य ॥ ६३ ॥

तृतीयं गणमाह । सुस्वधा इति । कर्दमस्य पितरः पुलहात्मन्यन्नाः ॥ ६४ ॥ दिवि आकाशे ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ कर्वेदुहितरि स्वधायां हिरण्यगर्भस्याग्रेः सुताः ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ भावयति पुनाति ॥ ६९ ॥ तेषां पितृणाम् अश्रुपगमात्यज्यत्वेनाङ्गीकारात् ॥ ७० ॥ अत्रैव हेतुमाह । पितृणामिति । सर्वेषां समानमपि गणानाम् आदिसर्गेण प्रथममुत्पन्न-
त्वेनेत्यर्थः । तस्मात् एवं यमं ते श्राद्धदेवं वदन्ति अयं भावः । यमः पितृणामधिपतिरिति श्रुतेः । स्वधर्मेण यमपितृस्वरूपेण हेतुना सर्वश्राद्धदेवताधिपतित्वादयमेव श्राद्धदेव इति ।
एनमिति बुद्धौ सन्निहितस्यान्वादेशेन निर्देशः । यतोयं पितृणामादिसर्गस्तस्मादेतं यमं श्राद्धदेवमिति वदन्ति वेदा उदाहृता इति ॥ ७१ ॥ स्वधां पुरोधाय स्वधाशब्दं पूर्वं कृत्वा
स्वधा पितृभ्य इत्येवं मन्त्रेणेत्यर्थः ॥ ७२ ॥ सोमस्येति । अग्नौ सोमस्य अग्नेर्वैवस्वतस्य यमस्य आप्यायनं कृत्वा सोमाय पितृभ्यते स्वधा नमोऽग्नये कव्यवाहनाय स्वधा नमो
सुस्वधा नाम पितरः कर्दमस्य प्रजापतेः ॥ समुत्पन्नास्तु पुलहान्महात्मानो द्विजर्षभाः ॥ ६४ ॥ लोकेषु दिवि वर्तन्ते कामगेषु विहङ्गमाः ॥ तांश्च वैश्य-
गणांस्तान् भावयन्ति फलार्थिनः ॥ ६५ ॥ तेषां वै मानसी कन्या विरजा नाम विश्रुता ॥ ययातेर्जननी ब्रह्मन् महिषी नहुषस्य च ॥ ६६ ॥ त्रय एते
गणाः प्रोक्ताश्चतुर्थं तु निबोध मे ॥ उत्पन्ना ये स्वधायां ते सोमपा वै कवेः सुताः ॥ हिरण्यगर्भस्य सुताः शुद्रास्तान् भावयन्त्युत ॥ ६७ ॥ मानसा
नाम ते लोका यत्र तिष्ठन्ति ते दिवि ॥ तेषां वै मानसी कन्या नर्मदा सरितां वरा ॥ ६८ ॥ या भावयति भूतानि दुक्षिणापथगामिनी ॥ पुरुकुत्सस्य
या पत्नी त्रसद्भ्योर्जनन्यपि ॥ ६९ ॥ तेषामथाभ्युपगमान्भुस्तान् युगे युगे ॥ प्रवर्तयति श्राद्धानि नष्टे धर्मे प्रजापतिः ॥ ७० ॥ पितृणामादिसर्गेण
सर्वेषां द्विजसत्तम ॥ तस्मादेनं स्वधर्मेण श्राद्धदेवं वदन्ति वै ॥ ७१ ॥ सर्वेषां राजतं पात्रमथवा रजतान्वितम् ॥ दत्तं स्वधां पुरोधाय श्राद्धं प्रीणाति
वै पितृन् ॥ ७२ ॥ सोमस्याप्यायनं कृत्वा अग्नेर्वैवस्वतस्य च ॥ उदगायनमप्यग्रावध्यभावोऽसु वा पुनः ॥ ७३ ॥ पितृन् प्रीणाति यो भक्त्या
पितरः प्रीणयन्ति तम् ॥ यच्छन्ति पितरः पुष्टिं प्रजाश्च विपुलास्तथा ॥ ७४ ॥

यमार्याङ्गिरसे स्वधा नम इति स्वधां पुरोधाय तिस्र आहुनीर्हुत्येत्यर्थः । हुत्वा पितृन्प्रीणतीत्यभिप्रेतान्वयः । वैवस्वतस्य चेति चकारः तृतीयाहुतेर्विकल्पार्थः । अतएवाश्व-
लायनानां सा नास्त्येव । अपिशब्दो वाऽर्थः । उदगायनमप्यत्र कर्तव्यं स्वधामन्त्रेण होमि दुक्षिणापवर्गा आहुतीर्दद्यात् स्वाहामन्त्रेण होमे तु उदगपवर्गे अप्याहुती भवतः । यदाहा-
अलायनः । सोमाय पितृभ्यते स्वधा नमोऽग्नये कव्यवाहनाय स्वधा नम इति स्वाहाकारेणाग्निं पूर्वमिति उदगायनपदशब्दाच्च स्वाहान्नपक्षेपि सूचिनः दैध्यम् आर्षम् । आकारप-
क्षेपजं वा अङ्गयज्ञावोऽप्यु इति च्छेदः । एनच नीर्थ एव ज्ञेयम् वा पुनः पुनश्च पशान्नपशनीत्यर्थः । अग्निमुवा वै देवाः पाणिमुवाः पितर इति ब्राह्मणात् ब्राह्मणपाणावपि
होतव्यमिति ज्ञेयम् ॥ ७३ ॥ ७४ ॥

॥ ७५ ॥ देवतानामपेक्षया पितरः पूर्वम् आप्यायनेन प्रीतिकरा इत्यर्थः । शीघ्रं । देवाधिप्रसादा इति दुराराध्या इति भावः ॥ ७६ ॥ मागवेति मार्कण्डेयं संबोधयति सन-
त्कुमारः ॥ ७७ ॥ सविज्ञानम् आनुभविकज्ञानेति ॥ ७८ ॥ एतां श्राद्धफलरूपां निशामय पश्य मांसचक्षुषा न हि दृश्यत इति संबन्धः ॥ ७९ ॥ एवमक्त्वा चक्षुर्दत्त्वा जगमिति
द्वयोः संबन्धः ॥ ८० ॥ ८१ ॥ निशामितं चक्षुर्दानात्माक् तन्मूलेन श्रुतं तत् निर्वाध बुध्यस्व ॥ ८२ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे हरिवंशटीकायाञ्च अष्टादशोऽ-
ध्यायः ॥ १८ ॥ ॥ ८३ ॥ दिव्यं ज्ञानं समासाय मार्कण्डेयानुमृत्तवान् ॥ यत्तेकोनविंशत्र वण्यतेनन्दना भता ॥ ३ ॥ अत्र इत्युक्त्वा भगवान्देव इत्युपसंहारात्सप्तदशमा-
स्वर्गमारोग्यमेवाथ यदन्यदपि चेप्सितम् ॥ देवकार्यादिषु मुने पितृकार्यं विज्ञाप्यते ॥ ७५ ॥ देवतानां हि पितरः पूर्वमाप्यायनं स्मृतम् ॥ शीघ्रप्रसादा
ह्यक्रोधा लोकस्याप्यायनं परम् ॥ ७६ ॥ स्थिरप्रसादाश्च सदा तान्नमस्यस्व भार्गव ॥ पितृभक्तोसि विप्रैर् मद्भक्तश्च विशेषतः ॥ ७७ ॥ श्रेयस्तेद्य विधा-
स्यामि प्रत्यक्षं कुरु तत्स्वयम् ॥ दिव्यं चक्षुः सविज्ञानं प्रादिशामि च तेऽनघ ॥ ७८ ॥ गतिमेतामप्रसन्नो मार्कण्डेय निशामय ॥ नहि योगगतिर्दिव्या
पिवृणां च परा गतिः ॥ ७९ ॥ त्वद्विधेनापि सिद्धेन दृश्यते मांसचक्षुषा ॥ स एवमुक्त्वा देवेणो मासुपस्थितमग्रतः ॥ ८० ॥ चक्षुर्दत्त्वा सविज्ञानं देवाना-
मपि दुर्लभम् ॥ जगाम गतिमिष्टां वै द्वितीयोऽग्निरिव ज्वलन् ॥ ८१ ॥ तन्निर्वाध कुरुश्रेष्ठ यन्मयासांनिशामितम् ॥ प्रसादात्तस्य देवस्य दुर्ज्ञेयं भुवि मा-
नुषैः ॥ ८२ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे हरिवंशपर्वणि अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥ ॥ ८३ ॥ मार्कण्डेय उवाच ॥ आसन्पूर्वयुगे तात भरद्वा-
जात्मजा द्विजाः ॥ योगधर्ममनुप्राप्य भ्रष्टा दुश्चरितेन वै ॥ १ ॥ अपभ्रंशमनुप्राप्ता योगधर्मापचारिणः ॥ महतः सरसः परे मानसस्य विसंज्ञिताः ॥ २ ॥
तमेवार्थमनुध्यातो नष्टमस्त्विष्व मोहिताः ॥ अप्राप्य योगं ते सर्वे संयुक्ताः कालधर्मणा ॥ ३ ॥ ततस्ते योगविभ्रष्टा देवेषु सुचिरोषिताः ॥ जाताः कौशि-
कदायादाः कुरुक्षेत्रे नरर्षभाः ॥ ४ ॥ हिंसया विहरिष्यन्तो धर्मं पितृकृतेन वै ॥ ततस्ते पुनराजातिं भ्रष्टाः प्राप्स्यन्ति कुन्तिताम् ॥ ५ ॥ तेषां पि-
तृप्रसादेन पूर्वजातिकृतेन वै ॥ स्मृतिरुत्पत्स्यते प्राप्य तां तां जातिं जुगुप्सिताम् ॥ ६ ॥

स्वात्ममेव मार्कण्डेय उवाच । आसन्नित्यादि । दुश्चरितेन योगविरोधिना कर्मणा ॥ १ ॥ सरसः परे अपभ्रंशम् अनुप्राप्ताः पतिताः ॥ २ ॥ अनुध्यातः अनुध्यायन्तः योगं योगधि-
द्धिम् । कालधर्मणा मृत्युना ॥ ३ ॥ तत इति । योगभ्रष्टाः देवलोकमेव गच्छन्ति नन्वर्थां गतिमिति भावः ॥ ४ ॥ हिंसयेति । पितृकृते पित्रर्थन्यमम् उद्दिश्य हिंसया विहरिष्यन्त
इति श्राद्धव्यपदेशेन ब्राह्मणा अपि हिंसावृत्त्या जीवन्त इत्यर्थः । तत एव पापान्ते कुन्तिताम् आजातिं जन्म प्राप्स्यन्ति ॥ ५ ॥ तेषामिति । पित्राराधनप्रभावात्ते नीचजा-
तयोपि जातिस्मरा अभूवन्नित्यर्थः ॥ ६ ॥

जातिस्मत्त्वादेव धर्माग्रा अपि जाताः । ब्रह्मण्यं च जन्मान्तरे लब्धवन्त इत्याह । तत इति ॥ ७ ॥ ८ ॥ ते तव मार्काण्डेयस्य ॥ ९ ॥ योगो योगसिद्धिः । व्यसनेर्धृग्यादितिः । कटुतां क्रूरत्वम् इताः प्राप्ताः । गुरुद्रोहिणश्चैनं योगं प्राप्यापि नाशयन्तीति संबन्धः ॥ १० ॥ ये अयाचयानि दारदीनि न याचन्ते ते योगं प्राप्नुवन्तीति पञ्चमर्थेनान्वयः । एवं सर्वत्र योज्यम् ॥ ११ ॥ नष्टानुगवेषिणः नष्टद्रव्यादिसाधनार्थचोरावेषणपराः ॥ १२ ॥ १३ ॥ अनायसंकथा श्रम्यगोष्ठी गौर्धृषु आत्मार्थमांसासु ॥ १४ ॥ १५ ॥ एवंविधा उक्ताकाराः ॥

ते धर्मचारिणो नित्यं भविष्यन्ति समाहिताः ॥ ब्रह्मण्यं प्रति लप्स्यन्ति ततो भूयः स्वकर्मणा ॥ ७ ॥ ततश्च योगं प्राप्स्यन्ति पूर्वजातिकृतं पुनः ॥ भूयः सिद्धिमनुप्राप्ताः स्थानं प्राप्स्यन्ति शाश्वतम् ॥ ८ ॥ एवं धर्मे च ते बुद्धिर्भविष्यति पुनः पुनः ॥ योगधर्मे च नितरां प्राप्स्यसे बुद्धियुतमाम् ॥ ९ ॥ योगो हि दुर्लभो नित्यमरुप्रज्ञैः कदाचन ॥ लब्ध्वापि नाशयन्त्येनं व्यसनेः कुटुतामिताः ॥ अयमेवैषेव वर्तन्ते प्रादयन्ते गुरुनपि ॥ १० ॥ याचन्ते नत्याचयानि रक्षन्ति शरणगताश्च ॥ नावजानन्ति कृपणान्याद्यन्ते न धनोष्मणा ॥ ११ ॥ युक्ताहारविहराश्च युक्तचेष्टाः स्वकर्मसु ॥ ध्यानाध्ययनयुक्ताश्च न नष्टानुगवेषिणः ॥ १२ ॥ नोपभोगरता नित्यं न मांसमधुभक्षणाः ॥ न च कामपरा नित्यं न विप्राऽसेविनस्तथा ॥ १३ ॥ नाऽनायसेकथासक्ता नालस्योपहृतास्तथा ॥ नात्यन्तमानसंस्तुता गोष्ठोऽप्यनिरतास्तथा ॥ १४ ॥ प्राप्नुवन्ति नरा योगो वै दुर्लभो भुवि ॥ प्रज्ञान्ताश्च जितक्रोधा मानहंकारवर्जिताः ॥ १५ ॥ कल्याणभाजनं य तु ते भवन्ति यतन्नाताः ॥ एवंविधास्तु ते तात ब्रह्मणा ह्यभवंस्तदा ॥ १६ ॥ स्मरन्ति ह्यात्मनो दोषं प्रसादकृतमेव तु ॥ ध्यानाध्ययनयुक्ताश्च ज्ञान्ते कर्मनि संस्थिताः ॥ १७ ॥ योगधर्माद्धि धर्मज्ञ न धर्मोस्ति विज्ञेयवान् ॥ वरिष्ठः सर्वधर्माणां तमेवाचर भार्गव ॥ १८ ॥ कालस्य परिणामेन लब्ध्वाहारी जितेन्द्रियः ॥ तत्परः प्रयतः श्रद्धी योगधर्ममवाप्स्यसि ॥ १९ ॥ इत्युक्त्वा भगवान् देवस्तत्रैवान्तरधीयत ॥ अष्टादशैव वर्षाणि त्वेकाहमिव मेभवत् ॥ २० ॥ उपासतस्तं देवेशं वषण्ण्यतुदशैव ये ॥ प्रसादात्तस्य देवस्य न ग्लानिरभवत्तदा ॥ २१ ॥ न क्षुत्पिपासे कालं वा जानामि स्म तदानव ॥ पश्चाच्छिष्यसकाशात् कालः संविदितो मया ॥ २२ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे हरिवंशपर्वणि पितृकल्पे एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ कालस्य परिणामेन कालक्रमेण श्रद्धां श्रद्धावान् ॥ १९ ॥ इत्युक्त्वेति मार्काण्डेयवाक्यम् ॥ २० ॥ उपासतस्तं देवेशमिति पादः पूरणं संबोधते । अष्टादश वर्षाणि मे ग्लानिर्नाभवदित्युत्तरेणान्वयः ॥ २१ ॥ २२ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे हरिवंशपर्वणि टीकायां एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

विशेषं वर्णयते ब्रह्मदत्त उपाययुस्तथा ॥ पूजनीयकथा शुक्रयोक्ता नीतिरनुत्तमा ॥ १ ॥ तस्मिन्निति ॥ १ ॥ तान्यूर्ध्वं भारद्वाजदायादान्ततः द्वितीये जन्मनि कुरुक्षेत्रे कौशिकाल्मजान्
 अपश्यम् ॥ आपगेय हे भीष्म विभुः सत्कुमारः ॥ २ ॥ तेषां कुशिकात्मजानां यः सप्तमो द्विजः पितृवर्ती नाम स एव सप्तमे जन्मनि ब्रह्मदत्तोऽभवत् ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥
 ॥ ६ ॥ तेषां भारद्वाजानाम् ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ अतीपस्येति द्वयोः संबन्धः ॥ ११ ॥ १२ ॥ सखा ओसति पदच्छेदः आसीदित्यर्थः ॥ शिक्षां वेदाङ्गकर्मः संहिता-
 मार्कण्डेय उवाच ॥ तस्मिन्नन्तर्हिते देवं वचनात्तस्य वै प्रभोः ॥ चक्षुर्दिव्यं सविज्ञानं प्रादुरसीत्तदा मम ॥ १ ॥ ततोहं तानपश्यं वै ब्राह्मणान्कौशि-
 कात्मजान् ॥ आपगेय कुरुक्षेत्रे यानुवाच विभुर्मम ॥ २ ॥ ब्रह्मदत्तोभवद्वाजा यस्तेषां सप्तमो द्विजः ॥ पितृवर्तीति विख्यातो नाम्ना शीलेन कर्मणा ॥
 ॥ ३ ॥ शुक्रस्य कन्या कृत्वी तं जनयामास पार्थिवम् ॥ अणुह्वात्पार्थिवश्चेष्टात्काम्पिल्ये नगरोत्तमे ॥ ४ ॥ भीष्म उवाच ॥ यथोवाच महाभागो मा-
 र्कण्डेयो महातपाः ॥ तस्य वंशमहं राजन्कीर्तयिष्यामि तच्छृणु ॥ ५ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ अणुहः कस्य वै पुत्रः कस्मिन्काले बभूव ह ॥ राजा ध-
 र्मेभृतां श्रेष्ठो यस्य पुत्रो महायशः ॥ ६ ॥ ब्रह्मदत्तो नरपतिः किंवर्यः स बभूव ह ॥ कथं च सप्तमस्तेषां स बभूव नराधिपः ॥ ७ ॥ न ह्यल्पवी-
 र्याय शुक्रो भगवाँल्लोकयुजितः ॥ कन्यां प्रादाद्यद्योगात्मा कृत्वी कीर्तिमतीं प्रभुः ॥ ८ ॥ एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं विस्तरेण महाद्युते ॥ ब्रह्मदत्तस्य
 चरितं तद्भवान् वक्तुमर्हति ॥ ९ ॥ यथा च वर्तमानास्ते संसारं च द्विजातयः ॥ मार्कण्डेयेन कथितास्तद्भवान् प्रब्रवीतु मे ॥ १० ॥ भीष्म उवाच ॥
 प्रतीपस्य तु राजर्षेस्तुल्यकालो नराधिपः ॥ पितामहस्य मे राजन् बभूवेति मया श्रुतम् ॥ ११ ॥ ब्रह्मदत्तो महाभागो योगी राजर्षिसत्तमः ॥ ऋ-
 तज्ञः सर्वभूतानां सर्वभूतहिते रतः ॥ १२ ॥ सखास गालवो यस्य योगाचार्यो महायशः ॥ शिक्षामुत्पाद्य तपसा क्रमो येन प्रवर्तितः ॥ कण्ठरी-
 कश्च योगात्मा तस्यैव सचिवो महान् ॥ १३ ॥ जात्यन्तरेषु सर्वेषु सखायः सर्व एव ते ॥ सप्तजातिषु सप्तैव बभूवुरमितौजसः ॥ यथोवाच महाभागो
 मार्कण्डेयो महातपाः ॥ १४ ॥ तस्य वंशमहं राजन् कीर्तयिष्यामि तच्छृणु ॥ ब्रह्मदत्तस्य पौराणां पौरवस्य महात्मनः ॥ १५ ॥ बृहत्सत्रस्य
 दायादः सुहोत्रो नाम धार्मिकः ॥ सुहोत्रस्यापि दायादो हस्ती नाम बभूव ह ॥ १६ ॥ तेनैतं निर्मितं पूर्वं हस्तिनापुरश्रुतम् ॥ हस्तिनापि दा-
 यादस्त्रयः परमधार्मिकाः ॥ १७ ॥

याः पदानां च सहायः । अन्नावाकायो निर्भुजं नृयात्स्वर्गकामः पतृणुसप्तयकामः अश्वत्थामः उषयमन्तरेणेति श्रुतिमासिद्ध एव पूर्वज्ञानादप्रवर्तितः सन् गालवेन प्रवर्तित इत्यर्थः । तस्य
 ब्रह्मदत्तस्य ॥ १३ ॥ सप्तजातिषु सप्तसु जन्मसु ते सप्त परस्परं सहाया बभूवुरिति संबन्धः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥

॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ आवन्तको अवन्त्यां भवो राजा सेनजित् यस्य एते रुचिरादयः परिवस्तकाः पुत्राः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ पुत्र इति । तस्य ब्रह्मदत्तस्य तनयो विष्वक्सेनो नाम स च योगात्मा योगेन धृतधारिः ॥ २८ ॥ एतद्व व्याचष्टे । विभ्राजो ब्रह्मदत्तस्य पितामहः । स्वकृतेन वक्ष्यमाणेन कर्मणा अजमीढो द्विमीढश्च पुरुमीढस्तथैव च ॥ अजमीढस्य धूमिन्यां जज्ञे बृहदिषुर्नृप ॥ बृहद्वद्वहदिषोः पुत्रस्तस्य महापुत्राः ॥ १८ ॥ बृहद्वद्वहदिषोः पुत्राः सेनजित्-स्यातो राजा परमधार्मिकः ॥ सत्यजित्तनयस्तस्य विश्वजित्तस्य चात्मजः ॥ १९ ॥ पुत्रो विश्वजित्श्चापि सेनजित्पुथिवीपतिः ॥ पुत्राः सेनजित्-श्चासन् चत्वारो लोकाविश्रुताः ॥ २० ॥ रुचिरः श्वेतकेतुश्च महिम्नारस्तथैव च ॥ वस्त्रश्चावन्तको राजा यस्यैते परिवस्तकाः ॥ २१ ॥ रुचिरस्य तु दयादः पृथुसेनो महापुत्राः ॥ पृथुसेनस्य पारस्तु पारान्नापिस्तु जज्ञिवात् ॥ २२ ॥ नीपस्यैकशतं तात पुत्राणामभिजज्ञिवात् ॥ महारथानां रा-जेन्द्र शूराणां बाहुशालिनाम् ॥ नीपा इति समाख्याता राजानः सर्वे एव ते ॥ २३ ॥ तेषां वंशकरो राजा नीपानां कीर्तिवर्द्धनः ॥ काम्पिल्ये समरो नाम सचेष्टसमरोभवत् ॥ २४ ॥ समरस्य परः पारः सदृश इति ते त्रयः ॥ पुत्राः परमधर्मज्ञाः परपुत्रः पृथुर्वभौ ॥ २५ ॥ पृथोस्तु सुकृतो नाम सुकृतेनैह कर्मणा ॥ जज्ञे सर्वगुणोपेतो विभ्राजस्तस्य चात्मजः ॥ २६ ॥ विभ्राजस्य तु पुत्रो भूदण्डो नाम पार्थिवः ॥ बभौ शुकस्य जामाता कृत्वी-भर्ता महापुत्राः ॥ २७ ॥ पुत्रोऽण्डस्य राजर्षिर्ब्रह्मदत्तोऽभवत्प्रभुः ॥ योगात्मा तस्य तनयो विष्वक्सेनः परंतपः ॥ २८ ॥ विभ्राजः पुनरायातः स्व-कृतेनैह कर्मणा ॥ ब्रह्मदत्तस्य पुत्रोन्यः सर्वसेन इति श्रुतः ॥ २९ ॥ चक्षुषी तस्य निर्भिन्ने पक्षिण्या पूजनयया ॥ सुचिरोपितया राजन् ब्रह्मदत्तस्य वेऽमनि ॥ ३० ॥ अथास्य पुत्रस्त्वपरो ब्रह्मदत्तस्य जज्ञिवात् ॥ विष्वक्सेन इति ख्यातो महाबलपराक्रमः ॥ ३१ ॥ विष्वक्सेनस्य पुत्रो भूदण्डसेनो महीपतिः ॥ भट्टादस्य कुमारो भूद्राधेयेन हतः पुरा ॥ ३२ ॥ दण्डसेनात्मजः शूरो महात्मा कुलवर्द्धनः ॥ भट्टादपुत्रो दुर्गुद्विरभवच्च युधिष्ठिरा ॥ ३३ ॥ स तेषामभवद्राजा नीपानामन्तकृष्टप ॥ उग्रयुधेन यस्यार्थे सर्वे नीपा विनाशिताः ॥ ३४ ॥ उग्रयुधो मदेतिस्को मया विनिहतो युधि ॥ दर्पान्वि-तो दर्परीचिः सततं चानये रतः ॥ ३५ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ उग्रयुधः कस्य सुतः कस्मिन्वंशेय जज्ञिवात् ॥ किमर्थं चैव भवता निहतस्तद्ब्रवीहि मे ॥ ३६ ॥ भीष्म उवाच ॥ अजमीढस्य दयादो विद्रात्राजा यवीनरः ॥ धृतिर्मांस्तस्य पुत्रस्तु तस्य सत्यधृतिः सुतः ॥ ३७ ॥ जज्ञे सत्यधृतेः पुत्रो दृढनेमिः प्रतापवान् ॥ दृढनेमिसुतश्चापि सुधर्मा नाम पार्थिवः ॥ ३८ ॥

विष्वक्सेनरूपेण पुनरिमं लोकं ब्रह्मदत्तः पुत्रो भूत्वा आयात इत्यर्थः ॥ २९ ॥ पूजनीयया विविचित्रवदक्या ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

॥ ३९ ॥ महानिति नाम ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ कार्तिः कृतस्य पुत्रः येन पञ्चालाधिपतिर्हृत इति संबन्धः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ प्रस्तारः

आसीत्सुधर्मणः पुत्रः सार्वभौमः प्रजेश्वरः ॥ सार्वभौम इति ख्यातः पृथिव्यामेकराट्टिभुः ॥ ३९ ॥ तस्यान्ववाये महति महान्यौरवनन्दनः ॥ महत-
 आपि पुत्रस्तु राजा स्वमरथः स्मृतः ॥ ४० ॥ पुत्रो स्वमरथस्यापि सुपाथो नाम पार्थिवः ॥ सुपाथतनयश्चापि सुमतिर्नाम धार्मिकः ॥ ४१ ॥
 सुमतेरपि धर्मात्मा सन्नतिर्नाम वीरवान् ॥ तस्य वै सन्नतेः पुत्रः कृतो नाम महाबलः ॥ ४२ ॥ शिष्यो हिरण्यनाभस्य कौशलस्य महात्मनः ॥
 चतुर्विंशतिधा तेन सग्राच्याः सामसंहिताः ॥ ४३ ॥ स्मृतास्ते प्राच्यसामानः कार्तियो नाम सामगाः ॥ कार्तिरुग्रायुधः सोथ वीरः पौरवन्दनः
 ॥ ४४ ॥ बभूव येन विक्रम्य पृषतस्य पितामहः ॥ नीपो नाम महतेजाः पञ्चालाधिपतिर्हृतः ॥ ४५ ॥ उग्रायुधस्य दयादुःक्षम्यो नाम महायशः ॥
 क्षेम्यात्सुवीरो नृपतिः सुवीरात् नृपंजयः ॥ ४६ ॥ नृपंजयाद्दुरथ इत्येते पौरवाः स्मृताः ॥ स चायुग्रायुधस्तात दुर्बुद्धिरभवत्तदा ॥ ४७ ॥
 प्रबृद्धचक्रो बलवान्निपान्तकरणो महान् ॥ स दुर्पूजो हत्वाजो नीपानन्याश्च पार्थिवान् ॥ ४८ ॥ पितर्युपरते मद्यं श्रावयामास किल्बिषम् ॥ माम-
 मात्यैः परिवृतं शयानं धरणीतले ॥ ४९ ॥ उग्रायुधस्य राजेन्द्र दूतोभ्येत्य वचोब्रवीत् ॥ अद्य त्वं जननीं भीष्म गन्धकालीं यशस्विनीम् ॥ स्त्रीर-
 त्वं मम भार्यथै प्रयच्छ कुरुपुङ्गव ॥ ५० ॥ एवं राज्यं च ते रक्षति धनानि च न संशयः ॥ प्रदास्यामि यथाकाममहं वै रत्नभागमुवि ॥ ५१ ॥ मम
 प्रज्वलितं चक्रं निशम्येदं सुदुर्जयम् ॥ शत्रवो विद्रवन्त्याजौ दर्शनादेव भारत ॥ ५२ ॥ राष्ट्रस्येच्छसि चेत्स्वस्ति प्राणानां वा कुलस्य वा ॥ शासने
 मम तिष्ठस्व न हि ते शान्तिरन्यथा ॥ ५३ ॥ अयः प्रस्तारशयने शयानस्तेन चोदितः ॥ दूतान्तर्हितमेतद्रे वाक्यमग्निशिखोपमम् ॥ ५४ ॥ ततो-
 हं तस्य दुर्बुद्धेर्विज्ञाय मतमन्युत ॥ आज्ञापयं वै सङ्ग्रामे सेनाध्यक्षां सर्वशः ॥ ५५ ॥ विचित्रवीर्य बालं च मनुपाश्रयमेव च ॥ दृष्ट्वा क्रोधपरीतात्मा
 युद्धायैव मनो दुधे ॥ ५६ ॥ निगृहीतस्तदाहं तैः सच्चैर्मन्त्रकोविदैः ॥ ऋत्विग्भिर्वेदकल्पैश्च सुहृद्भिश्चार्थदशीभिः ॥ ५७ ॥ स्निग्धैश्च शस्त्रविद्विश्च
 संयुगस्य निवर्तने ॥ कारणं श्रावितश्चास्मि युक्तरूपं तदाजनय ॥ ५८ ॥ मन्त्रिण उचुः ॥ प्रवृत्तचक्रः पापसौ त्वं चाशौचगतः प्रभो ॥ न चैषः
 प्रथमः कल्पो युद्धं नाम कदाचन ॥ ५९ ॥

प्राथमः कल्पो युद्धं नाम कदाचन ॥ ५९ ॥ कुशास्तरणम् ॥ ५४ ॥ बालं दृष्ट्वा बालोपं युद्धायोपय इति ज्ञात्वाहमेव युद्धाय मनो दधे
 धृतवान् ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ प्रवृत्तेति ॥ उच्यते ॥ शस्त्रनियन्त्रितस्य च युद्धं प्रथमो मुख्यः कल्पो न भवतीत्यर्थः ॥ ५९ ॥

॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ संक्रमः उपायान्तरेण शमः ॥ ६५ ॥ अनुनीयमानः प्रसादमानः ॥ ६६ ॥ तस्य उपायुधस्य ॥ ६७ ॥ अहं तस्य चक्रम् आज्ञानिवृत्ते
 प्रयमिति जने । तं स्वकर्मणा हतं जने ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ काण्डिल्ये दक्षिणयात्राले नीपेश्वरे पृषतस्य पितामहे उपायुधेन हते उपायुधे च भीष्मिणे हते मतीति
 ते कथं सामपूर्वै वै दानं भेदं तथैव च ॥ प्रयोक्ष्यामस्ततः शुद्धो देवताभ्यभिवाद्य च ॥ ६० ॥ कृतस्वस्त्ययनो विप्रैर्हुवाग्रिनाचर्य च द्विजान् ॥ ब्रह्मणैर-
 भ्यनुज्ञानः प्रयास्यसि जयाय वै ॥ ६१ ॥ अस्त्राणि न प्रयोज्यानि न प्रवेक्ष्यश्च संसरः ॥ आशौचे वर्तमाने तु वृद्धानामिति ज्ञासनम् ॥ ६२ ॥
 सामदानादिभिः पूर्वमापि भेदेन वा ततः ॥ तं हनिष्यासि विक्रम्य शस्त्रं मयवानिव ॥ ६३ ॥ प्राज्ञानां वचनं काले वृद्धानां च विशेषतः ॥
 श्रोतव्यमिति तच्छ्रुत्वा निवृत्तोस्मि नराधिप ॥ ६४ ॥ ततस्तैः संक्रमः सर्वैः प्रयुक्तः शान्त्रकोविदेः ॥ तस्मिन्काले कुरुश्रेष्ठ कर्म चारब्धमुत्तमम् ॥ ६५ ॥
 स सामादिभिर्वादायुष्यैः प्राज्ञचिन्तितैः ॥ अनुनीयमानो दुर्बुद्धिरनुनेतुं न शक्यते ॥ ६६ ॥ प्रवृत्तं तस्य तच्चक्रमधर्मनिरतस्य वै ॥ परदाराभिलषेण
 सद्यस्तात निर्वर्तितम् ॥ ६७ ॥ न त्वहं तस्य जने तन्निवृत्तं चक्रमुत्तमम् ॥ हतं स्वकर्मणा तं तु पूर्वं सद्धिश्च निन्दितम् ॥ ६८ ॥ कृतशौचः शरी चामी
 रथी निष्क्रम्य वै पुरात ॥ कृतस्वस्त्ययनो विप्रैः प्रायोधयमहं रिपुम् ॥ ६९ ॥ ततः संसर्गमागम्य बलेनास्त्रबलेन च ॥ त्र्यहमुन्मत्तवधुद्धं देवासुरमिवाभ-
 वत् ॥ ७० ॥ स मयास्त्रप्रतापेन निर्दग्धो रणमूर्धनि ॥ पयाताभिमुखः शूरस्त्यक्त्वा प्राणानरिदम् ॥ ७१ ॥ एतस्मिन्नन्तरे तात काम्पिल्ये पृषतोऽभ्य-
 यात् ॥ हते नीपेश्वरे चैव हते चोपायुधे नृपे ॥ ७२ ॥ आहिच्छन्नं स्वकं राज्यं पित्र्यं प्राप महद्भुतिः ॥ दुपदस्य पिता राजन्ममैवानुमते तदा ॥ ७३ ॥
 ततोऽनुनेन तरसा निजित्य दुपदं रणे ॥ आहिच्छन्नं सकाम्पिल्यं द्रोणायाऽपवर्जितम् ॥ ७४ ॥ प्रतिगृह्य ततो द्रोण उभयं जयतां वरः ॥ काम्पिल्यं
 दुपदायैव प्रायच्छद्भिदितं तव ॥ ७५ ॥ एष ते दुपदस्यादौ ब्रह्मदत्तस्य चैव ह ॥ वंशः कात्स्न्येन वै प्रोक्तो नीरस्योपायुधस्य च ॥ ७६ ॥ युधिष्ठिर
 उवाच ॥ किमर्थं ब्रह्मदत्तस्य पूजनीया शकुन्तिका ॥ अन्यं चकार गान्धेय ज्येष्ठं पुत्रं पुरा विभो ॥ ७७ ॥ चिरोपिता गृहे चापि किमर्थं चैव यस्य सा ॥
 चकार विप्रियमिदं तस्य राज्ञो महात्मनः ॥ ७८ ॥ पूजनीया चकारासौ किं सत्यं तेन चैव ह ॥ एतन्मे संशयं छिन्धि सर्वसुखत्वा यथातथम्
 ॥ ७९ ॥ भीष्म उवाच ॥ शृणु सर्वं महाराज यथा वृत्तमभूत्पुरा ॥ ब्रह्मदत्तस्य भवने तन्निबोध युधिष्ठिर ॥ ८० ॥

विवेकः ॥ ७२ ॥ आहिच्छन्नम् आहिच्छन्नागरीसंविन्धनमुत्तरयात्रालम् ॥ ७३ ॥ उपमं दक्षिणोत्तरयात्रालयम् ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ सा यस्य
 राज्ञो गृहे चिरोपिता तस्य विप्रियं किमर्थं चकारेत्यन्वयः ॥ ७८ ॥ असौ पूजनीया किमर्थं तेन सत्यं चकार ॥ ७९ ॥ ८० ॥

शितिपक्षा शुक्लपक्षा शोणशिराः लोहितमस्तका शितिपृष्ठा कृष्णोपरिभागा । शिती धवलमेचके इति कोशकाराः ॥ ८१ ॥ कुलायं नीडम् ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥
 ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ सर्वसेनः इति च्छेदः तस्मिन्काले गृहे च ॥ ८९ ॥ तत् अण्डम् स्फुटितः व्यकीर्णतः ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ तेन शिशुना नी-
 काचिच्छकुन्तिका राजन् ब्रह्मदत्तस्य वै सखी ॥ शितिपक्षा शोणशिराः शितिपृष्ठा शितोदरी ॥ ८१ ॥ सखी सा ब्रह्मदत्तस्य सुदृढं वद्वसौहृदा ॥
 तस्याः कुलायमभवद्गृहे तस्य नरोत्तम ॥ ८२ ॥ सा सदाहनि निर्गत्य तस्य राज्ञो गृहोत्तमात् ॥ चचाराम्भोधितरिषु पल्वलेषु सरस्सु च ॥ ८३ ॥
 नदीपर्वतकुञ्जेषु वनेषूपवनेषु च ॥ प्रफुल्लेषु तडागेषु कक्षांशेषु सुगन्धिषु ॥ ८४ ॥ कुमुदात्पलकिञ्जल्कसुरभीकृतवायुषु ॥ हंससारसशृणुषु कारण्डव-
 स्तेषु च ॥ ८५ ॥ चरित्वा तेषु सा राजन्निशि काम्पिल्यभागम् ॥ नृपतेर्भवनं प्राप्य ब्रह्मदत्तस्य धीमतः ॥ ८६ ॥ राज्ञा तेन सदा राजन्कथायोगं चकार
 सा ॥ आश्चर्याणि च दृष्टानि यानि वृत्तानि कानिचित् ॥ ८७ ॥ चरित्वा विविधान्देशान्कथयामास सा निशि ॥ कदाचित्तस्य नृपतेर्ब्रह्मदत्तस्य कौरव
 ॥ ८८ ॥ पुत्रोऽभूद्राजशार्दूल सर्वसेनेति विश्रुतः ॥ पूजनीयाथ सा तस्मिन्प्राभूताण्डमथापि च ॥ ८९ ॥ तस्मिन्नीडे पुरा द्वेकं तत्किल प्रारुदत्त-
 दा ॥ स्फुटितो मांसपिण्डस्तु बाहुपादास्यसंयुतः ॥ ९० ॥ वष्टुवत्क्रश्नुर्हर्नो बभूव पृथिवीपते ॥ चक्षुष्मानप्यमृतपश्चादपि तपक्षोत्थितश्च ह ॥ ९१ ॥
 अथ सा पूजनीया वै राजपुत्रस्वपुत्रयोः ॥ तुल्यस्नेहात्प्रीतिमती दिवसे दिवसेऽभवत् ॥ ९२ ॥ आजहार सदा सायं चञ्च्वासृष्टफलद्वयम् ॥ अमृता-
 स्वादसदृशं सर्वसेनतनूजयोः ॥ ९३ ॥ स बालो ब्रह्मदत्तस्य पूजनीयासुतश्च ह ॥ ते फले भक्षयित्वा च पृथुकौ प्रीतिमानसौ ॥ ९४ ॥ अभूतां नित्य-
 मेवेह खादेतां तौ च ते फले ॥ तस्यां गतायामथ च पूजन्यां वै सदहनि ॥ ९५ ॥ शिशुना चटकेनाथ धात्री तं तु शिशुं नृप ॥ तेन प्रक्रीडयामास
 ब्रह्मदत्तात्मजं सदा ॥ ९६ ॥ नीडात्तमाकृष्य तदा पूजनीया कृता ततः ॥ क्रीडता राजपुत्रेण कदाचिच्चटकः स तु ॥ ९७ ॥ निगृहीतः कन्धरायां शि-
 शुना दृढमुष्टिना ॥ दुर्भङ्गमुष्टिना राजन्नमून्सर्वस्वजिहत् ॥ ९८ ॥ तं तु पञ्चत्वमापन्नं व्यातास्यं बालघातितम् ॥ कथंचिन्मोचितं दृष्ट्वा नृपतिर्दु-
 खितोऽभवत् ॥ ९९ ॥ धात्री तस्य जगृहे तां तदाश्रुपरमो नृपः ॥ तस्यौ शोकाग्निर्दो राजन् शोचंस्तं चटकं तदा ॥ १०० ॥ पूजनीयापि तत्काले
 गृहीत्वा तु फलद्वयम् ॥ ब्रह्मदत्तस्य भवनमाजगाम वनेचरी ॥ १ ॥ अथापश्यत्तमागम्य गृहे तस्मिन्नप्राधिप ॥ पञ्चभूतपरित्यक्तं शोच्यं तं
 स्वतनूद्वयम् ॥ २ ॥ सुमोह दृष्ट्वा तं पुत्रं पुनः संज्ञामथालभत् ॥ लब्धसंज्ञा च सा राजन्विललाप तपस्विनी ॥ ३ ॥
 दादाकृष्य धात्री तं प्रक्रीडयामास ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

वाशनीं कूजनीम् ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ पातव्यो रक्षणियः ॥ ११ ॥ १२ ॥ मत्तः प्रमत्त उन्मत्तः शान्तः कुडोः कुमुक्षितः ॥ त्वरमाणश्च भीतश्च
 लुब्धः कामी च ते द्योति । एतेषां दशानां धर्मो निर्विवेकित्वं गता प्राप्ता दशधर्मगता ॥ १३ ॥ १४ ॥ ते त्वया ॥ १५ ॥ अजर्यम् अविनाशि ॥ १६ ॥ १७ ॥ अचक्षुषं
 ॥ पूजनयिवाच ॥ न तु त्वमागतां पुत्र वाङ्मन्तीं परिसर्पसि ॥ कुर्वन्श्चातुसहस्राणि अव्यक्तकलया गिरा ॥ १८ ॥ व्यादितास्यः शुधार्त्तश्च पीतेना-
 स्येन पुत्रक ॥ शोणेन तालुना पुत्र कथमव न सर्पसि ॥ १९ ॥ पक्षाभ्यां त्वां परिप्लव्य ननु वाशांमि चाप्यहम् ॥ चीचीकूचीति वाङ्मन्तं त्वामद्य न
 शृणोमि किम् ॥ २० ॥ मनोरथो यस्तु मम पश्येयं पुत्रकं कदा ॥ व्यात्तास्यं वारि याचन्तं स्फुरत्पक्षं ममाग्रतः ॥ २१ ॥ स मे मनोरथो भग्नस्त्वयि पञ्च-
 त्वमागते ॥ विलप्यैवं बहुविधं राजानमथ साब्रवीत् ॥ २२ ॥ ननु मूर्खान्भिषिक्तस्त्वं धर्मं वेत्सि सनातनम् ॥ अथ कस्मात्सम सुतं यात्र्या घातितवानसि ॥ २३ ॥
 तव पुत्रेण चाकृष्य क्षत्रियाधमं शंस मे ॥ न च नूनं श्रुता तेऽभूदियमाङ्गिरसी श्रुतिः ॥ २४ ॥ शरणागतः शुधार्त्तश्च शत्रुभिश्चाप्युपद्रुतः ॥ चिरो-
 पितश्च स्वगृहे पातव्यः सर्वदा भवेत् ॥ २५ ॥ अपालयन्नरो याति कुम्भीपाकमसंशयम् ॥ कथमस्य हविर्देवा गृह्णन्ति पितरः स्वधाम् ॥ २६ ॥ एव-
 मुक्त्वा महाराज दशधर्मगता सती ॥ शोकात्तां तस्य बालस्य चक्षुषीं निर्विभेद सा ॥ २७ ॥ काराभ्यां राजपुत्रस्य ततस्तच्चक्षुरस्फुटत् ॥ कृत्वा चान्यं
 नृपसुतमुत्पपात ततोन्मरम् ॥ २८ ॥ अथ राजा सुतं दृष्ट्वा पूजनीयमुवाच ह ॥ विशोका भव कल्याणि कुत ते भीरु शोभनम् ॥ २९ ॥ गतशोका
 निवर्त्तस्व अजर्यं सख्यमस्तु ते ॥ पुरेव वस भद्रं ते निवर्त्तस्व समस्व च ॥ ३० ॥ पुत्रपीडोद्भवश्चापि न कोपः परमस्त्वयि ॥ ममास्ति सखि भद्रं ते
 कर्तव्यं च कृतं त्वया ॥ ३१ ॥ पूजनीयोवाच ॥ आत्मौपम्येन जानामि पुत्रस्त्रेहं तवाप्यहम् ॥ नचाहं यस्तुमिच्छामि तव पुत्रमचक्षुषम् ॥ कृत्वा वै
 राजशार्दूल त्वद्रहे कृतकिल्बिषा ॥ ३२ ॥ गाथाश्चाप्युद्गतागीता इमाः शृणु मथैरिताः ॥ कुमित्रं च कुदेशं च कुराजानं कुसौहृदम् ॥ कुपुत्रं च
 कुभार्यां च दूरतः परिवर्जयेत् ॥ ३३ ॥ कुमित्रे सौहृदं नास्ति कुभार्यायां कुतो रतिः ॥ कुतः पिण्डः कुपुत्रे वै नास्ति सत्यं कुराजनि ॥ ३४ ॥
 कुसौहृदे क्व विश्वासः कुदेशे न तु जीव्यते ॥ कुराजनि भयं नित्यं कुपुत्रे सर्वतोऽसुखम् ॥ ३५ ॥ अपकारिणि विम्रम्भं यः करोति नराधमः ॥ अनाथो
 दुर्बलो यद्भन्न चिरं स तु जीवति ॥ ३६ ॥ न विश्वसेद्विश्वस्ते विश्वस्ते नातिविश्वसेत् ॥ विश्वासाद्रयमुत्पन्नं मूलात्पि निवृत्तन्ति ॥ ३७ ॥ राजसेविषु
 विश्वासं गर्भसंकरितेषु च ॥ यः करोति नरो मूढो न चिरं स तु जीवति ॥ ३८ ॥

कृत्वा यतुं न इच्छामि ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ विम्रमं विद्यामम् ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ गर्भसंकरितेषु मंकीर्णजानिषु ॥ ४४ ॥

अपीति । प्रावारः पिपीलः मुंगाला इति महाराष्ट्राः । स हि पूर्वमपक्ष एव पक्षोत्थायः पतन् पक्षिमिर्यत इति प्रसिद्धम् । अन्ये तु प्रावारः पाश्चात्येषु पामर इति प्रसिद्धः । स किल कुडचवृक्षादिगह्वरे प्राप्य उत्सवते स च पक्षोत्थाने सहसा उच्चैरुत्थत्य स्रूयै पतितः पक्षिभिः स्वाद्यते तद्वदिति व्याचख्युः ॥ २५ ॥ २६ ॥ आर्द्रः श्लिथः ॥ २७ ॥

अप्युन्नतिं प्राप्य नृपात्प्रावारः कीटकौ यथा ॥ स विनश्यत्यसंदेहमाहवमुशना नृप ॥ २६ ॥ अपि मार्दवभावेन गात्रं संलीय बुद्धिमान् ॥ अरिं नाशयते नित्यं यथा वल्लिर्महाद्रुमम् ॥ २६ ॥ मृदुराद्रः कुशो भूत्वा शूनैः संलीयते रिपुः ॥ बल्मीक इव वृक्षस्य पश्चान्मूलानि कुन्तति ॥ २७ ॥ अद्रोहसमयं कृत्वा मुनीनामग्रतो हरिः ॥ जवान नमुचिं पश्चादपां फेनेन पार्थिव ॥ २८ ॥ सुतं मत्तं प्रमत्तं वा घातयन्ति रिपुं नराः ॥ विषेण वह्निना वापि शस्त्रेणाप्यथ मायया ॥ २९ ॥ नच शेषं प्रकुर्वन्ति पुनर्वैरभयावराः ॥ घातयन्ति समूलं हि श्रुत्वेमासुपमां नृप ॥ ३० ॥ शत्रुशेषमृणाच्छेषं शेषमग्रेभूमिप ॥ पुनर्वर्धते संभूय तस्माच्छेषं न शेषयेत् ॥ ३१ ॥ हसते जल्पते वैरी एकपात्रेभुनक्ति च ॥ एकासनं चारोहति स्मरते तच्च किलिषम् ॥ ३२ ॥ कृत्वा संबन्धकं चापि विश्वसेच्छत्रुणा नहि ॥ पुलोमानं जयानजौ जामाता सन् शतक्रतुः ॥ ३३ ॥ निधाय मनसा वैरं प्रियं वक्तोह्यो नरः ॥ उपसर्पन्न तं प्राज्ञः करङ्ग इव लुब्धकम् ॥ ३४ ॥ नचासन्ने निवस्तव्यं सर्वेरे वर्धिते रिपौ ॥ पातयेत्तं समूलं हि नदीरय इव द्रुमम् ॥ ३५ ॥ अमित्रादुन्नतिं प्राप्य नोन्नतोस्मीति विद्वसेत् ॥ तस्मात् प्राप्योन्नतिं नश्येत्प्रावार इव कीटकः ॥ ३६ ॥ इत्येता ह्युशनोर्गीता गाथा धार्या विपश्चिता ॥ कुर्वता चात्मरक्षां वै नरेण पृथिवीपते ॥ ३७ ॥ मया सकलिवपं तुभ्यं प्रयुक्तमतिदारुणम् ॥ पुत्रमन्धं प्रकुर्वन्त्या तस्मान्नो विश्वसे त्वयि ॥ ३८ ॥ एवमुक्त्वा प्रदुद्राव तदाकाशे पतद्भिनी ॥ इत्येतत्ते मयाख्यातं पुराभूतमिदं नृप ॥ ३९ ॥ ब्रह्मदत्तस्य राजेन्द्र यद्वत् पूजनीयया ॥ श्राद्धं च पृच्छसे यन्मां युधिष्ठिर महामते ॥ ४० ॥ अतस्ते वर्तयिष्येहमितिहासं पुरातनम् ॥ गीतं सनत्कुमारेण मार्कण्डेयाय पृच्छते ॥ ४१ ॥ श्राद्धस्य फलमुद्दिश्य नियतं मुहूर्तस्य च ॥ तन्निबोध महाराज सप्तजातिषु भारत ॥ ४२ ॥ सगालवस्य चरितं कण्डरीकस्य चैव हि ॥ ब्रह्मदत्ततृतीयानां योगिनां ब्रह्मचारिणाम् ॥ ४३ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे हरिवंशपर्वणि चटकाख्यानं नाम विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

हरिरिन्द्रः फेनेन वज्रगर्भेण ॥ २८ ॥ मत्तं मद्यादिना प्रमत्तम् अनवहितम् ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ धार्या हृदयति शेषः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ इति श्रीमहाभारते हरिवंशपर्वणि टीकायां चटकाख्यानं नाम विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

एकीयं तथाप्ये हिंसापिष्टा पितृस्ततः ॥ शुभाच्छुभतरं योनिं शमोतीति निरूप्यते ॥ १ ॥ आद्वे प्रासङ्गिकं परिसमाप्य प्रकृतं आद्वयाहस्यमेवानुसंधेने । आद्वे इति । प्रति-
ष्ठितः श्रुतधनकुलपुत्रपथादिबहुल्येन महत्त्वं प्राप्तः । योगप्राप्त्यो मोक्षः ब्रह्मस्यैक्यं वा ॥ १ ॥ यत्कलं प्राप्तमिति संबन्धः । सप्तजातिषु सप्तजनसु भारद्वाजकौशिकव्याधमुगचकवा-
कहंसश्रोत्रियदायादस्यु भारद्वाजपुत्रत्वे प्रमादादित्यात्तदारभ्य गणना । ततः आद्वत् निर्बन्धे संव्यते बुद्धिः ज्ञानम् ॥ २ ॥ पंडिया गोहिंसया ॥ ३ ॥ ४ ॥ तथा नामानुहयैः कर्मभिः
कविः परलोकमयदर्शी खसुमः खे विपतिं सत्तु शीलमयेति परलोकार्थो ॥ ५ ॥ कौशिकस्य विश्वामित्रस्य सुताः ये पूर्वं विश्वामित्रेण शप्राः अन्तान्याः प्रजा भक्षीष्टेति त एते
मार्कण्डेय उवाच ॥ आद्वे प्रतिष्ठितो लोकः आद्वे योगः प्रवर्तते ॥ हस्तं ते वर्तयिष्यामि आद्वस्य फलमुत्तमम् ॥ १ ॥ ब्रह्मदत्तेन यत्प्राप्तं सप्तज्ञातिषु
भारत ॥ तत् एव हि धर्मस्य बुद्धिर्निर्वर्तते ज्ञाने ॥ २ ॥ पंडियाप्यय धर्मस्य कृते आद्वे पुरानव ॥ यत्प्राप्तं ब्राह्मणैः पूर्वं तन्निबोध महामते ॥ ३ ॥ ततोहं
तात धर्मिष्ठान्कुरुक्षेत्रे पितृव्रतान् ॥ सनत्कुमारनिर्दिष्टानपश्यं सप्त वै द्विजान् ॥ ४ ॥ दिव्येन चक्षुषा तेन यानुवाच पुरा विभुः ॥ वाग्दुष्टः क्रोधनो
हिंस्रः पिशुनः कविरेव च ॥ खसुमः पितृवर्ती च नामभिः कर्मभिरन्तथा ॥ ५ ॥ कौशिकस्य सुतास्तात शिष्या गार्ग्यस्य भारत ॥ पितर्युपरते सर्वे
व्रतवन्तस्तदाभवन् ॥ ६ ॥ विनियोगादुरोस्तस्य गां दोग्ध्रां समकालश्च ॥ समानवत्सां कपिलां सर्वे न्यायागतां तदा ॥ ७ ॥ तेषां पथि क्षुधार्तानां
बाल्यान्मोहाच्च भारत ॥ क्रूरा बुद्धिः समभवत्तां गां वै हिंसितुं तदा ॥ ८ ॥ तान्कविः खसुमश्चैव याचते नेति वै तदा ॥ नचाश्रयन्त ते ताभ्यां तदा
वारयितुं द्विजाः ॥ ९ ॥ पितृवर्ती तु यस्तेषां नित्यं आद्रादिको द्विजः ॥ स सर्वानब्रवीद्भ्रातृकोपाद्रमे समाहितः ॥ १० ॥ यद्यवश्यं प्रहन्तव्या पि-
तृद्विदस्य साध्विमाम् ॥ प्रकुर्वीमहि गां सम्यक्सर्व एव समाहिताः ॥ ११ ॥ एवमेवापि गौर्धर्मं प्राप्स्यते नात्र संशयः ॥ पितृनभ्यर्च्य धर्मेण नाधमोस्मा-
न् भविष्यति ॥ १२ ॥ तथेत्युक्त्वा च ते सर्वे प्रक्षयित्वा च गां ततः ॥ पितृभ्यः कल्पयित्वैनानुपायुञ्जन्त भारत ॥ १३ ॥ उपयुज्य च गां सर्वे गुरोस्तस्य
न्यवेदयन् ॥ शार्दूलेन हता धेनुर्वत्सोयं गृह्यतामिति ॥ १४ ॥ आजयात्स तु तं वत्सं प्रतिजग्राह वै द्विजः ॥ मिथ्योपचर्यते तं तु गुरुमन्यायतो द्वि-
जाः ॥ कालेन समयुज्यन्त सर्वे एवायुषः क्षये ॥ १५ ॥ ते वै क्रूरतया हिंसा अनर्थित्वद्वुरौ तथा ॥ उया हिंसाविहाराश्च सताजायन्त सोदराः ॥ १६ ॥
पञ्चाशत् तेषां मध्ये वाग्दुष्टादयः सप्त येषां सन्ततिरन्ध्राः गुण्डा इत्यादि श्रुतिप्रमिदाः ॥ १६ ॥ उपरते शापं दत्त्वा उदामीने सति व्रतवन्तो गार्ग्यस्य गृहे ब्रह्मचर्यार्थं वामं कृतवन्तः ।
समकालयन् वनमनयन् । समानवत्सां कलिवत्साम् । न्यायागतामिति विशेषणात् चोद्भव्यापहारेऽल्पो दोष इति गम्यते ॥ ७ ॥ ८ ॥ आद्रादिकः नित्यश्राद्धकृत् ॥ १० ॥
प्रकुर्वीमहि हिंसया साधयेमहि । क हिंसायामित्यस्य रूपम् ॥ ११ ॥ १२ ॥ उपायुञ्जन् दोग्धयन् ॥ १३ ॥ उपचर्य वञ्चयित्वा कालेन मृत्युना ॥ १५ ॥ १६ ॥

लुब्धकस्यात्सजा असृज्यतेति संबन्धः ॥ १७ ॥ स्मृतिः पूर्वजातिस्मरणम् । प्रत्यवमर्शः स्वकृतकर्मनुसन्धानम् ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ हिंसायां मृगयायापि ध-
 र्मी बालगर्भिणैश्चुनासक्तदिवर्जनं तत्र रतैः ॥ २२ ॥ अवाप्तुजन् अवशनादिनाऽत्यजन् ॥ २३ ॥ तेन मातापितृपूजनेन त्रासाद् हिंसाधर्मरत्नेन भयानि चोत्पाद्य जातिस्म-
 रत्वं संविशत्वं च कर्मद्वयफलमित्यर्थः ॥ २४ ॥ उन्मुख इति । यः पूर्वं वाग्दुष्टः स नित्यं परनिन्दनोन्मुखत्वादूर्ध्वमुख एव जातः । क्लेशेन आहारं गृह्णीतीत्यर्थः । कोधनस्तु नित्यं
 परद्वेजकत्वात् स्वयमपि नित्यमंत्रस्तोभूत् एवं पिशुनः स्तब्धकर्णो बाधोभूत् । हिंशो विलोचनोभूत् । खसृमो घस्मरः यथेष्टाहारोभूत् । पितृवर्ती तु
 लुब्धकस्यात्मजास्तात बलवन्तो मनस्विनः ॥ पितृनभ्यर्च्य धर्मेण प्रोक्षयित्वा च गां तदा ॥ १७ ॥ स्मृतिः प्रत्यवमर्शश्च तेषां जात्यन्तरेऽभवत् ॥
 जाता व्याधा दृशाणेषु सप्त धर्मविचक्षणाः ॥ १८ ॥ स्वकर्मनिरताः सर्वलोभानृतविवर्जिताः ॥ तावन्मात्रं प्रकुर्वन्ति यावता प्राणधारणम् ॥ १९ ॥
 शेषं ध्यानपराः कालमनुध्यायन्ति कर्म तत् ॥ नामधेयानि चाप्येषामिमान्यासन्नराधिप ॥ २० ॥ निर्वो निर्वृतिः शान्तो निर्मयुः कृतिरेव च ॥
 वैधसो मातृवर्ती च व्याधाः परमधार्मिकाः ॥ २१ ॥ तैरेवमुषितैस्तात हिंसाधर्मतैः सदा ॥ माता च पूजिता वृद्धा पिता च परितोषितः ॥ २२ ॥ यदा
 माता पिता चैव संयुक्तौ कालधर्मणा ॥ तदा धनूंषि ते त्यक्त्वा वने प्राणानवाप्तुजन् ॥ २३ ॥ शुभेन कर्मणा तेन जाता जातिस्मरा मृगाः ॥ त्रासानु-
 त्पाद्य संवित्रा रम्ये कालअरे गिरौ ॥ २४ ॥ उन्मुखो नित्यवित्रस्तः स्तब्धकर्णो विलोचनः ॥ पण्डितो घस्मरो नादी नामतस्तेऽभवन्मृगाः ॥ २५ ॥
 तमेवार्थमनुध्यान्तो जातिस्मरणसंभवम् ॥ आसन्नचराः क्षान्ता निर्द्वन्द्वा निष्परिग्रहाः ॥ २६ ॥ ते सर्वे शुभकर्मणः सधर्माणो वनेचराः ॥ योगधर्म-
 मनुप्राप्ता विहरन्ति स्म तत्र ह ॥ २७ ॥ जहुः प्राणान्मरुं साध्य लब्धाहारास्तपस्विनः ॥ तेषां मरुं साधयतां पदस्थानानि भारत ॥ तथैवाद्यापि
 दृश्यन्ते गिरौ कालअरे नृप ॥ २८ ॥ कर्मणा तेन ते तात शुभेनानुभवर्जिताः ॥ शुभाच्छुभतरां यानि चक्रवाकत्वमागताः ॥ २९ ॥ शुभे देशे शरद्रीपे
 सप्तैवासन् जलैकसः ॥ त्यक्त्वा सहचरीधर्मं मुनयो ब्रह्मचारिणः ॥ ३० ॥ निःस्पृहा निर्ममः क्षान्तो निर्द्वन्द्वा निष्परिग्रहः ॥ निर्वृतिर्निभृतश्चैव शकुना
 नामतः स्मृताः ॥ ३१ ॥ ते तत्र पक्षिणः सर्वे शकुना धर्मचारिणः ॥ निराहारा जहुः प्राणांस्तपोयुक्ताः सरित्ते ॥ ३२ ॥

श्राद्धकर्तृत्वात् नदी नदमुखसोक्तोक्तम् । तद्धि मृगाणाम् अत्यन्तं प्रियम् इत्यन्वर्थनामता तेषां ज्ञेया ॥ २५ ॥ अनुध्यान्तः अनुध्यायन्तः ॥ २६ ॥ सधर्माणः समानाः अ-
 हिंसादयो धर्मा येषां ते ॥ २७ ॥ मरुर्निर्जलो देशः तं साध्य साधयित्वा जलत्यागव्रतेनेत्यर्थः । गिरिशृङ्गाश्रित्येत्यर्थः । मरुर्ना गिरिधन्वोरिति मेदिनी । पदस्थानानि पदाचि-
 ह्नानि सार्द्धः ॥ २८ ॥ २९ ॥ शरद्रीपे जलद्रीपे । शरस्तेजनके बाणे दध्यग्रे ना शरं जले इति मेदिनी । सहचरीधर्मं मैथुनम् ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ पञ्चम इति चतुर्थस्य नाम ॥ ३६ ॥ पञ्चमो वाग्दुष्टादिषु पञ्चसङ्ख्यापूरणः । कविनामा सप्तमे जन्मनि भाविनि पाञ्चिको नाम राजमात्योऽनुत् । षष्ठः स्वप्नः स कण्ठरीकनामा भावी सप्तमः पितृवर्ती स ब्रह्मदत्तो भावी ॥ ३७ ॥ निवृत्त्या निष्णत्या । प्रतिमानात् पूर्वजन्मकर्मस्फुरणात् ॥ ३८ ॥ ब्रह्म वेदः श्रुतं पाठनोर्थतश्चाधित-
म् ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ स्वतन्त्राख्यः सप्तमो हंसः ॥ ४३ ॥ निष्कलेन निःसुखेन ॥ ४४ ॥ इति श्रीमहाभारते हरिवंशे दीकयाम् एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥ ॥ ४५ ॥

अथ ते सोदरा जाता हंसा मानसचारिणः ॥ जातिस्मराः सुसंयुक्ताः सतैव ब्रह्मचारिणः ॥ ३३ ॥ विप्रयोनौ यतो मोहान्मिथ्योपचरितो गुरुः ॥ ति-
र्थयोनौ ततो जाताः संसारे परिवभ्रसुः ॥ ३४ ॥ यतश्च पितृवाक्यार्थः कृतः स्वार्थे व्यवस्थितैः ॥ ततो ज्ञानं च जार्तिं च तेहि प्राप्नुयुर्नोत्तराम्
॥ ३५ ॥ सुमनाः शुचिवाक् शुद्धः पञ्चमिच्छद्रदर्शनः ॥ सुनेत्रश्च स्वतन्त्रश्च शकुना नामतः स्मृताः ॥ ३६ ॥ पञ्चमः पाञ्चिकस्तत्र सप्तजातिष्वजायत ॥
षष्ठस्तु कण्ठरीकाभूद्ब्रह्मदत्तस्तु सप्तमः ॥ ३७ ॥ तेषां तु तपसा तेन सप्तजातिकृतेन वै ॥ योगस्य चापि निवृत्त्या प्रतिभानाच्च शोभनात् ॥ ३८ ॥ पू-
र्वजातिषु यद्ब्रह्म श्रुतं गुरुकुलेषु वै ॥ तथैवावस्थिता बुद्धिः संसारेष्वपि वर्त्तताम् ॥ ३९ ॥ ते ब्रह्मचारिणः सर्वे विहङ्गा ब्रह्मवादिनः ॥ योगधर्ममनु-
ध्यान्तो विहरन्ति स्म तत्र ह ॥ ४० ॥ तेषां तत्र विहङ्गानां चरतां सहचारिणाम् ॥ नीपानामीश्वरो राजा विभ्राजः योगवान्वयः ॥ ४१ ॥ विभ्राज-
मानो वपुषा प्रभावेन समन्वितः ॥ श्रीमानन्तःपुरवृत्तो वनं तत्राविवेश ह ॥ ४२ ॥ स्वतन्त्रश्च विहङ्गसौ स्पृहयामास तं नृपम् ॥ दृष्ट्वा यान्तं श्रि-
योपेतं भवेयमहमीदृशः ॥ ४३ ॥ यद्यस्ति सुकृतं किञ्चित्तपो वा नियमोपि वा ॥ खिन्नोऽस्मि दुःपवासेन तपसा निष्कलेन च ॥ ४४ ॥ इति श्रीमहा-
भारते खिलेषु हरिवंशे हरिवंशपर्वणि एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥ मार्कण्डेय उवाच ॥ ततस्तं चक्रवाकौ द्रवूचतुः सहचारिणौ ॥ आवां ते सचिवौ
स्यावस्तव प्रियहितैषिणौ ॥ १ ॥ तथेत्युक्त्वा च तस्यासीत्तदा योगात्मिका मतिः ॥ एवं ते समयं चक्रुः शुचिवाक्स्तमुवाच ह ॥ २ ॥ यस्मात्कामप्र-
धानस्तत्त्वं योगधर्ममपास्य वै ॥ एवं वरं प्रार्थयसे तस्माद्वाक्यं निबोध मे ॥ ३ ॥ राजा त्वं भविता तात काम्पिल्ये नात्र संशयः ॥ भविष्यतः सखा-
यौ च द्वाविमौ सचिवौ तव ॥ ४ ॥ ज्ञात्वा चाऽनभिभाष्यास्तांश्चत्वारश्चक्रुरण्डजाः ॥ तांस्त्रीनभिषत्तो रान्यं व्यभिचारप्रथर्षिताम् ॥ ५ ॥ ज्ञाताः
खगास्त्रयस्ते तु योगभ्रष्टा विचेतसः ॥ तानयाचन्त चतुरस्त्रयस्ते सहचारिणः ॥ ६ ॥

द्वाविंशे पूर्वजैः शता अण्डजैरण्डजास्त्रयः ॥ पुनस्तेषु प्रसादश्च प्रमत्तैः कृत इत्यने ॥ १ ॥ ततस्तम् ॥ १ ॥ शुचिवाक् द्वितीयो हंसः ॥ २ ॥ वाक्यं आपहृतम् ॥ ३ ॥ शापमेवाह ।
राजेति ॥ ४ ॥ ते चत्वारस्तांस्त्रीन् शन्वाऽनभिभाष्यान् भाषणतर्हान् चक्रुः । शापे हेतुः व्यभिचारप्रथर्षितानि । व्यभिचारे योगधर्मभ्रंशः ॥ ५ ॥ चतुरः चतुःसङ्ख्याकान् ॥ ६ ॥

सर्वेषां वचनात् वचनं प्राप्य वचोऽब्रवीत् अडमावः सन्धिर्वाऽर्षः ॥ ७॥ ८ ॥ अस्य अनेन कृतेन उपदेशेनेति शेषः ॥ ९ ॥ उपदेशमेवाह । गामिति । प्रोक्षयित्वा प्रोक्षणादिभिः संस्कारैः संस्कृत्य धर्मेण पितृयज्ञविधिना अस्माकम् अस्माभिरस्तां पितृभ्य उपकल्प्य ज्ञानयोगः प्राप्त इति शेषः । तस्य विशेषणं योगसाधनम् सप्त व्याधा दशाण्यङ्गि-
ति श्लोकद्वयरूपम् पुरुषान्तरव्यवधानेन उच्चरितं श्रुत्वा ॥ १ ॥ इति श्रीहरिवंशे दीकायां द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २ ॥ त्रयोविंशे चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ कापि-
तेषां प्रसादं ते चकुरथैतान्सुमनाऽब्रवीत् ॥ सर्वेषामेव वचनान्प्रसादानुगतं वचः ॥ ७ ॥ अन्तवान् भविता शापो युष्माकं नात्र संशयः ॥ इत् श्रुत्वा-
श्च मानुष्यं प्राप्य योगमवाप्स्यथ ॥ ८ ॥ सर्वसत्त्वरुतज्ञश्च स्यतन्त्रोऽयं भविष्यति ॥ पितृप्रसादो ह्यस्माभिरस्य प्राप्तः कृतेन वै ॥ ९ ॥ गां प्रोक्षयित्वा
धर्मेण पितृभ्य उपकल्पयताम् ॥ अस्माकं ज्ञानसंयोगः सर्वेषां योगसाधनः ॥ १० ॥ इमं च वाक्यसंदर्भं श्लोकमेकमुदाहृतम् ॥ पुरुषान्तरितं श्रुत्वा
ततो योगमवाप्स्यथ ॥ ११ ॥ इति श्रीमहाभारते विलेपु हरिवंशे हरिवंशपर्वणि पितृवाक्ये द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥ मार्कण्डेय उवाच ॥ ते
योगधर्मनिरताः सप्त मानसचारिणः ॥ पद्मगर्भोरविन्दक्षः क्षीरगर्भः सुलोचनः ॥ १ ॥ उरुविन्दुः सुविन्दुश्च ह्रैमगर्भस्तु सप्तमः ॥ वायम्बुभ-
क्षः सततं शरीराण्युपशोषयन् ॥ २ ॥ राजा विश्राजमानस्तु वपुषा तद्वनं तदा ॥ चचारान्तःपुरवृत्तो नन्दनं मधवानिव ॥ ३ ॥ स तानपश्यत्स्वचरान्
योगधर्मात्मकान् ॥ निर्वेदाच्च तमेवार्थमनुव्यापयन् पुरं ययौ ॥ ४ ॥ अणुहो नाम तस्यासीत्युन्नः परमधार्मिकः ॥ अणुधर्मरतिर्नित्यमणुं सोऽध्यगमन्प-
दम् ॥ ५ ॥ प्रादात्कन्यां शुक्रस्तस्मै कृत्वा शूजितलक्षणाम् ॥ सत्यशीलुगुणोपेतां योगधर्मरतां सदा ॥ ६ ॥ सा ह्युदिष्टा पुरा भीष्म पितृकन्या मनी-
षिणी ॥ सनत्कुमारेण तदा सन्निधौ मम शोभना ॥ ७ ॥ सत्यधर्मभृतां श्रेष्ठा दुर्विज्ञेया कृतात्मभिः ॥ योगा च योगपत्नी च योगमाता तथैव च
॥ ८ ॥ यथा ते कथितं पूर्वं पितृकल्पेषु वै मया ॥ विश्राजस्त्वणुहं राज्ये स्थापयित्वा नरेश्वरः ॥ ९ ॥ आमन्त्र्य पौरान् प्रीतात्मा ब्राह्मणान्
स्वस्ति वाच्य च ॥ प्रायात्सरस्तपश्चर्तुं यत्र ते सहचारिणः ॥ १० ॥ स वै तत्र निराहारो वायुभक्षो महातपः ॥ त्यक्त्वा कामांस्तपस्तेपे सरसस्त-
स्य पार्श्वतः ॥ ११ ॥ तस्य संकल्प आसीच्च तेषामेकतरस्य वै ॥ पुत्रत्वं प्राप्य योगेन शुज्येयमिति भासत ॥ १२ ॥

त्ये प्रोच्यते जन्म तेषां कुवलतुष्टये ॥ १ ॥ ते योगेति । ते हंसाः उपशोषयन् शोषितवन्त इत्युत्तरेणान्वयः ॥ १ ॥ अडमावः आर्षः ॥ २ ॥ वपुषेव चचार नतु यनेन ॥ ३ ॥ अपश्यत् एकाग्र्या-
दिना बाह्यलक्षणेन योगधर्मात्मकान् ज्ञातवान् निर्वेदात् पक्षिष्वपि योगोस्ति मानुषेपि मयि नास्तीति धिक् मामित्यत्यन्यौदामिन्यात् ॥ ४ ॥ अणून् सूक्ष्मान् अर्थान् हन्ति प्रभोती-
त्यणुहपदं निर्वर्कि । अणुधर्मेति ॥ ५ ॥ ६ ॥ पितृणां बर्हिषदां कन्या पीवरी नाम्नी ॥ ७ ॥ योगा स्वयं योगवती ॥ ८ ॥ यत्र ते हंसाः ॥ ९ ॥ १ ॥ तस्येति । योगिनः पुत्रो योगवानेव

अविष्यतीति भावः ॥ १२ ॥ तच्च सरो मानसाख्यम् ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ स्वतन्त्रः सप्तमो हंसः यः प्राक् पितृवर्ती युक्तः ॥ १८ ॥ बाभ्रव्यवस्तौ राजामात्यौ
तयोः श्रोत्रिययोः कुले ॥ १९ ॥ पाञ्चिकः सर्वजातिषु पञ्चमः कविः स पाञ्चालोऽभूत् ॥ २० ॥ बहूचः ऋवेदी अध्वयुः यजुर्वेदी
॥ २१ ॥ सर्वसत्त्वर्तज्ञः सर्वपाणिभाषाभिज्ञः ॥ २२ ॥ पूर्वजातौ कृतं श्राद्धं तेन हेतुना कोविदा आसन् ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ लेभे ब्रह्मदत्त इति शेषः ॥ २६ ॥ २७ ॥ शेषः
कृत्वाभिर्मान्धि तपसा महता स समन्वितः ॥ महातपाः स विभ्राजो विराजांशुमानिव ॥ १३ ॥ ततो विभ्राजितं तेन वैभ्राजं नाम तद्वनम् ॥ सरस्वतश्च
कुरुश्रेष्ठ वैभ्राजमिति संज्ञितम् ॥ १४ ॥ यत्र ते शकुना राजन् चत्सरो योगधर्मिणः ॥ योगभ्रष्टास्त्रयश्चैव देहन्यासकृतोऽभवन् ॥ १५ ॥ काम्पिल्यदे
नगरे ते तु ब्रह्मदत्तपुरोगमाः ॥ जाताः सप्त महात्मानः सर्वे विगतकल्मषाः ॥ १६ ॥ ज्ञानध्यानतपःपूजाविदेदाङ्गपारगाः ॥ स्मृतिभन्त्रोत्र चत्वारस्त्रि-
यस्तु परिमोहिताः ॥ १७ ॥ स्वतन्त्रस्त्वणुहाब्जज्ञे ब्रह्मदत्तो महायज्ञाः ॥ यथा ह्यासीत्पक्षिभावे सङ्कल्पः पूर्वचिन्तितः ॥ ज्ञानध्यानतपःपूतो वेदवेदा-
ङ्गपारगः ॥ १८ ॥ छिद्रदृशीं सुनेत्रश्च तथा बाभ्रव्यवन्त्ययोः ॥ जातौ श्रोत्रियदायादौ वेदवेदाङ्गपारगौ ॥ १९ ॥ सहायौ ब्रह्मदत्तस्य पूर्वजातिसहाधि-
तौ ॥ पाञ्चालः पाञ्चिकश्चैव कण्डरिकस्तथापरः ॥ २० ॥ पाञ्चालो बहुचरन्त्वासीदाचार्यत्वं चकार ह ॥ द्विवेदः कण्डरिकस्तु छन्दोगोऽध्वयुरेव च
॥ २१ ॥ सर्वसत्त्वरुतज्ञस्तु राजासीदणुहात्मजः ॥ पाञ्चालकण्डरिककाभ्यां तस्य सख्यमभूत्तदा ॥ २२ ॥ ते ग्रास्यधर्माभिः कालस्य वशवर्तिनः ॥
पूर्वजातिकृतेनासन् धर्मकामार्थकोविदाः ॥ २३ ॥ अणुहस्तु नृपश्रेष्ठो ब्रह्मदत्तमकल्मषम् ॥ राज्येभिषिच्य योगात्मा परां गतिमवाप्तवान् ॥ २४ ॥
ब्रह्मदत्तस्य भार्या तु देवलस्यात्मजाऽभवत् ॥ असितस्य हि दुर्धर्पा सन्नतिर्नाम नामतः ॥ २५ ॥ तामेकभावसंपन्नां लेभे कन्यामनुत्तमाम् ॥ सन्न-
तिं सन्नतिमतीं देवलाद्योगधर्मिणीम् ॥ २६ ॥ पञ्चमः पाञ्चिकस्तत्र सप्तजातिषु भारत ॥ षष्ठस्तु कण्डरिकोभूद्रह्मदत्तस्तु सप्तमः ॥ २७ ॥ शेषा
विहंगमा ये वै काम्पिल्ये सहचारिणः ॥ ते जाताः श्रोत्रियकुले सुदरिद्रे सहोदराः ॥ २८ ॥ धृतिमान्मुसुना विद्वान् तत्त्वदर्शी च नामतः ॥ वेदाध्य-
यनसंपन्नाश्चत्वारश्छिद्रदृशीनः ॥ २९ ॥ तेषां संवित्तथोत्पन्ना पूर्वजातिकृता तदा ॥ ते योगनिरताः सिद्धाः प्रस्थिताः सर्वे एव हि ॥ ३० ॥ आत्म-
न्यः पितरं तात पिता तानब्रवीत्तदा ॥ अधर्म एव शुष्माकं यन्मां त्यक्त्वा गमिष्यथ ॥ ३१ ॥

इति । आढ्यकुले जन्म ब्रह्मकोपजम् दरिद्रकुले जन्म तु पृण्यप्राप्यमिति भावः ॥ २८ ॥ छिद्रदर्शिनः छिद्रं महापथं प्रतिगन्तुं न वकशस्तददर्शिनः । स्वसहचारिणां वा भोगास-
क्तिरूपं दूषणं पश्यन्तः । छिद्रं दूषणरन्ध्रयोरिति मेदिनी ॥ २९ ॥ संवित्तथोत्पन्नैकमत्यम् ॥ ३० ॥ ३१ ॥

पुत्रार्थान्वशसन्तानगयाश्राद्धादीन् ॥ ३२ ॥ वर्तयिष्यसि जीविष्यसि । अस्माभिरुद्धृतस्य तव सन्तानाद्यपेक्षा नास्तीति भावः ॥ ३३ ॥ इमं सप्त व्याधा इत्यादि वक्ष्यमाणं श्लोकद्वय-
 म् ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ परं निवृत्तिं मोक्षम् ॥ ३६ ॥ इति हरिवंशे दीक्षायां त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥ ॥ ३८ ॥ चतुर्विंशे विभाजः प्राकृजन्मवासनावशात् ॥ ब्रह्मद-
 नसुतो जातो विष्वक्सेन इतीर्यते ॥ १ ॥ ब्रह्मेति । यस्तेषां हंसानामन्यतमस्य पुत्रो भूत्वा योगेन युज्येयमित्यकामयत स वैभ्राजो नाम राजा तेषां सप्तमस्य ब्रह्मदत्तस्य तवयोऽजायेत्य-
 दारिद्र्यमनपाकृत्य पुत्रार्थाश्चैव पुष्कलान् ॥ शुश्रूषामप्रभुष्यैव कथं वै गन्तुमर्हथ ॥ ३२ ॥ ते तमुद्धृजः सर्वे पितरं पुनरेव च ॥ करिष्यामो वि-
 धानं ते येन त्वं वर्तयिष्यसि ॥ ३३ ॥ इमं श्लोकं महार्थं त्वं राजानं सहसन्निषम् ॥ श्रावयेथाः समागम्य ब्रह्मदत्तमकल्मषम् ॥ ३४ ॥ प्रीतात्मा दा-
 स्यति स ते ग्रामान् भोगांश्च पुष्कलान् ॥ यथेप्सितांश्च सर्वार्थान् गच्छ तात यथेप्सितम् ॥ ३५ ॥ एतावदुक्त्वा ते सर्वे पूजयित्वा च तं गुरुम् ॥ यो-
 गधर्ममनुप्राप्य परं निवृत्तिमायुः ॥ ३६ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेशु हरिवंशे हरिवंशपर्वणि त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥ मार्कण्डेय उवाच ॥ ब्रह्म-
 दत्तस्य तनयः स वैभ्राजस्त्वजायत ॥ योगात्मा तपसा युक्तो विष्वक्सेन इति श्रुतः ॥ १ ॥ कदाचिद्ब्रह्मदत्तस्तु भार्यया सहितो वने ॥ विजहार प्रह-
 षात्मा यथा शच्या शचीपतिः ॥ २ ॥ ततः पिपीलिकरुतं स शुश्राव नराधिपः ॥ कामिनीं कामिनस्तस्य याचतः क्रोशतो भृशम् ॥ ३ ॥ श्रुत्वा तु
 याच्यमानां तां कुर्वां सूक्ष्मां पिपीलिकाम् ॥ ब्रह्मदत्तो महाहासमकरमादेव चाहमत ॥ ४ ॥ ततः सा संनतिर्दीना व्रीडितेवाभवत्तदा ॥ निराहारा बहु-
 तियं बभूव वरवर्णिनी ॥ ५ ॥ प्रसाद्यमाना भर्त्रा सा तमुवाच ह्युचिस्मिता ॥ त्वया च हसिता राजन्नाहं जीवितुमुत्सहे ॥ ६ ॥ स तत्कारणमाचख्यौ न
 च सा श्रद्धयाति तत् ॥ उवाच चैनं कुपिता नैष भवोस्ति मानुषे ॥ ७ ॥ को वै पिपीलिकरुतं मानुषो वेत्तुमर्हति ॥ ऋते देवप्रसादाद्वा पूर्वजातिकृतेन
 वा ॥ ८ ॥ तपोबलेन वा राजन्विद्यया वा नराधिप ॥ यद्येष वै प्रभावस्ते सर्वस्तत्स्वरुतज्ञता ॥ ९ ॥ यथाहमेतज्जानिर्थां तथा प्रत्याययस्व माम् ॥ प्रा-
 णान्वापि परित्यक्ष्ये राजन्सत्येन ते शोषे ॥ १० ॥ तत्तस्या वचनं श्रुत्वा महिष्याः परुषाक्षरम् ॥ स राजा परमापन्नो देवश्रेष्ठमगात्ततः ॥ ११ ॥ शरण्यं
 सर्वभूतेशं भक्त्या नारायणं हरिम् ॥ समाहितो निराहारः षड्वरात्रेण महायज्ञाः ॥ १२ ॥ ददर्श दर्शने राजा देवं नारायणं प्रभुम् ॥ उवाच चैनं भग-
 वान् सर्वभूतानुकम्पकः ॥ १३ ॥ ब्रह्मदत्त प्रभाने त्वं कल्याणं समवाप्स्यसि ॥ इत्युक्त्वा भगवान्देवस्तत्रैवान्तरधीयत ॥ १४ ॥
 न्वयः ॥ १ ॥ एतदेव व्याकरोति । कदाचिदित्यादिना ॥ २ ॥ पिपीलिकस्य रुतं शब्दम् ॥ ३ ॥ ४ ॥ व्रीडितेव नतु व्रीडिता स्वयं योगाचार्यभुतात्वात् । बहुविधं बहुकालमि-
 ति शेषः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ विद्यया योगबलेन ॥ ९ ॥ मां प्रत्याययस्व मम प्रतिनिमुत्सादय ॥ १० ॥ परम् अत्यन्तम् आपन्नः आपद्ग्रस्तोऽभूत् ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

॥ १५ ॥ अन्तरवत्सरम् ॥ १६ ॥ सरःक्षतः सरसि क्षातः ॥ १७ ॥ वाञ्छयः पाञ्चालः ॥ १८ ॥ इदमन्तरमित्येव अयमवसर इति मत्वा ॥ १९ ॥ २० ॥ ते इति । तेषां मध्यगिजिताः कुलीनाश्चत्वारो वयमिति शेषः । यूयं त्रय इति शेषः । अवसीदथ योगाद्भक्षतया विराणाः स्था ॥ २१ ॥ २२ ॥ क्षत्तरश्मिप्रतोदौ तावित्यत्र समुद्राधिगम्येण समुद्रायो विशेष्यते तर्कं पिबन्तावित्यत्र पिबदपिबदसमुद्राये पिबन्ताविति वत् । छत्रिणो गच्छन्तीत्यत्र लब्धञ्जितमुद्राये वा लिङ्गसमवायाच्छत्रिण इति विशेषणं तद्वत् एवं पतितव्यज्जावित्यपि ॥ २३ ॥ प्रत्या-

चतुर्णां तु पिता योसौ ब्राह्मणानां महात्मनाम् ॥ शोकं सोधीत्य पुत्रेभ्यः कृतकृत्य इवाभवत् ॥ १५ ॥ स राजानमथान्विच्छन्सहमन्त्रिणमच्युतम् ॥ न दृष्टान्तरं किञ्चित् शोकं श्रावयितुं तदा ॥ १६ ॥ अथ राजा सरःक्षतो लब्ध्या नारायणाद्वरम् ॥ प्रविवेश पुरीं प्रीतो रथमारुह्य काञ्चनम् ॥ १७ ॥ तस्य रश्मीन्प्रत्यगृह्णात्कण्डरीको द्विजर्षभः ॥ चामरं व्यजनं चापि वाञ्छयः समवाक्षिपत् ॥ १८ ॥ इदमन्तरमित्येव ततः स ब्राह्मणस्तदा ॥ श्रावयामास राजानं शोकं तं सचिवौ च तौ ॥ १९ ॥ सप्त व्याधा दृष्टाणेषु मृगाः कालञ्जरे गिरौ ॥ चक्रवाकाः शारद्वपि हंसाः सरसि मानसे ॥ २० ॥ तेभिजताः कुरुक्षेत्रे ब्राह्मणा वेदपारगाः ॥ प्रस्थिता दीर्घमन्वानं यूयं किमवसीदथ ॥ २१ ॥ तच्छ्रुत्वा मोहमगमद्ब्रह्मदत्तो नराधिपः ॥ सचिवश्चास्य पाञ्चाल्यः कण्डरीकश्च भारत ॥ २२ ॥ क्षत्तरश्मिप्रतोदौ तौ पतितव्यं जनबुभौ ॥ दृष्ट्वा बभूवुरस्यस्थाः पौराश्च सुहृदस्तथा ॥ २३ ॥ मुहूर्तमेव राजा स सह ताम्भ्यां रथे स्थितः ॥ प्रतिलभ्य ततः सञ्जां प्रत्यागच्छदुरिदमः ॥ २४ ॥ ततस्ते तत्सरः स्मृत्वा योगं तमुपलभ्य च ॥ ब्राह्मणं विपुलैर्यथैर्भोगैश्च समयोजयन् ॥ २५ ॥ अभिविच्य स्वराज्ये तु विष्वक्सेनमरिदमम् ॥ जगाम ब्रह्मदत्ताथ सदरो वनमेव ह ॥ २६ ॥ अथैनं सन्नतिर्धारा देवलस्य सुता तदा ॥ उवाच परमप्रीता योगाद्भगन्तं नृपम् ॥ २७ ॥ जानन्या ते महाराज पिपीलिकरुतज्ञताम् ॥ चादितः क्रोधमुद्दिश्य सक्तः क्रामेषु वै मया ॥ २८ ॥ इतो वयं गमिष्यामो गतिमिष्टामनुत्तमाम् ॥ तव चान्ताहिता योगस्ततः संस्मारितो मया ॥ २९ ॥ स राजा परमप्रीतः पत्न्याः श्रुत्वा वचस्तदा ॥ प्राप्य योगं क्लृदेव गतिं प्राप सुदुर्लभाम् ॥ ३० ॥ कण्डरीकोपि धर्मात्मा साङ्ख्ययोगमनुत्तमम् ॥ प्राप्य योगगतिः सिद्धो विशुद्धस्तेन कर्मणा ॥ ३१ ॥

गच्छत् पुरमिति शेषः ॥ २४ ॥ तं योगं पूर्वजन्माने अत्यस्तम् ॥ २५ ॥ २६ ॥ अथैनमिति या गुरोर्दाम्प्री कौशिकदशार्दैः पितृव्यं प्रयुक्ता सैव साधारण राजानमेत्य योगं स्मारितवती प्रत्युपकारयेति केचित्पौराणिकीं कथामाचक्षते । योगाद्भोक्तोः ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ साङ्ख्यं प्राप्य योगमतिः योगनिष्ठः । पाठान्तरे साङ्ख्यं योगगतिं च प्राप्येत्यन्वयः ॥ ३१ ॥

क्रमं वैदिकप्रसिद्धं प्रणीय विरच्य शिक्षां वर्णानां स्थानकरणप्रयत्नपूर्वकमुच्चारणसंप्रदायम् ॥ ३२ ॥ एतत् श्राद्धमाहात्म्यम् ॥ ३३ ॥ तेषां वाग्दुष्टदीनानाम् ॥ ३४ ॥ परिवर्त-
 ति सर्वभावान् निष्ठति ॥ ३५ ॥ तैव हृदि योगवस्थानेन ॥ ३६ ॥ एवमिति । श्राद्धस्य फलं पितॄणां तृप्तिः । साच सोमाप्यायनद्वारा भवति । तदेतदेवानामन्नं तं देवा अक्षय-
 न्तीति सोमस्य देवान्नत्वश्रवणात् देवभावं गताः पितरः साक्षादेव सोमं पिबन्तीत्यर्थः ॥ ३७ ॥ येतु भूमौ सन्ति तेषां सोमद्वारेव तृण्यन्तीत्याह । सोमो ह्येति । भूमिस्थान्,
 पितॄन् दिव्यौषध्यादिद्वारा सोमस्तर्पयन्तीत्यर्थः । एतेन अन्नौ प्राप्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठत इति स्मृतेः । ब्रह्मण्यौ स्मार्ताभौ औतामौ वा पितॄन्दिश्य यदुतं तदादित्यं गच्छ-
 ति । आदित्यस्य सुषन्नाख्येन रश्मिना सोमस्याप्यायनं भवति । ततः पितॄणां तृप्तिरिति सर्वेषां पूर्वेषां पूर्ववादादित्य एव श्राद्धदेवो मुख्य इत्युक्तम् । पूर्वकृतस्य कथं वै श्राद्धदेवत्व-
 क्रमं प्रणीय पाञ्चाल्यः शिक्षां चोत्पाद्य केवलाम् ॥ योगचार्यगतिं प्राप यज्ञश्चायं महातपाः ॥ ३२ ॥ एवमेतत्पुरावृत्तं मम प्रत्यक्षमच्युत ॥ त-
 द्धारयस्व गाङ्गेय श्रेयसा योक्ष्यसे ततः ॥ ३३ ॥ ये चान्ये धारायिष्यन्ति तेषां चरितसुत्तमम् ॥ तिर्यगेनिषु ते जातु न गमिष्यन्ति कर्हिचित् ॥ ३४ ॥
 श्रुत्वा चेदमुपाख्यानं महार्थं महतां गतिम् ॥ योगधर्मो हृदि सदा परिवर्तति भारत ॥ ३५ ॥ स तैवानुबन्धेन कदाचिह्नभते ज्ञमम् ॥ ततो
 योगगतिं याति शुद्धां तां भुवि दुर्लभाम् ॥ ३६ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवमेतत्पुरा गीतं मार्कण्डेयेन धीमता ॥ श्राद्धस्य फलमुद्दिश्य सोमस्या-
 प्यायनाय वै ॥ ३७ ॥ सोमो हि भगवान् देवो लोकस्याप्यायनं परम् ॥ वृष्णिवंशप्रसङ्गेन तस्य वंशं निबोध मे ॥ ३८ ॥ इति श्रीमहाभारते खिले-
 षु हरिवंशे हरिवंशपर्वणि पितृकल्पसमाप्तिर्नाम चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ पिता सोमस्य वै राजन् जज्ञेऽत्रिभगवान् ऋषिः ॥
 ब्रह्मणो मानसात्पूर्वं प्रजासर्गं विधित्सतः ॥ १ ॥ तत्रात्रिः सर्वभूतानां तस्थौ स्वतनयैर्युतः ॥ कर्मणा मनसा वाचा शुभान्येव चचार सः ॥ २ ॥
 अहिंस्रः सर्वभूतेषु धर्मात्मा संशितव्रतः ॥ काष्ठकुड्याशिलाभूत अर्धवाहुर्महद्युतिः ॥ ३ ॥ अनुत्तरं नाम तपो येन तप्तं महत्पुरा ॥ त्रीणि वर्षसह-
 स्राणि दिव्यानीति हि नः श्रुतम् ॥ ४ ॥ तत्रार्ध्वरेतस्तस्य स्थितस्यानिमिषस्य ह ॥ सोमत्वं तनुरापदे महासत्त्वस्य भारत ॥ ५ ॥
 मादित्यस्य विवस्वत इति प्रश्नस्य निगूढमिति दिक् ॥ ३८ ॥ इति हरिवंशे टीकायां चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥ पञ्चविंशे तथाध्याये सोमस्यात्रेः समुद्भवः ॥ तस्यापत्यसमुत्पत्तिस्त-
 स्मादंशश्च कीर्त्यते ॥ १ ॥ पिता मानसात् संकल्पात् विधित्सतः विधातुमिच्छतः ॥ ३ ॥ तत्र प्रजासर्गं तस्थौ निष्ठावानभूत् । अतएव सोत्रिः भूतानां शुभान्येव स्वतनयैः सह कर्मादिना
 आचचार ॥ २ ॥ काष्ठादिवन्निष्ठः ॥ ३ ॥ अनुत्तरं नाम मौनाख्यं सर्वेन्द्रियनिग्रहरूपम् ॥ ४ ॥ अनिमिषस्य निमिषगहितस्येत्यनेन सूर्यादिब्रह्मज्योतिराशेषु धारणा तस्याः बलसा-
 म्यत्वं सोमवत् शुक्लान्तरूपत्वं कीदृमुद्गम्यायेन ध्येयसारूप्यं प्राप्त इत्यर्थः । महासत्त्वस्येत्यनेन तापकस्य रजसोऽभावात् शान्तप्रकाशतेजोरूपत्वं दर्शितं तन्वाः ॥ ५ ॥

भावितात्मनः शुद्धशान्तप्रकाशशुक्लभास्वरूपेण तेजसा रजितशरीरस्य नेत्राभ्यां नेत्रतः सोमत्वम् । उक्तरूपं तेजः ऊर्ध्वमाचक्रमे । तत्र प्रकारमाह । वारि जलं जूत्या लु-
 स्रवेति ॥ ६ ॥ देव्यो दिग्देवताः न च समशक्नुवन् धारयितुम् ॥ ७ ॥ ताभ्यः सकाशात् सर्वभावनः औषध्यादिद्वारेण सर्वेषामप्यायनकरः ॥ ८ ॥ ताभिः ताभ्यः सहैव युगदेवा ॥ ९ ॥ एतितं
 लतारूपेण स्थितम् आलोक्य ॥ १० ॥ रथस्वरूपमाह । सहीति । वेदत्रयः वेदैर्दक्षिणैरपि निर्मितः । धर्मो विषदादिः तत्स्वरूपो धर्मात्मा सत्यं ब्रह्म संगच्छते ज्ञानेन आत्ममात्क्रियत इति
 सत्यसंग्रहः वाजिस्थानीया मन्त्राः ॥ ११ ॥ परमात्मनि विष्णुरूपे अतएव यागे सोमं रथेनानीय तस्य आतिथ्याय वैष्णवीर्महिर्निर्वपन्ति याज्ञिकाः ॥ १२ ॥ ऋग्भिर्गित्येनैव तद्वह्ना-
 ऊर्ध्वमाचक्रमे तस्य सोमत्वं भावितात्मनः ॥ नेत्राभ्यां वारि सुम्राव दशधा द्योतयद्दिशः ॥ ६ ॥ तं गर्भं विधिना दृष्ट्वा दृश देव्यो दधुस्तदा ॥ समे-
 त्य धारयामासुर्न च ताः समशक्नुवन् ॥ ७ ॥ स ताभ्यः सहस्रैश्च दिग्भ्यो गर्भः प्रभान्वितः ॥ पपात भासयच्छौकान् शीतांशुः सर्वभावनः ॥ ८ ॥
 यदा न धारणे शक्तास्तस्य भर्गस्य ता दिशः ॥ ततस्ताभिः सहैव श्रु निपपात वसुंधराम् ॥ ९ ॥ एतितं सोममालोक्य ब्रह्मा लोकपितामहः ॥
 रथमारोपयामास लोकानां हितकाम्यया ॥ १० ॥ स हि वेदमयस्तान् धर्मात्मा सत्यसंग्रहः ॥ शुक्तो वाजिसहस्रेण सिन्तेनेति हि नः श्रुतम् ॥ ११ ॥
 तस्मिन्निपतिते देवाः पुत्रेऽत्रैः परमात्मनि ॥ तुष्टुव्रह्मणः पुत्रा मानसाः सप्त ये श्रुताः ॥ १२ ॥ तथैवाङ्गिरसस्तत्र भृगुरेवात्मजैः सह ॥ ऋग्भिर्भू-
 तैर्भिर्वह्नुलैरथर्वाङ्गिरैरपि ॥ १३ ॥ तस्य संस्तूयमानस्य तेजः सोमस्य भास्वतः ॥ आप्यायमानं लोकांश्चान् भासयामास सर्वशः ॥ १४ ॥ स
 तेन रथमुख्येन सागरान्तां वसुंधराम् ॥ त्रिःसप्तकृत्वोऽतियशाश्चकाराभिमप्रदक्षिणम् ॥ १५ ॥ तस्य यत् व्यावितं तेजः पृथिवीमन्वपद्यत ॥ औष-
 ध्यस्ताः समुद्रतास्तेजसा प्रज्वलन्त्युत ॥ १६ ॥ ताभिर्द्वार्यान्निग्रयो लोकाः प्रजाश्चैव चतुर्विधाः ॥ पोष्टा हि भगवान्सोमो जगतो जगतीपते ॥ १७ ॥
 स लब्धतेजा भगवान्संस्तवैस्तैश्च कर्मभिः ॥ तपस्तेपे महाभाग पद्मानां दशतीर्दश ॥ १८ ॥ हिरण्यवर्णा या देव्यो धारयन्त्यात्मना जगत् ॥
 निधिस्तासामभूद्वेवः प्रख्यातः स्वेन कर्मणा ॥ १९ ॥ ततस्तस्मै ददौ राज्यं ब्रह्मा ब्रह्मविदां वरः ॥ वीजौषधीनां विप्राणामपां च जनमेजय ॥ २० ॥
 नि सामान्यपि लक्ष्यन्ते बहूलेर्बहुभिः ॥ १३ ॥ आप्यायमानम् अंशुरंशुष्टे देव मोषाप्यायतामिति मन्त्रेण कृत्विभिः पृष्टाक्रियमाणं तेजो दिवि मण्डलरूपेण स्थित्वा सर्वलोकानवभा-
 सयति ॥ १४ ॥ सः ब्रह्मा तेन सोमवता रथमुख्येना ॥ १५ ॥ तस्य सोमस्य व्यावितं रथघोशेन क्षारितम् ॥ १६ ॥ त्रयो देवपितृभूतलोकाः चत्वारो नरपशुपक्षिसरीसृपाः भूरादयो जरायुजद-
 यश्चेत्यन्ये ॥ १७ ॥ यथा दशवारमावृत्ता नव नवतिरैवं दशगुणिताः दश दशतिः तेन दशतिशब्दः षष्टिमततिवत् शतवाची तेन सहस्रं पद्मानां वत्सरणाभित्यर्थः ॥ १८ ॥ हिरण्यवर्णाः रज-
 तवत् शुक्लः । हिरण्यं स्वर्णरूप्ययोरिति विश्वः तासामपां निधिश्रयः अनएव मणिद्वारा चन्द्रो जलं क्षरति सूर्य इवाग्निम् तेन यथाको भासां निधिरैवं चन्द्रोऽपानिधिः ॥ १९ ॥ २० ॥

राजराज्येन साम्राज्यविधानेन ॥ २१ ॥ इन्द्रोः भार्या इति शेषः ॥ २२ ॥ सोमवतां पितृणां वरः पतिः । सोमः सुधांशुकर्पूरकुम्भेऽपि तु देवते इति विश्वः । सहस्रशतं लक्षं गावो
 दक्षिणा यस्मिन् ॥ २३ ॥ हिरण्यगर्भः अङ्गिराः तस्यारण्यके सूत्रावतारत्वावाप्तात् । हिरण्यगर्भत्वं ब्रह्मा वसिष्ठश्चतुर्मुखो वा ॥ २४ ॥ सदस्यः उपद्रष्टा समदशक्रत्विक्रस्वहृश्यं स-
 मदशं कौर्षातकिनः समामनन्ति स कर्मणामुपद्रष्टा भवतीति गृह्यात् ॥ २५ ॥ सदस्येभ्यः सर्वेभ्यः ॥ २६ ॥ सिनिः सिनीवाली स्वण्डयवर्णि या पूर्वाभावास्या सा सिनीवाली या
 उत्तरा सा कुहूः तस्माहचर्याचतुर्विपुष्टी अपि पूर्वोत्तरपौर्णमास्यौ सिषेविरे नित्यामिति शेषः । अध्विन्यादयस्तु पर्यायेणैव सेवन्त इति भावः ॥ २७ ॥ प्राप्य तामिः सहेति शेषः ।
 अन्यथा तत्कर्तव्येयथार्पणचिः अतएव स्वमूर्त्या सह दशधा दशभिः प्रकरैर्दिशो दश भासयन्नित्युक्तम् ॥ २८ ॥ विवभ्राम ऐश्वर्यमदेन विनयात् चलिता । अन्येन अनीत्या आ-
 सोभिषिक्तो महाराज राजराज्येन राजराट् । लोकांस्त्रीन्भासाभास स्वभासा भास्वतां वरः ॥ २९ ॥ सप्तविंशतिभिन्दोरस्तु दक्षायिष्यो महाव्रताः ॥ ददौ
 प्राचेतसो दक्षो नक्षत्राणीति या विदुः ॥ ३० ॥ स तत्राप्य महद्राज्यं सोमः सोमवतां वरः ॥ समजहे राजसूयं सहस्रशतदक्षिणम् ॥ ३१ ॥ होतास्य भगवान-
 त्रिच्युर्भगवान्भृगुः ॥ हिरण्यगर्भश्चोद्गाता ब्रह्मा ब्रह्मत्वमेयिवान् ॥ ३२ ॥ सदस्यस्तत्र भगवान् हरिर्नारायणः स्वयम् ॥ सनत्कुमारप्रमुखैराद्यैर्ब्रह्मर्षिभि-
 र्वृतः ॥ ३३ ॥ दक्षिणमददात्सोमस्त्रील्लोकांनिति नः श्रुतम् ॥ तेभ्यो ब्रह्मर्षिमुख्येभ्यः सदस्येभ्यश्च भारत ॥ ३४ ॥ तं सिनिश्च कुहूश्चैव द्रुतिः पुष्टिः प्रभा
 वसुः ॥ कीर्तिर्धृतिश्च लक्ष्मीश्च नव देव्यः सिषेविरे ॥ ३५ ॥ प्राप्यावधुथमव्यग्रः सर्वदेवर्षिपूजितः ॥ विरराजाधिराजेन्द्रो दृशवा भासयन् दिशः ॥ ३६ ॥ तस्य
 तत्राप्य दुष्प्राप्यमैश्वर्यं मुनिसत्कृतम् ॥ विवभ्राम मतिस्तात विनयादनयाहता ॥ ३७ ॥ बृहस्पतेः स वै भार्या तारां नाम यज्ञस्विनीम् ॥ जह्वा र तरसा सर्वा-
 नवमत्याङ्गिरः सुतान् ॥ ३८ ॥ स याच्यमानो देवैश्च तथा देवर्षिभिः सहानैव व्यसर्जयत्तारां तस्मा आङ्गिरसे तदा ॥ स संरब्धस्ततस्तस्मिन्देवाचार्यो
 बृहस्पतिः ॥ ३९ ॥ उशनस्तस्य जग्राह पार्ष्णिमाङ्गिरसस्तदा ॥ स हि शिष्यो महातेजः पितुः पूर्वो बृहस्पतेः ॥ ४० ॥ तेन स्नेहेन भगवान् रुद्रस्तस्य बृह-
 स्पतेः ॥ पार्ष्णिग्राहोभवद्देवः प्रगृह्याजगवं धनुः ॥ ४१ ॥ तेन ब्रह्मशिरो नाम परमास्त्रं महात्मना ॥ उद्दिश्य दैत्यानुत्सृष्टं येनैषां नाशितं यज्ञः ॥ ४२ ॥
 हता ताडिता ॥ ४३ ॥ अन्यमेवाह । बृहस्पतेरिति ॥ ४४ ॥ व्यसर्जयत् दत्तवान् । तस्मिन्सोमे बृहस्पतिः संरब्धो युद्धायोद्युक्तोऽभूत् । सार्द्धंशक्रः ॥ ४५ ॥ उशनेति । तस्या-
 कार्यकारित्वादमुत्तवं प्राप्तस्य सोमस्य दैत्यगुरुत्वादुशनाः । शुक्रः पार्ष्णि जग्राह तदाह । तस्मिन्नेव काले आङ्गिरसोङ्गिरसः शिष्यो रुद्रः बृहस्पतेः पार्ष्णिग्राहोभूदिति द्वयोः संबन्धः ।
 तत्र हेतुः । सहीति । स रुद्रो बृहस्पतेः पितुः अङ्गिरसः शिष्यः ॥ ४६ ॥ तेन गुरुपुत्रस्नेहेनेति । आजगवम् अजस्य गोश्च शृङ्गाभ्यां निर्मितम् । अजस्य रुद्रस्य गोः वृषभः नन्दी तेन
 शिवसारूप्यं प्राप्य योगात्कामरूपत्वं च प्राप्य यत्पूर्वं स्वशरीरमुत्सृष्टं तस्य शृङ्गाज्जातम् आजगवमिति वा ॥ ४७ ॥ तेन रुद्रेण एषां दैत्यानाम् ॥ ४८ ॥

तारकामयं तारानिमित्तव्याधानम् ॥३५॥ शिष्टा धर्मपराः देवाः बृहस्पतिपक्षिणाः तुषः दोषकञ्चुकं संजातं येषां ते गुरुद्वारहर्तुः सोमस्य पक्षपातिनस्तुषिता देवाः ॥ ३६ ॥ ददौ प्रत्यर्पयत् ॥ ३७ ॥ अन्तःप्रसवां गर्भवतीम् ॥ ३८ ॥ अयोनौ अस्थाने तदेवाह । इषीकेति । दस्युहन्तमम् अतिशयेन दस्यूनां हन्तारम् ॥ ३९ ॥ अक्षिपत् स्वतेजसा निरश्वकार ॥४०॥४१॥ पप्रच्छ मातरं विना ब्रह्मापि गर्भस्य धातारं न वेदति भावः ॥४२॥४३॥ धाता गर्भस्याधायकः तत एव प्रजायाः पतिः रेतःसिञ्चः पुत्रो नक्षत्रपतेरिति भावः । तथा च तत्र तदुद्धमभवत्प्रख्यातं तारकामयम् । देवानां दानवानां च लोकक्षयकरं महत् ॥३५॥ तत्र शिष्टास्तु ये देवास्तुषिताश्चैव भारत । ब्रह्माणं शरणं जग्मु-
रादिदेवं सनातनम् ॥३६॥ ततो निवार्योशनसं रुद्रं ज्येष्ठं च शंकरम् । ददौ वदिरसे तारां स्वयमेव पितामहः ॥३७॥ तामन्तःप्रसवां दृष्ट्वा तारां ग्राह बृह-
स्पतिः ॥ मदीयायां न ते योनौ गर्भौ धार्यः कथंचन ॥३८॥ अयोनौ तु त्मुजतं सा कुमारं दस्युहन्तमम् ॥ इषीकास्तस्वमासाद्य ज्वलन्तमिव पावकम् ॥३९॥
जातमात्रः स भगवान् देवानामक्षिपद्रुपुः ॥ ततः संशयमापन्ना इमामकथयन्मुराः ॥४०॥ सत्यं ब्रूहि सुतः कस्य सोमस्यय बृहस्पतेः ॥ पृच्छयमाना
यदा देवैर्नाह सा साध्यसाधु वा ॥४१॥ तदा तां शृणुमारब्धः कुमारो दस्युहन्तमः ॥ तं निवार्य ततो ब्रह्मा तारां पप्रच्छ संशयम् ॥४२॥ तदत्र तथ्यं तद्ब्रूहि
तारे कस्य सुतस्त्वयम् ॥ सा प्राञ्जलिश्वाचेदं ब्रह्माणं वरदं प्रभुम् ॥४३॥ सोमस्येति महात्मानं कुमारं दस्युहन्तमम् ॥ ततस्तं मूर्च्छ्युपाद्राय सोमो धाता
प्रजापतिः ॥४४॥ बुध इत्यक्रोश्राम तस्य पुत्रस्य धीमतः ॥ प्रानिष्कूलं च गगने समभ्युत्तिष्ठते बुधः ॥४५॥ उत्पादयामास ततः पुत्रं वैराजपुत्रिकाम-
स्यापत्यं महाराजो वभूवैलः पुरूरवाः ॥४६॥ उर्वर्यां जह्निरे यस्य पुत्राः सप्त महात्मनः ॥ प्रसह्य धर्षितस्तत्र सोमो वै राजयक्ष्मणा ॥४७॥ ततो यक्ष्मा-
भिभूतस्तु सोमः प्रक्षीणमण्डलः ॥ जगाम शरणार्थाय पितरं सोऽत्रिमेव तु ॥४८॥ तस्य तत्तापशमनं चकारात्रिमहातपाः ॥ स राजयक्ष्मणा मुक्तः श्रिया
ज्ज्वाल सर्वतः ॥४९॥ एवं सोमस्य वै जन्म कीर्तितं कीर्तिवर्धनम् ॥ वंशमस्य महाराज कीर्त्यमानं च मे शृणु ॥५०॥ धन्यमारोग्यमाधुष्यं पुण्यं संकल्प-
साधनम् ॥ सोमस्य जन्म श्रुत्वैव पापेभ्यो विप्रमुच्यते ॥५१॥ इति श्रीमहाभारते विलेपु हरिवंशे हरिवंशपर्वणि पञ्चविंशोऽध्यायः ॥२५॥ वैशम्पायन
उवाच ॥ बुधस्य तु महाराज विद्वान् पुत्रः पुरूरवाः ॥ तेजस्वी दानशीलश्च यज्वा विप्रुलदक्षिणः ॥ १ ॥

श्रुतिः । जनयितुः पुत्रो भवति साम्प्रत्ये मोघं वेत्ता कुरुते ननुमेतमिति ॥४४॥ सूर्यो देवैर्दक्षमानिश्वासेणास्मृत एव भवति यदा तदूति तदा उत्पत्तं जनयतीत्याह । प्रतीति ।
॥४५॥ ततः बुधात् वैराजो मनुस्तस्य पुत्रिका इला ॥ ४६ ॥ यस्य पुरूरवसः तत्र औद्धत्ये निमिने मनि ॥४७॥ प्रक्षीणमण्डलः अल्पपरिधिः ॥४८॥४९॥५०॥५१॥ इति
हरिवंशे टीकायां पञ्चविंशोऽध्यायः ॥२५॥ पट्टिंशे वर्णने वंशः पुरूरवस एव च ॥ उर्वर्यामस्य मंशानिश्वासेर्मुनिर्दुर्लभा ॥ १ ॥ बुधस्येति ॥ १ ॥

शत्रुभिर्दुर्जय इति संबन्धः॥२॥ काम्यः कामनीयः ॥ ३ ॥ मानं देवभोग्याहं कथं मानुषं गच्छेयमिति गर्वम् ॥ ४ ॥ तयेति । दशादिसंस्थाष्टकं क्रमात् उत्तरस्थेन चैत्रस्थान-
 दिस्थानाष्टकेनान्वेति ॥ ५ ॥ विशालायां बदर्याम् ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ दिवि स्वर्गे जाताः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ घृतमात्रा घृतस्य लेशः एकं कालं सकृदित्यर्थः ।
 ब्रह्मादी पराक्रान्तः शत्रुभिर्युधि दुर्जयः॥अहर्ता चाग्निहोत्रस्य यज्ञानां च महर्षिपतिः॥२॥ सत्यवादी पुण्यमतिः काम्यः संवृतमथुनः॥ अतीव त्रिषु
 लोकेषु यज्ञसाप्त्रतिमः सदा ॥ ३ ॥ तं ब्रह्मादिनं क्षान्तं धर्मज्ञं सत्यवादिनम् ॥ उर्वशी वरयामास हित्वा मानं यशस्विनी ॥४॥ तथा सहावसद्वाजा
 वर्षाणि दश पञ्च च॥पञ्च षट् सप्त चाष्टौ च दश चाष्टौ च दश चाष्टौ च भारता॥५॥वने चैत्रस्थे रम्ये तथा मन्दकिर्नते॥अलकायां विशालायां नन्दने च वनोत्तमे
 ॥ ६ ॥ उत्तरास्तुकुरुन्प्राप्य मनोरथफलदुमान् ॥ गन्धमादनपादेषु मेरुपृष्ठे तथोत्तरे ॥ ७ ॥ एतेषु वनमुख्येषु सुरैराचरितेषु च ॥ उर्वश्या सहितो
 राजा रमे परमया मुदा ॥८॥ देशे पुण्यतमे चैव महर्षिभिरभिदृष्टे ॥ राज्यं च कारयामास प्रयागे पृथिवीपतिः ॥ ९ ॥ तस्य पुत्रा बभूवुस्ते सप्त दे-
 वसुतोपमाः ॥ दिवि जाता महात्मान आयुर्धर्मानमावसुः॥१०॥विश्वानुश्चैव धर्मात्मा श्रुतायुश्च वनायुश्च श्रुतायुश्चैव शीसुताः
 ॥११॥ जनमेजय उवाच॥ गान्धर्वी चोर्वशी देवी राजानं मानुषं कथम्॥देवानुत्सृज्य संग्रामा तन्नो ब्रूहि बहुश्रुत ॥१२॥ वैश्यम्पायन उवाच ॥ ब्रह्म-
 शापाभिभूता सा मानुषं समपद्यता॥ ऐलं तु सा वरारोहा समयान्समुपस्थिता॥१३॥ आत्मनः शापमोक्षार्थं समयं सा चकार ह ॥ अनग्रदूर्ध्वं चैव
 सकामार्यां च मैथुनम् ॥१४॥ द्वौ मेघौ शयनाभ्याशो सदा बद्धौ च तिष्ठतः॥घृतमात्रा तथाहारः कालमेकं तु पार्थिव ॥१५॥ यद्येष समयो राजन्
 यावत्कालं च ते दृढः॥ तावत्कालं तु वत्स्यामि त्वतः समय एव नः॥१६॥ तस्यास्तं समयं सर्वं स राजा समपालयत्॥ एवं सा वसते तत्र पुरुष-
 सि भामिनी ॥१७॥ वर्षाण्येकोनवष्टिस्तु तत्सत्का शापमोहिता ॥ उर्वश्यां मानुषस्थार्यां गन्धर्वाश्चिन्तयान्विताः ॥१८॥ गन्धर्वा उजुः ॥ चिन्तयन्वं
 महाभगा यथा सा तु वराङ्गना ॥ समागच्छेत्पुनर्देवानुर्वशी स्वर्गभूषणम् ॥१९॥ ततो विश्वावसुर्नाम तत्राह वदतां वरः ॥ मया तु समयस्ताभ्यां
 क्रियमाणः श्रुतः पुरा॥२०॥व्युत्क्रान्तसमयं सा वै राजानं त्यक्ष्यते यथा ॥ तदहं वेदय्य शेषेण यथा भेतस्यत्यसौ नृपः ॥ २१ ॥ ससहायो गमिष्यामि
 युष्माकं कार्यसिद्धये॥ एवमुक्त्वा गतस्तत्र प्रतिष्ठानं महायज्ञाः॥२॥निशायामथ चागम्य मेघमेकं जहार सः॥मातृवद्वर्त्तते सा तु मेघयोश्चारुहासिनी
 ॥२३॥गन्धर्वागमनं श्रुत्वा शापान्तं च यशस्विनी॥राजानमब्रवीत्तत्र पुत्रो मेऽहित्येतेति सा॥२४॥ घृतस्य स्नोकं सकृदह्मश्वाश्रमांति लिङ्गात् ॥ १५ ॥ त्वनः-
 त्वयि॥१६॥१७॥एकोनवष्टिं पूर्वोक्तदशादिसंख्यानां संकलनात् ॥१८॥१९॥२०॥ भेतस्यति समयम् ॥ २१॥२२॥२३॥ अहितयत हतः एव मुक्त इति संबन्धः॥२४ ॥

॥ २५ ॥ २६ ॥ जायया प्रधावितः ॥ २७ ॥ पदं गतिचिह्नम् ॥ २८ ॥ २९ ॥ उरणौ मेषौ गृह्य गृहीत्वा ॥ ३० ॥ ३१ ॥ हैमवत्यां हैमानि सौवर्णानि पद्मादीनि तद्वत्याम् हैमवतीसंज्ञायामिति वा ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ समाविद्याः पुनरुवर्णमशङ्क्या हये जाये मनसा तिष्ठोरे इति सूक्तदिसर्थतः पठति । जाये इति । हये इत्यस्य व्याख्यानं वचसीति । हये तिष्ठतिसंव्यात् जाये इत्यस्याः संबुद्धेः पादादिस्थत्यादौदात्तत्वम् ॥ ३५ ॥ सगर्भाहमिः षण्मासार्द्धवत्कम् ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ समतां सारु- एवमुक्तो विनिश्चिन्त्य नग्नो नैवोदतिष्ठत ॥ नग्नं मां द्रक्ष्यते देवी समयो वितथो भवेत् ॥ २५ ॥ ततो भूयस्तु गन्धर्वा द्वितीयं मेषमादुः ॥ द्वितीये तु हते मेषे ऐलं देव्यब्रवीदितम् ॥ २६ ॥ पुत्रो मेपहतो राजन्ननथाया इव प्रभो ॥ एवमुक्तस्तथायाय नग्नो राजा प्रधावितः ॥ २७ ॥ मेषयोः पदमन्विच्छन् गन्धर्वविद्युदप्यथ ॥ उत्पादिता सुमहती यथा तद्भजनं महत् ॥ २८ ॥ प्रकाशितं वै सहसा ततो नग्नमैक्षत ॥ नग्नं दृष्ट्वा तिरोभूता साप्सरा कामरूपिणी ॥ २९ ॥ उत्सृष्टपुरुषौ दृष्ट्वा राजा गृह्यागतो गृहे ॥ अपश्यद्वर्षशो तत्र विललाप सुदुःखितः ॥ ३० ॥ चचार पृथिवीं सर्वा मार्गमाण इतस्ततः ॥ अथापश्यत्स तां राजा कुरुक्षेत्रे महाबलः ॥ ३१ ॥ प्रक्षतीर्थे पुष्करिण्यां हैमवत्यां समाहूताम् ॥ क्रीडन्तीमभराभिश्च पञ्चभिः सह शोभनाम् ॥ ३२ ॥ तां क्रीडन्तीं ततो दृष्ट्वा विललाप सुदुःखितः ॥ सा चापि तत्र तं दृष्ट्वा राजानमविदूरतः ॥ ३३ ॥ उर्वशी ताः सखीः प्राह स एष पुरुषोत्तमः ॥ यस्मिन्नहमवात्सं वै दर्शयामास तं नृपम् ॥ ३४ ॥ समाविद्यास्तु ताः सर्वाः पुनरेव नराधिप ॥ जायेह तिष्ठ मनसा घोरे वचसि तिष्ठ ह ॥ ३५ ॥ एवमादीनि सूक्तानि परस्परमभाषत ॥ उर्वशी चाब्रवीदेलं सगर्भाहं त्वया प्रभो ॥ ३६ ॥ संवत्सरात्कुमारास्ते भविष्यन्ति न संशयः ॥ निशामेकां च नृपते निवस्यसि मया सह ॥ ३७ ॥ हृष्टो जगाम राजाथ स्वपुरं तु महायज्ञाः ॥ गते संवत्सरे भूय उर्वशी पुनरागमत् ॥ ३८ ॥ उपितश्च तथा सार्द्धं एकरात्रं महायज्ञाः ॥ उर्वक्ष्यथाब्रवीदेलं गन्धर्वा वरदास्तव ॥ ३९ ॥ तां वृणीष्व महाराज ब्रूहि चैनान्स्त्वमेव हि ॥ वृणीष्व समतां राजन् गन्धर्वाणां महात्मनाम् ॥ ४० ॥ तथेष्टुभक्ता वरं वरे गन्धर्वाश्च तथास्त्विति ॥ पूरयित्वाग्निना स्थालीं गन्धर्वाश्च तमब्रुवन् ॥ ४१ ॥ अनेनेद्वा च लोकज्ञः प्राप्स्यसि त्वं नराधिप ॥ तानादाय कुमारांस्तु नगरायोपचक्रमे ॥ ४२ ॥ निक्षिप्याग्निमरण्ये तु सपुत्रस्तु गृहं ययौ ॥ स त्रेताग्निं तु नापश्यदश्वत्थं तत्र दृष्टवान् ॥ ४३ ॥ शमीजातं तु तं दृष्ट्वा अश्वत्थं विस्मरन्तद् ॥ गन्धर्वैरभ्यस्तदांशसदग्निनांशं ततस्तु सः ॥ ४४ ॥ प्यं सालोक्यं वा ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ निक्षिप्येत्यनेन पुत्रान् अग्निं च सह पुरं न प्रवेशयेदिति दर्शेनम् । सः त्रेताग्निं ग्रामाद्वहिः प्राङ्निहितम् तत्र गत्वा स्वस्थानं नापश्यत् अपितु अश्वत्थं दृष्टवान् । तत्राग्निस्थाने अभ्येत्याग्निसित्यपि पठन्ति ॥ ४३ ॥ तम् अभ्यत्यं शमीजानं शमीगर्भालयं नशाम् अदर्शनम् नाशस्तु सः ॥ ४४ ॥

अरणी मथ्यनेनान्युत्पादनार्थं काष्ठद्वयं ततोऽश्वत्थानद्वयमिति समादिशत् ॥ ४५ ॥ तेषां गन्धर्वाणाम् ॥ ४६ ॥ त्रेना त्रिवैशेष्यम् गुण आर्षः पृषोदरादित्वाद्वा विकारः अग्नि-
 त्रयम् अकल्पयदित्यर्थः ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ इति हरिवंशं टीकायां षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥ ॥ उच्यतेनायस्यैर्विशः समर्पितो प्रयानतः ॥ द्वितीयस्यैष्युत्रस्य सूच्यादित्यागतः
 क्रमात् ॥ १ ॥ ऐलेति ॥ १ ॥ अथ नगजिदिति द्वितीयः पुत्रः ॥ २ ॥ विदुषः पुत्रः सुहोत्रः ॥ ३ ॥ महत्सवः अन्नदानं यत्र तं सत् सर्वमेकमेवम् ॥ ४ ॥ पतिलोभेन पतिगुणहोनेन
 श्रुत्वा तमर्थमखिलमरणीं तु समादिशत् ॥ अश्वत्थादरणीं कृत्वा मयिस्नाग्निं यथाविधि ॥ नथित्वग्निं त्रिधा कृत्वा अयजत्स नराधिपः ॥ ४५ ॥ इह्वा यज्ञेन-
 हुविष्येनस्तेषां सलोकताम् ॥ ४६ ॥ गन्धर्वेभ्यो वरं लब्ध्वा नेताग्निं समकारयत् ॥ एकोऽग्निः पूर्वमेवसिद्धिलेखेतामकाशयत् ॥ ४७ ॥ एवंप्रभावो राजर्षी-
 देलस्तु नरसत्तम ॥ देशे पुण्यतमे चैव महर्षिभिरभिपुते ॥ ४८ ॥ राज्यं स कारयामास प्रयागे धृतिवर्षिपतिः ॥ उत्तरे जाह्नवीतीरे प्रतिष्ठाने महायज्ञाः ॥
 ॥ ४९ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे हरिवंशपर्वणि ऐलोत्पत्तिर्नाम षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥ वैद्यम्यायन उवाच ॥ ऐलपुत्रा बभूवुस्त सर्वे
 देवसुतोपमाः ॥ दिवि जाता महात्मान आयुधीमानमावसुः ॥ १ ॥ विश्वायुश्चैव धर्मात्मा श्रुतायुश्च तथापरः ॥ दृढायुश्च वनायुश्च श्रुतायुश्चैव शी-
 सुताः ॥ अमावसोश्च दयादो भीमो राजाथ नमजित् ॥ २ ॥ श्रीमान् भीमस्य दयादो राजर्षीत्काञ्चनप्रभः ॥ विद्रास्तु काञ्च सस्यापि सुहोत्रोभू-
 न्महाबलः ॥ ३ ॥ सौहोत्रिरभवज्जुः कोशिन्या गर्भसंभवः ॥ आजहे यो महत्सवं सर्वमेधमहामखम् ॥ ४ ॥ पतिलोभेन यं गङ्गा पतित्वेभिससार ह ॥
 नेच्छतः श्रवयामास तस्य गङ्गा च तत्सदः ॥ स तथा श्रुवितं दृष्ट्वा यज्ञघटं समन्ततः ॥ ५ ॥ सौहोत्रिरखीदृङ्गं क्रद्धो भरतसत्तम ॥ ६ ॥ एष ते
 विफलं यत्नं पिवन्नग्भः करोम्यहम् ॥ अस्य गङ्गेबलेपस्य सद्यः फलमवाप्नुहि ॥ ७ ॥ राजर्षिणा ततः पीतां गङ्गां दृष्ट्वा महर्षयः ॥ उपनिन्युर्महा-
 भागां दुहितृत्वेन जाह्नवीम् ॥ ८ ॥ युवनाश्वस्य पुत्री तु कावेरीं जह्नुरावहत् ॥ युवनाश्वस्य शपेन गङ्गाधेन विनिर्ममे ॥ कावेरीं सरितां श्रुतां ज-
 ह्नुर्भार्यामनिन्दिताम् ॥ ९ ॥ जह्नुस्तु दायितं पुत्रं सुनहं नाम धार्मिकम् ॥ कावेरीं जनयामास अजकस्तस्य चात्मजः ॥ १० ॥ अजकस्य तु दया-
 दो बलाकाशो महीपतिः ॥ बभूव मुगयाशीलः कुशस्तस्यात्मजोऽभवत् ॥ ११ ॥ कुशपुत्रा बभूवुर्हि चत्वारो देववर्चसः ॥ कुशिकः कुशनाभश्च
 कुशान्नो मूर्तिमास्तथा ॥ १२ ॥

॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥

गङ्गायाः दुहितृत्वमिवैक्यसंकल्पत्वं जातमित्याशङ्क्याह । युवनाश्वस्येति । केनचिच्चिन्तेन युवनाश्वो गङ्गां मानुषमिवेति शशाप सा च तस्यैव दुहितृत्वं प्राप्यात्मसंकल्पमग-
 मित्यं चकारेति सार्धस्यार्थः । गङ्गा स्वर्धन कावेरीं निर्ममे यथान्तरे गङ्गाया अर्धेन निर्मितां कावेरीं जह्नुर्भार्या विद्यादिति शेषः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥

राजा कुशिकः इन्द्रसमं पुत्रं लभेयमिति तपस्तेषु इत्यन्वयः । शक्रश्च मत्समान्यो भविष्यतीति त्रासादायेत्य तस्य पुत्रो जज्ञिवात् जातः ॥ १३ ॥ एतदेव स्पष्टयति । पूर्ण इति ॥ १४ ॥ स्वम् अंशं तस्य शरीरे रेतोरूपेण अवासयत् स्थापितवान् ततः भार्यायां तव पुत्रत्वेन कल्पयामासेत्यर्थः ॥ १५ ॥ पौरकुत्सी पुरुकुत्सस्य पुत्री भार्या कुशिकस्याभवत् ॥ १६ ॥ १७ ॥ गाधेस्तथैव चेति प्रीतः सन्पुत्रार्थं चरं कल्पयामासेत्यर्थः ॥ १८ ॥ उभयोज्यः भक्षणियः । अयमयमिति चरद्वयस्य पृथक् प्रदर्शनम् ॥ १९ ॥ तस्यां पल्लवैः सह संवृद्धो राजा वनचरैस्तदा कुशिकस्तु तपस्तेषु पुत्रमिन्द्रसमप्रभम् ॥ लभेयमिति तं शक्रास्त्रासादभ्येत्य जज्ञिवात् ॥ १३ ॥ पूर्णे वर्षसहस्रे वै तं तु शक्रो ह्यपश्यत् ॥ अत्युग्रतपसं दृष्ट्वा सहस्राक्षः पुरंदरः ॥ १४ ॥ समर्थः पुत्रजनने स्वमेवांशमवासयत् ॥ पुत्रत्वे कल्पयामास स देवेन्द्रः सुरोत्तमः ॥ १५ ॥ स गाधिरभवद्राजा मघवान्कौशिकः स्वयम् ॥ पौरकुत्स्यभवद्भार्या गाधिस्तस्यामजायत ॥ १६ ॥ गाधेः कन्या महाभागा नाम्ना सत्यवती शुभा ॥ तां गाधिर्भृगुपुत्राय ऋचीकाय ददौ प्रभुः ॥ १७ ॥ तस्याः प्रीतोऽभवद्भर्ता भार्गवो भृगुनन्दनः ॥ पुत्रार्थं कारयामास चरं गाधे-स्तथैव च ॥ १८ ॥ उवाचाहूयतां भर्ता ऋचीको भार्गवस्तदा ॥ उपयोज्यश्चरस्यं त्वया मात्रा त्वयं तव ॥ १९ ॥ तस्यां जनिष्यते पुत्रो दीप्तिमा-न्क्षत्रियर्षभः ॥ अजेयः क्षत्रियैर्लौकिके क्षत्रियर्षभूद्वनः ॥ २० ॥ तवापि पुत्रं कल्याणि धृतिमन्तं तपोनिधिम् ॥ शमात्मकं द्विजश्रेष्ठं चरुपे विधा-स्यति ॥ २१ ॥ एवमुक्त्वा तु तां भार्यासुचीको भृगुनन्दनः ॥ तपस्यभिरतो नित्यमरण्यं प्रविवेश ह ॥ २२ ॥ गाधिः सदारस्तु तदा ऋचीकावा-समभ्यगात् ॥ तीर्थयात्राप्रसङ्गेन सुतां द्रष्टुं जनेश्वरः ॥ २३ ॥ चरुद्वयं गृहीत्वा तदपेः सत्यवती तदा ॥ चरुमादाय यत्नेन सा तु मात्रे न्यवे-दयत् ॥ २४ ॥ माता व्यत्यस्य दैवेन दुहित्रे स्वं चरुं ददौ ॥ तस्याश्चरुमथज्ञानदात्मसंस्थं चकार ह ॥ २५ ॥ अथ सत्यवती गर्भं क्षत्रिया-न्तकरं तदा ॥ धारयामास दीप्तेन वपुषा घोरदर्शनम् ॥ २६ ॥ तासुचीकस्ततो दृष्ट्वा योगेनभ्यनुसृत्य च ॥ तामब्रवीद्विजश्रेष्ठः स्वां भार्यां वरव-र्णिनिम् ॥ २७ ॥ मात्रासि वंचिता भद्रे चरुव्यत्यसहेतुना ॥ जनिष्यति हि पुत्रस्ते दूरकर्मानिदारुणः ॥ २८ ॥ भ्राता जनिष्यते चापि ब्रह्मभूत-स्तपोधनः ॥ विश्वं हि ब्रह्मतपसा मया तस्मिन् समर्पितम् ॥ २९ ॥ एवमुक्ता महाभागा भर्ता सत्यवती तदा ॥ प्रसादयामास पतिं पुत्रो मे नेदृशो भवेत् ॥ ब्राह्मणापसदस्तत्र इत्युक्तो मुनिरब्रवीत् ॥ ३० ॥

तव मातरि ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ व्यत्यस्य विषयानि कृत्वा अज्ञातान् ऋषिणा तुन्दः स्पर्शो भूयादिति मोहात् आत्मसंस्थं चकार स्वयं मुकुवती ॥ २५ ॥ २६ ॥ योगेन ध्यानेन अभ्यनुसृत्य ज्ञात्वा ॥ २७ ॥ २८ ॥ विश्वं ब्रह्म कर्त्तव्यो वेदः ॥ २९ ॥ मे मम ईदृशस्त्वतो ब्राह्मणापसदे ब्राह्मणाधर्मो मा भवेदिति मन्वन्धः ॥ ३० ॥

नैष इति । पितुर्मातुर्वा दोषात्पुत्र उग्रकर्मा भवेत् । इह तु त्वेव प्रसादाच्चरुवत्यामो जातः न तु ममयं संकल्पः तथा क्रूरप्रकारः पुत्रो भवेदित्यर्थः ॥ ३१ ॥ शमात्मकं सुतं सृजेथा इति किं पुनरिति संबन्धः ॥ ३२ ॥ काममिति । आत्मा वै पुत्रनामासीति श्रुतेः पुत्रस्य भर्त्रभिन्नत्वात्तद्भाष्याश्च सपत्नितुल्यत्वेन तस्या एव एवंविधः पुत्रोऽस्तु । यदि एतदन्यथा कर्तुं न शक्यं चेत्स्यामपि तादृशः पुत्रो मा भूदिति भावः ॥ ३३ ॥ तव मम पौत्रे विशेषो नास्ति । तस्यापि परम्परया ममात्मकत्वादिति भावः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ भृगोः भार्गवस्य ऋचीकस्य

नैष संकल्पितः कामो मया भद्रे तथास्त्विति ॥ उग्रकर्मा भवेत्पुत्रः पितुर्मातुश्च कारणात् ॥ पुनः सत्यवती वाक्यमेवमुक्तावब्रवीदिदम् ॥ ३१ ॥ इच्छल्लोकानपि मुने सृजेथाः किं पुनः सुतम् ॥ शमात्मकमृजुं त्वं मे पुत्रं दातुमिहाहसि ॥ ३२ ॥ काममेवंविधः पौत्रो मम स्यात्तव च प्रभो ॥ यदन्यथा न शक्यं वै कर्तुमेतद्भिजोत्तम ॥ ३३ ॥ ततः प्रसादमकरोत्स तस्यास्तपसो बलात् ॥ भद्रे नास्ति विशेषो मे पौत्रे च वरवर्णिनि ॥ त्वया यथोक्तं वचनं तथा भद्रे भविष्यति ॥ ३४ ॥ ततः सत्यवती पुत्रं जनयामास भार्गवम् ॥ तपस्यभिरतं दान्तं जमदग्निं शमात्मकम् ॥ ३५ ॥ भृगोश्चरुविपर्योसे रौद्रवैष्णवयोः पुरा ॥ यजनाद्वैष्णवेऽथांशे जमदग्निरजायत ॥ ३६ ॥ सा हि सत्यवती पुण्या सत्यधर्मपरायणा ॥ कौशिकीति समाख्याता प्रवृत्तये महानदी ॥ ३७ ॥ इक्ष्वाकुवंशप्रभवो रेणुर्नाम नराधिपः ॥ तस्य कन्या महाभागा कामली नाम रेणुका ॥ ३८ ॥ रेणुकायां तु कामल्यां तपो विद्यासमन्वितः ॥ आर्चीको जनयामास जामदग्न्यं सुदारुणम् ॥ ३९ ॥ सर्वविद्यानुजं श्रेष्ठं धनुर्वेदस्य पारगम् ॥ रामं क्षत्रियहन्तारं प्रदीप्तमिव पावकम् ॥ ४० ॥ और्वर्यैवमृचीकस्य सत्यवत्यां महायशाः ॥ जमदग्निरतपोवीर्याज्ज्ञे ब्रह्मविदां वरः ॥ ४१ ॥ मध्यमश्च शुनः शोफः शुनः पुच्छः कनिष्ठकः ॥ विश्वामित्रं तु दायादं गाधिः कुशिकनन्दनः ॥ ४२ ॥ जनयामास पुत्रं तु तपोविद्याशमात्मकम् ॥ ग्राथ्य ब्रह्मर्षिसमतां गेयं सप्तर्षितां गतः ॥ ४३ ॥ विश्वामित्रस्तु धर्मात्मा नाम्ना विश्वरथः स्मृतः ॥ जज्ञे भृगुप्रसादेन कौशिकद्विशर्वधनः ॥ ४४ ॥ विश्वामित्रस्य तु सुता देवरातादयः स्मृताः ॥ प्रख्याता त्रिषु लोकेषु तेषां नामानि मे शृणु ॥ ४५ ॥ देवश्रवाः कतिश्चैव यस्मात्कात्यायनाः स्मृताः ॥ शालावत्यां हिरण्याक्षो रेणोज्ञेयश्च रेणुमान् ॥ ४६ ॥ सां कृतिर्गालवश्चैव मुहलश्चेति विश्रुताः ॥ मधुच्छन्दो जयश्चैव देवलश्च तथाष्टकः ॥ ४७ ॥ कच्छपो हारितश्चैव विश्वामित्रस्य वै सुताः ॥ तेषां ख्यातानि गोत्राणि कौशिकानां महात्मनाम् ॥ ४८ ॥

यजनात् देवताराधनात् वैष्णवः पालनकर्माप्यंशः शमात्मको जमदग्निरजायत ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ आर्चीको जमदग्निः जामदग्न्यं रामं सुदारुणं रुद्रांशत्वात् ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ भृगोः ऋचीकस्य प्रसादेन ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ देवश्रवाः कतिः हिरण्याश्च शालावत्यां रेणुमव्यभृतयो देवलान्ताः रेणुसंज्ञायाम् ॥ ४६ ॥ अष्टकादयश्चैवो हषट्कादयः ॥ ४७ ॥ गोत्राणि पौत्रादयः ॥ ४८ ॥

पाणिनादयो द्वादश ॥ ४१॥ ५० ॥ देवलाः देवलपुत्राः रोगवः रोगाः पौत्रा इत्यर्थः । याज्ञवल्क्यपुत्रः षट् शाखायनीनाः हिरण्यश्वपुत्राः ॥ ५१ ॥ साङ्कृत्याः गालवाथ रोगाः पौत्राः वादरायणिनश्चेत्यत्र वादरायणिर्नश्येति पाठान्तरम् ॥ ५२ ॥ एते साङ्कृत्यादयः कण्वपत्नये प्रवर्ज्ये विवाहो येषां ते कण्वपत्नरविवाहाः पौगवस्म राज्ञः ब्रह्मर्षेः वसिष्ठान्द्रित्य ताभ्यां सह कौशिकस्य सन्ध्यास्तीत्यर्थः ॥ ५३ ॥ भार्गव इति । पूर्वं जमदग्नेः कनिष्ठो भ्राता शुनःशक इति उक्तत्वात् । शुनौ तु आर्जुनस्य जन्मनास्याजीमर्तः श्रुतः क्वचित्ति पाणिनो बभ्रवश्चैव ध्यानजप्यास्तथैव च ॥ पाणिना देवराताश्च शालङ्कायनवाङ्मलाः ॥ ४९ ॥ लोहिता दामदृताश्च तथा कारिषवः स्मृताः ॥ लो-
पानिनाः कौशिका राजन् तथान्ये सैन्धवायनाः ॥ ५० ॥ देवला रोगवश्चैव याज्ञवल्क्यपुत्रपुत्राः ॥ औदुम्बरा ह्यभिज्जातास्तारकायनबुद्धलाः ॥ ५१ ॥ शालावत्या हिरण्याक्षाः साङ्कृत्या गालवास्तथा ॥ वादरायणिनश्चान्ये विश्वामित्रस्य धीमतः ॥ ५२ ॥ ऋष्यन्तरविवाह्याश्च कौशिका बहवः स्मृताः ॥ पौगवस्य महाराज ब्रह्मर्षेः कौशिकस्य च ॥ सन्ध्याप्यस्य वंशोस्मिन् ब्रह्मक्षत्रस्य विश्रुतः ॥ ५३ ॥ विश्वामित्रात्मजानां तु शुनःशफाग्रजः स्मृतः ॥ भार्गवः कौशिकत्वं हि प्राप्तः स सुनिसत्तमः ॥ ५४ ॥ विश्वामित्रस्य पुत्रस्तु शुनःशफोभवन्निष्ठलः ॥ हरिदश्वस्य यज्ञो तु पशुत्वे विनियोजितः ॥ ५५ ॥ देवैर्दत्तः शुनःशफो विश्वामित्राय वै पुत्रः ॥ देवैर्दत्तः स वै यस्माद्देवरातस्ततोऽभवत् ॥ ५६ ॥ देवरातादयः सप्त विश्वामित्रस्य वै सुताः ॥ हयद्वती-
मुतश्चापि विश्वामित्रात्तथाष्टकः ॥ ५७ ॥ अष्टकस्य सुतो लोहिः प्रोक्तो जह्नुगणो भया ॥ अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि वंशमर्थोर्भूतत्वनः ॥ ५८ ॥ इति श्रीभट्टा-
भारते खिलेषु हरिवंशे हरिवंशपर्वणि अमानसुवंशकार्त्तने नाम सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २० ॥ ॥ विश्वामित्राय नमः ॥ २० ॥ ॥ देवरातादयः सप्त विश्वामित्रस्य वै सुताः ॥ २१ ॥ नहुषः प्रथमं जज्ञे बृद्धशर्मा ततः परम् ॥ रन्धो रजिरनेनाश्च त्रिषु लोकेषु विश्रुताः ॥ २२ ॥ महाराथाः ॥ स्वर्भाजुत्तनधारायां च प्रभार्या जज्ञिरे नृपाः ॥ २३ ॥ राजेयमिति विख्यातं क्षत्रमिन्द्रभयानहम् ॥ २४ ॥ यत्र देवासुरे युद्धे ससुत्पन्ने सुदारणे ॥ देवाश्चैवासुराश्चैव पित-
रभिः पुत्रशतानीह जनयामास पथवै ॥ राजेयमिति विख्यातं क्षत्रमिन्द्रभयानहम् ॥ २५ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ येपामथय संश्रामे
महमथाऽब्रुवन् ॥ २६ ॥ आवयोर्भगवन्युद्धे को विजेता भविष्यति ॥ इति नः सर्वभूतेषु श्रोतुमिच्छामि तं वचः ॥ २७ ॥ यतो धृतिश्च श्रीश्विव
रजिरात्तापुधः प्रभुः ॥ यात्स्यते ते जयिष्यन्ति जल्लोकात्रात्र संशयः ॥ २८ ॥ यतो रजिर्धृतिस्तत्र श्रीश्च तत्र यतो धृतिः ॥ यतो धृतिश्च श्रीश्विव
धर्मस्तत्र जयस्तथा ॥ २९ ॥

नम्याङ्गिरसत्वं ददं नत्कजानन्तरमिषियेण जेयम् ॥ ५४ ॥ हरिदश्वस्य हरिश्चन्द्रस्य
॥ ५५ ॥ देवा वा इमं महावरागतेति महदेवरातां वैश्वानिज आंसति श्रुत्यर्थं गृह्णाति । देवगिनि ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ इति हरिवंशे टीकायां सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २० ॥ अष्टविंशस्य
अथो उच्यते रजिर्विजयः ॥ महन्दस्य च्युतिः स्वर्गस्थनिष्ठा बुद्धिर्मा तनः ॥ २१ ॥ अयोः स्पर्शानिः राहोः ॥ २२ ॥ २३ ॥ यत्र काले ससुत्पन्ने उपस्थिते ॥ २४ ॥ ५॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥

देवेन ब्रह्मणा रजेः रजिं प्राप्य जयमिच्छन्तः सन्तः जये जयनिमित्तं भरतर्षभं रजिम् अश्वयुः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ शोः शक्रपुरोगमाः शो देवाः पाठान्तरे सुगम् ॥ १२ ॥
 ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ समये देवराज्यप्राप्तिहये निष्ठयाः । त्वं देवानामेव इन्द्रो भव न त्वस्माकं त्वदक्षान्तीति भावः ॥ १६ ॥ वज्रपाणिनः वज्रपाणोः ॥ १७ ॥
 ते देवदानवाः प्रीता देवेनोक्ता रजेर्जये ॥ अभ्ययुर्जयमिच्छन्तो वृषणा भरतर्षभम् ॥ ८ ॥ स हि स्वर्भानुदौहित्रः प्रभायां समपद्यत ॥ राजा परमते-
 जस्वी सोमवंशप्रवर्द्धनः ॥ ९ ॥ ते हृष्टमनसः सर्वे रजिं देवाश्च दानवाः ॥ ऊचुरस्माज्जयाय त्वं गृहाण वरकार्मुकम् ॥ १० ॥ अथोवाच रजिस्तत्र
 तयोर्वै देवदैत्ययोः ॥ स्वार्थज्ञः स्वार्थमुद्दिश्य यज्ञः स्वं च प्रकाशयन् ॥ ११ ॥ रजिरुवाच ॥ यदि दैत्यगणान्सर्वान् जित्वा शक्रपुरोगमाः ॥ इन्द्रो
 भवामि धर्मेण ततो योत्स्यामि संयुगे ॥ १२ ॥ देवाः प्रथमतोभूय प्रयूयुहृष्टमानसाः ॥ एवं यथेष्टं नृपते कामः संपद्यतां तव ॥ १३ ॥ श्रुत्वा
 सुरगणानां तु वाक्यं राजा रजिस्तदा ॥ प्रपच्छासुसुख्यांस्तु यथा देवानपृच्छत ॥ १४ ॥ दानवा दर्पपूर्णास्तु स्वार्थमेवानुगम्य ह ॥ प्रत्यू-
 चुरन्तं नृपवरं साभिमानमिदं वचः ॥ १५ ॥ अस्माकमिन्द्रः प्रहृष्टो यस्यार्थे विजयामहे ॥ अस्मिस्तु समये राजन् तिष्ठथा राजसत्तम ॥ १६ ॥
 स तथेति ध्रुवमेव देवैरप्यभिचोदितः ॥ भविष्यसीन्द्रो जिवैवं देवैरुक्तस्तु पार्थिवः ॥ जयान दानवान्सर्वान्ये वध्या वज्रपाणिनः ॥ १७ ॥
 स विप्रनष्टां देवानां परमश्रीः श्रियं वशी ॥ निहत्य दानवान्सर्वानाजहार रजिः प्रभुः ॥ १८ ॥ ततो रजिं महावीर्यं देवैः सह शतक्रतुः ॥ रजेः पुत्रो-
 हमित्युक्त्वा पुनरेवाब्रवीद्वचः ॥ १९ ॥ इन्द्रोसि तात देवानां सर्वेषां नात्र संशयः ॥ यस्याहमिन्द्रः पुत्रस्ते स्यातिं यास्यामि कर्मभिः ॥ २० ॥
 स तु शक्रवचः श्रुत्वा वञ्चितस्तेन मायया ॥ तथेत्येवाब्रवीद्राजा प्रीयमाणः शतक्रतुम् ॥ २१ ॥ तस्मिस्तु देवसहस्रे दिवं प्राप्ते महापतौ ॥ दयाद्य-
 मिन्द्रादाजहुराचारान्तया रजेः ॥ २२ ॥ पञ्च पुत्रशतान्यस्य तद्वै स्थानं शतक्रतोः ॥ समाक्रमन्त बहुधा स्वर्गलोकं त्रिविष्टपम् ॥ २३ ॥ ततो
 बहुतिथे काले समतीति महाबलः ॥ हतराज्योब्रवीच्छक्रो हतभागो बृहस्पतिम् ॥ २४ ॥ इन्द्र उवाच ॥ बहरीफलमात्रं वै पुरोडाशं विधत्स्व मे ॥
 ब्रह्मर्षे येन तिष्ठेयं तेजसायाधितः सदा ॥ २५ ॥ ब्रह्मन्कृद्गोहं विमना हतराज्यो हताशनः ॥ हतौजा दुर्बलो मूढो रजिपुत्रैः कृतः प्रभो ॥ २६ ॥
 बृहस्पतिरुवाच ॥ यद्येवं चोदितः शक्र त्वयास्यां पूर्वमेव हि ॥ नाभविष्यत्त्वत्प्रियाथमकर्तव्यं ममानय ॥ २७ ॥

॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ दिवं ब्रह्मलोकं प्राप्ते सति आचारान्तिर्द्वयं सर्वैर्भर्तृभिर्विभज्य ग्राह्यमिति व्यवहारात् ॥ २२ ॥ २३ ॥ महांश्चासावबलश्चेति अतिदुर्बल
 इत्यर्थः ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ हे शक्र यदि त्वयाहं पूर्वमेव एवं चोदितः स्याम् तर्हि त्वत्प्रियार्थं मम अकर्तव्यं कर्तुमयोग्यं कुशाक्षप्रणयनं कर्तव्यं नाभविष्यत् ॥ २७ ॥

॥ २८ ॥ २९ ॥ नास्ति धर्म ईश्वर इति वादो यत्र तन्नास्तिवादम् तच्च तदर्थशास्त्रं च तत् नास्तिवादाथशास्त्रम् ॥ ३० ॥ कथान्तरे वार्तामसङ्गेपि ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ प्रवक्तुः उपदेष्टुः ॥ ३३ ॥ निवृत्तिं सुखम् ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ इति हरिश्चो दीकायास् अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥ विषये नवाधिकेभ्यः प्रोक्तः अनेनसेन्ययः ॥ तद्व्यातुः क्षत्रवृद्धस्य वृद्धशर्मिनि योमवत् ॥ १ ॥ रम्भः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ क्षत्रवृद्धस्य वृद्धाभारपर्यायस्य ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ गुत्समदमन्तौ शुनकादयो ब्राह्मणाः अन्ये क्षत्रियादयश्च शुद्रान्ताः पुत्रा जाताः शलः मध्यमः प्रयतिष्यामि देवेन्द्र त्वत्प्रियार्थं न संज्ञायः ॥ यथा भागं च राज्यं च न चिरात्प्रतिलिख्यसे ॥ २८ ॥ तथा तात करिष्यामि मा भूते विह्वलं मनः ॥ ततः कर्म चकारास्य तेजसो वद्धनं तदा ॥ २९ ॥ तेषां च बुद्धिसमाह्वमकरोद्विजसत्तमः ॥ नास्तिवादाथशास्त्रं हि धर्मविद्वेषणं परम् ॥ ३० ॥ परमं तर्कशास्त्राणामसतां तन्मनोवृणम ॥ न हि धर्मप्रधानानां रोचते तत्कथान्तरो ॥ ३१ ॥ ते तद्दृश्यनिकृतं शास्त्रं श्रुत्वाल्पचेतसः ॥ भूतौक्तधर्मशास्त्राणामभवत् द्वेषिणः सदा ॥ ३२ ॥ यवकन्यारहितं तन्मतं बहु मेनिरोतिनाधर्मेण ते पापाः सर्व एव क्षयं गताः ॥ ३३ ॥ त्रैलोक्यराज्यं शकस्तु प्राप्य दुष्प्रापमेव च ॥ बृहस्पतिप्रसादाद्धि परां निवृत्तिमभ्ययात् ॥ ३४ ॥ ते यदा तु सुसंमृदा रागाभ्यन्ता विधर्मिणः ॥ ब्रह्माद्विपश्च संवृता हतवीर्यपराक्रमाः ॥ ३५ ॥ ततो लेभे सुरेश्वर्यभिन्द्रः स्थानं तथा तमम् ॥ हत्वा रजिसुतान्सर्वांश्च कामक्रोधपरयणान् ॥ ३६ ॥ य इदं व्यावर्तनं स्थानात्प्रतिष्ठां च ज्ञातकृतोः ॥ शृणुयाद्भारयेद्वापि न स दौरात्म्यमाप्नुयात् ॥ ३७ ॥ इति श्रीमहाभारते बिलेखु हरिवंशपर्वणि आयुर्विशोऽध्यायः ॥ २८ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ रम्भोन्नपत्यस्तत्रासिद्धिं वक्ष्याम्यनेनसः ॥ अनेनसः सुतो राजा प्रतिक्षिप्तो महायशः ॥ १ ॥ प्रतिक्षिप्तसुतश्चापि सृञ्जयो नाम विश्रुतः ॥ सृञ्जयस्य जयः पुत्रो विजयस्तस्य चात्मजः ॥ २ ॥ विजयस्य कृतिः पुत्रस्तस्य हर्यश्वतः सुतः ॥ हर्यश्वतसुतो राजा सहेवः प्रतापवान् ॥ ३ ॥ सहेवस्य धर्मात्मा नदीन इति विश्रुतः ॥ नदीनस्य जयत्सेनो जयत्सेनस्य सङ्कतिः ॥ ४ ॥ सङ्कतेरपि धर्मात्मा क्षत्रधर्मा महायशः ॥ अनेनसः समाख्यताः क्षत्रवृद्धस्य मे शृणु ॥ ५ ॥ क्षत्रवृद्धात्मजस्तत्र सुनहोजो महायशः ॥ सुनहोजस्य दायदाक्षयः परमधार्मिकाः ॥ ६ ॥ काशः शलश्च द्रवितौ तथा गुत्समद्वः प्रभुः ॥ पुत्रो गुत्समद्वस्यापि शुनको यस्य शौनकाः ॥ ७ ॥ ब्राह्मणाः क्षत्रियाश्चैव वैश्याः शूद्रास्तैश्च च ॥ शलात्मजश्चाष्टिपणस्तबृजस्तस्य काशकः ॥ ८ ॥ काशस्य काशयो राजन्पुत्रो दीर्घतपस्तथा ॥ धन्वस्तु दीर्घतपसो विद्वान् धन्वदत्तरिस्तनः ॥ ९ ॥ तपसोन्ने सुमहतो जातो वृद्धस्य धीमतः ॥ पुनर्धन्वन्तरिदैवो मानुषेष्विह जज्ञिवान् ॥ १० ॥

मनहोजपुत्रः नभ्यात्मजः शलात्मजः ॥ ८ ॥ काशः शुनहोजस्य प्रथमः पुत्रः तस्य अपत्यानि काशयः तेषु दीर्घतपः प्रथम इति शेषः ॥ ततो धन्वाख्यात् धन्वन्तरिर्जातः ॥ ९ ॥ पुनरिति । नमृजान् उत्पानिमेष्य द्वितीयवारं जज्ञिवान् जातः ॥ १० ॥

॥ ११ ॥ १२ ॥ कलशात् समुद्रात् समुद्रात् अमरसन्निभं जपन् ध्यायन् ॥ १३ ॥ अष्टपु जातत्वाऽञ्जस्त्वमिति होवाच विष्णुरिति शेषः ॥ १४ ॥ १५ ॥ होत्रं होम्यम् विनियुक्तं विद्धि जानी-
 हि ॥ १६ ॥ उपहोमाः नारिऽदयः क्षुद्रास्तथं महते दातुमयोपा इति भावः । मुख्यहोममेव मदर्थं कल्पयेत्प्राशङ्क्यामाह । अवागिति । हे पुत्र त्वं तु इदानीनोसि अतस्त्व-
 दर्थेऽन्यदैविकं प्रधानं कल्पयितुमशक्यमित्यर्थः ॥ १७ ॥ संसृत्यां जन्मनि ॥ १८ ॥ तेनैव द्वितीयैव अयं भावः । सोपानरोहक्रमेणाधिकारिकेऽग्नौ ऊर्ध्वपदमारुहे सत्यन्यो
 भूमौ कृतकर्म तत्स्थानमारोहति । यथोक्तं मन्वन्तराध्यायेऽत्रैव । इत्वा कर्म दिवं यान्ति ब्रह्मलोकं मनातनम् । ततोऽप्ये तपसा युक्ताः स्थानमापुरयन्त्युतेति ॥ १९ ॥
 जनमेजय उवाच ॥ कथं धन्वन्तरिदेवो मानुषेऽपि ब्रह्मविद् ॥ एतदेदितुमिच्छामि तन्मे ब्रूहि यथातथम् ॥ ११ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥
 धन्वन्तरः संभवायं श्रूयतां भरतर्षभ ॥ जातः स हि समुद्रानु मथ्यमाने पुरामृते ॥ १२ ॥ उत्पन्नः कलशात्पूर्वं सर्वतश्च श्रिया वृतः ॥
 अभ्यसन् सिद्धिकार्यं हि विष्णुं दृष्ट्वा हि तस्थिवान् ॥ १३ ॥ अञ्जस्त्वमिति होवाच तस्मादञ्जस्तु स स्मृतः ॥ अञ्जः प्रोवाच विष्णुं वै
 तव पुत्रोऽस्मि वै प्रभो ॥ १४ ॥ विधत्स्व भागं स्थानं च मम लोके सुरेश्वर ॥ एवमुक्तः स दृष्ट्वा वै तथ्यं प्रोवाच तं प्रभुः ॥ १५ ॥ कृतो
 यज्ञविभागो हि यज्ञियैर्हि सुरैः पुरा ॥ देवेषु विनियुक्तं हि विद्धि होत्रं महर्षिभिः ॥ १६ ॥ न द्वाक्यमुपहोमा वै तुभ्यं कर्तुं कदाचन ॥ अर्वाकभूतो-
 सि देवानां पुत्र त्वं तु नहीश्वरः ॥ १७ ॥ द्वितीयायां तु संभूत्यां लोके स्वर्गानि गमिष्यसि ॥ अणिमादिश्च ते सिद्धिर्गर्भस्थस्य भविष्यति ॥ १८ ॥
 तेनैव त्वं शरीरेण देवं त्वं प्राप्स्यसे प्रभो ॥ चरुमन्त्रैर्वैर्जाप्यैर्धैर्यैश्च त्वां द्विजातयः ॥ १९ ॥ अपृथा त्वं पुनश्चैवमयुर्वेदं विधास्यसि ॥ अवश्यं-
 भावी ह्यर्थेयं प्रागृष्टस्त्वञ्जयोनिना ॥ २० ॥ द्वितीयं द्वापरं प्राप्य भविता त्वं न संशयः ॥ इमं तस्मै वरं दत्त्वा विष्णुरन्तर्दधे पुनः ॥ २१ ॥
 द्वितीये द्वापरे प्राप्ते सौनहोत्रिः स काशिराट् ॥ पुत्रकामस्तपस्तेपे धिन्वन्दीर्घतपास्तदा ॥ २२ ॥ प्रपद्ये देवतां तां तु या मे पुत्रं प्रदास्यति ॥ अञ्जं
 देवं सुतार्थाय तदाराधितवाद्युपः ॥ २३ ॥ ततस्तुष्टः स भगवानञ्जः प्रोवाच तं नृपम् ॥ यदीच्छसि वरं ब्रूहि तत्ते दास्यामि सुव्रत ॥ २४ ॥
 अष्टथेति । चिकित्साङ्गानां भेदादायुर्वेदस्याप्यष्टधात्वं च अङ्गानि वैद्यके उक्तानि कायबालश्रवणोद्वाङ्मालादृष्टाजरादृष्टाश्च । अष्टावङ्गानि तस्याहुश्चिकित्सा येषु संश्रितेति ।
 कायचिकित्सा बालचिकित्सेत्यादि । श्रोत्रोद्वाङ्मालादिर्दृष्टा स्थावरजङ्गमात्मकं विषं तेषां चिकित्साजरा रसायनादिना जरायाः दू-
 रीकरणम् । वृषः वाजीकरणतन्त्रम् अवश्यंभावित्वं पूर्वकल्पसदृशत्वाद्गुनरकल्पस्य । तच्च प्रजापतिरेव वेदः ॥ २० ॥ २१ ॥ धिन्वन् प्रीणयन् देवादीनि शेषः ॥ २२ ॥ अञ्जं
 धन्वन्तरिं देवम् आराधितवान् ॥ २३ ॥ २४ ॥

॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ एतस्मिन् दिवोदासराज्यस्य काले शून्यां स्त्रीं पथ्याद्राक्षसो रुद्रानुचरः निवासयामास ॥ ३० ॥ शून्यत्वे हेतुमाह । शमा हति । नि-
कुम्भेन रुद्रगणेन ॥ ३१ ॥ विषयान्ते गोमत्यां स्वदेवसीद्धिं गोमतीतीरे ॥ ३२ ॥ भद्रश्रेण्यस्य यदुर्वरमहिम्नपुत्रस्य ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ सिद्धिक्षेत्रं याक्षक्षेत्रम् ॥ ३५ ॥
॥ ३६ ॥ श्वशुरस्य हिमालयस्यान्तिके यदाऽवसत्तदेव दिवोदासो वाराणसीं यातवानित्यर्थः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ मेना पत्न्या जननी जुगुप्सते निन्दति ॥ ३९ ॥ निन्दामेवाह ।
नृप उवाच ॥ भगवन् यदि तुष्टस्त्वं पुत्रो मे रूपातिमान् भव ॥ तथेति समनुज्ञाय तत्रैवान्तरधीयत् ॥ २५ ॥ तस्य गेहे समुत्पन्नो देवो धन्वन्तरिस्तदा ॥
काशिराजो महाराज सर्वरोगप्रणाशनः ॥ २६ ॥ आशुर्वेदं भरद्वाजाप्यायेह भिषजां क्रियाम् ॥ तमपुत्रा पुनर्व्यस्य शिष्येभ्यः प्रत्यपादयत्
॥ २७ ॥ धन्वन्तरेस्तु तनयः केतुमानिति विश्रुतः ॥ अथ केतुमत्तः पुत्रो वीरो भीमरथः स्मृतः ॥ २८ ॥ सुतो भीमरथस्यापि दिवोदासः प्रजेश्वरः ॥
दिवोदासस्तु धर्मान्मा वाराणस्याधिपोभवत् ॥ २९ ॥ एतस्मिन्नेव काले तु पुरीं वाराणसीं नृप ॥ शून्यां निवासयामास क्षेमको नाम राक्षसः
॥ ३० ॥ ज्ञाता हि सा मतिमता निकुम्भेन महात्मना ॥ शून्या वर्षसहस्रं वै भवित्री नात्र संशयः ॥ ३१ ॥ तस्यां तु ज्ञप्तमात्रायां दिवोदासः प्रजे-
श्वरः ॥ विषयान्ते पुरीं रम्यां गोमत्यां संन्यवेशयत् ॥ ३२ ॥ भद्रश्रेण्यस्य पूर्व तु पुरी वाराणसीत्यभूत् ॥ भद्रश्रेण्यस्य पुत्राणां ज्ञप्तमुत्तमधन्विनाम्
॥ ३३ ॥ इत्वा निवेशयामास दिवोदासो नरपुंभः ॥ भद्रश्रेण्यस्य तद्वाज्यं हतं तेन वलीयसा ॥ ३४ ॥ जनमेजय उवाच ॥ वाराणसीं निकुम्भस्तु
किमर्थं ज्ञप्तवान् प्रभुः ॥ निकुम्भकश्च धर्मात्मा सिद्धिक्षेत्रं ज्ञापाय यः ॥ ३५ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ दिवोदासस्तु राजर्षिर्नगरीं प्राप्य पार्थिवः ॥
वसति स्म महातेजाः स्फीतार्यां तु नराधिपः ॥ ३६ ॥ एतस्मिन्नेव काले तु कृतदारो महेश्वरः दिव्याः स प्रियकामस्तु न्यवसच्छुश्रुरान्तिके ॥ ३७ ॥
देवाज्ञया पार्षदा ये त्वधिरूपास्तपोधनाः ॥ पूर्वोक्तैरुपदेशैश्च तोषयन्ति स्म पार्वतीम् ॥ ३८ ॥ हृष्यते वै महादेवी मेना नैव प्रहृष्यति ॥ जुगुप्स-
त्यसकृत्तां वै देवीं देवं तथैव सा ॥ ३९ ॥ सपार्षदस्त्वनाचारस्तत्र भर्ता महेश्वरः ॥ दूरिद्रः सर्वदेवासो ज्ञातं तस्य न वर्तते ॥ ४० ॥ मात्रा तथो-
क्तावरदा स्त्रीस्वभावाच्च बुकुधे ॥ स्मितं कृत्वा च वरदा भवपार्श्वमथागमत् ॥ ४१ ॥ विवर्णवदना देवी महादेवमभाषत् ॥ नेह वत्स्याम्यहं देव
नय मां स्वं निकेतनम् ॥ ४२ ॥ तथा कर्तुं महादेवः सर्वलोकांनैवेशत् ॥ वासार्थं रोचयामास पृथिव्यां कुरुनन्दन ॥ ४३ ॥
सपार्षद इति ॥ ४० ॥ अवरदा अवरानीचान् शिवनिन्दकान् दशादीन् द्यति स्पण्डयतीति तथा पूर्वं शिवनिन्दकः पिता ये हतः इदानीं तादृशीं मातरं मा हिंसयामि मया-
येण शिवपार्ष्वमुपागमत् ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ वासार्थं वाराणसीमिति संबन्धः ॥ ४३ ॥

॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ निर्दश्यामास प्रत्ययम् उत्पादितवान् ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ गजानं विज्ञाप्य यथोद्दिष्टं न प्रतिमादिकं नगर्नते नगराद्वह्निर्निकटे कारितवानिति योजना ॥
॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ राजा चासौ किल्बिषति शमासः ॥ ५९ ॥ प्रभुः निकुम्भः ॥ ६० ॥ शून्यास्तूदिति

वाराणसी महतेजाः सिद्धिक्षेत्रं महेश्वरः ॥ दिवोदासेन तां ज्ञात्वा निविष्टां नगरीं भवः ॥ ४८ ॥ पाथे तिष्ठन्तमाहूय निकुम्भमपि दम्बवर्षति ॥ गणेऽवरपुरीं
गत्वा शून्यां वाराणसीं कुरु ॥ ४९ ॥ मृदुनैवाभ्युपायेन ह्यतिवीर्यैः स पार्थिवः ॥ ततो गत्वा निकुम्भस्तु पुरीं वाराणसीं तदा ॥ ४६ ॥ स्वप्ने निदर्श-
यामास कण्डुकं नाम नापितम् ॥ श्रेयस्तेहं करिष्यामि स्थानं मे रोचयान्वयः ॥ ४७ ॥ एतद्रूपां प्रतिभां कृत्वा नगर्नते तथैव चाततः त्यग्ने अथोद्दिष्टं सर्वं
कारितवानृप ॥ ४८ ॥ पुरीद्वारे तु विज्ञाप्य राजानं च यथाविधि ॥ पूजां तु महतां तस्य नित्यमेव गणेऽवरः ॥ ततो वरसहस्रं तु नागराणां प्रयच्छति ॥
क्षणयैस्तथैव च ॥ अन्नपानप्रयोगैश्च अत्यद्भुतमिवाभवत् ॥ ५० ॥ एवं संसूय्य ते तत्र नित्यमेव गणेऽवरः ॥ ततो वरसहस्रं तु नागराणां प्रयच्छति ॥
पुत्राश्च हिरण्यमायुश्च सर्वोत्कामास्तथैव च ॥ ५१ ॥ राज्ञस्तु महिषी श्रेष्ठा सुयक्षा नाम निश्चिता ॥ पुत्रार्थमागता देवी साध्वी राज्ञा प्रयच्छेत्ता ॥ ५२ ॥
पूजां तु विपुलां कृत्वा देवी पुत्रमयाचत ॥ पुनः पुनरश्मन्त्य बहुशः पुत्रकारणात् ॥ ५३ ॥ न प्रयच्छति पुत्रं हि निकुम्भः कारणेन हि ॥ राजा
तु यदि नः कुप्येकार्यसिद्धिस्ततो भवेत् ॥ ५४ ॥ अथ दीर्घेण कालेन क्रोधो राजानमविशत् ॥ भूत एव महाद्भारि नागराणां प्रयच्छति ॥ ५५ ॥
प्रीतो वरान्वै शतशो मम किं न प्रयच्छति ॥ मायकैः पूज्यते नित्यं नगर्या मे सर्वे हि ॥ ५६ ॥ मित्रापितो मयात्यर्थं देव्या मे पुत्रकरणात् ॥ न
ददाति च पुत्रं मे कृतघ्नः केन हेतुना ॥ ५७ ॥ ततो नार्हति सत्कारं सत्सकाशाद्दिशेपतः ॥ तस्मात्तु नाशयिष्यामि स्थानमस्य दुरात्मनः ॥ ५८ ॥
एवं स तु विनिश्चित्य दुरात्मा राजकिल्बिषी ॥ स्थानं गणतस्तस्य नाशयामास दुर्भतिः ॥ ५९ ॥ भग्नमायतनं दृष्ट्वा राजानमश्रुत्वभुः ॥ यस्मा-
दनपराधस्य त्वया स्थानं विनाशितम् ॥ पुर्यकस्मादियं ज्ञात्वा तव दूतं भविष्यति ॥ ६० ॥ ततस्तेन तु आपेन शून्या वाराणसी तदा ॥ ज्ञात्वा पुरीं
निकुम्भस्तु महादेवमथागमत् ॥ ६१ ॥ अकस्मात्तु पुरीं सा तु विहृता सर्वतदिशम् ॥ तस्यां पुर्यां ततो देवो निर्ममे पदमात्मनः ॥ ६२ ॥ रमत तत्र वै देवो
रममाणो गिरेः सुताम् ॥ न गतिं तत्र वै देवी लभते गृहविस्मयत् ॥ वलाभ्यत्र न पुर्यां तु देवी देवमथाब्रवीत् ॥ ६३ ॥ शेषः द्वितीयान्तर्गटे शप्तदशस्य शोषनं हन्ये-
त्यर्थः । दृष्ट्वा स्वर्गं गत इत्यनेन शप्तदशस्य कारणत्वेनैवाचमयः ॥ ६१ ॥ एवं स्थानं योऽक्षलक्ष्मीविलासार्थं प्राप्तवान् ॥ ६२ ॥ दिवः स्वरूपास्तु रूपे तत्र रमते देवी तु मायास्वरूपा ॥ एवोच्छे-
दहेतौ तत्र क्षेत्रेन रमत इति भावः । गृहविस्मयात् गृहेऽविमुक्तं यो विलस्यः आलम्ब्य गृहं अनधिकारिणामपि मुक्तिप्रदानम् तस्मात् हेतोर्न रमते अत्र पुर्यामिति संवक्ष्यः वाङ्मः ॥ ६३ ॥

अहं नित्यमुक्त ईश्वरो वेश्म गृहं शरीराख्यं न निवस्यमि निवासयितुं चेच्छामि । हि यस्मात् ये मम गृहम् अविमुक्तम् यत्कालत्रयेऽपि न विमुक्तम् अहेयानुादियत्परवह्म-
त्वात् तदेव प्रत्यक् चैतन्यं मम गृहम् । स्वे महिम्नि प्रतिष्ठितोहं देहमतिशयं न शविष्यामीत्यर्थः । तत्र त्वदिष्टे संसारप्रदेशे गृहं त्वत्स्वितृप्तुहमिति कथापक्षे अन्यथा त्वमेव देहं प्राप्नुहि
अहं त्वमङ्ग एवास्मीत्यर्थः । एतेन कारीत्याग एव संसारस्वीकारः । तदस्याग एव मोक्षाख्या स्वरूपस्थितिरिति दर्शितम् ॥ ६४ ॥ योऽपि श्रवणमनवधानानि अम्बकानि नेत्रा-
णीव ज्ञापकानि यस्य स व्यम्बकः । तथाच श्रुतिरात्मा वा अहं द्रष्टव्यः श्रोतव्यो यन्तव्यो निदिध्यामित्यत्र इत्यात्यदर्शनसाधनत्वेन श्रवणदिनश्यम् विश्वेने अपरपद त्रिपुगन्तकः
त्रयाणां स्थूलसूक्ष्मकारणानां पुराणशरीराणां अन्तको विनाशकः प्रविष्टापनकर्ता । अविद्यास्वरूपयोगेणा पुनस्तत्त्वं न जानाति हसन् । यस्यान्महोदेवेन अविमुक्तं हि ये गृहमि-
त्युक्तं तस्मात्तदविमुक्तसंज्ञं वाराणसीक्षेत्रम् ॥ ६५ ॥ अत्राप्रकृतभ्यामविमुक्तस्य कर्तनम् उ शरीरारण्यन्यायेन च वाराणस्या मुख्यमविमुक्तत्वं दर्शयति । तथाहि जाबालः सोवि-
देव उवाच ॥ नाहं वेदमनि वत्स्यामि अविमुक्तं हि मे गृहम् ॥ नाहं तत्र गमिष्यामि गच्छ देवि गृहं प्रति ॥ ६६ ॥ इसंशुवाच भगवान् व्यम्बकास्त्रिपुरान्त-
कः ॥ तस्मात्तदविमुक्तं हि प्रोक्तं देवेन वै स्वयम् ॥ ६७ ॥ एवं वाराणसी श्रुता अविमुक्तं च कीर्तितम् ॥ ६८ ॥ यस्मिन्वसति वै देवः सर्वदेवनमस्कृतः ॥
युगेषु त्रिषु धर्मात्मा सह देव्या महेश्वरः ॥ ६७ ॥ अन्तर्धानं कलौ याति तन्पुर हि महात्मनः ॥ अन्तर्हिते पुरे तस्मिन्पुरी सा वसते पुनः ॥ एवं वाराणसी
श्रुता निवेशं पुनरागता ॥ ६८ ॥ भद्रश्रेण्यस्य पुत्रो वै दुर्दमो नाम विश्रुतः ॥ दिवोदासेन बालेति घृणया स विवर्जितः ॥ ६९ ॥ हृदयस्य तु दायाद्यं
कृतवान् वै महापतिः ॥ आजहे पितृदायाद्यं दिवोदासहृतं बलात् ॥ ७० ॥ भद्रश्रेण्यस्य पुत्रेण दुर्दमेन महात्मना ॥ वैरस्यान्तं महाराज क्षत्रियेण
विधिस्तता ॥ ७१ ॥

मुक्ते प्रतिष्ठित इत्यविमुक्तश्रुतिद्वयमात्मन उपक्षिप्य कुत्र तदविमुक्तमिरयाकाङ्क्षायां वरणायां नास्यां च मध्ये प्रतिष्ठित इत्याधिसौतिकमविमुक्तम् उक्त्वा कृतमच्चार्य स्थानं भुवोधा-
णस्य च यः सन्धिरिति प्रक्षार्षकं शरीरे तत् स्थानं भद्राणमन्धिरित्यामनन्ति । शिखररत्नमन्त्रतायाविषु कानिरुक्तौ द्रष्टव्यः ॥ ६६ ॥ ७१ ॥ अन्तर्धानमिति साङ्ख्यः । पुरमध्यास्ती-
ति पुरी महोदयः अन्तर्हितायामपि पुर्याम् स्वयमन्तर्हितः सन् ययानि । देवताप्रतिमादुच्छेदपि देवतामास्त्रिध्वं न निवर्तते इत्यर्थः । पुनः कृतयुगारम्भे पुरी नगरी वसत इति व्याख्या-
नेपि अन्तर्धानमात्रं पुर्यां उक्तं न तूच्छेदः । एवं पुरणरेपरि द्रष्टव्यम् । किंच यावत्कलः संख्याभोरिति तावदत्र द्वापरधर्माणां कियतामप्यनुवृत्तेः षट्त्रिंशत्सहस्रवत्सरपर्यन्तं कलावपि
पुरी नान्तर्हिता भवति तन्निवृत्तौ केवलस्य कलः यन्वृत्तौ सत्यामेव च भवति । अन्यथा गंगस्तुपलम्भो न मुच्यतेति विष्णुः ॥ ६८ ॥ भद्रश्रेण्यस्य पुत्रशतं हत्वा तेषु च भो दुर्दमो
बालत्वाद्बोधेक्षितः । बालेति सन्धिरार्षः । घृणया दयया ॥ ६९ ॥ दायाद्यं पुनरहं हतवान् स्वीकृतवान् । आजहे आहृतं दुर्दमेनेत्युत्तराण्यन्यः ॥ ७० ॥ ७१ ॥

तेन बालैव प्रहृतम् अग्रहृतं तस्य दुर्दमस्य राज्यमिति शेषः ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ लोभमुद्रा अगस्त्यभार्या शापस्य निकृन्धदत्तस्य ॥ ७६ ॥ रम्यामिति । महत्त्ववर्षपर्यन्तं
 राक्षसाधिष्ठितत्वारम्यैव पुरा आसीदिति गम्यते । सन्नेतरलकृन्धस्य ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ वत्सस्य अलकपितुः पुत्रान्तरमाह । वत्सभूमिगिति भागवात् वत्सभ्रातुः ॥
 ८२ ॥ अङ्गिरसः गालवस्याङ्गिरसत्वात् भार्गवे विश्वामित्रस्य भार्गवत्वात् तयोः वत्सभूमिपुत्रभूम्योः कारणः काशवंश्याः ॥ ८३ ॥ इति द्विदशे टीकायाश्च एकोनत्रिंशो-
 दिवोदासादृषद्वत्यां वीरो जज्ञे प्रतर्दनः ॥ तेन पुत्रेण बालेन प्रहृतं तस्य वै पुत्रः ॥ ७२ ॥ प्रतर्दनस्य पुत्रौ द्वौ वत्सभार्यो वभूवतुः ॥ वत्सपुत्रो ह्यलक-
 स्तु सन्नतिस्तस्य चात्मजः ॥ ७३ ॥ अलकः काशिराजस्तु ब्रह्मभ्यः सत्प्रसङ्गरः ॥ अलकं प्रति राजर्षिं लोकैर्गीतः पुरातनैः ॥ ७४ ॥ पट्टिवर्षसहस्रा-
 णि षष्टिं वर्षशतानि च ॥ युवा रूपेण संपन्न आसिक्काशिकुलोद्भूः ॥ ७५ ॥ लोभमुद्राप्रसादेन परमाशुरनाप सः ॥ तस्यासीत्सुमहद्वाच्यं रूपयौवन-
 शालिनः ॥ शापस्यान्ते महाबहुर्हत्वा क्षेमकराक्षसम् ॥ ७६ ॥ रम्यां निवेशयामस पुरीं वाराणसीं पुनः ॥ सन्ननेरपि दायादः सुनयो नाथ धा-
 र्मिकः ॥ ७७ ॥ सुनीथस्य तु दायादः क्षेम्यो नाम महायज्ञाः ॥ क्षेम्यस्य केतुभापुत्रः सुकेतुस्तस्य चात्मजः ॥ ७८ ॥ सुकेतोस्तनयश्चापि धर्मकेतु-
 रिति स्मृतः ॥ धर्मकेतोस्तु दायादः सत्यकेतुर्महारथः ॥ ७९ ॥ सत्यकेतुस्तुश्चापि विभुर्नाम प्रजेश्वरः ॥ आनर्त्तस्तु विभोः पुत्रः सुकुमारस्तु त-
 त्सुतः ॥ ८० ॥ सुकुमारस्य पुत्रस्तु धृष्टकेतुः सुधार्मिकः ॥ धृष्टकेतोस्तु दायादो वेणुयोजः प्रजेश्वरः ॥ ८१ ॥ वेणुहोत्रस्तुश्चापि भार्यो नाम प्रजेश्वरः ॥
 वत्सस्य वत्सभूमिस्तु भृगुभूमिस्तु भार्गवात् ॥ ८२ ॥ एते त्वङ्गिरसः पुत्रा जाता वक्ष्य भागवै ॥ ब्रह्मणाः क्षत्रिया वैश्यास्तयोः पुत्राः सहस्रशः ॥
 इत्येते काशयः प्रोक्ता नहुपस्य निबोध मे ॥ ८३ ॥ इति श्रीमहाभारते सिलेपु हरिवंशपर्वणि एकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥ ७५ ॥ वैशम्पयन
 उवाच ॥ उत्पन्नाः पितृकन्यायां विरजायां महौजसः ॥ नहुपस्य तु दायादाः पट्टिन्द्रोपमतेजसः ॥ १ ॥ यतिर्ययातिः संयारिरयतिः प्राञ्चिको
 भवः ॥ सुयातिः पष्टस्तेषां वै ययातिः पार्थिवोऽभवत् ॥ यतिर्यष्टस्तु तेषां वै ययातिस्तु ततः परम् ॥ २ ॥ ककुत्स्थकन्यां गं नाम लेभे परम-
 धार्मिकः ॥ यतिस्तु मोक्षमास्थाय ब्रह्मभूतोऽभवन्मुनिः ॥ ३ ॥ तेषां ययातिः पञ्चानां विजित्य वमुधामिमाम् ॥ देवयानिमुञ्जनसः सुतां भार्याम-
 वाप सः ॥ शर्मिष्ठासुरीं चैव तनयां वृषपर्वणः ॥ ४ ॥ ग्रहुं च तुर्धसुं चैव देवयानी व्यजाग्रत ॥ दुष्टुं चानुं च पूरुं च शर्मिष्ठा वार्षपर्वणी ॥ ५ ॥
 २९ ॥ ७५ ॥ त्रिंशेथ वर्णतेध्याये ययतिरेन्वयं तथा ॥ चरितं च विरक्तश्च यथा वैराग्यगर्भिणी ॥ १ ॥ उत्तमाः पितरः सुस्यथांज्ञाः वैश्वपृत्यांस्तेषां कन्यायां
 विरजाख्यायाम् ॥ १ ॥ २ ॥ मोक्षं मोक्षमार्गम् ॥ ३ ॥ ययातेर्यार्थान्तरमाह । देवयानीमिति ॥ ४ ॥ ५ ॥

असङ्गं सर्वत्रास्वल्लिपतिम् ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ शापे कारणमाह । गार्ग्यश्च हीति । वाक्शूरं विपुत्राणिभिनि हितेन हेतुरुक्तः ॥ १० ॥ लोहगन्धिः बाह्यमदृशः । लोहोऽक्षी
 शस्त्रके लोहो जोङ्गके इति मेदिनी । जोङ्गकः गतितः ज्ञातिबाह्य इति यावत् । जुगं तयोऽस्य लाम् ॥ ११ ॥ संविदम् स्वास्थ्यज्ञानोपायम् इन्द्रोतिथद्वोऽदन्तः सान्तथ ॥ १२ ॥
 ॥ १३ ॥ तस्मात् वसोः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ दक्षिणपूर्वस्याम् आश्रयकोणे ॥ १७ ॥ पूर्वोत्तरस्याम् ऐशान्याम् ॥ १८ ॥ मय्यं कुरुषाञ्चलेषु ॥ १९ ॥ २० ॥ पञ्चभिः पुत्रैः कृतकृत्यः
 तस्मै शत्रो ददौ प्रीतो रथं परमभास्वरम् ॥ असङ्गं काञ्चनं दिव्यं दिव्यैः परमवजिभिः ॥ ६ ॥ युक्तं यतो जयैः क्षुध्रैरेन भार्याभुवाह सः ॥ स तेन
 रथमुख्येन षड्रात्रेणाजयन्महीम् ॥ यथातिथुधि दुर्द्धर्षस्तथा देवान्सवासवान् ॥ ७ ॥ स रथः पौरवाणां तु सर्वेषामभवत्तदा ॥ यावन्तु वसुनाम्नो वै
 कौरवाजानमेजयः ॥ ८ ॥ कुरोः पुत्रस्य राजेन्द्र राज्ञः गारिक्षितस्य ह ॥ जगाम सारथो नारो द्वापाद्गार्ग्यस्य धीमतः ॥ ९ ॥ गार्ग्यस्य हि सुतं बालं
 स राजा जनमेजयः ॥ वाक्शूरं हिसयामास ब्रह्महत्यास्वाप सः ॥ १० ॥ स लोहगन्धी राजर्षिः परिधावन्निस्ततः ॥ पौरजानपदैस्त्यक्तो न लेभे शर्म
 कीर्हिचित् ॥ ११ ॥ ततः स दुःखस्ततो नालभत्संविदं क्वचित् ॥ इन्द्रोतः शौनके राजा शरणं प्रत्यपद्यत ॥ १२ ॥ याजयामास चेन्द्रोताः शौन-
 को जनमेजयम् ॥ अश्वमेधेन राजानं पवनार्थं द्विजेतमः ॥ १३ ॥ स लोहगन्धो व्यनशत्तस्यावभृथमेत्य ह ॥ स च दिव्यो रथो राजन् वसोऽधिपते-
 स्तदा ॥ दत्तः शक्रेण तुष्टेन लेभे तस्माद्बृहद्वथः ॥ १४ ॥ बृहद्वथान्क्रमणैव गतो बार्हद्वथं नृपम् ॥ ततो हत्वा जरासंधं भीमस्तं रथमुत्तमम् ॥ १५ ॥
 प्रददौ वासुदेवाय प्रीत्या कौरवनन्दनः ॥ सप्तद्वीपां यथातिस्तु जित्वा पृथ्वीं ससागराम् ॥ १६ ॥ व्यभजत्पञ्चधा राजन्पुत्राणां नाहुपस्तदा ॥ दिशि
 दक्षिणपूर्वस्यां तुर्वसुं मतिमान्नृपः ॥ १७ ॥ प्रतीव्यामुत्तरस्यां च दुह्युं चतुर्ं च नाहुदः ॥ दिशि पूर्वोत्तरस्यां वै यदुं ज्येष्ठं न्ययोजयत् ॥ १८ ॥
 मध्ये पूरं च राजानमन्यपिष्यत नाहुपः ॥ तैरयं पृथिवीं सर्वां सप्तद्वीपां सप्ततना ॥ १९ ॥ यथाप्रदेशमद्यापि धर्मेण प्रतिपाल्यते ॥ प्रजास्तेषां
 पुरस्तात्तु वक्ष्यामि नृपस्तम ॥ २० ॥ धनुर्न्यस्य पृषत्कांश्च पञ्चभिः पुरुषर्षभैः ॥ जरावानभघ्नद्राजा भारमावेश्य वन्धुषु ॥ निःक्षिप्तशस्त्रः पृथिवीं
 निरीक्ष्य पृथिवीपतिः ॥ २१ ॥ प्रीतिमानभघ्नद्राजा यथातिरपरजितः ॥ एतं विभज्य पृथिवीं यथातिर्दुमब्रवीत् ॥ २२ ॥ जरां मे प्रतिवृहन्निव पुन कृत्या-
 न्तरेणे वै ॥ तरुणस्तव रूपेण चरेयं पृथिवीमिमाम् ॥ जरां न्वयि समाधाय तं यदुः प्रत्युवाच हा ॥ २३ ॥ अनिर्दिष्टा मया भिक्षा ब्राह्मणस्य प्रतियुता ॥
 अनपाकृत्य तां राजन्न ग्रहीष्यामि ते जराम् ॥ २४ ॥ सन् धनुर्न्यस्तवान् ततश्च जरावान् अभूदित्यर्थः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ अनिर्दिष्टा इदं मे देहाति विशेषतो-
 जुक्ता मया च प्रतिश्रुता त्वदिष्टं दास्यामीति ताम् अज्ञाताम् अनपाकृत्य जगन्वत् अपरिहृत्य । ज्ञाता चेत्तं मयानर्हं तां निधाय तव जरां ग्रहीतुं ममावकाशः स्यादिति भावः ॥ २४ ॥

॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ क इति । पितृवचनमुद्धृत्यातिथ्यसाधनं न धमयति भावः । देशिकः गुरुः विद्याप्रदः ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ पूर्वम् आदिपर्वणि ॥ ३१ ॥ ३२ ॥
 जरायां बहवो दोषाः पानभोजनकारिताः ॥ तस्माज्जरां न ते राजन् ग्रहीतुमहमुत्तरे ॥ २५ ॥ सन्ति ते बहवः पुत्रा मत्तः प्रियतरा नृप ॥ प्रतिग्रहीतुं
 धर्मज्ञ पुत्रमन्यं वृणीष्व वै ॥ २६ ॥ स एवमुक्तो यदुना राजा कापसमन्वितः ॥ उवाच वदतां श्रेष्ठो यथातिर्गह्यन्मुतम् ॥ २७ ॥ क आश्रयस्तवाज्यो-
 स्मिन् को वा धर्मो विधीयते ॥ मामनाहत्य दुर्बुद्धे यदहं तव देशिकः ॥ २८ ॥ एवमुक्त्वा यदुं तात शशापेनं स मन्थुमान् ॥ अराज्या तं प्रजा मूढ
 भवित्रिति नराधम ॥ २९ ॥ स तुर्यसु च दुष्टं चाप्यनु च भरतर्षभ ॥ एवमेवाब्रवीद्राजा प्रत्याख्यातश्च तैरपि ॥ ३० ॥ शशाप तानतिमुद्धा य-
 तिरपराजितः ॥ यथा ते कथितं पूर्वं मया राजर्षिसत्तम ॥ ३१ ॥ एवं शता सुतान्सर्वाच्च चतुरः पूरुषूर्ध्वजान् ॥ तदेव वचनं राजा पूरुषप्याह भारता ॥ ३२ ॥
 तरुणस्तव रूपेण चरेयं पृथिवीमिमाम् ॥ जरां त्वयि समाधाय त्वं पुरो यदि मन्यसे ॥ ३३ ॥ स जरां प्रतिजग्राह पितुः पूरुः प्रतापवान् ॥ यथातिरपि
 रूपेण पुरोः पर्यचरन्महीम् ॥ ३४ ॥ स मार्गमाणः कामानामन्तं भरतसत्तम ॥ विश्वाच्या सहितो रमे वने चैत्रस्थे प्रभुः ॥ ३५ ॥ यदावितृष्णः कामानां
 भोगेषु स नराधिपः ॥ तदा पुरोः सकाशाद्दे स्वां जरां प्रत्यपद्यत ॥ ३६ ॥ तत्र गाथा महाराज शृणु गीता ययातिना ॥ याभिः प्रत्याहरेत्कामान्
 सर्वतोद्गानि कूर्मवत् ॥ ३७ ॥ न जातु कामः कामानामुपभोगेन ज्ञास्यति ॥ हविषा कृष्णवत्सेव भूय एवाभिवर्धते ॥ ३८ ॥ यत्पृथिव्यां ब्रीहियं हिरेण्यं
 पद्मवः स्त्रियः ॥ नालमेकस्य तत्सर्वमिति पश्यन्न मुह्यति ॥ ३९ ॥ यदा भावं न कुरुते सर्वभूतेष्वपपकम् ॥ कर्मणा मनसा वाचा ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ ४० ॥
 यदान्येभ्यो न बिभ्येत यदा चास्मान्न बिभ्यति ॥ यदा नेच्छति न द्वेष्टि ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ ४१ ॥ या दुस्त्यजा दुर्मतिभिर्था न जीर्यति जीर्यतः ॥ योऽसौ
 प्राणान्तिको रोगस्तां तृष्णां त्यजतः सुखम् ॥ ४२ ॥ जीर्यन्ति जीर्यतः केशा दन्ता जीर्यन्ति जीर्यतः ॥ जीविताशा धनशा च जीर्यतोपि न जीर्यते ॥
 ॥ ४३ ॥ यच्च काममुखं लोके यच्च दिव्यं महत्सुखम् ॥ तृष्णाक्षयसुखस्यैते नर्हतः षोडशीं कलाम् ॥ ४४ ॥ एवमुक्त्वा स राजर्षिः सदारः प्रावि-
 शद्भनम् ॥ कालेन महता वापि चचार विपुलं तपः ॥ ४५ ॥ भृगुतुङ्गं तपस्तप्त्वा तपसोन्ते महातपाः ॥ अनश्वन्देहमुत्सृज्य सदारः स्वर्गमाप्तवान् ॥
 ॥ ४६ ॥ तस्य वंशे महाराज पञ्च राजर्षिसत्तमाः ॥ यैर्व्याप्ता पृथिवी सर्वा सूर्यस्येव गभस्तिभिः ॥ ४७ ॥ यदोस्तु शृणु राजर्षेर्वंशं राजर्षिसत्कृतम् ॥ यत्र
 नारायणो जज्ञे हरिवृष्णि कुलोद्ग्रहः ॥ ४८ ॥ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥
 ऊढेति ज्ञेयम् ॥ ३५ ॥ अविनृष्ण इति च्छेदः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

॥ ४९ ॥ इति हरिवंशो दीकार्यां त्रिशोऽध्यायः ॥ ३० ॥ ॥ एकत्रिंशो पुरोवंशो रौद्राध्वस्य समुद्भवः ॥ तत्पुत्रस्याथ कक्षयोर्वंशस्तत्राविहग्यते ॥ १ ॥ १ ॥ २ ॥ उत्तमस्य
उत्कृष्टं पौरुषं यस्मिन् ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ धनेषु श्रेयत्र वने नित्य इत्यपि पाठः ॥ १० ॥ क्षीरलकृटाः क्षीरलाव्युर्वंश्यादिति कृतानि हीनानि याव्य-
स्ताः ॥ ११ ॥ १२ ॥ येन अत्रिणा ॥ १३ ॥ १४ ॥ अत्रिश्रेष्ठनीति । धर्मयान्त्रे आत्रेयवधे ब्रह्महत्याव्रतस्योक्तत्वात् यज्ञे च आत्रेयाय ब्राह्मणाय स्वातन्त्र्येण दक्षिणाविधानात्
धन्यः प्रजावानयुष्मान् कीर्तिमांश्च भवेन्नरः ॥ ययात्तेऽश्वात्तं पुण्यं पठञ्छृण्वन्नराधिप ॥ ४९ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे हरिवंशपर्वणि
ययातिचरिते त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥ ॥ जनमेजय उवाच ॥ पुरोर्वंशमहं ब्रह्मन् श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ दुह्योऽश्वाचार्यदोऽश्वे तुर्वसोऽश्च पृथ-
क् पृथक् ॥ १ ॥ वृष्णिवंशप्रसङ्गेन स्वंवंशं पूर्वमेव तु ॥ विस्तरेणानुबुध्यं च तद्वाचं वक्तुमर्हति ॥ २ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ शृणु पुरोर्महाराज
वंशमुत्तमपौरुषम् ॥ विस्तरेणानुबुध्यं च यत्र जातंसि पार्थिव ॥ ३ ॥ हन्त ते कीर्तिष्वप्यामि पुरोर्वंशमनुत्तमम् ॥ दुह्योऽश्वाचार्यदोऽश्वे तुर्वसोऽश्च न-
राधिप ॥ ४ ॥ पुरोः पुत्रो महावीर्यो राजसीजनमेजयः ॥ प्रचिन्वांस्तु सुतस्तस्य यः प्राचीमजयदिदम् ॥ ५ ॥ प्रचिन्वतः प्रवीरोभून्मनस्युत्तस्य
चात्मजः ॥ राजा चाभयदुः नाम मनस्योरभयतुतः ॥ ६ ॥ तथैवाभयदुःस्यसितुषन्वा तु महीपतिः ॥ सुधन्यो बहुवः श्रम्यतिस्तस्य चात्मजः
॥ ७ ॥ श्रम्यतेस्तु रहस्याती रौद्राध्वस्तस्य चात्मजः ॥ रौद्राध्वन्य दृताच्यां वै दशाप्सरसि सृनवः ॥ ८ ॥ ऋषेयुः प्रथमस्तेषां कृकणधुस्तथैव
च ॥ कक्षेयुः स्थण्डिलेषुश्च सन्नतेशुस्तथैव च ॥ ९ ॥ दशार्णेऽर्जलेषुश्च त्वरेषुश्च महायशः ॥ धनेषुश्च वनेषुश्च पुनिकाश्च दश श्रियः ॥ १० ॥
रुद्रा द्यूद्रा च भद्रा च मलदा मलहा तथा ॥ खलदा चैव राजेन्द्र नलदा सुरसापि च ॥ तथा गेचपला तु क्षीरत्तकूटा च ता दश ॥ ११ ॥ ऋषिर्जि-
तोत्रिंशे तु तर्सा भर्ता प्रभाकरः ॥ रुद्रायं जनयामास सुतं सोमं यशसिन्वम् ॥ १२ ॥ सर्भर्तुना हते सुर्वे पातमने दिवो महीम् ॥ तमोभिभूते लो-
के च प्रभा येन प्रकल्पिता ॥ १३ ॥ स्वस्ति तेस्त्विति चोक्तो वै पतमनो दिवाकरः ॥ वचनस्तस्य विमर्जेन पात दिवो महीम् ॥ १४ ॥ अत्रि-
श्रेष्ठानि गोत्राणि यश्चकार महातपाः ॥ यज्ञेष्वनेधनं चैव सुरैर्यस्य प्रसीतम् ॥ १५ ॥ स तप्तु जनयामास पुनिकासु सनमकात् ॥ दश पुत्रानमहा-
त्मा स तपस्युर्ग्रे रतान्सदा ॥ १६ ॥ ते तु गोत्रकरा राजन् ऋषयो वेदपारगाः ॥ स्वस्त्यात्रेया इति ख्याताः किं त्वत्रिं धनवर्जिताः ॥ १७ ॥
अत्रियेव सर्वेषु गोत्रप्रवक्तेषु श्रेष्ठः ॥ १५ ॥ पुनिकासु तुभ्यं कन्यां प्रदाम्यामि देवाग्निहोमनिधौ । अस्यां जां जायते पुत्रः स मे पुत्रो भवेदिति पुनिकाकरणविधिना यावत्सु
॥ १६ ॥ अत एवाह । किं त्वत्रिं धनवर्जिता इति ॥ १७ ॥

कक्षयोः रौद्राश्वसुतस्य तृतीयस्य ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ महासन्तो ज्येष्ठपुत्रयोश्चानिस्स्य
 संततिमुक्त्वा कनिष्ठपुत्रस्य तिनिक्षोर्धमाह । तिनिक्षोस्तु प्रजाः क्षण्वति ॥ ३० ॥ ३१ ॥ यः पूर्वं बलिर्दानवेन्द्र आसीत् स एव सुतपसः पुत्रो बलिनाभाभूत् ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ बालेयं
 कक्षयोस्तनयाश्चासन् त्रय एव महारथाः ॥ सभानरश्चाशुषश्च परमश्रुतौ च ॥ १८ ॥ सभानरस्य पुत्रस्तु विद्वाःकालानलो नृपः ॥ कालानलस्य
 धर्मज्ञः सृञ्जयो नाम वै सुतः ॥ १९ ॥ सृञ्जयस्याभवत्पुत्रो वीरो राजा पुरंजयः ॥ जनमेजयो महाराज पुरंजयसुतोभवत् ॥ २० ॥ जनमेजयस्य राजर्षेय-
 हाशालोऽभवत्सुतः ॥ वेदेषु स परिज्ञातः प्रतिष्ठितयज्ञा भुवि ॥ २१ ॥ महासना नाम सुतो महाशालस्य धर्मिकः ॥ जज्ञे वीरः सुरगणैः पूजितः सुम-
 हायज्ञाः ॥ २२ ॥ महामनास्तु पुत्रौ द्वौ जनयामास भारत ॥ उशीनरं च धर्मज्ञं तितिथुं च महाबलम् ॥ २३ ॥ उशीनरस्य पत्न्यस्तु पञ्च राजर्षिपुत्रा-
 जाः ॥ नृगा कृमी नवा दुर्वा पञ्चमी च दृशदती ॥ २४ ॥ उशीनरस्य पुत्रास्तु पञ्च तामु कुलोद्भवाः ॥ तपसा वै सुमहता जाता वृद्धस्य भारत ॥ २५ ॥
 नृगायास्तु नृगः पुत्रः कृम्यां कृमिरजायत ॥ नवायास्तु नवः पुत्रो दुर्ययाः सुव्रतोरवत् ॥ २६ ॥ दृपद्रत्यास्तु राज्ञे शिविरौशनरो नृपः ॥ शिवेस्तु
 शिवयस्तत्तत योधेयास्तु नृगस्य ह ॥ २७ ॥ नवस्य नवराष्ट्रं तु कृमेस्तु कृमिला पुरी ॥ सुव्रतस्य तथाप्यष्टा शिविपुत्रास्त्रिविध मे ॥ २८ ॥ शिवेश्च
 पुत्राश्चत्वारो वीरास्त्रिलोक्यविश्रुताः ॥ वृषदर्भः सुवीरश्च मद्रकः कैःकश्चरन्था ॥ २९ ॥ तेषां जनपदाः स्मृताः कैकया मद्रकास्तथा ॥ वृषदर्भास्तु
 वीराश्च तिनिक्षोस्तु प्रजाः शृणु ॥ ३० ॥ तैतिक्ष्वोभवद्वाजा पूर्वस्यां दिशि भारत ॥ उपद्रथो महाबाहुस्तस्य फेनः सुतोऽभवत् ॥ ३१ ॥ फेनास्तु
 सुतपा जज्ञे सुतः सुतपसो बलिः ॥ जातो मानुष्योनौ तु स राजा कञ्चनेषुधिः ॥ ३२ ॥ मद्रयोणी स तु बलिर्वैभूव नृपतिः पुरा ॥ पुत्रानुत्पाद-
 यामास पञ्च वंशकरान् भुवि ॥ ३३ ॥ अङ्गः प्रथमतो जज्ञे वङ्गः सुहस्तथैव च ॥ पुण्ड्रः कालिङ्गश्च तथा बालेयं क्षत्रशुच्यते ॥ ३४ ॥ बालेयाः प्रा-
 क्षणाश्चैव तस्य वंशकरा भुवि ॥ बलेस्तु ब्रह्मणा दत्ता वराः प्रीतिन भारत ॥ ३५ ॥ महायोगित्वमायुश्च कल्पस्य परिमाणतः ॥ संश्रये वाय्यजेय-
 त्वं धर्मे चैव प्रधानता ॥ ३६ ॥ त्रैलोक्यदर्शनं चैव प्राधान्यं प्रसाधे तथा ॥ बले चाप्रतिमत्वं वै धर्मतत्त्वाथदर्शनम् ॥ ३७ ॥ चतुरां नियतान्गान्
 त्वं च स्थापयिता भुवि ॥ इत्युक्तो विभुना राजा बलिः शान्तिं परां ययौ ॥ ३८ ॥ तस्य ते तनयाः सर्वे क्षेत्रजा मुनिपुङ्गवाः ॥ संभूता दीर्घतपसा
 सुदेष्णायां महौजसः ॥ ३९ ॥

बलेरपत्यम् ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ प्रसवे अभयवृद्धाणां वशिन्वाख्यां सिद्धिमित्यर्थः ॥ ३७ ॥ परां शान्तिम् ज्ञानजं मोक्षम् ॥ ३८ ॥ क्षेत्रजाः बलेरुत्थेनैतस्वात् ॥ ३९ ॥

॥ १५ ॥ धर्मसंक्रमणं व्याचष्टे । अयोजयति । वितये मातृभिः पुत्रव्योतनात् ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ काशिकश्चेति । पूर्वौ काशिकगृत्समदो आयुसंज्ञात् वृद्धार्म-
सुहोत्रकमेण चतुर्यौ इमौ तु तस्मादेव नहुषययानिपूर्वादिकमेण एकविंशस्य सुहोत्रस्य पुत्रौ । अतोविनिर्गकर्षात्तोन्वौ अतएव ईषञ्जामभेदोपि गृत्समदो गृत्समतिरित्यादिदृश्यते
॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ दिवोदासपदं व्युत्पादयति । दिवोदास इतीति । दिवः सत्सर्गान् इत्यपि उपक्षिणोति आत्मेत्यर्थवलेनेति दिवोदासः । कर्मण्यण् विभक्त्येऽलुक्
आर्षः ॥ २३ ॥ समानान्ये यथा समानभावो भवन्ति एवं सप्तातकर्मणिपि भवन्तीति ज्ञापयत् । पूर्वोदासपदं अत्रापि वाराणसीगज्यादिकं दत्तम् । पूर्वं निकुन्वादिब-
अत्रैवोदाहरन्तीमं भरद्वाजस्य धीमतः ॥ धर्मसंक्रमणं चापि मरुद्द्विरतस्य वै ॥ १६ ॥ अयोजयद्भरद्वाजो मरुद्भिः कृतुमिहितम् ॥ पूर्वं तु वितये तस्य
कृते वै पुत्रजन्यनि ॥ १६ ॥ ततोऽथ वितथो नाम भरद्वाजसुतोऽभवत् ॥ ततोऽथ वितथे जाते भरतस्तु दिवं ययौ ॥ १७ ॥ वितथं चाभिषिच्यथ भर-
द्वाजो वनं ययौ ॥ स राजा वितथः पुत्राच्च जनयामास पञ्च वै ॥ १८ ॥ सुहोत्रं च सुहोतारं गयं गर्गं तथैव च ॥ कापिलं च महात्मानं सुहोत्रस्य सुतद्वय-
म् ॥ १९ ॥ काशिकश्च महासत्त्वस्तथा गृत्समतिर्नृपः ॥ तथा गृत्समतेः पुत्रा ब्रह्मणाः क्षत्रिया विभः ॥ २० ॥ काशिकस्य तु काशेयो पुत्रो दर्षितपास्त-
था ॥ बभूव दर्षितपसो विद्वांस धन्वन्तरिः सुतः ॥ २१ ॥ धन्वन्तरेस्तु तनयः केतुमानिति विश्रुतः ॥ अथ केतुमतः पुत्रो वीरो भीमस्यो नृपः ॥ २२ ॥
सुतो भीमस्यस्यासीदिवोदासः प्रजेश्वरः ॥ दिवोदास इति ख्यातः सर्वशोचिनाशनः ॥ २३ ॥ एतस्मिन्नेव काले तु पुरीं वाराणसीं नृपः ॥ गून्यां वि-
वेशयामास क्षेमको नाम रक्षसः ॥ शता हि सा मतिमता निकुम्भेन महात्मना ॥ २४ ॥ गून्या वर्षसहस्रं वै भवित्वाति नराविपः ॥ तस्यां तु शतमात्रा-
यां दिवोदासः प्रजेश्वरः ॥ विषयान्ते पुरीं रम्यां गोमत्यां संन्यवेशयत् ॥ २५ ॥ भद्रश्रेण्यस्य पूर्वं तु पुरीं वाराणसीं भवत् ॥ यदुदंगप्रसूतस्य तप-
स्यभिरतस्य च ॥ २६ ॥ भद्रश्रेण्यस्य पुत्राणां शतमुतमयनिर्वाणम् ॥ इत्या निवेशयामास दिवोदासः प्रजेश्वरः ॥ २७ ॥ दिवोदासस्य पुत्रस्तु
वीरो राजा प्रतर्दनः ॥ प्रतर्दनस्य पुत्रौ द्वौ वत्सो भार्गस्तथैव च ॥ २८ ॥

निकुम्भान्तरेण तदर्थेन वाराणसीं शता तद्वत्सूवं क्षेमकश्चेन क्षेमकान्तरेण निवेशित्यादि । एकस्मिन्नपि कल्पेऽसृष्टत्समानतमकर्मणां पुंसां जन्मन विरुध्यत इत्यभिप्रेत्याह ।
एतस्मिन्नित्यादि ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ भद्रश्रेण्यस्येति । पूर्वो दिवोदास आयोर्द्वैद्वाभ्यामदिकमेण दशमः । भद्रश्रेण्यश्च नहुषादिकमेण यदुदंगज एकदशः । यदोऽस्त्यष्टमः
तयोः समानकालजाद्विशो युकः । यस्तु आयोः नहुषादिकमेण पृथक्श्लोऽष्टविंशो दिवोदासः । तस्य ततोऽष्टमेन भद्रश्रेणेन मध्यमेन कालविप्रकर्षाद्विशो न संभवतीति
अयम् एतत्समानकालिनोऽय इव भद्रश्रेणो ज्ञेय इति भावः ॥ २७ ॥ २८ ॥

॥ २९ ॥ ३० ॥ अश्वस्थः प्रतर्दनः । भीमरथस्थेति दिवोदासस्य विशेषणम् । तस्य दुर्दमस्य बालेषु असमर्थेषु पुत्रेषु ॥ ३१ ॥ अलर्कः प्रतर्दनस्य पौत्रः पुरी निवेशयामसेति तृतीयान्वयः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ सुहोत्रस्य वितथपुत्रस्य ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

अलर्को राजपुत्रस्तु राजा सन्नतिमान् भुवि ॥ ह्यस्य तु दायार्थं हतवान् वै महीपतिः ॥ २९ ॥ आजहे पितृदायार्थं दिवोदासहृतं बलात् ॥ भद्र-
श्रेण्यस्य पुत्रेण दुर्दमेन महात्मना ॥ दिवोदासेन बालेति घृणया परिर्वर्जितः ॥ ३० ॥ अपारथो नाम नृपः सुतो भीमरथस्य वै ॥ तेन पुत्रेषु बालेषु
प्रहृतं तस्य भारत ॥ ३१ ॥ वैरस्यान्तं महाराज क्षत्रियेण विधित्सता ॥ अलर्कः काशिराजस्तु ब्रह्मण्यः सत्यसंगरः ॥ ३२ ॥ पष्टिवर्षसहस्राणि
षष्टिवर्षगतानि च ॥ तस्यासीत्सुमहद्गजं रूपयौवनशालिनः ॥ ३३ ॥ युवा रूपेण संपन्न आसीत्काशिकुलोद्बहः ॥ लोपामुद्राप्रसादेन परमायुर-
वाप सः ॥ ३४ ॥ वयसोन्ते महाबाहुत्वा क्षेमकराक्षसम् ॥ शून्यां निवेशयामास पुरीं वाराणसीं नृप ॥ ३५ ॥ अलर्कस्य तु दायार्हः सुनीथो नाम
पार्थिवः ॥ सुनीथस्य तु दायार्हः क्षेम्यो नाम महायशः ॥ ३६ ॥ क्षेम्यस्य केतुमान्पुत्रो वर्षकेतुस्ततोऽभवत् ॥ वर्षकेतेस्तु दायार्हो विबुर्वाय प्रजे-
श्वरः ॥ ३७ ॥ आनर्तस्तु विभोः पुत्रः सुकुमारस्ततोऽभवत् ॥ पुत्रस्तु सुकुमारस्य सत्यकेतुर्बहोरथः ॥ ३८ ॥ ततोभवन्महातेजा राजा परमधार्मि-
कः ॥ वत्सस्य वत्सभूमिस्तु भार्गभूमिस्तु भार्गवात् ॥ ३९ ॥ एते त्वङ्गिरसः पुत्रा जाता नृपेभ्य भार्गवे ॥ ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्यः शूद्रान्थ भरतर्षभ
॥ ४० ॥ सुहोत्रस्य बृहत्पुत्रो बृहत्स्तनयास्त्रयः ॥ अजमीढो द्विर्माढश्च पुरुर्माढश्च वीर्यवान् ॥ ४१ ॥ अजमीढस्य पत्न्यस्तु तित्तो वै यज्ञसान्विताः ॥
नीलिनी केशिनी चैव धूमिनी च वराङ्गना ॥ ४२ ॥ अजमीढस्य केशिन्यां जज्ञे जहूः प्रतापवान् ॥ आजहे यो महासत्रं सर्वेषां महाभस्य ॥ ४३ ॥
पतिलेभेन यं गङ्गा विनीताभिससार ह ॥ नेच्छतः श्रुवयाणात् तस्य गङ्गाय तत्सदः ॥ ४४ ॥ स तथा द्वापितं दृष्ट्वा यज्ञवाटं परंप ॥ गङ्गापथ्यवद्विज्ञां
कुद्धो भरतसत्तम ॥ ४५ ॥ एष ते त्रिषु लोकेषु संक्षिप्यपः पिवाप्यहम् ॥ अस्य गङ्गेऽवलपेत्स्य रात्र्यः फलमवाप्नुहि ॥ ४६ ॥ ततः पीतां महात्मनो गङ्गां
दृष्ट्वा महर्षयः ॥ उपनिन्युर्महाभागा दुहितृत्वाय जाह्नवीम् ॥ ४७ ॥ श्रुवनाश्रम्य पुत्रीं तु कावेरीं जहुरावहत् ॥ गङ्गाज्ञापेन देहार्कं यस्याः पञ्चाक्षरीकृ-
तम् ॥ ४८ ॥ जह्नास्तु दयितः पुत्रस्त्वजको नाम वीर्यवान् ॥ अजकस्य तु दायार्हो बलाकाथो महीपतिः ॥ ४९ ॥ बभूव मृगशशीलः कुम्भिकस्तस्य
चात्मजः ॥ पल्लवैः सह संरुद्धो राजा वनचरैस्तदा ॥ ५० ॥ कुम्भिकस्तु तपस्तेपे पुत्रमिन्द्रसमं प्रभुः ॥ लभेयमिति तं शक्रव्रातादभ्येत्य जज्ञिवान् ॥ ५१ ॥

॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥

॥ ५२ ॥ सत्यवती विश्वामित्रादीनां कर्नीयसी ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ अजमीढस्य बृहतः पुत्रस्य पत्यन्तरे प्रसवा-
न्तरमाह । अजमीढ इति ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ तेषां पञ्चानां देशानां रक्षणे अलं सप्तथा एते इति श्रुतत्वात्पञ्चाला इति नाम्ना ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ अयं दिवोदासो ब्राह्मणः

स गाधिर्भवद्राजा मधवान्कौशिकः स्वयम् ॥ विश्वामित्रस्तु गाधयो राजा विश्वरथस्तदा ॥ ५२ ॥ विश्वकृद्भिर्भुजिष्वैव तथा सत्यवती नृप ॥ ऋ-
चीक्राजमदुग्धिस्तु सत्यवत्यामजायत ॥ ५३ ॥ विश्वामित्रस्य तु सुता देवरातादयः स्मृताः ॥ प्रख्यातास्त्रिषु लोकेषु तेषां नामानि मे शृणु ॥ ५४ ॥
देवश्रवाः कतिश्चैव यस्मात्क्रात्यायनाः स्मृताः ॥ शालावत्या हरिण्यादो रणेर्जज्ञेथ रेणुमान् ॥ ५५ ॥ साङ्कृत्यो गालवो राजन् मौहल्यश्चेति वि-
श्रुताः ॥ तेषां ख्यातानि गोत्राणि कौशिकानां महात्मनाम् ॥ ५६ ॥ पाणिनो वभ्रवश्चैव ध्यानजप्यास्तथैव च ॥ पार्थिवा देवराताश्च शालङ्कयनसौ-
श्रवाः ॥ ५७ ॥ लौहित्या यामदूताश्च तथा कारिपयः स्मृताः ॥ विश्रुताः कौशिका राजन् तथान्ये सैन्यवायनाः ॥ ५८ ॥ ऋष्यन्तरिवाहाश्च
कौशिका बहवः स्मृताः ॥ पौरवस्य महाराज ब्रह्मर्षेः कौशिकस्य हा ॥ ५९ ॥ संबन्धो ह्यस्य वंशस्मिन् ब्रह्मक्षत्रस्य विश्रुतः ॥ विश्वामित्रात्मजानां तु शुनः-
शोफोत्रजः स्मृतः ॥ ६० ॥ भार्गवः कौशिकत्वं हि प्रातः स मुनिसत्तमः ॥ देवरातादयश्चान्ये विश्वामित्रस्य वै सुताः ॥ ६१ ॥ दृपद्वत्सुतश्चापि
विश्वामित्रादथाष्टकः ॥ अष्टकस्य सुतो लौहिः प्रोक्तो जहुगणो मया ॥ ६२ ॥ अजमीढोऽपरो वंशः श्रूयतां पुरुषर्षभ ॥ अजमीढस्य नीलिन्यां सुशा-
न्तिरुदपद्यत ॥ ६३ ॥ पुरुजातिः सुशान्तेस्तु बाह्याश्चः पुरुजातिनः ॥ बाह्याश्वतनयाः पञ्च बभूवुरमरोपमाः ॥ ६४ ॥ मुहलः सृञ्जयश्चैव राजा
बृहदिषुः स्मृतः ॥ यवीनश्च विक्रान्तः कृमिलाइवश्च पञ्चमः ॥ ६५ ॥ पञ्चैते रक्षणयालं देशानामिति विश्रुताः ॥ पञ्चानां विद्धि पञ्चालान् स्फी-
तैर्जनपदैर्वृतान् ॥ ६६ ॥ अलं संरक्षणे तेषां पञ्चाला इति विश्रुताः ॥ मुहलस्य तु दायदो मौहल्यः सुमहायशाः ॥ ६७ ॥ सर्व एते महात्मानः
क्षत्रोपेता द्विजातयः ॥ एते ह्यङ्गिरसः पक्षं संश्रिताः कण्वमौहलाः ॥ ६८ ॥ मौहलस्य सुतो ज्येष्ठो ब्रह्मर्षिः सुमहायशाः ॥ इन्द्रसेनो यतो गर्भं वध्यश्च
प्रत्यपद्यत ॥ ६९ ॥ वध्यश्चान्मिथुनं जज्ञे मेनकायामिति श्रुतिः ॥ दिवोदासश्च राजर्षिरहल्या च यज्ञस्विनी ॥ ७० ॥ शरद्वत्स्य दायदमहल्या
समसूयत ॥ शतानन्दमुषिश्रेष्ठं तस्यापि सुमहायशाः ॥ ७१ ॥ पुत्रः सत्यधृतिर्नाम धनुर्वेदस्य पारगः ॥ तस्य सत्यधृते रेतो दृष्ट्वाप्सरसमग्रतः ॥ ७२ ॥

॥ ७० ॥ शरद्वतो गौतमस्य ॥ ७१ ॥ सत्यधृतेः शरद्वतः पौत्रस्य पूर्वं शरद्वतः सकाशात्कृपस्य जन्म उक्तम् अतोयं सत्यधृतिः पितामहस्यमाननामेति गम्यते । अत्रेयं कथा

शरद्वतः तपोविघ्नार्थम् आगतां जालपदीमप्यमरं दृष्ट्वा शरद्व्राश्रकमे । साच तद्वाहन्तरात्यद्रुता ततस्तामनुधावतो महर्षे रेतश्चस्कन्द ततो मिथुनं जातमिति ॥ ७२ ॥ ७३ ॥
॥ ७४ ॥ दिवोदासस्य क्षत्रियस्य ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ अजमीढात् सहदेवात् तस्य यज्ञे पशुभूतस्थाने पुत्रशतं बभौ । शतं पुत्रानुद्दिश्य तैवेव पशुना यागस्य
कृतत्वात् ॥ ७९ ॥ यवीयान् कनीयान् ॥ ८० ॥ ८१ ॥ तृतीया अजमीढस्य भार्या ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ प्रयागादतिक्रम्य प्रयागं त्यक्त्वा कुरुक्षेत्रं स्वस्थानं चकार

अवस्कन्धं शरस्तम्बे मिथुनं समपद्यत ॥ कृपया तच्च जयाह शन्तनुर्मुगर्था गतः ॥ ७३ ॥ कृपः स्मृतः स वै तस्माद्गौतमी च कृपो तथा ॥ एते शा-
रद्वताः प्रोक्ता एते ते गौतमाः स्मृताः ॥ ७४ ॥ अत ऊर्ध्वं प्रक्ष्यामि दिवोदासस्य सन्ततिम् ॥ दिवोदासस्य दायादो ब्रह्मर्षिभिन्नयुनृपः ॥ ७५ ॥ मैत्राय-
णस्ततः सोमो मैत्रेयास्तु ततः स्मृताः ॥ एते हि संश्रिताः पक्षं क्षत्रोपेतास्तु भार्गवाः ॥ ७६ ॥ आसत्पिञ्चजनः पुत्रः सृञ्जस्य महात्मनः ॥ सुतः
पञ्चजनस्यापि सोमदत्तो महीपतिः ॥ ७७ ॥ सोमदत्तस्य दायादः सहदेवो महायज्ञाः ॥ सहदेवमुतश्चापि सोमको नाम पार्थिवः ॥ ७८ ॥ अजमी-
ढात्पुनर्जातः क्षीणवंशे तु सोमकः ॥ सोमकस्य सुनो जन्तुर्यस्य पुत्रशतं बभौ ॥ ७९ ॥ तेषां यवीयान्युपृतो दुपदस्य पिता प्रभुः ॥ धृष्टद्युम्नस्तु
दुपदादृष्टकेतुश्च तत्सुतः ॥ ८० ॥ अजमीढाः स्मृता द्वौते महात्मानस्तु सोमकाः ॥ पुत्राणामजमीढस्य सोमकत्वं महात्मनः ॥ ८१ ॥ माहिषी
त्वजमीढस्य धूमिनी पुत्रयुद्धिनी ॥ तृतीया तव पूर्वेषां जननी पृथिवीपते ॥ ८२ ॥ सा तु पुत्रार्थिनी देवी व्रतचर्यासमन्विता ॥ ततो यषथुतं तत्त्वा
तपः परमदुश्चरम् ॥ ८३ ॥ हुत्वाग्निं विधिवत्सा तु पवित्रमितभोजना ॥ अग्निरोन्नकुशोर्वेव सुज्वाप जनमेजय ॥ धूमिन्या स तथा देव्या त्वजमीढः
समोयिषान् ॥ ८४ ॥ ऋक्षं संजनयामास धूमवर्णं सुदर्शनम् ॥ ऋक्षात्संवरणो जज्ञे कुरुः संवरणात्तथा ॥ यः प्रयागादतिक्रम्य कुरुक्षेत्रं चकार ह ॥
॥ ८५ ॥ तद्वै तत्समहाभागो वर्षाणि स बहून्त्य ॥ तथ्यमाने तदा शको यत्रास्य वरदो बभौ ॥ ८६ ॥ पुण्यं च रमणीयं च पुण्यशृङ्गिर्निषेवितम् ॥
तस्यान्वावायः सुमहान् तस्य नाम्ना स्थ कौरवाः ॥ ८७ ॥ कुरोश्च पुत्राश्चत्वारः सुधन्वा सुधनुस्तथा ॥ परीक्षिञ्च महाबाहुः प्रवरश्चारिभोजय ॥ ८८ ॥
सुधन्वनस्तु दायादः सुहोत्रो मतिर्मास्ततः ॥ च्यवनस्तस्य पुत्रस्तु राजा धर्मार्थकोविदः ॥ ८९ ॥ च्यवनात्कृतयज्ञस्तु इद्वा यज्ञैः स धर्मवित् ॥
विश्रुतं जनयामास पुत्रमिन्द्रसमं नृपः ॥ ९० ॥

॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ अरिमेजयः शत्रुकम्पनः एजतेः खभ्रपूर्वपदस्य मुष्माणश्च ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ कृतयज्ञा चैद्या चेदिजा वसुं जनयामसेति सार्द्धश्लोको वाक्यम् । चैद्यश्चेदिदेश्यः
न चासौ उपरिचरत्येति समासः । षट् पुत्रान् मानुषीभावे एकाम् कन्यां मत्स्या जतयामसेत्यद्वयार्थः ॥ ९० ॥

॥११॥ कुशस्तृतीयः ॥ १२ ॥ मारुतः चतुर्थः यदुः पञ्चमः मत्स्यः मत्स्यसिंहाशालकाली सत्यवती षष्ठी सततः सततः पुत्रः पाठान्तरं त्वनादरणीयम् ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ यस्य यस्मात्
संभवाख्यात् सः जरासन्धः बृहदथाजरासन्ध इति प्राणक्तम् । इदानीं तस्मात् षडोयमित्युक्तम् । तत्र द्वितीयो बृहत्थः संभवाख्य इति वा कल्पभेदात्कम्भेद इति वा संभवेयम् ॥
॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ परीक्षितः कुरोद्वितीयपुत्रस्य ॥ १०० ॥ जनमेजयस्य पुत्रो मणिप्रयां जातो पूर्वधन्यो ॥ ११ ॥ २२ ॥ द्वितीयः पूर्वोक्तद्विआत्कुरपितमहादयः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥
चैद्योपरिचरं वीरं वसुं नामान्तरिक्षगम् ॥ चैद्योपरिचराजज्ञे गिरिका सप्त मानवान् ॥ ११ ॥ महारथो मगधराट् विश्रुतो यो बृहद्वथः ॥ प्रत्यग्रहः कुशश्चैव
यमाहुर्मणिवाहनम् ॥ १२ ॥ मारुतश्च यदुश्चैव मत्स्यः काली च सततः ॥ बृहद्वथस्य दयादः कुशाग्रो नाम विश्रुतः ॥ १३ ॥ कुशाग्रस्यत्यजो
विद्वान्वृषभो नाम वीर्यवान् ॥ १४ ॥ वृषभस्य तु दयादः पुष्पवन्नाम धार्मिकः ॥ दयादस्तस्य विज्ञान्तो राजा सत्यहितः स्मृतः ॥ १५ ॥ तस्य
पुत्रः स धर्मात्मा नाम्ना ऊर्जस्तु जज्ञिवान् ॥ ऊर्जस्य संभवः पुत्रो यस्य जज्ञे स वीर्यवान् ॥ १६ ॥ अकलेदे स वै जातो जरथा सन्वितः स तु ॥ जर-
था सन्वितो यस्माजरासन्धस्ततः स्मृतः ॥ १७ ॥ सर्वज्ञस्य जेतासौ जरासन्धो महाबलः ॥ जरासन्धस्य पुत्रो वै सहदेवः प्रतापवान् ॥ १८ ॥ सहदेवा-
त्मजः श्रीमानुदयुः स महायज्ञाः ॥ उदायुर्जनयासास पुत्रं परसधर्मिकम् ॥ १९ ॥ भुतधर्मेति नामानं मगधान् यदसद्विदुः ॥ परीक्षितस्तु दयादो
धार्मिको जनमेजयः ॥ १०० ॥ जनमेजयस्य दयादस्त्रिय एव महारथाः ॥ भुतसेनप्रसेनौ च भीमसेनश्च नामतः ॥ १ ॥ एत सर्वे महाभामा विका-
न्ता बलशालिनः ॥ जनमेजयस्य पुत्रौ तु सुरथो मतिर्भास्तथा ॥ २ ॥ सुरथस्य तु विज्ञान्तः पुत्रो जज्ञे विदूरथः ॥ विदूरथस्य दयाद ऋक्ष एव महारथः
॥ ३ ॥ द्वितीयः स बभौ राजा नाम्ना तैनेव संहितः ॥ द्वावृक्षौ तव वंशेस्मिन्द्वौवेव तु परीक्षितौ ॥ ४ ॥ भीमसेनास्त्रयो राजन्ध्वेव जनमेजयो ॥ ऋक्ष-
स्य तु द्वितीयस्य भीमसेनोऽभवत्पुत्रः ॥ ५ ॥ प्रतीपो भीमसेनस्य प्रतीपस्य तु जन्तनुः ॥ देवापिबालिकश्चैव त्रय एव महारथाः ॥ ६ ॥ जन्तनोः
प्रसवस्त्वेव यत्र जातोसि पार्थिव ॥ बालिकस्य तु राज्ञ्यैव सप्तदाहं नरेभ्यः ॥ ७ ॥ बालिकस्य सुतश्चैव सोमदुतो महायज्ञाः ॥ जज्ञिरे सोमदुतास्तुभू-
रिर्भूतिश्चैवाः शूलः ॥ ८ ॥

॥ ६ ॥ संभवाह्यम् सप्तविधप्राप्तिवाह्यम् सा च, ज्ञाने धर्म बले कामे विज्ञानोपायसंग्रहे ॥ सदर्थं भूभुजां नित्यं प्राप्तिः सप्तविधा भवेति ॥ ज्ञाने शास्त्राणि विज्ञाने युक्तिः कौशलादौ सदर्थं
शारिभोगे चन्दनम्बूलदौ शेषं स्पष्टम् । अन्ये तु सप्तकण्ठाभ्यां बालाभ्यन्यपित्याहुः । सप्तकण्ठौ च तप्तलानि सप्त महारत्नानि तथाहि गजवाजिरथाश्चैव निधिपालाः मरुद्वयाः ।
शक्तिः सासिर्गणिच्छत्रविमानानि चतुर्दशेति । अस्त्राणि च इषवश्चेति पृथक् निधिनिधानं बाला मरुद्वयाः दिव्याश्चमकारयः सासिः सप्तङ्गः दिव्याश्चमकारयः ॥ ७ ॥ ८ ॥

॥ ९ ॥ ११० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ अनपत्यः पुत्रापत्यरहितः ॥ १९ ॥ संवर्त्तीयः कृत्विजे दत्ता सती संवर्त्तेन च दुष्यन्तपित्रे सुधोराय दत्ता सती तस्मात् दुष्यन्तं पुत्रं लेभे ॥ १२० ॥ अतएव तुर्वसोऽपिः पौत्रं वंशं प्रविशेत् ॥ १२१ ॥ दुष्यन्तस्य शकुन्तलायां भरतः अन्यस्यां सा-
 उपाध्यायस्तु देवानां देवापिरभवन्मुनिः ॥ च्यवनस्य द्यूतः पुत्र इष्टश्चातोन्महात्मनः ॥ १ ॥ अन्तस्तुस्त्वभवद्राजा क्रौत्वाणां धुरंधरः ॥ अन्ततोः
 संप्रवक्ष्यामि यत्र जातेसि पार्थिव ॥ ११० ॥ गाङ्गं देवव्रतं नाम पुत्रं सोजनयन्मुः ॥ स तु भीष्म इति ख्यातः पाण्डवानां पितामहः ॥ १११ ॥ द्वा-
 ली विचित्रवीर्यं तु जनयामास भारत ॥ अन्तर्नोदयिष्यं पुत्रं दक्षिणामनसदस्त्रमपह् ॥ १२ ॥ द्वाण्डैरपयन्श्चैव क्षेत्रे वैचित्रवीर्यके ॥ धृतराष्ट्रं च पा-
 ण्डुं च विदुरं चाप्यर्जुनम् ॥ १३ ॥ धृतराष्ट्रश्च गान्धारी पुत्रादुत्पादयच्छत्रम् ॥ तेषां दुर्गौघः श्रेष्ठः सर्वेषामेव स भूः ॥ १४ ॥ पाण्डुर्वैजं-
 यः पुत्रः सौभद्रस्तस्य चात्मजः ॥ अभिमन्योः पराक्षितुः पिता तपः समर ॥ १५ ॥ एष ते पौत्रो वंशो यत्र जातेसि पार्थिव ॥ पुत्रोऽस्तु मा-
 क्ष्यामि दुर्बोध्यनर्योस्तथा ॥ १६ ॥ सुतस्तु तुर्वसोर्दक्षिणोऽपिः पौत्रो राज्ञो नैतदुरस्यपिबतः ॥ १७ ॥ कश्यपस्तु नै-
 सानोर्मरुतस्तस्य चात्मजः ॥ अन्यस्तवापिशिशो राजा मरुतः कश्चिन्मत् ॥ १८ ॥ अनपत्याऽभवद्राजा यत्रा विदुर्दक्षिणः ॥ दुर्दिगः सञ्जय-
 नाम तस्यसीतपृथिवीपते ॥ १९ ॥ दक्षिणार्थं स्म वै दत्ता संवर्त्तन्ति महात्मने ॥ दुष्यन्तं पौत्रं पारि लेभे पुत्रमकल्पमपह् ॥ १२० ॥ एषं यमोः सा-
 पेन जरासंक्रमणे तदा ॥ पौरवं तुर्वसोर्विशः प्रविशेन्न नृगेतव ॥ २१ ॥ दुष्यन्तस्य तु दायदुः करुणासः प्रजेधरः ॥ कस्तथापतः पालोऽथवा-
 रस्तस्य चात्मजाः ॥ २२ ॥ पाण्डवश्च केरलश्चैव कोलश्चैतथ पार्थिवः ॥ तेषां जनपदाः स्मृताः पाण्डवाश्चोलाः सकेलाः ॥ २३ ॥ दुह्योश्च त-
 नयो राजन् वभ्रुः सेतुश्च पार्थिवः ॥ अङ्गारसेतुस्तत्पुत्रो मरुतां पतिरुच्यते ॥ २४ ॥ यौवनश्चैव समरे कृच्छ्रेण निहतो वली ॥ युद्धं सुगृहदस्यासी-
 न्मासानपरि चतुर्दश ॥ २५ ॥ अङ्गारस्य तु दायदो गान्धारी नाम भारत ॥ ख्यायते तस्य नाम्ना वै गान्धारिपियसो महात्मा ॥ २६ ॥ गान्धारिदेशजा-
 श्चैव तुरगा वाजिनां वराः ॥ अनोस्तु पुत्रो धर्मोभूत् घृतस्तस्यात्मजोभवत् ॥ २७ ॥ घृतात्तु दुदुहो जज्ञे प्रचेतास्तस्य चात्मजः ॥ प्रचेतसः सुचेतास्तु
 कीर्तिता ह्यानवो मया ॥ २८ ॥ यदोर्विशं प्रवक्ष्यामि ज्येष्ठस्योत्तमतेजसः ॥ विस्मरेणानुपूर्व्यात् गदतो मे निशामय ॥ १२९ ॥ ॥ इति
 श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे हरिवंशपर्वणि पुरुवंशानुकीर्तने द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

यायां करुणाश्चसीदित्यर्थः ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ इति हरिवंशे टीकायां द्वाविंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥ ॥ ३३ ॥

त्रयस्त्रिंशो यदोर्विंशो वर्ण्यते श्रावज्जतिः ॥ प्रभावात्यहुतो यत्र कृतवीर्यसुतरय च ॥ १ ॥ बभूवुरिति ॥ ११ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ अत्रिसंवत् दत्तं दत्तात्रे-
यमित्यर्थः ॥ १० ॥ पूर्वमित्यनेन एको वरः ॥ ११ ॥ अथमे इति द्वौ वरौ ॥ १२ ॥ सङ्गमानिति चतुर्थो वरः ॥ १३ ॥ योगात् योगबलात् मायया संकल्पमात्रेण ॥ १४ ॥

वैशम्पायन उवाच ॥ बभूवुस्तु यदोः पुत्राः पञ्च देवसुतोपमाः ॥ सहस्रदः पयोदश्च क्रोष्टा नीलजिकस्तथा ॥ १ ॥ सहस्रदस्य दयादान्नयः परमधा-
र्मिकाः ॥ द्वेयश्च ह्यथैव राजन् वेणुहयस्तथा ॥ २ ॥ द्वेयस्याभवत्पुत्रो धर्मनेत्र इति स्मृतः ॥ धर्मनेत्रस्य कार्तस्तु साहजस्तस्य चात्मजः ॥ ३ ॥ साहजनी
नाम पुरी येन राज्ञा निवेक्षिता ॥ साहजस्य तु दायदो महिष्मानाम पार्थिवः ॥ ४ ॥ माहिष्मती नाम पुरी येन राज्ञा निवेक्षिता ॥ आसीन्माहिष्म-
तः पुत्रो भद्रश्रेण्यः प्रतापवान् ॥ ५ ॥ वाराणस्याधिपो राजा कथितः पूर्वमेव तु ॥ भद्रश्रेण्यस्य पुत्रस्तु दुर्दमो नाम विश्रुतः ॥ ६ ॥ दुर्दमस्य सुतो
धमान् कनको नाम वीरवान् ॥ कनकस्य तु दयादाश्चत्वारो लोकविश्रुताः ॥ ७ ॥ कृतवीर्यः कृतौजाश्च कृतवर्मा तथैव चाङ्गताग्रिस्तु चतुर्थो भूत्कृ-
तवीर्यतिथार्जुनः ॥ ८ ॥ यस्तु बाहुसहस्रेण सप्तद्वीपैश्चरोऽभवत् ॥ जिगाय पृथिवीमेको रथेनादित्यवर्चसा ॥ ९ ॥ स हि वर्षायुतं तत्त्वा तपः परमदुश्चर-
म् ॥ दत्तमाराधयामास कार्तवीर्योऽत्रिसंभवम् ॥ १० ॥ तस्मै दत्तो वराश्च प्रादाच्चतुरो भूतितेजसः ॥ पूर्वं बाहुसहस्रं तु प्रार्थितं सुमहद्वरम् ॥ ११ ॥
अथमे वर्तमानस्य सद्भिस्तत्र निवारणम् ॥ उग्रेण पृथिवीं जित्वा स्वधर्मेणानुरजनम् ॥ १२ ॥ संग्रामान् सुबहून् कृत्वा हत्वा चरन्सहस्रशः ॥ संग्रा-
मे वर्तमानस्य वर्यं चाप्यधिकाद्रणे ॥ १३ ॥ तस्य बाहुसहस्रं तु गृध्रतः किल भारत ॥ योगाद्योगेश्वरस्यैव प्रादुर्भवति मायया ॥ १४ ॥ तेनैयं पृथिवी
सर्वा सप्तद्वीपा सपत्तना ॥ सप्तमुद्रा सनगरा उग्रेण विधिना जिता ॥ १५ ॥ तेन सप्तसु द्वीपेषु सप्त यज्ञशतानि वै ॥ प्रसातानि विधिना राज्ञा श्रूयन्ते
जनमेजय ॥ १६ ॥ सर्वे यज्ञा महाबाहोस्तस्यत्सु भूरिदक्षिणाः ॥ सर्वे काञ्चनयूपाश्च सर्व काञ्चनवेदयः ॥ १७ ॥ सर्वदेवैर्भद्राज विमानश्चैरलंकृताः ॥
गन्धर्वपुंसरोभिश्च नित्यमेवोपशोभिताः ॥ १८ ॥ यस्य यज्ञे जगौ गाथां गन्धर्वो नारदस्तथा ॥ वरीदासात्मजा विद्वानहिम्ना तस्य विस्मिताः ॥ १९ ॥
नारद उवाच ॥ न नूनं कार्तवीर्यस्य गतिं यास्यन्ति पार्थिवाः ॥ यज्ञैर्दानैस्तपोभिर्वा विक्रमेण श्रुतेन च ॥ २० ॥ स हि सप्तसु द्वीपेषु खट्वा चर्मी शरा-
सनी ॥ रथी द्वीपाननुचरन्योगी संदृश्यते नृभिः ॥ २१ ॥

उग्रेण विधिना युद्धेन ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ गन्धर्व उपवाहणाभ्यां वरीदासस्य गन्धर्वपतेः पुत्रः ॥ १९ ॥ २० ॥ योगी कायव्यूहेन युगपत् सप्तस्यपि द्वीपेषु दृश्यते ॥ २१ ॥

॥ २२ ॥ २३ ॥ यज्ञपालो यजमानः एकेन शरीरेण यागं करोति अपरेण पालनमित्यर्थः ॥ २४ ॥ २५ ॥ कार्तवीर्यस्य महात्म्यमाह । स हीत्यादिना ॥ २६ ॥ प्र-
 तिस्रोतः विपरीतप्रवाहम् ॥ २७ ॥ शङ्किता परेण मुक्तेति शङ्कावती अभ्येति समुद्रमिति शेषः ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ बाहुना बाहुभिः प्रावर्त्तयत् शरीरभ्रमणेनाव-
 अनष्टद्रव्यता चैव न शोको न च विभ्रमः ॥ प्रभावेन महाराज्ञः प्रजा धर्मेण रक्षतः ॥ २२ ॥ पञ्चाशीतिसहस्राणि वर्षाणां वै नराधिपः ॥ स सर्वरत्न-
 भाक् सम्राट् चक्रवर्ती बभूव ह ॥ २३ ॥ स एव यज्ञपालोभूतक्षेत्रपालः स एव च ॥ स एव वृष्ट्या पर्जन्यो योगित्वादुर्जनोऽभवत् ॥ २४ ॥ स वै बा-
 हुसहस्रेण ज्याघातकठिनत्वचा ॥ भाति रश्मिसहस्रेण शरदीव दिवाकरः ॥ २५ ॥ स हि नागान्मनुष्येषु माहिष्मत्यां महाद्युतिः ॥ कर्कोटकसुताद्
 जित्वा पुर्यां तस्यां न्यवेशयत् ॥ २६ ॥ स वै वेगं समुद्रस्य प्रावृट्कालेभ्युज्जेषणः ॥ श्रीडान्नव भुजोद्भिन्नं प्रतिस्रोतश्चकार ह ॥ २७ ॥ लुण्ठिता श्रीडि-
 ता तेन फेनस्रग्दाममालिनी ॥ चलदूर्मिसहस्रेण शङ्किताभ्येति नर्मदा ॥ २८ ॥ तस्य बाहुसहस्रेण क्षुभ्यमाणे महोदधौ ॥ भयान्त्रिलीना निश्चेष्टाः पा-
 तालस्था महासुराः ॥ २९ ॥ चूर्णीकृतमहावीचिं चलन्मीनमहातिमिम् ॥ मारुताविद्धफेनौघमावर्त्तक्षोभदुःसहम् ॥ ३० ॥ प्रावर्त्तयत्तदा राजा सहस्रेण
 च बाहुना ॥ देवासुरसमाक्षितः क्षीरोदमिव मन्दरः ॥ ३१ ॥ मन्दरक्षोभचकिता अमृतोद्भवशङ्किताः ॥ सहस्रोत्पातिता भीता भीमं दृष्ट्वा नृपोत्तमम्
 ॥ ३२ ॥ नता निश्चलमूर्धनो बभूवुस्ते महोरगाः ॥ सायाह्ने कदलीखण्डे कम्पितास्तस्य वायुना ॥ ३३ ॥ स वै बद्धा धनुर्ज्याभिरुत्सिक्तं पञ्चभिः शूरैः ॥
 लङ्केशं मोहयित्वा तु सवलं रावणं बलात् ॥ निर्जित्यैव समानीय माहिष्मत्यां ववन्ध तम् ॥ ३४ ॥ श्रुत्वा तु बद्धं पौलस्त्यं रावणं त्वर्जुनेन तु ॥
 ततो गत्वा पुलस्त्यस्तमर्जुनं दृढशे स्वयम् ॥ सुमोच रक्षः पौलस्त्यं पुलस्त्येनानुयाचितः ॥ ३५ ॥ यस्य बाहुसहस्रस्य बभूव ज्यातलस्वनः ॥
 युगान्ते त्वम्बुदस्येव स्फुटतो ह्यशनैरिव ॥ ३६ ॥ अहो वत मृधे वीर्यं भार्गवस्य यदच्छिनत् ॥ राज्ञो बाहुसहस्रं तु हेमं तालवनं यथा ॥ ३७ ॥ तृपि-
 तेन कदाचित्स भिक्षितश्चित्रभानुना ॥ स भिक्षामददद्दक्षिरः सप्त द्वीपान्विभावसोः ॥ ३८ ॥ पुराणि ग्रामघोषांश्च विषयांश्चैव सर्वशः ॥ जज्वाल तस्य
 सर्वाणि चित्रभानुर्दिधक्षया ॥ ३९ ॥ स तस्य पुरुषेन्द्रस्य प्रभावेन महात्मनः ॥ ददाह कार्तवीर्यस्य शैलंश्चैव वनानि च ॥ ४० ॥ स शून्यमाश्रमं रम्यं वरुण-
 स्यात्मजस्य वै ॥ ददाह वनवर्द्धतिश्चित्रभानुः सैहदयः ॥ ४१ ॥ यं लेभे वरुणः पुत्रं पुरा भास्वन्तमुत्तमम् ॥ वसिष्ठं नाम स मुनिः ख्यात आपव इत्युता ॥ ४२ ॥
 नितिवान् । क्षीरोदं मन्दर इव ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ राज्ञः कार्तवीर्यस्य ॥ ३७ ॥ विभावसोर्वहेः
 ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

यत्र निमिन्नगते आपवो वसिष्ठः ॥ ४३ ॥ ते त्वया दुष्करं कर्म जयादिकं कृतं तत् अन्यो हनिष्यति नाशयिष्यति । तव पराजयो भविष्यतीत्यर्थः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥
 अनष्टद्रव्यता प्रजानामिति शेषः ॥ ४६ ॥ स्वयमेव वृतः दत्तात्रेयात् ॥ ४७ ॥ धृष्टकेः धृष्टनामा आवल्य इति जयध्वजस्य विशेषणम् ॥ ४८ ॥ ५० ॥ ५१ ॥
 ॥ ५२ ॥ यदोः प्रथमपुत्रस्य सहस्रदस्य वंशमुक्त्वा द्वितीयस्य पयोदस्य संततिमाह । वृषेति । अत्र पयोद एव वर्षणाद्वेत्तोवृषशब्देनोच्यते । पूर्णकर्मिणः पुण्यकर्मिणः ॥ ५३ ॥
 यत्रापवस्तु तं श्रोथाच्छतवानजुर्न विभुः ॥ यस्मान्न वर्जितमिदं वनं ते मम हैहय ॥ ४३ ॥ तस्मात्ते दुष्करं कर्म कृतमन्यो हनिष्यति ॥ रामो नाम
 महाबाहुर्जमिदृशः प्रतापवान् ॥ ४४ ॥ छित्त्वा बहुसहस्रं ते प्रमथ्य तरसा बली ॥ तपस्वी ब्राह्मणश्च त्वां वधिष्यति स भार्गवः ॥ ४५ ॥ वैशम्पाय-
 न उवाच ॥ अनष्टद्रव्यता यस्य वभूवामित्रकर्शन ॥ प्रभावेन नरेन्द्रस्य प्रजा धर्मेण रक्षतः ॥ ४६ ॥ रामात्ततोऽस्य मृत्युर्वै तस्य ज्ञापान्मुनेनृप ॥ वर-
 श्वैष हि कौरव्य स्वयमेव वृतः पुरा ॥ ४७ ॥ तस्य पुत्रशतस्यासन् पञ्च शेषा महात्मनः ॥ कृतास्त्रा वलिनः शूरा धर्मात्मानो यशस्विनः ॥ ४८ ॥
 शूरसेनश्च शूरश्च धृष्टोक्तः कृष्ण एव च ॥ जयध्वजश्च नाम्नासीदावन्यो नृपतिर्महात् ॥ ४९ ॥ कार्तवीर्यस्य तनया वीर्यवन्तो महारथाः ॥ जयध्व-
 जस्य पुत्रस्तु तालजङ्घो महाबलः ॥ ५० ॥ तस्य पुत्रा शतं स्यातास्तालजङ्घा इति श्रुताः ॥ तेषां कुले महाराज हैहयानां महात्मनाम् ॥ ५१ ॥
 वीतिहोत्राः सुजाताश्च भोजाश्चावलन्तः स्मृताः ॥ तौण्डिकेरा इति स्यातास्तालजङ्घास्तथैव च ॥ ५२ ॥ भरताश्च सुता जाता बहुत्वाश्रनुकीर्तिताः ॥
 वृषप्रभृतयो राजन् यादवाः पूर्णकर्मिणः ॥ ५३ ॥ वृषो वंशधरस्तत्र तस्य पुत्रोऽभवन्मनुः ॥ मयोः पुत्रशतं त्वासिन् वृषणस्तस्य वंशभाक् ॥ ५४ ॥
 वृषणात् वृष्णयः सर्वे मधोस्तु माधवाः स्मृताः ॥ यादवा यदुना चाग्रे निरुच्यन्ते च हैहयाः ॥ ५५ ॥ शूराश्च शूरवीराश्च शूरसेनास्तथानव ॥ शूरसेन
 इति स्यातास्तस्य देशो महात्मनः ॥ ५६ ॥ न तस्य वित्ताशोऽस्ति नष्टं शतिलभेच्च सः ॥ कार्तवीर्यस्य यो जन्म कीर्तयेदिह नित्यशः ॥ ५७ ॥ एते
 ययातिपुत्राणां पञ्च वंशा विशांपते ॥ कीर्तिता लोकवीराणां ये लोकान्धारयन्ति वै ॥ भूतानिष महाराज पञ्च स्यावरजङ्गमात् ॥ ५८ ॥ श्रुत्वा पञ्चवि-
 सर्गं तु राजा धर्मार्थकोविदः ॥ वशी भवति पञ्चानामात्मजानां तथेश्वरः ॥ ५९ ॥ लभेत्पञ्च वरांश्चैव दुर्लभानिह लैकिकात् ॥ आशुः कीर्तिं तथा पुत्राने-
 श्वर्यं भूमिमेव च ॥ धारणाच्छ्रवणञ्चैव पञ्चवर्गस्य भारता ॥ ६० ॥ क्रोष्टोस्तु शृणु राजेन्द्र वंशजुतमपौरुषम् ॥ यद्वैवंशधरस्याथ यज्वनः पुण्यकर्मणः ॥ ६१ ॥
 ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ गूर इति श्लोकः पुस्तकान्तरेषु नास्ति ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ भूतानि पृथिव्यार्गनि यया लोकानि धारयन्ति तद्वत् ॥ ५८ ॥ पञ्चानां विमर्गं विविधं समम् ।
 वशी नियन्ता आत्मजानां हतानाम् इन्द्रियाणाम् ॥ ५९ ॥ ६० ॥ क्रोष्टोः यजोः पुत्रस्य ॥ ६१ ॥

इमं वक्ष्यमाणम् अजो जात इति शेषः ॥ ६२ ॥ इति हरिवंशो टीकायां त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥ चतुस्त्रिंशो यदोः सूनोः क्रोष्टुर्वंशोऽनुवर्ण्यते ॥ अवतीर्णो हरिर्यत्र
 कृष्णः कारणमानुषः ॥ १ ॥ गान्धारीति ॥ १ ॥ २ ॥ माद्रथाः पुत्रस्य युधाजिनः ॥ ३ ॥ ४ ॥ विषये देशे ॥ ५ ॥ परिवर्त्ते आगमनमात्रे हरिवाहनः इन्द्रः ॥ ६ ॥
 गान्दिनीनाम निर्विकि । गां तु ददाति ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ जाययिष्यामि जन्म ग्रहीष्यामि ॥ १० ॥ ११ ॥ उपासङ्गादयोऽङ्कुरभ्रतरः ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥
 क्रोष्टुर्हं वंशं श्रुत्वेमं सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ यस्यान्वायजो विष्णुर्हरिविष्णिकुलद्वहः ॥ ६२ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशपर्वणि त्रयस्त्रिंशोऽ-
 ध्यायः ॥ ३३ ॥ ॥ ४४ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ गान्धारी चैव माद्री च क्रोष्टेभार्ये बभूवतुः ॥ गान्धारी जनयामास अनमित्रं महाबलम् ॥ १ ॥
 माद्री युधाजितं पुत्रं ततोऽन्यं देवमीदृषम् ॥ तेषां वंशस्त्रिधा भूतो वृष्णानां कुलवर्धनः ॥ २ ॥ माद्रथाः पुत्रस्य जज्ञाते सुतौ वृष्ण्यन्धकापुत्रौ ॥ जज्ञा-
 ते तनयौ वृष्णेः श्वफल्काश्चित्रकस्तथा ॥ ३ ॥ श्वफल्कस्तु महाराज धर्मात्मा यत्र वर्तते ॥ नास्ति व्याधिभयं तत्र नावर्षभयमप्युत ॥ ४ ॥ कदाचि-
 त्काशिराजस्य विभोर्भरतसत्तम ॥ त्रीणि वर्षाणि विषये नावर्षत्पाकज्ञासतः ॥ ५ ॥ स तत्र वासयामास श्वफल्कं परमार्चितम् ॥ श्वफल्कपरिवर्त्ते च वर्षे
 हरिवाहनः ॥ ६ ॥ श्वफल्कः काशिराजस्य सुतां भार्यायविन्दत ॥ गान्दिनीं नाप स गां तु ददौ विप्रेषु नित्यशः ॥ ७ ॥ सा मातुरुदरस्था तु बहून्वर्ष-
 गणान् किल ॥ निवसन्ती न वै जज्ञे गर्भस्थां तां पितृवती ॥ ८ ॥ जायस्व शीघ्रं भद्रं ते किमर्थमिह तिष्ठसि ॥ श्रोवाच चैनं गर्भस्था कन्या गां च दिने
 दिने ॥ ९ ॥ यदि दद्यां ततोऽद्याहं जाययिष्यामि तां पिता ॥ तथेत्युवाच तं चास्याः पिता काममपूरयत् ॥ १० ॥ दाता यज्वा च धीरश्च श्रुतवानतिथि-
 प्रियः ॥ अञ्जूरः सुषुवे तस्मान्छ्वफल्काद्भूरिदक्षिणः ॥ ११ ॥ उपासङ्गस्तथा मधुर्दुदुरश्चारिमिजयः ॥ अविक्षिपस्तथोपेक्षः शत्रुघ्नोथारिमर्दनः ॥ १२ ॥
 धर्मधृग्यतिधर्मा च गृध्रमोजातकस्तथा ॥ आवाहप्रतिवाहौ च सुन्दरी च वराङ्गना ॥ १३ ॥ अञ्जुरेणग्रसेनायां सुगात्र्यां कुरुनन्दन ॥ प्रसेनश्चोप-
 देवश्च जज्ञाते देववर्चसौ ॥ १४ ॥ चित्रकस्याभवन्पुत्राः पृथुर्विपृथुरेव च ॥ अश्वग्रीवोश्चबाहुश्च सुपार्श्वकवेपणौ ॥ १५ ॥ अरिष्टनेमिरश्च सुधर्मो
 धर्मभृत्तथा ॥ सुबाहुर्वह्नुबाहुश्च श्रविष्ठाश्रवणे स्त्रियौ ॥ १६ ॥ अश्मक्यां जनयामास शूरं वै देवमीदृषः ॥ महिष्यां जज्ञिरे शूराद्भोज्यायां पुरुषा दश
 ॥ १७ ॥ वसुदेवो महाबाहुः पूर्वमानकदुन्दुभिः ॥ जज्ञे यस्य प्रसूतस्य दुन्दुभ्यः प्राणदन्दिनि ॥ १८ ॥

चित्रकस्याङ्कुरभ्रतुः ॥ १५ ॥ १६ ॥ देवमीदृषः क्रोष्टुस्तृतीयः पुत्रः शूरं दन्त्यादिरयमित्यन्ये । शूरसेनात्कार्तवीर्यपुत्राद्वशान्ये ॥ १७ ॥ प्राणदन् स्वयमेव शब्दं चक्रुः ।

तत्र भगवदवतारस्य भावित्वात् ॥ १८ ॥

आनकानां पटहानाम् ॥ १९ ॥ २० ॥ वसुदेवादयो गण्डूपायः दश शूरस्य पुत्राः । पञ्च दुहितरश्चेत्याह । देवभाग इत्यादिता ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ चैवस्य
 दमघोषस्य ॥ २५ ॥ २६ ॥ पृथा कुन्तिः कुन्ती कुन्तिभोजः ॥ २७ ॥ २८ ॥ अनमित्रात् क्रोष्टुः प्रथमपुत्रात् वृष्णिनन्दनात् सर्वयादवाहादकात् ॥ २९ ॥ ३० ॥ देवभागस्य वसु-
 देवभातुः देववत् भवः कीर्तिर्यस्य तं देवश्वसम् ॥ ३१ ॥ देवश्रवाः वसुदेवतृतीयो भ्राता शत्रुघ्नं पुत्रं व्याजयत् ॥ ३२ ॥ स एव कनेचित्रिमेन बाल एव गतित्यक्तो निषादः
 आनकानां च संहारः सुमहानभवदिवि ॥ पपात् पुष्पवर्षं च नूरस्य भवने महत् ॥ १९ ॥ मनुष्यलोके कूत्सनेपि रूपे नास्ति समो भुवि ॥ य-
 स्यासीत्पुरुषाभ्यस्य कान्तिश्चन्द्रमसो यथा ॥ २० ॥ देवभागस्ततो जज्ञे तथा देवश्रवाः पुनः ॥ अनाष्टृष्टिः कनकको वत्सवानथ वृजिमः ॥ २१ ॥
 श्यामः शमीको गण्डूषः पञ्च चास्य वराङ्गनाः ॥ पृथुकीर्तिः पृथा चैव श्रुतदेवा श्रुतश्रवा ॥ २२ ॥ राजाधिदेवी च तथा पञ्चेता वीरमातरः ॥ पृथा
 दुहितरं वने कुन्तिस्तां कुरुनन्दन ॥ २३ ॥ शूरः पूज्याय वृद्धाय कुन्तिभोजाय तां ददौ ॥ तस्मात्कुन्तीति विल्यता कुन्तिभोजात्मजा पृथा ॥ २४ ॥
 अन्यस्य श्रुतदेवायां जगृहुः सुषुप्ते सुतः ॥ श्रुतश्रवायां चैवस्य शिशुपालो महाबलः ॥ २५ ॥ हिरण्यकशिपुर्गौतमो दैत्यराजोऽभवत्पुत्रः ॥ पृथु-
 कीर्त्या तु तनयः संजज्ञे वृद्धगर्भजः ॥ २६ ॥ करुपाधिपतिर्वीरो दन्तवक्त्रो महाबलः ॥ पृथा दुहितरं चक्रे कुन्तिस्तां पाण्डुरावहत् ॥ २७ ॥ यस्यां
 स धर्मेविद्राजा धर्माज्ज्ञे बुधिष्ठिरः ॥ भीमसेनस्तथा वातादिन्द्राच्चैव धनंजयः ॥ २८ ॥ लोकेऽप्रतिरथो वीरः शक्रतुल्यपराक्रमः ॥ अनमित्राच्छि-
 निर्जज्ञे कनिष्ठावृष्णिनन्दनात् ॥ २९ ॥ शैलेयः सत्यकृत्तस्याष्टुपुत्रानश्च सारथ्यकः ॥ अमङ्गो युधुधानस्य भूमिस्तस्याभवत्सुतः ॥ ३० ॥ भू-
 मेयुगन्धरः पुत्र इति वंशः समाप्यते ॥ उद्धवो देवभागस्य महाभागः सुतोऽभवत् ॥ पण्डितानां परं प्राहुर्देवश्वसमुद्धवम् ॥ ३१ ॥ अश्मक्यां
 प्राप्तवान् पुत्रमनाष्टृष्टिशस्विनम् ॥ निवृत्तशत्रुं शत्रुघ्नं देवश्रवा व्यजयत् ॥ ३२ ॥ देवश्रवाः प्रजातस्तु नैपादियः प्रतिश्रुतः ॥ एकलव्यो महापा-
 ज निषादः परिवर्द्धितः ॥ ३३ ॥ वत्सावते त्वपुत्राय वसुदेवः प्रतापवान् ॥ अद्रिर्ददौ सुतं वीरं शौरिः कौशिकमैरसम् ॥ ३४ ॥ गण्डूपाय त्वपु-
 त्राय विष्णुर्भक्तो ददौ सुतान् ॥ चारुदेवो सुचारुं च पञ्चालं कृतलक्षणम् ॥ ३५ ॥ असंग्रामेण यो वीरो नावर्तते कदाचन ॥ रौक्मिणेयो महाबाहुः
 कनीयानुरूपर्षभ ॥ ३६ ॥ वायसानां सहस्राणि यं यान्तं पृष्टतोन्वयुः ॥ चारुमांसानि भोक्ष्यामश्चारुदेव्णहतानि तु ॥ ३७ ॥
 संवर्धित इति नैपादिजान् इत्याह । देवश्रवा इति ॥ ३३ ॥ वत्सावान् गण्डूषश्च वसुदेवतृतीयौ ॥ ३४ ॥ विष्वक्भूमेनः श्रीकृष्णः सुतान् चारुदेव्णादीन् चतुःसङ्ख्यान् ॥ ३५ ॥
 चारुदेव्णापदं निर्विक । असंग्रामेणेति दान्त्याम् ॥ ३६ ॥ चारुन् मित्रान् मध्यान् दिशति अतिमृजतीति चारुदेव्ण इत्यर्थः ॥ ३७ ॥

कनकस्य वसुदेवभ्रातुः आनृजिभो अवगृजिभस्य वसुदेवभ्रातुः ॥ ३८ ॥ श्यामस्य वसुदेवभ्रातुः पुत्र इव पुत्रोऽनुज एव पुत्रीभूतः । शर्मीकोभूदिति शेषः । सुमित्र इति पाठे पुत्रस्यैव विशेषणम् । शोभनमित्रत्वम् भोजत्वात् एकदेशराजा नो भोजः । तद्भावात् जुगुप्समानः आत्मानं निन्दन् राजसूयं साम्राज्यहेतुम् अत्राप । तत्र योग्यतां प्रदर्शयन् तस्य सुमित्रत्वं व्याचष्टे । अजातशत्रुरित्यर्द्धेन । युधिष्ठिरसहायः शर्मीको राज्ञां राजाभवदिति साद्वार्थः ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे हरिवंशपर्वणि टीकायां वृष्णिवंशकीर्तनं नाम चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥ पञ्चत्रिंशे हरेः प्रोक्तः प्रादुर्भावः परात्पनः ॥ गार्ग्यशापाबुरोधेन यवनाद्रूपतद्वधौ ॥ १ ॥ या

तन्द्रिजस्तन्द्रिपालश्च सुतौ कनकस्य तु ॥ वीरश्चाश्वहनश्चैव वरिषौ तावावशुञ्जिभौ ॥ ३८ ॥ इयामपुत्रः शर्मीकस्तु शर्मीको राज्यमावहत् ॥ जुगुप्समानौ भोजत्वाद्राजसूयमवाप सः ॥ ३९ ॥ अजातशत्रुः शत्रूणां जज्ञे तस्य विनाशनः ॥ वसुदेवसुताधीरात् कीर्त्तयिष्यामि तान् शृणु ॥ ४० ॥ वृष्णेस्त्रिविधमेतत् बहुभावं महौजसम् ॥ धारयन्विपुलं वंशं नानथैरिह युज्यते ॥ ४१ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे हरिवंशपर्वणि वृष्णिवंशकीर्तनं नाम चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥ ४४ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ याः पत्न्यो वसुदेवस्य चतुर्दश वराङ्गनाः ॥ पौरवी रोहिणी ना-म इन्द्रिा च तथा वरा ॥ १ ॥ वैशाखी च तथा भद्रा सुनाम्नी चैव पञ्चमी ॥ सहदेवा शान्तिदेवा श्रीदेवा देवरक्षिता ॥ २ ॥ वृकदेव्युपदेवी च देवकी चैव सप्तमी ॥ सुतनुवर्द्धवा चैव द्वे द्वे एते परिचारिके ॥ ३ ॥ पौरवी रोहिणी नाम बालिकस्यात्मजाभवत् ॥ ज्येष्ठा पत्नी महाराज दयिताऽऽनकदुन्दुभेः ॥ ४ ॥ लेभे ज्येष्ठं सुतं रामं सारणं शठमेव च ॥ दुर्दमं दमनं इवभ्रं पिण्डारकमुशीनरम् ॥ ५ ॥ चित्रां नाम कुमारीं च रोहिणीतनया दश ॥ चित्रा सुभद्रति पुनर्विख्याता कुरुनन्दन ॥ ६ ॥ वसुदेवाच्च देवक्यां जज्ञे शौरिर्महायशः ॥ रामाच्च निशठो जज्ञे स्वत्यां दयितः सुतः ॥ ७ ॥ सुभद्रायां रथी पार्थोदिभिमन्युरजायत ॥ अक्रूरात्काशिक्यायां सत्यकेतुरजायत ॥ ८ ॥

इति ॥ १ ॥ सुनामान्ताः पञ्च पौरव्यः ॥ २ ॥ देवक्यन्ताः सप्त देवकस्य दुहितरः । परिचारिके भोगपत्न्यौ नतु दारस्यौ याः पत्न्य इत्युपकमात् ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ चित्रा-न्तानि नवापत्यानि सङ्ख्याप्य रोहिणीतनया दशेत्युक्तिर्युक्तेत्याशङ्क्याह । चित्रा सुभद्रति पुनर्विख्यातेति । चित्रा पुनर्जज्ञे साच द्वितीये जन्मनि सुभद्रेति विख्यातेत्यर्थः । अत्र पौराणिकी कथा, चित्रा नाम काचिदप्सरा मुनिशापाद्रोहिण्यां गर्भवासं लेभे । सा पुनर्जातमात्रा प्रियमाणा मया यादवेषु जायमानस्य भगवतो लीला न दृष्टा विश्वं मामि-त्यनुतापं चक्रे ततश्च तथा वासनया पुनस्तत्रैव जन्म धृतवतीति तया सह दशसंख्यापूर्तिर्ज्ञेया ॥ ६ ॥ शौरिः श्रीकृष्णः ॥ ७ ॥ ८ ॥

॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ त्रिगर्त्तराजस्य देवकन्या वृकदेवीति पूर्वोक्त्यर्थः । तस्यैव त्रिगर्त्तराजस्य भर्ता पुरोहितः शैशिशयणो गार्ग्यः । तदीयः शालो यादवपक्षीयः पुरोहितः कश्चित्स्य पौरुषमस्ति न वेति जिज्ञासां परीक्षाचक्रे । हस्तेन लिङ्गमभिपृष्टवान् । अथ अवन्तरं गार्ग्यस्य पौरुषं रेतो न चरुकन्द दृढव्रतत्वात् । तस्यानुत्थानात् उत्थाने हि किञ्चिदपि रेतः स्कन्देदेव ततो गार्ग्यो नृपुंसक इति शाल्लोकोक्त इत्यर्थः । यथोक्तं विष्णुपुराणे, गार्ग्य गोष्ठ्यां द्विजं शालः षण्ठ इत्युक्तवान्वादा । यदूनां सन्निधौ सर्वं जहमुपदि- वास्तेति ॥ १२ ॥ कृष्णायसमयः कोपेनात्यन्तं कृष्णभास्वरवर्णः । कोपेन चास्या वदनं सर्पावर्णमनुन्देति अन्यत्र दर्शनात् यतो मिथ्याभिज्ञप्तः मिथ्यैव नृपुंसकोऽयमिति अ- भिज्ञापं प्रापितः प्रत्योऽतिविख्यातः । द्वादशमे द्वादशे वर्षे शान्तकोपः स मन्युना दैव्येनाभिज्ञापनेन पारितुतः सप्तभिस्त्रापापनिवृत्त्यर्थं परं प्रत्ययमुत्पादयिष्यन् गोपकन्यामुपादाय

वसुदेवस्य भार्यासु महाभागसु सप्तसु ॥ ये पुत्रा जज्ञिरे शूरा नामतस्तान्निबोध मे ॥ १३ ॥ भोजश्च विजयश्चैव ज्ञान्तिदेवसुतबुभौ ॥ वृकदेवः सुना- मायां गदुश्चास्तां सुताबुभौ ॥ १० ॥ उपासद्भवरं लेभे तनयं देवराक्षिता ॥ अगावहं महात्मानं वृकदेवी व्यजयत ॥ ११ ॥ कन्या त्रिगर्त्तराजस्य भर्ता वै शैशिरायणः ॥ जिज्ञासां पौरुषे चक्रे न चरुकन्देय पौरुषम् ॥ १२ ॥ कृष्णायसमप्रप्लवो वर्षे द्वादशमे तथा ॥ मिथ्याभिज्ञतो गार्ग्यस्तु मन्युना- भिसमीरितः ॥ १३ ॥ गोपकन्यामुपादाय मैथुनयोपचक्रमे ॥ गोपाली त्वत्सरास्तस्य गोपस्त्रिवेषधारिणी ॥ १४ ॥ धारयामास गार्ग्यस्य गर्भं दुर्धर्म- च्युतम् ॥ मानुष्या गार्ग्यभार्यायां नयोगाच्छूलपाणिनः ॥ १५ ॥ स कालयवने नाम जज्ञे राजा महर्षिः ॥ वृषपूर्वार्धकायास्तमवहन्वाजिनो- रणे ॥ १६ ॥ अपुत्रस्य स राज्ञस्तु ववृधेन्तःपुरे शिशुः ॥ यवनस्य महाराज स कालयवनेऽभवत् ॥ १७ ॥ स शुद्धकामी नृपतिः पर्यपृच्छद्विजेत्तमा- न् ॥ वृष्णन्यधकुलं तस्य नारदोक्तयद्विभुः ॥ १८ ॥ अक्षौहिण्या तु सैन्यस्य मथुरामभ्ययात्तदा ॥ दूतं संप्रययामास वृष्णन्यधकनिवेदनम् ॥ १९ ॥ ततो वृष्णन्यधकाः कृष्णं पुरस्कृत्य महामतिम् ॥ समेता मन्ययामासुर्यवनस्य भयात्तदा ॥ २० ॥

मैथुनयोपचक्रम इति सार्धः ॥ १३ ॥ कामौ गोपकन्या कुतश्चास्य तत्संयोग इत्याह सार्द्धेन । गोपालीति । अन्ये तु कृष्णायसमयः प्रप्लव इति पठित्वा कृष्णायसं लोहबू- र्णम् अभक्षयत् । अयःप्रप्लवो लोहवर्ण इति व्याख्याय तत्र वैष्णवीयां समतिमाहुः । सुतमिच्छन्तपस्तपे यदुचक्रामयावहम् । आराधयन्महादेवं सोयश्चर्ममक्षयत् ॥ ददौ वरं तु संतुष्टो वर्षे तु द्वादशे शिवः । संयोजयामास च तं यववेशो ह्यनात्मजः ॥ तवोषितसङ्गाच्चालस्य पुत्रोऽगूढलिप्तप्रभः । तं कालयवनं नामेति तच्छब्दार्थो गार्ग्यः संयोजया- मास स्वभार्यायेति शेषः । तत्र मातृभेदः कल्पभेदाभिप्रायेण व्याख्येयः शेषं स्पष्टम् ॥ १४ ॥ १५ ॥ वृषभस्य बलीवर्दस्यैव पूर्वार्धकापो नोभिरुपरिदेशो येषां ते वृषपूर्वार्धका- याः ॥ १६ ॥ राजान्नःपुरे ववृधे इत्यनेन गोपाल्याप्सरसा सदाः शकुन्तलावतारित्युक्त इति गम्यते ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

॥ २३ ॥ ईप्सवो जाता इति शेषः ॥ २२ ॥ इति श्रीहरिवंशे दीकायां पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥ षट्त्रिंशे वर्णते वंशः क्रोष्टेयदुसुतस्य च ॥ यत्र जाता महालक्ष्मी रुक्मिणी शक्तिरीश्वरी ॥ १ ॥ क्रोष्टरेवेति । यथा कृष्णः क्रोष्टुर्वशो जात एवं सत्यमादादयोपि तत्रैव जाता इति वक्तुमेवकारः । क्षत्रियाणां समानन्वयेपि साणिण्डयानिवृत्त्यर्थं पुनरोहितगोत्रेण अन्योन्यं गोत्रभेदाद्विवाहा भवन्तीति युज्यत एवेति भावः ॥ १ ॥ २ ॥ सुतप्रभृतिं पुत्रपुत्रासप्तद्वयमात्मजम् इच्छन् अमृतं तस्य इच्छतः कर्मभिः पुत्रेष्टयादिभिः

कृत्वा च निश्चयं सर्वे पलायनपरायणाः ॥ विहाय मथुरां रम्यां मानयन्तः पिनाकिनम् ॥ २१ ॥ कुशस्थलीं द्वारवतीं निवेशयितुमीप्सवः ॥ इति कृष्णस्य जन्मेदं यः शुचिर्नियतेन्द्रियः ॥ पर्वसु श्रावयेद्भगवाननृणः स सुखी भवेत् ॥ २२ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे हरिवंशपर्वणि श्रीकृष्णजन्मानुकीर्तनं नाम पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥ ॥ १ ॥ स्वाहिपुत्रोभवद्राजा रूपद्वन्द्वतां वरः ॥ महाक्रतुभिर्गजे यो विविधैर्भूरिदक्षिणैः ॥ २ ॥ सुतप्रभृतिमन्विच्छ-
श्चापि स्वाहिः स्वाहाकृतां वरः ॥ १ ॥ स्वाहिपुत्रोभवद्राजा रूपद्वन्द्वतां वरः ॥ महाक्रतुभिर्गजे यो विविधैर्भूरिदक्षिणैः ॥ २ ॥ सुतप्रभृतिमन्विच्छ-
न्रुषट्ठः सोऽथ्यमान्मजम् ॥ जज्ञे चित्ररथस्तस्य पुत्रः कर्मभिरान्वितः ॥ ३ ॥ आसिच्चित्ररथिर्वीरो यज्वा विपुलदक्षिणः ॥ शशविन्दुः परं वृत्तं राजर्षीणाम-
नुष्ठितः ॥ ४ ॥ पृथुश्रवाः पृथुयशः राजासीच्छशविन्दुजः ॥ शंसन्ति च पुराणज्ञाः पार्थश्रवसमुत्तरम् ॥ ५ ॥ अनन्तरं सुयज्ञस्तु सुयज्ञतनयोऽभ-
वत् ॥ उशतो यज्ञमखिलं स्वधर्ममुशतां वरः ॥ ६ ॥ शिनेयुरभवत्सूनुरुशतः शत्रुतापनः ॥ मरुतस्तस्य तनयो राजर्षिर्भवन्नृप ॥ ७ ॥ मरुतोऽल-
भत ज्येष्ठं सुतं कम्बलवर्हिषम् ॥ चचार विपुलं धर्ममर्पात्प्रेत्यभागपि ॥ ८ ॥ सुतप्रभृतिमिच्छन्वै सुतं कम्बलवर्हिषः ॥ बभूव रुक्मकवचः श-
तप्रसवतः सुतः ॥ ९ ॥ निहत्य रुक्मकवचः शतं कवचिनां रणे ॥ धन्विनां निशितैर्वणिरेवाप श्रियमुत्तमाम् ॥ १० ॥ जज्ञेथ रुक्मकवचात् पराजि-
त्परवीरहा ॥ जज्ञिरे पञ्च पुत्रास्तु महावीर्याः पराजितः ॥ ११ ॥ रुक्मपुत्रः पृथुरुक्मश्च ज्यामघः पलितो हरिः ॥ पालितं च हरिं चैव विदेहेभ्यः
पिता ददौ ॥ १२ ॥ रुक्मपुत्रोभवद्राजा पृथुरुक्मस्य संश्रितः ॥ ताभ्यां प्रव्राजितो राज्याज्यामघोवसदाश्रमे ॥ १३ ॥

॥ ३ ॥ अनुष्ठितः आश्रितः ॥ ४ ॥ पार्थश्रवम् पृथुश्रवसपुत्रम् ॥ ५ ॥ उशतो नामतः स्वधर्मं यज्ञम् उशतो कामयमानानां वरः श्रेष्ठः ॥ ६ ॥ ७ ॥ मरुतः धर्मं चचार । तत्र हेतुः । प्रेत्यभागिति । मरणानन्तरं स्वफलप्रदानेन सेवते अप्रेत्यापि तदाकृ सेवनकृत् यतोऽतश्चचार ततश्च सुतं लेभे इत्यन्वयः ॥ ८ ॥ सुतम् इच्छन्सुतप्रभृतिं नाम सुलेभे इत्यनुषज्यते ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ विदेहेभ्यः विदेहात् ज्ञातुम् तदाश्रितये राज्ञे ददावित्यर्थः ॥ १२ ॥ संश्रितः आश्रितः ज्येष्ठानुसारी जातः ॥ १३ ॥

वर्धक्यात् प्रशान्तस्यकरज्यालिप्तः अवबोधितः तपथादिना उद्दिपितः जिगाय जितयान् ॥ १४ ॥ १५ ॥ बलवती प्रगल्भा ॥ १६ ॥ १७ ॥ तस्याः
उपदानवांसजायाः उग्रेण तपसा परिणता वृद्धापि शैब्या पुत्रं व्यजायत जनितवती ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥
प्रशान्तः स वनस्थस्तु ब्राह्मणैश्चावबोधितः जिगाय रथमास्थाय देशमन्यं ध्वजी रथी ॥ १४ ॥ नर्मदाकुलमेकाकी नगरीं मृत्तिकावतीम् ॥ ऋक्षवन्तं
गिरिं जित्वा शुक्तिमत्यामुवास सः ॥ १५ ॥ ज्यामघस्याभवद्भार्या शैब्या बलवती सती ॥ अयुत्रोपि च राजा स नान्यां भार्यामविन्दत ॥ १६ ॥ त-
स्यासीद्भिजनयो युद्धे तत्र कन्यामवाप सः ॥ भार्यामुवाच संतस्तः क्षुषेति स नरेश्वरः ॥ १७ ॥ एतच्छ्रुत्वाश्रवदीर्घा कस्य चेयं स्तुषेति वै ॥ अश्रवी-
तदुपश्रुत्य ज्यामघो राजसत्तमः ॥ १८ ॥ यस्ते जनिष्यते पुत्रस्तस्य भार्योपदानवी ॥ उग्रेण तपसा तस्याः कन्यायाः स व्यजायत ॥ पुत्रं विदर्भ-
सुभगा शैब्या परिणता सती ॥ १९ ॥ राजपुत्र्यां तु विद्वांसो स्तुषायां क्रथकौशिकौ ॥ पश्चाद्विदर्भोऽजनयच्छूरो रणविशारदौ ॥ २० ॥ लोमपादं
तृतीयं तु पुत्रं परमधार्मिकम् ॥ लोमपादात्मजो बभ्रुराहूतिस्तस्य चात्मजः ॥ २१ ॥ आहूतेः कौशिकैश्च विद्वांस्परमधार्मिकः ॥ चेदिः पुत्रः कौशिक-
कस्य तस्माच्चैवा नृपाः स्मृताः ॥ २२ ॥ भीमो विदर्भस्य सुतः कुन्तिस्तस्यात्मजोऽभवत् ॥ कुन्तेर्धृष्टसुतो जज्ञे रणधृष्टः प्रतापवान् ॥ धृष्टस्य
जज्ञिरे शूरान्नयः परमधार्मिकाः ॥ २३ ॥ आवन्तश्च दृशाहश्च बली विषहरश्च यः ॥ दृशाहस्य सुतो व्यासो व्योम्नो जीमूत उच्यते ॥ २४ ॥ जी-
मूतपुत्रो बृहतिस्तस्य भीमरथः सुतः ॥ अथ भीमरथस्यासीत्पुत्रो नवरथस्तथा ॥ २५ ॥ तस्य चासीद्दृशरथः शकुनिस्तस्य चात्मजः ॥ तस्मा-
त्करम्भः कारम्भिर्देवरातोभवदृषः ॥ २६ ॥ देवक्षत्रोभवत्तस्य देवक्षत्रिर्महायज्ञाः ॥ देवगर्भसमो जज्ञे देवक्षत्रस्य नन्दनः ॥ २७ ॥ मधूनां वंशकृ-
द्राजा मधुर्मधुरवागपि ॥ मधोजज्ञेथ वैदर्भ्यां पुत्रो मरुवास्तथा ॥ २८ ॥ आसीन्मरुवसः पुत्रः पुरुक्षानुरूपोत्तमः ॥ मधुजज्ञेथ वैदर्भ्यां भद्रवत्यां
कुरुद्रहः ॥ २९ ॥ ऐश्वकी चाभवद्भार्या सत्त्वांस्तस्यामजायत ॥ सत्त्वान्सर्वगुणोपेतः सत्त्वतां कीर्तिवर्द्धनः ॥ ३० ॥ इमां विमृष्टं विज्ञाय
ज्यामघस्य महात्मनः ॥ युज्यते परया कीर्त्या प्रजवांश्च भवेन्नरः ॥ ३१ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे हरिवंशपर्वणि पट्विं-
शोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

पुरुषाच्चामतः तस्य वैदर्भी भद्रवती भार्या तस्यां मधुर्जातः ॥ २९ ॥ तस्यैव ऐश्वकी सती नाम द्वितीया भार्या तस्यां सत्त्वात् जातः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ इति हरिवंशे
दीक्षायां षट्विंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

सप्तविंशत्यर्थोक्तश्चत्वारः सत्वतः सुताः ॥ शुचीकरा हरीत्यत्र त्रयाणां वंशवर्णनम् ॥ १ ॥ सत्वताद् भजमानदेवावृथौ नामनौ ॥ १ ॥ २ ॥ संजय्यौ संजययुत्र्यौ ॥ ३ ॥
॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ आत्मानं चित्तम् ॥ संयुज्य समाधाय जलं स्पृशन् स्नानाचमनादेरुपलक्षणमेतत् ॥ ७ ॥ एका एकाकिन्येव निश्चयम् अभिजागम चकार ॥ तस्य तदीय-
हितस्य चिन्तया ॥ ८ ॥ हन्तेति । सस्नेहमालोचने सहव्रता धर्मपत्नी ॥ ९ ॥ इयेष इच्छितवान् ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ अन्तिके दूराच्च योगबलेनैकधात्मानं कृत्वा

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ सत्वतात्सत्त्वसंपन्नान्कौशल्या सुषुवे सुतान् ॥ भजिनं भजमानं च दिव्यं देवावृधं नृपम् ॥ १ ॥ अन्धकं च महाबाहुं वृष्णिं
च यदुनन्दनम् ॥ तेषां विसर्गाश्चत्वारो विस्तरणेह ताच्छृणु ॥ २ ॥ भजमानस्य संजय्यौ बाह्यकार्थोपवाह्यकाः ॥ आस्तां भार्ये तयोस्तस्माज्जिहरे
बहवः सुताः ॥ ३ ॥ कृमिश्च क्रमणश्चैव धृष्टः शूरः पुरंजयः ॥ एते बाह्यक्रमृज्यां भजमानाद्विजहिरे ॥ ४ ॥ अयुताजित्सहस्राजिच्छताजिञ्चाथ
दाशकः ॥ उपबाह्यक्रमृज्यां भजमानाद्विजहिरे ॥ ५ ॥ यज्वा देवावृथो राजा चचार विपुलं तपः ॥ पुत्रः सर्वगुणेनो मम स्यादिति निश्चितः ॥
॥ ६ ॥ संयुज्यात्मानमेवं तु पर्णाशया जलं स्पृशन् ॥ सदोपस्पृशतस्तस्य चकार प्रियमापगा ॥ ७ ॥ चिन्तयाभिपरीता सा जगामैकाभिनिश्चय-
म् ॥ कल्याणत्वात्नरपतेस्तस्य सा निम्नगोत्तमा ॥ ८ ॥ नाध्यगच्छत तां नारीं यस्यामेवंविधः सुतः ॥ जायेतस्मात्स्वयं हन्त भवाम्यस्य सहव्रतम् ॥ ९ ॥
अथ भूत्वा कुमारौ सा विभ्रती परमं वपुः ॥ वरयामास नृपतिं तामियेष च स प्रभुः ॥ १० ॥ तस्यामाधत्त गर्भं च तेजस्विनसुदारथीः ॥ अथ सा
दृशमे मासि सुषुवे सरितां वरा ॥ ११ ॥ पुत्रं सर्वगुणेपतं बहुं देवावृथावृपात् ॥ अत्र वंशे पुराणज्ञा गायन्तीति परिश्रुतम् ॥ १२ ॥ गुणान्देवावृध-
स्याथ कीर्तयन्तो महात्मनः ॥ यथैवाग्रे समं दूरात्पश्याम च तथान्तिके ॥ १३ ॥ बहुश्रेष्ठो मनुष्याणां देवैर्देवावृधः समः ॥ षष्टिश्च पट् च पुरुषाः
सहस्राणि च सप्त च ॥ १४ ॥ एतेऽमृतत्वं संप्राप्ता बहुदेवावृथावपि ॥ यज्वा दानपतिर्विद्वान् ब्रह्मण्यः सुदृढगुधः ॥ १५ ॥ कीर्तिमान्श्च महा-
तेजाः सात्वतानां महावरः ॥ तस्यान्ववायः सुमहाच्च भोजो ये मूर्तिर्कावताः ॥ १६ ॥ अन्धकात्काश्यदुहिता चतुरोऽलभतात्मजान् ॥ कुकुरं भजमानं
च शर्मि कम्बलवर्हिषम् ॥ १७ ॥ कुकुरस्य सुतो धृष्णधृष्णस्तु तनयस्तथा ॥ कपोतरोमा तस्याथ तैत्तिरिस्तनयोऽभवत् ॥ १८ ॥

संचरन्तं तुल्यवत्पश्यामः ॥ १३ ॥ षट्षष्ट्यधिकानि सप्त सहस्राणि पुरुषाः अमृतत्वं शुद्धेन मृत्युमासाद्य ब्रह्मलोकं गता इत्यर्थः ॥ १४ ॥ यज्वा बभूवुरेव ॥ १५ ॥
तस्य वभोः । अन्धकाद् सत्वतः पुत्रात् काश्यस्य दृढाश्चस्य दुहिता ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

॥ १९ ॥ २० ॥ श्वेतेन शुद्धेन किशोरशतिसः तरुणाश्वदुत्साहवान् । किशोरश्वस्य शावक इति मेदिनी । अशीतिचर्या युक्तः अशीत्या पुरुषैवाहं चर्मफलकं दारुमयम् आत्मनविशेषः तेन युक्तः तदाहः । चर्मछतौ च फलके इति मेदिनी । अशीतिचर्मणेत्यस्य अभेदात्सर्वं चेत्यर्थः प्राञ्चः प्राहुः यदा नास्ति शान्तिः स्वर्गो येषां ते अशीतयो देवाः त एव चर्मवाणवान् तेन युक्तः देवक्षित इत्यर्थः ॥ २१ ॥ अतएव तस्य परिवारः स्तूयते । नापुत्रवानिति । भोजमाहुकम् ॥ २२ ॥ हृष्यकाश्चेत्यर्थः । सोपासङ्केत्यतः प्रा-
ग्दृष्टव्यः त्वय्यमयः काञ्चनमयश्च कक्षाः वरत्राः बन्धनशृङ्खला वा येषां तादृशानां नागानां दश सहस्राणि पूर्वस्यां दिशि । अनुमोदनम् अभ्यनुज्ञाम् एति याति । गन्तुं प्राप्नुयन्ति तथा तस्यामेव दिशि स्थानां दश सहस्राणि अनुमोदनं यान्ति उपामङ्को युगम् । अनुकर्षणं रथाथः स्थितं काष्ठम् बह्वथ रथातिः तद्वर्ता रथानाम् ॥ २३ ॥ २४ ॥ उत्तरस्या-
जज्ञे पुनर्वसुस्तस्मादभिजितु पुनर्वसोः ॥ तस्य वै पुत्रमिथुनं वभूवाभिजितः किल ॥ १९ ॥ आहुकश्चाहुकी चैव ख्यातौ ख्यातिमतां यतौ ॥ इमां चोदाहरन्त्यत्र गाथां प्रतितमाहुकम् ॥ २० ॥ श्वेतेन परिवारण किशोरप्रतिमो महान् ॥ अशीतिचर्मणा युक्तः स नृपः प्रथमं व्रजेत् ॥ २१ ॥ नापुत्र-
वान्नाशतदो नासहस्रशतायुषः ॥ नाशुद्धकर्मा नायज्या यो भोजमभितो व्रजेत् ॥ २२ ॥ पूर्वस्यां दिशि नागानां भोजस्येत्यनुमोदनम् ॥ सोपास-
ङ्गानुकर्षणां ध्वजिनां सवरुथिनाम् ॥ २३ ॥ रथानां मेघघोषाणां सहस्राणि दृशेव तु ॥ हृष्यकाञ्चनकक्षाणां सहस्राणि दृशापि च ॥ २४ ॥ ता-
वन्त्येव सहस्राणि उत्तरस्यां तथा दिशि ॥ अभूमिपालन् भोजान्त्वानुत्तिष्ठन् किङ्किणीकिणः ॥ २५ ॥ आहुकीं चाप्यवन्तिभ्यः त्वसारं दधुरन्ध-
काः ॥ आहुकस्य तु काश्यायां द्वौ पुत्रौ संवभूवतुः ॥ २६ ॥ देवकश्चेत्यनेनश्च देवपुत्रसमावुभौ ॥ देवकस्याभवन्पुत्राश्चत्वारस्त्रिंशोपमाः ॥ २७ ॥
देववानुपदेवश्च सुदेवो देवरक्षितः ॥ कुमार्यः सप्त चाप्यासन्वसुदेवाय ता ददौ ॥ २८ ॥ देवकी शान्तिदेवा च सुदेवा देवरक्षिता ॥ वृकदेव्युपदेवी
च मुनाम्नी चैव सप्तमी ॥ २९ ॥

मपि तावन्त्येव स्थानां नागानां च सहस्राणि तथा दिशि यथा पूर्वोत्तरशोस्तथाशियायानपि दिशि दक्षिणस्यां सपथ्यमायाम् अनुमोदनं तावन्त्येव सहस्राणि प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ।
आभूमिपालान्सर्वान्तामन्तान् अभिव्याप्य वशीकृत्य भोजाः स्नातयत्तम् आहुकम् उपतिष्ठन् उपानिष्ठन् सेवितवन्तः किङ्किणीकिणः क्षुद्रवाण्डकावन्तो रथादयः किङ्किणी-
शब्ददीकृक् तद्धितः । किङ्किणीकिण इति दन्त्यस्य मूर्द्धन्यत्वसर्पम् । भोजान् स्वातन्त्र्यमकिङ्किणीकिण इति पठे सर्वान् भूमिपालान् व्याप्य स्वान् उत्ततं सुदर्शनं तन्मयकि-
ङ्किणियुक्ताः रथादय उन्मत्तकिङ्किणीकाः तदुक्ता उन्मत्तकिङ्किणीकिणः । तादृशानरुगदिनि शेषः ॥ २५ ॥ आहुकीम् आहुकमन्वन्धिनीं स्वाम् आहुकसंज्ञाम् अवन्तिभ्यः
रक्षित्विन् ददुः ॥ २६ ॥ २७ ॥ कुमार्यः पृथः ॥ २८ ॥ वृकदेवीयुक्ता उपदेवी वृकदेव्युपदेवी ॥ २९ ॥

कंसः पूर्वजः प्रथमः न्यग्रोधाद्यष्टौ सुभूमिप इति शङ्खोद्विशेषणम् ॥ गौडपाठे सुभूमिप इति वा तस्यैव विशेषणम् । अन्ये तु सुभूमिप इति कस्यैव नामेत्याहुस्तेषां तस्य पूर्वजोक्तिर्विरुध्यते । परे पुनः कङ्कुथैव सुभूमि इति शङ्खपदे लोपमेव कुर्वन्ति तत्र पाठतत्त्वं व्यास एव वेद ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे हरिवंशपर्वणि दीकायां सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥ अष्टविंशत्यः श्लोको भजमानस्य तत्र च ॥ स्यमन्तकस्य च मणोः प्रत्यानयनमदुतम् ॥ १ ॥ भजमानस्य रथमुख्यः रथवर्ता मुख्या नवोद्यमेनस्य सुतास्तेषां कंसस्तु पूर्वजः ॥ न्यग्रोधश्च सुनामा च कङ्कः शङ्खः सुभूमिपः ॥ ३० ॥ राहपालोथ सुततुरनायुष्टिश्च पुष्टिमान् ॥ तेषां स्वसारः पञ्चासन् कंसा कंसवती तथा ॥ ३१ ॥ सुततू राहपाली च कङ्का चैव वराङ्गना ॥ उग्रसेनः सहपात्यो व्याख्यातः कुङ्करोद्भजः ॥ ३२ ॥ कुङ्कुराणामिमं वंशं धारयन्नमितौजसाम् ॥ आत्मनो विपुलं वंशं प्रजानानमुयात्तरः ॥ ३३ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे हरिवंशपर्वणि सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥ ४ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ भजमानस्य पुत्रोऽथ रथमुख्यो विदूरथः ॥ राजाधिदेवः शूरस्तु विदूरथसुतोऽभवत् ॥ १ ॥ राजाधिदेवस्य सुता जङ्गिरे वीर्यवत्तराः ॥ दत्ताऽतिदत्तबलिनौ शोणाश्चः श्वेतवाहनः ॥ २ ॥ शमी च दण्डशर्पा च दण्डशत्रुश्च शत्रुजित् ॥ श्रवणा च श्रविष्ठा च स्वसारौ संवभूवतुः ॥ ३ ॥ शमीपुत्रः प्रतिक्षत्रः प्रतिक्षत्रस्य चात्मजः ॥ स्वयंभोजः स्वयंभोजाद्भृदकः संवभूव ह ॥ ४ ॥ तस्य पुत्रा बभूवुर्हि सर्वे भीमपराक्रमाः ॥ कृतनर्मग्रजस्तेषां शतधन्वाथ मध्यमः ॥ ५ ॥ देवर्षेर्वचनात्तस्य भिषक् वैतरणश्च यः ॥ सुदान्तश्च विदान्तश्च कासदा व्यादितका ॥ ६ ॥ देववांश्चाभवत्पुत्रो विद्वान् कम्बलवर्हिषः ॥ असमौजस्तथा वीरो नासमौजस्तथा तावुभौ ॥ ७ ॥ अजातपुत्राय सुतान् प्रददावसमौजस्ते ॥ सुदंष्ट्रं चारुरूपं च कृष्णमित्यन्यकास्त्रयः ॥ ८ ॥ एते चान्ये च बहवो अन्यकाः कथितास्तव ॥ अन्धकानामिमं वंशं धारयेद्यस्तु नित्यशः ॥ ९ ॥ आत्मनो विपुलं वंशं लभते नात्र संशयः ॥ गान्धारी चैव माद्री च क्रोष्टुर्भर्ये बभूवतुः ॥ १० ॥ गान्धारी जनयामास अनमित्रं महाबलम् ॥ माद्री युयाजितं पुत्रं ततो वै देवमिदुषम् ॥ ११ ॥ अन्मित्रमभिजाणां जेतामपराजितम् ॥ अनमित्रसुतो निघ्नो निघ्नतो द्वौ बभूवतुः ॥ १२ ॥ प्रसेनश्चाथ सत्राजिच्छत्रेऽनेनाजितावुभौ ॥ प्रसेनो द्वावत्यां तु निवसन्त्यां महामणिम् ॥ १३ ॥

सेनञ्चर्य सत्रं ॥ अष्टद्विमुसं ॥ जितो ॥ १६ ॥
उत्तिथ इति यावत् ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ देवैः च्यवनस्य वचनात्तस्य शतधन्वनः शिष्यकृष्णभृत्यश्चत्वारः पुत्राः । कामदा कामदत्तिका चेति द्वे पुत्रौ ॥ ६ ॥
कबलबर्हिषः मरुत्पुत्रस्य देवान् तस्य त्रयः ॥ ७ ॥ अन्यकाः अन्यस्य पुत्राः तान् अन्यक एव असमौजसे ददाति गम्यते ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ निघ्नतः
निघ्नत ॥ १२ ॥ शत्रुजिघ्रसेनाजिघ्रसेनाजितौ गिवसन्त्यां क्लानिवासायाम् ॥ १३ ॥

उपलब्धवान् परम्परा लब्धवान् समुद्रात्समुद्रं प्राप्य तत्तीरे इत्यर्थः । कस्माल्लब्धवानित्याकाङ्क्षायामाह । तस्येति । तस्य प्रसेनसंबन्धिनो भ्रातुः सत्राजितज्ञस्य ॥ १४ ॥
 निशापाये शतःकाले उपस्थं हानादिकं कर्तुम् ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ यथा दिवि मण्डलिनं त्वां पश्यामि तथैव सन्निहितमपि मण्डलमात्रं पश्यामि न त्वाकृतिविशेषम्
 अतस्तव सत्त्वेन उपागतस्य समीपागतस्यापि इतरजनोपेक्षया मे मया त्वत्तो विशेषतः केतुग्रहः प्राप्नो न कोपि यतः इतरवदहमपि त्वां मण्डलवन्तमेव पश्यामीत्यर्थः ॥ १८ ॥
 दिव्यं स्यमन्तकं नाम समुद्रादुपलब्धवान् ॥ तस्य सत्राजितः सूर्यः सखा प्राणसमोभवत् ॥ १४ ॥ स कदाचिन्निशापाये स्थेन रथिनां वरः ॥ अ-
 ब्धिकूलमुपस्पृष्टमुपस्थातुं ययौ रविम् ॥ १५ ॥ तस्योपतिष्ठतः सूर्यं विवस्वानग्रतः स्थितः ॥ अस्पृष्टमूर्तिर्भगवान् तेजोमण्डलवान्प्रभुः ॥ १६ ॥
 अथ राजा विवस्वन्तमुवाच स्थितमग्रतः ॥ यथैवं व्याम्रि पश्यामि सदा त्वां ज्योतिषापते ॥ १७ ॥ तेजोमण्डलिनं देवं तथैव पुरतः स्थितम् ॥ को
 विशेषास्ति मे त्वत्तः सत्त्वेनोपागतस्य वै ॥ १८ ॥ एतच्छ्रुत्वा तु भगवान्मणिरत्नं स्यमन्तकम् ॥ स्वकण्ठादवमुच्यैव एकान्ते न्यस्तवान्विभुः ॥
 ॥ १९ ॥ ततो विग्रहवन्तं तं ददर्श नृपतिस्तदा ॥ प्रीतिमानथ तं दृष्ट्वा मुहूर्तं कृतवान्कथम् ॥ २० ॥ तमपि प्रस्थितं भूयो विवस्वन्तं स सत्राजित् ॥
 लोकाबुद्धासस्येतान् येन त्वं सततं प्रभो ॥ तदेतन्मणिरत्नं मे भगवन् दातुमर्हसि ॥ २१ ॥ ततः स्यमन्तकमर्पिं दत्तवान् तस्य भास्करः ॥
 स तमावथ नगरीं प्रविवेश महोपतिः ॥ २२ ॥ तं जनाः पर्यधावन्त सूर्यो यं गच्छतीति ह ॥ पुरीं विस्मापयित्वा च राजा त्वन्तःपुरं ययौ ॥ २३ ॥
 तत्प्रसेनजितं दिव्यं मणिरत्नं स्यमन्तकम् ॥ ददौ भ्रात्रे नरपतिः प्रेम्णा सत्राजिदुत्तमम् ॥ २४ ॥ स मणिः स्यन्दते रुक्मं वृष्ण्यन्धकानिवेशने ॥
 कालवर्षी च पर्जन्यो न च व्याधिभयं ह्यभूत् ॥ २५ ॥ लिप्सां चक्रे प्रसेनानु मणिरत्ने स्यमन्तके ॥ गोविन्दो न च तल्लेभे शक्तोपि न जहार सः
 ॥ २६ ॥ कदाचिन्मृगायां यातः प्रसेनस्तेन भूषितः ॥ स्यमन्तककृते सिंहद्वधं प्राप वनेचरात् ॥ २७ ॥ अथ सिंहं प्रधावन्तमृशराजो महाबलः ॥
 निहत्य मणिरत्नं तदादाय विलमाविशत् ॥ २८ ॥ ततो वृष्ण्यन्धकाः कृष्णं प्रसेनवधकारणात् ॥ प्रार्थनां तां मणोबुद्धा सर्वे एव शशङ्किरे ॥ २९ ॥
 स शङ्क्यमानो धर्मात्मा नकारी तस्य कर्मणः ॥ आहरिष्ये मणिमिति प्रतिज्ञाय वनं ययौ ॥ ३० ॥

॥ १९ ॥ विग्रहवन्तं सुस्पष्टावयवम् नृपतिः राजा मण्डलाधिपतित्वात् नतु शत्रियमात्रः ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ स्यन्दते प्रस्रवति रुक्मं सुवर्णम् ॥
 ॥ २५ ॥ २६ ॥ सिंहो देवताविष्टः नतु पशुमात्रः तेन तादृक्-मणिधारिणो धर्षणयोगात् ॥ २७ ॥ ऋशराजो जाम्बवान् ॥ २८ ॥ शशङ्किरे कृष्णेनैव प्रसेनं हत्वा मणि-
 र्मुहीत इति शङ्कां चक्रे ॥ २९ ॥ नकारी अकर्ता ॥ ३० ॥

आपकारिभिः अन्तरङ्गैः किङ्करैः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ वातप-
 तेर्विशेषणं वीर इति ॥ ४६ ॥ आर्याः कृष्णाय ता ददाविति पाठे तिस्रोपि दत्ताः । अन्यथा ताम् उत्तमत्वेन ख्यातां सत्यभामामेवेति व्याख्येयम् ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ क्रोष्टोः
 यत्र प्रसेनो मृगयामाचरत्तत्र चाप्यथ ॥ प्रसेनस्य पदं गृह्य पुरुरैरासत्कारिभिः ॥ ३१ ॥ ऋक्षवन्तं गिरिवरं विन्ध्यं च गिरिसुत्तमम् ॥ अन्येययन्गिरि-
 श्रान्तः स ददर्श महामनाः ॥ ३२ ॥ सार्धं हतं प्रसेन वै नाविन्दच्चिच्छितं मणिम् ॥ अथ सिंहः प्रसेनस्य शरीरस्याविदूरतः ॥ ३३ ॥ ऋक्षेण
 निहतो दृष्टः पौदैर्ऋक्षश्च सूचितः ॥ पौदैरन्वेपथ्यमास गुहामृक्षस्य मायवः ॥ ३४ ॥ महत्पूक्षविले वार्णी शुश्राव प्रमदरितम् ॥ धान्या कुमारमादा-
 य सुतं जाम्बवतो नृप ॥ क्रीडापयन्त्या मणिना मा रोदीरित्यथेरिताम् ॥ ३५ ॥ धान्युवाच ॥ ३६ ॥ प्रसेनमवधीत् सिंहो जाम्बवता हतः ॥
 सुकुमारक मा रोदीस्त्व ह्येष स्यमन्तकः ॥ ३६ ॥ सुव्यक्तीकृतज्ञब्दस्तु तूष्णीं विलमथाविशत् ॥ प्रविश्य चापि भगवान् तमुक्षविलमजसा ॥ ३७ ॥
 स्थापयित्वा विलद्धारि यदून् लाङ्गलिना सह ॥ शार्ङ्गयन्वा विलस्यं तु जाम्बवन्तं ददर्श ह ॥ ३८ ॥ युयुधे वासुदेवस्तु विले जाम्बवता सह ॥ वाहु-
 भ्यामेव गोविन्दो दिवसानेकविंशतिम् ॥ ३९ ॥ प्रविष्टे तु विलं कृष्णे बलदेवपुरःसराः ॥ पुरीं द्वाश्वतीमित्य हतं कृष्णं न्यवेदयन् ॥ ४० ॥ वासुदेवस्तु
 निर्जित्य जाम्बवन्तं महाबलम् ॥ भेजे जाम्बवतीं कन्यमृक्षराजस्य संमताम् ॥ मणिं स्यमन्तकं चैव जग्राहात्मविशुद्धये ॥ ४१ ॥ अनुनीयर्क्षराजानं
 निर्ययौ च तदा विलात् ॥ द्वाश्वकामगमकृष्णः श्रिया परमया युतः ॥ ४२ ॥ एवं स मणिमाहृत्य विशोधात्मानमच्युतः ॥ ददौ सत्राजिते तं वै सर्व-
 सात्वतसंसदि ॥ ४३ ॥ एवं मिथ्याभिशतेन कृष्णेनाभिघ्रातिना ॥ आत्मा विशोधितः पाषाद्रिनिर्जित्य स्यमन्तकम् ॥ ४४ ॥ सत्राजितो दश त्वासव
 भार्यास्तासां शतं सुताः ॥ ख्यातिमन्तस्त्रयस्तेषां भङ्गकारस्तु पूर्वजः ॥ ४५ ॥ वीरो वातपतिश्चैव उपस्वावांश्च ते त्रयः ॥ कुमारश्चापि तिस्रो वै दिक्षु
 ख्याता नराधिप ॥ ४६ ॥ सत्यभामोत्तमा स्त्रीणां व्रतिनी च दृढव्रता ॥ तथा प्रस्थापिनी चैव भार्या कृष्णाय तां ददौ ॥ ४७ ॥ सभक्षो भङ्गका-
 रिस्तु नारेयश्च नरोत्तमौ ॥ जज्ञाते गुणसम्पन्नौ विश्रुतौ रूपसम्पदा ॥ ४८ ॥ माद्रिपुत्रस्य जज्ञेथ प्रुभिः पुत्रो युधाजितः ॥ जज्ञाते तनयौ प्रुभेः श्वफल्क-
 श्चित्रकस्तथा ॥ ४९ ॥ श्वफल्कः काशिराजस्य सुतां भार्यामविन्दत् ॥ गान्दिनी नाम तस्याश्च सदा गाः प्रददौ पिता ॥ ५० ॥ तस्यां जज्ञे
 महाबाहुः श्रुतवानिति विश्रुतः ॥ अक्रूरोय महाभागो यज्वा विपुलदक्षिणः ॥ ५१ ॥
 रुनिष्ठा स्त्री माद्री तस्युत्रस्य युधाजितो वंशमाह । माद्रीति ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥

॥५२॥५३॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ मित्यामिश्रस्ति मिथ्यामिश्राणम् बंद जानाते ॥ ५८ ॥ इति हरिवंशे दीक्यामष्टाविंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥ ॥ ५९ ॥
 विंशे नवधिकेऽध्याये सत्राजिद्वय उच्यते ॥ यदुशोकिर्मणित्मणेरानयनं तथा ॥ १ ॥ यत्तद् बभूवऋतुस्तद्वत् शतधन्वना हारणामासेत्यन्वयः ॥ १ ॥ अन्तरं तादृश्यं यदर्थं स
 मणितं स्वर्णप्रसवादिरुपमवन्विच्छन्नित्यर्थः । अन्तस्सर्वकाशावधिरिधान्तर्धमिदतादर्थ्यं इति मेदिनी ॥ २ ॥ ३ ॥ सम्यं शपथम् ॥ ४ ॥ कृष्णेन श्वशुरवधकृद्देन
 उपासद्भूस्तथा मधुमुदुःश्चारिमेजयः ॥ गिरिद्विपस्तथोपेक्षः शुबुहा चारिमर्दनः ॥ ५२ ॥ धर्ममृद्यति यमां च गृध्रभोजेन्यकस्तथा ॥ सुबाहुः प्रति-
 बाहुश्च सुन्दरी च वराहना ॥ ५३ ॥ विश्रुता साम्बमाहिणी कन्या चास्य वंसुधरा ॥ रूपयौवनमपन्ना सर्वसत्त्वमनोहरा ॥ ५४ ॥ अक्रूरेणोप्रसेन्यां
 तु सुतो द्वौ कुरुनन्दन ॥ सुदेवश्चोपदेवश्च जज्ञाते देववर्चसौ ॥ ५५ ॥ चित्रकरस्य भवपुत्राः पृथुर्विपुत्रेव च ॥ अश्वग्रीवोश्वबाहुश्च सुपार्श्वकगवेषणौ
 ॥ ५६ ॥ अरिष्टनेमरश्च सुधर्मा धर्ममृत्तथा ॥ सुबाहुर्वहुबाहुश्च श्रविष्ठाश्रवणे द्वियौ ॥ ५७ ॥ इमां मिथ्याऽभिशास्ति यः कृष्णस्य समुदाहताम् ॥
 वेदमिथ्याभिशापास्तं न स्पृशन्ति कदाचन ॥ ५८ ॥ इति श्रीमहाभारते विष्णुपुराणवर्णने अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥ ॥ ५९ ॥ वैशम्पायन
 उवाच ॥ यत्तत्सत्राजिते कृष्णो मणिरत्नं स्यमन्तकम् ॥ अदातद्वारयामास बहुधैवं शतधन्वना ॥ १ ॥ यदा हि प्रार्थयामास सत्यभामानिन्दिताम् ॥
 अक्रूरेन्तरमन्विच्छन्मणिं चैव स्यमन्तकम् ॥ २ ॥ सत्राजितं ततो हत्वा शतधन्वा महाबलः ॥ रात्रौ तं मणिमादाय ततोऽक्रूराय दत्तवान् ॥ ३ ॥ अक्रूर-
 स्तु ततो रत्नमादाय भरतर्षभ ॥ समयं कारयांचक्रे नवेद्योहं त्वयेत्युत ॥ ४ ॥ वयमभ्युपयास्यामः कृष्णेन त्वामभिदुतम् ॥ ममाद्य द्वाका
 सर्वा वशे तिष्ठत्यसंशयम् ॥ ५ ॥ हते पितरि दुःखात्तौ सत्यभामा यशस्विनी ॥ प्रययौ रथमारुह्य नगरं वारणावतम् ॥ ६ ॥ सत्यभामा तु तद्वृत्तं
 भोजस्य शतधन्वनः ॥ भर्तुर्निवेद्य दुःखात्तौ पार्श्वस्थाश्रण्यवर्तयत् ॥ ७ ॥ पाण्डवानां तु दुग्धानां हरिः कृत्वोदकक्रियाम् ॥ कुल्यार्थे चापि
 पाण्डूनां न्ययोजयत सात्यकिम् ॥ ८ ॥ ततस्त्वरितमगत्य द्वारकां मधुसूदनः ॥ पूर्वजं हलिनं श्रीमानिदं वचनमब्रवीत् ॥ ९ ॥ हतः प्रसेनः सिंहेन
 सत्राजिच्छतधन्वना ॥ स्यमन्तकः स मद्रामी तस्य प्रभुरहं विभो ॥ १० ॥ तदुरोहं रथं शीघ्रं भोजं हत्वा महाबलम् ॥ स्यमन्तको महाबाहो
 ह्यस्माकं स भविष्यति ॥ ११ ॥

अभ्युपयास्यामः अनुयास्यामः प्रवलीकर्तुमिति शेषः । अत्रोपपत्तिमाह । मेमेति ॥ ५ ॥ वारणावतद्वयं हस्तिनपुरम् ॥ ६ ॥ ७ ॥ कुल्यार्थे अरुणां संस्कारार्थं । कुल्यं
 स्वात्कीकरो इति मेदिनी ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

भोजः शतधन्वा ॥ १२ ॥ शाठ्यात् अशक्तिप्रकाशनात् हार्दिक्यं हृदीकपुत्रं शतधन्वानं नाभ्यपद्यत सहायार्थं न गतवान् ॥ १३ ॥ हयया अभ्या ॥ १४ ॥ १५ ॥
 १६ ॥ १७ ॥ दृष्टदोषाः क्षीणगतयो निश्चेष्टा वा ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ दीक्षामयं कवचदीक्षितस्य युद्धनिषेधादितरैर्वैराप्रसक्तेस्तैव
 ततः प्रवृत्ते युद्धं तुमुलं भोजकृष्णयोः ॥ शतधन्वा ततोऽक्रूरसकृत्सर्वतादृशम् ॥ १२ ॥ संख्यौ तावुभौ दृष्ट्वा तत्र भोजजनार्दनौ ॥ शक्तौपि
 शाठ्याद्धार्दिक्यमक्रूरो नाभ्यपद्यत ॥ १३ ॥ अपयाने ततो बुद्धिं भोजश्चक्रे भयार्हितः ॥ योजनानां शतं सांशं हयया प्रत्यपद्यत ॥ १४ ॥ विख्याता
 हृदया नाम शतयोजनगामिनी ॥ भोजस्य वडवा राजन्यथा कृष्णमयोधयत् ॥ १५ ॥ क्षीणां जवेन च हयामध्वनः शतयोजने ॥ दृष्ट्वा रथस्य तां वृ-
 द्धिं शतधन्वानमार्दयत् ॥ १६ ॥ ततस्तस्या हयायास्तु श्रमात्सर्वदाच्च भारत ॥ खमुनेतुरथ प्राणाः कृष्णो राममथाब्रवीत् ॥ १७ ॥ तिष्ठस्वेह महाबा-
 हो दृष्टदोषा हया मया ॥ पद्भ्यां गत्वा हरिष्यामि मणिरत्नं स्यमन्तकम् ॥ १८ ॥ पद्भ्यामेव ततो गत्वा शतधन्वानमच्युतः ॥ मिथिलामभिभूतो राजन्
 जघान परमास्त्रिवित् ॥ १९ ॥ स्यमन्तकं च नापश्यद्वत्वा भोजं महाबलम् ॥ निवृत्तं चाब्रवीत्कृष्णं रत्नं देहीति लाङ्गली ॥ २० ॥ नास्तीति कृष्ण-
 श्रवोच ततो रामो रूपावितः ॥ धिक्शब्दमसकृत्कृत्वा प्रत्युवाच जनार्दनम् ॥ २१ ॥ आतृत्वान्मर्षयाम्येष स्वस्ति तेस्तु व्रजाम्यहम् ॥ कृत्यं न मे द्वार-
 कया न त्वयान च वृष्णिभिः ॥ २२ ॥ प्रविवेश ततो रामो मिथिलामरिमर्दनः ॥ सर्वकामैरुपचितमथिलेनाभिपूजितः ॥ २३ ॥ एतस्मिन्नैव काले
 तु वसुधैव कुटुम्बकम् ॥ नानारूपान् ऋतून्सर्वानजहार निरर्गलान् ॥ २४ ॥ दीक्षामयं सकवचं रक्षार्थं प्रविवेश ह ॥ स्यमन्तककृतो प्राज्ञो गान्दी-
 पुत्रो महायज्ञाः ॥ २५ ॥ अथ रत्नानि चाश्याणि द्रव्याणि विविधानि च ॥ पण्डितवर्षाणि धर्मात्मा यज्ञेषु विनियोजयत् ॥ २६ ॥ अक्रूरयज्ञादिति ते
 ख्यातास्तस्य महात्मनः ॥ बह्वन्नदीक्षणाः सर्वे सर्वकामप्रदायिनः ॥ २७ ॥ अथ दुर्योधनो राजा गत्वा तु मिथिलं प्रभुः ॥ गदादिक्षां ततो दिव्यां ब-
 लमद्रादवाप्तवान् ॥ २८ ॥ प्रसाद्य तु ततो रामो वृष्ण्यन्धकमहारथैः ॥ आनीतो द्वारकामेव कृष्णेन च महात्मना ॥ २९ ॥ अक्रूरस्त्वन्धकैः सार्द्ध-
 मथायाद्वरतर्पभ ॥ हत्वा सत्राजितं युद्धे सहवन्धुं महाबलम् ॥ ३० ॥ ज्ञातिभेदभयात्कृष्णस्तमुपेक्षितवानथ ॥ अपयाने तथाक्रूरे नावर्षन्पाक-
 शासनः ॥ ३१ ॥ अनवृष्ट्या यदा राज्यमभवद्बहुधा कुशम् ॥ ततः प्रसादयामासुराक्रूरं कुकुरान्धकाः ॥ ३२ ॥ पुनर्हारवर्तो प्राप्ते तस्मिन्
 दानपतौ ततः ॥ प्रवर्ष सहस्राक्षः कच्छे जलनिधेस्तदा ॥ ३३ ॥

स्वशीररक्षापि कृतेत्यर्थः ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ कच्छे सजले तरिप्रदेशे ॥ ३३ ॥

॥ ३४ ॥ योगेन बहुधनदानादिसंबन्धेन लिङ्गेन ॥ ३५ ॥ अनार्यकं शाठ्यम् ॥ ३६ ॥ यत् यतो हेतोः रोषोऽस्तु स च संरुढः ततश्च कालात्यययातश्चिरकालीनो रोषः यदर्थं जातः तद्वत् प्रयच्छेति पूर्वेणान्वयः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ यस्मिन्नि द्वौ श्लोकौ कचिन्न पठ्येते ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ इति श्रीहर्षिवंश टीकयाम् एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥ चत्वारिंशत्तमोऽध्यायः भगवद्विषयो महान् ॥ जनमेजयस्य भूयस्य प्रश्नभारः प्रत्यन्ये ॥ १ ॥ स्यमन्तकाव्यानप्रसङ्गेन समर्थोऽपि भगवान् लोकस्थितिं न विप्रद कारुणिकत्वाच्चाक्रुदादीनभारधाञ् शान्तवानिति श्रुत्वा भगवन्महात्म्यप्रदं ज्ञातादरो जनमेजय उवाच ॥ प्रादुर्भावाच्च विप्रः वराहस्यैव वराहकथां च वासुदेवाय स्वसारं शीलसंमताम् ॥ अक्रूरः प्रददौ धीमान् प्रान्त्यर्थं कुरुनन्दनः ॥ ३४ ॥ अथ विज्ञाय योगेन कृष्णो बहुगतं मणिम् ॥ समामध्यगतं ग्राह तमक्रूरं जनार्दनः ॥ ३५ ॥ यत्तद्वत्तं मणिवरं तव हस्तगतं विभो ॥ तत्प्रयच्छस्व मानार्हं मयि मानार्थकं कृथाः ॥ ३६ ॥ यद्वैर्वै गते काले यद्वैषोऽभून्ममानव ॥ स संरुढोऽसद्वृत्त्यामस्ततः कालात्ययो महान् ॥ ३७ ॥ ततः कृष्णस्य वचनान्तर्वसात्वत्तसंसादि ॥ प्रददौ तं मणिं बहुश्लेष्टेन महामतिः ॥ ३८ ॥ ततस्तमार्जवप्राप्तं वभ्राह्मन्तद्विरिन्दुमः ॥ ३९ ॥ स कृष्णहस्तात्तं प्राप्तं मणिरत्नं स्यमन्तकम् ॥ आवध्य गान्दिनीपुत्रो विरराजानुमानिव ॥ ४० ॥ यस्त्वेवं शृणुयान्नित्यं शुचिभूत्वा समाहितः ॥ सुखानां सकलानां च फलभागिह जायते ॥ ४१ ॥ आज्ञाभुवनञ्चापि यज्ञः स्यातिर्न संशयः ॥ भविष्यति नृपश्रेष्ठ सत्यमेतद्भवीमि ते ॥ ४२ ॥ इति श्रीमहाभारते सिंहेषु हरिवंशे हरिवंशपर्वणि एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥ जनमेजय उवाच ॥ प्रादुर्भावाच्चपुत्राणेषु विष्णोरेषमिततेजसः ॥ सतां कथयतामेव वराह इति नः श्रुतम् ॥ १ ॥ न जाते तस्य चरितं न विधिं नैव विस्तरम् ॥ न कर्मगुणसंतानं न हेतुं न मनोपितम् ॥ २ ॥ किमात्मको वराहः स का मूर्तिः का च देवता ॥ किमाचारः प्रभावो वा किं वा तेन पुरा कृतम् ॥ ३ ॥ यज्ञार्थं समवेतानां म्रियतां च द्विजन्मनाम् ॥ महावराहचरितं कृष्णद्वैपायनरितम् ॥ ४ ॥

स्तादृशापि प्रादुर्भावोऽस्तीति नोऽस्माभिः श्रुतम् । वरं च तद्वद्व्यति व्युत्पत्त्या वराहाब्दः श्रेष्ठपञ्चाची ॥ १ ॥ तस्य चरितं सर्वकार्यजनकत्वं विधिम् अपूर्वस्वरूपविष्णुरणम् विस्तरम् अनुष्ठानेति कर्तव्यताम् कर्म तेन संतर्पणीयं देवतादिकम् गुणः इत्यदेशकालादिः संतापः प्रयोगविधिः हेतुम् अधिकारं मनीषितं त्यागात्मकं स्वरूपसम्पदानम् एतत्तत्तम् अहं न जाने तस्माद्वेत्यर्थः ॥ २ ॥ अधियज्ञमेवं वराहस्वरूपादिकं दृष्ट्वाऽपि देवं तत्पूज्यते । किमात्मकः आत्मा स्वरूपं भूर्निर्वाह्यविग्रहः देवता तदधिष्ठाता ईश्वरः आचारस्तस्य कर्तव्यार्थः प्रभावः सामर्थ्यम् ॥ ३ ॥ चरितम् ईरितं श्रुतं च परंतु तत्तत्त्वं न ज्ञातमित्यर्थः ॥ ४ ॥

यथा उज्जहार तथा श्रुतमिति पूर्वेण संबन्धः ॥ ५ ॥ सर्वाणि वराहादीनि नानावतारकृतानि ॥ ६ ॥ अस्य प्रादुर्भावतरङ्गस्य या प्रकृतिः समुद्रस्थानीया ॥ ७ ॥ कथमिति । कर्मबन्धहीनोपि कथमुत्तमस्थानादवरं स्थानं प्राप्त इत्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥ लीलार्थम् अवतारो न स्वप्रयोजनार्थमित्यपि न यतो लीलायामपि जन्यतापरिहारदेः कियतोपि प्रयो-
जनस्य सत्त्वात् परमानन्दरूपस्य तु तदभावादित्याक्षिपति । किमर्थमिति ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ क्रमैः पादविक्षेपैः त्रिदशोत्सया देवानामिष्टसिद्धयर्थं त्रयो मार्गाः धर्मेण स्वर्गः अर्थेनार्थं लोकः कामेनाश्लोकः तेषां मार्गाश्चित्तिः प्राप्यन्ते ॥ १४ ॥ जगत् पञ्चभूतात्मकं सकारणं पीत्वा संहृत्य । तोयमयं निर्विशेषं चिन्मात्ररूपं तत्रैव सलिल

यथा नारायणो ब्रह्मन् वाराहं रूपमास्थितः ॥ दंष्ट्रया गां समुद्रस्थानुजहारिसूदनः ॥ ६ ॥ विस्तरणैव कर्माणि सर्वाणि रिपुघातिनः ॥ श्रोतुमिच्छा-
म्यशेषेण हरेः कृष्णस्य धीमतः ॥ ६ ॥ कर्मणामनुपूर्व्याच्च प्रादुर्भावाश्च ये विभोः ॥ या चास्य प्रकृतिर्ब्रह्मस्तां मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ ७ ॥ कथं
च भगवान्विष्णुः सुरशत्रुनिषूदनः ॥ वसुदेवकुले धीमान् वासुदेवत्वमागतः ॥ ८ ॥ अमरैरावृतं पुण्यं पुण्यकृद्भिर्निषेवितम् ॥ देवलोकं समुत्सृज्य
मर्त्यलोकमिहागतः ॥ ९ ॥ देवमानुषयोनेता यो भुवः प्रभवो विभुः ॥ किमर्थं दिव्यभात्मानं मानुष्ये संन्ययोजयत् ॥ १० ॥ यश्चक्रं वर्त्तयत्येको
मानुषाणामनामयम् ॥ मानुष्ये स कथं बुद्धिं चक्रे चक्रभृतां वरः ॥ ११ ॥ गोपायनं यः कुरुते जगतः सार्वलौकिकम् ॥ स कथं गां गतो देवो वि-
ष्णुर्गोपत्वमागतः ॥ १२ ॥ महाभूतानि भूतात्मा यो दधार चकार च ॥ श्रीगर्भः स कथं गर्भे स्त्रिया भूचरया धृतः ॥ १३ ॥ येन लोकान् क्रमे-
र्जित्वा त्रिभिर्ब्रह्मिदशोत्सया ॥ स्थापिता जगतो मार्गास्त्रिवर्गप्रभवान्नयः ॥ १४ ॥ योन्तकाले जगतीत्या कृत्वा तोयमयं वपुः ॥ लोकमेकर्णिवं चक्र
दंष्ट्रयादृश्येन वर्त्मना ॥ १५ ॥ यः पुराणे पुराणात्मा वाराहं रूपमास्थितः ॥ विषाणाग्रेण वसुधासुजहारिसूदनः ॥ १६ ॥ यः पुरा पुरुहूतार्थे
त्रैलोक्यमिदमव्ययः ॥ ददौ जित्वासुरगणान् सुराणां सुरसतयः ॥ १७ ॥ येन सैहं वपुः कृत्वा द्विधा कृत्वा च तत्पुनः ॥ पूर्वं देव्यो महावीर्यो
हिरण्यकशिपुर्हृतः ॥ १८ ॥ यः पुरा ह्यनलो भूत्वा और्वः संवर्तको विभुः ॥ पातालस्थानोर्णवगतं पपौ तोयमयं हविः ॥ १९ ॥

एको द्रष्टेति सलिलपदसंयोगात् तादृशं कृत्वा । लोकम् एकर्णवं चक्रे । सर्वं चिन्मात्रमिति भावनाया तन्मात्रम् अवशेषयतीति भावः । तत्र साधनं दंष्ट्रादृश्येन वर्त्मनेति । दंष्ट्रया
अदृश्यं चिदंशेन जडांशेन चिदचित्प्रस्थिररूपेणैव जीविरूपेणैव मार्गेण । अयं भावः । योर्हकारसाश्रित्य सर्वं सृजति तैवैव सप्यगाश्रितेन संहरन् तमपि मार्गाख्यसरणिरूपं संहरतीति
॥ १५ ॥ विषाणाग्रेण दन्ताग्रेण । विषाणं दन्तशृङ्गयोस्त्वयमः ॥ १६ ॥ असुरगणमिति छेदः । सुराणां सुरेभ्यः ॥ १७ ॥ द्विधा नरसिंहरूपेण ॥ १८ ॥ १९ ॥

सहस्रेत्यनन्तवाचि । यम् अनिरुद्धाख्यं सर्ववितारविद्युषां मूलभूतं महर्णवस्थानियम् ॥ २० ॥ नाभ्या नामिदंशन उपलक्षिता अरणिः मन्थनरुण्डतल्यं नालं तस्यां नाभ्या-
रण्यां पैतामहं गृहं पञ्चम् ॥ २१ ॥ २२ ॥ उत्सिक्तः द्रुतः ॥ २३ ॥ तिमिरं योगमायान् ॥ २४ ॥ सुरारणिः देवमाता अदितिनाम । गर्तं वायनरूपं निभृतं पूर्णकामम् ॥
॥ २५ ॥ सलिलेस्थान् पातालस्थत्वेन समुद्रजलपिहितत्वात् विदिवस्य देवान् स्वर्गं कीडापरान् ॥ २६ ॥ पात्रादीनि यज्ञोपकरणानि ॥ २७ ॥ आवभृद्यं यज्ञान्नान्नाय

सहस्रशिरसं ब्रह्मन् सहस्रारं सहस्रदम् ॥ सहस्रचरणं देवं यमाहुर्वै युगे युगे ॥ २० ॥ नाभ्यारण्यां समुत्पन्नं यस्य पैतामहं गृहम् ॥ एकार्णवजलस्थ-
स्य नष्टे स्थावरजङ्गमे ॥ २१ ॥ येन ते निहता दैत्याः संश्रामे तारकामये ॥ सर्वदेवपथं कृत्वा तपयुधधरं वयुः ॥ २२ ॥ गरुडस्थेन चोत्सिक्तः
कालनेमिर्निपातितः ॥ निर्जितश्च मयो दैत्यस्तारकश्च महासुरः ॥ २३ ॥ उत्तरान्ते समुद्रस्य क्षीरोदस्यावृत्तोदधेः ॥ यः ज्ञेते ज्ञाश्वतं योगमास्थान-
य तिमिरं महत् ॥ २४ ॥ सुरारणिर्गर्भमधत्त दिव्यं तपःप्रकपादिदितः पुराणम् ॥ शृङ्गं च यो दैत्यगणारुहं गर्भावसाने निभृतं चकार ॥ २५ ॥ प-
दानि यो लोकमयानि कृत्वा चकार दैत्यान् सलिलेश्यांस्तान् ॥ कृत्वा च देवांस्त्रिदिवस्य देवांश्चक्रे सुरेशं त्रिदशाधिपत्ये ॥ २६ ॥ पात्राणि दक्षि-
णा दीक्षा चमतोलूखलानि च ॥ गार्हपत्येन विधिना अन्वाहयेण कर्मणा ॥ २७ ॥ अग्निमाहवनीयं च वेदां चैव कुशं सुवम् ॥ प्रोक्षणीयं ध्रुवां चैव
आवभृथं तथैव च ॥ २८ ॥ सुधात्राणि च यश्चक्रे हव्यकव्यप्रदानं द्विजान् ॥ हव्यादांश्च सुरान्यज्ञे कव्यादांस्तु पितृनपि ॥ २९ ॥ भागार्थे मन्त्र-
विधिना यश्चक्रे यज्ञकर्मणि ॥ गृपान् समित्पुत्रं सोमं पवित्रान् परिधीनपि ॥ ३० ॥ यज्ञियानि च द्रव्याणि यज्ञांश्च सचयानलान् ॥ सदस्यान्यज-
मानांश्च मेध्यादींश्च क्रतूत्तमान् ॥ ३१ ॥ विवभाज पुरा सर्वं पारमेष्ठ्येन कर्मणा ॥ यागानुरुपान्यः कृत्वा लोकाननुपराक्रमत् ॥ ३२ ॥ क्षणा ल-
वाश्च काष्ठाश्च कलात्रैकाल्यमेव च ॥ मुहूर्तोस्तिथयो मासाः पक्षाः संवत्सरास्तथा ॥ ३३ ॥ ऋतवः कालयोगश्च प्रमाणं त्रिविधं त्रिषु ॥ आयुः
क्षेत्राण्युपचयो लक्षणं रूपसौष्ठवम् ॥ ३४ ॥

हितं तुषण्कामसोमलितादिकम् ॥ २८ ॥ सुधात्रीणि सुधाप्रभृतीनि त्रीणि ऊर्ध्वध्यानाभोगानिमज्जानि ॥ २९ ॥ ३० ॥ सचयानलान् दृष्टाकाचयनाद्युक्तानि अग्निस्थापनार्थं
स्थानानि ॥ ३१ ॥ पारमेष्ठ्येन परमेष्ठिना प्रवर्तितं ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ त्रिविधं श्रुतिस्मृतिशिक्षाचारक्षणेन त्रिःप्रकारं प्रमाणम् । त्रिषु नित्येनमित्तकाम्येषु कर्मसु प्रमेयेषु क्षे-
त्राणि स्थावरजङ्गमानि शरीराणि । उपचयो वृद्धिः । लक्षणं द्विपात्रचतुष्पात्यादि ॥ ३४ ॥

त्रयो वर्णा इति । शूद्रस्य यज्ञानर्हत्वात् विवक्षा । लोका भूरादयः ॥ त्रैविद्यम् क्रयमुत्सामात्मकम् पावकाः गार्हपत्यादयः त्रैकाल्यं भूतभविष्यद्वर्तमानाख्यम् त्रीणि सत्त्विकराजसतामसानि त्रयोऽभायाः त्रिविधः स्वार्थश्रयः अर्थानुष्ठानपाठग्रन्थसन्तुष्टयः पूजैषणानि त्रैषणलोकैषणारूपो वा । त्रयो गुणाः सत्त्वादयः त्रयो वर्णा इत्यादीनां श्रुता इत्युत्तरस्येता-
न्ययः ॥ ३५ ॥ संख्यातस्त्रयोपि तु वैपुल्येन प्रत्येकमनन्ताः यतोऽनन्तं कर्म संकल्पाख्यं तेन सृष्टाः । येन सृष्टाः स कीदृश इत्यत आह । सर्वेति ॥ ३६ ॥ यो नृणां गता-
गताभ्यां मृत्युजन्मभ्यां सर्वत्र ब्रह्माण्डे नेता यश्च जीवरूपः सन् इन्द्रियपूर्वेण योगेन इन्द्रियजन्येन विषयसंबन्धेन रमते स ईश्वरः ॥ ३७ ॥ चातुर्होत्रस्य चत्वारो ऋत्विजः
होतारो यत्र यज्ञे तस्य ॥ ३८ ॥ आन्वीक्षिकी त्रयी वार्ता दण्डनीतिरिति चतसृणां विधानां समाहारश्चातुर्विधं तस्य दिशः अन्तरे गर्भे यस्य स दिगन्तरः । नभोभूतः आका-

त्रयो वर्णास्त्रियोलोकास्त्रिविधं पावकास्त्रयः ॥ त्रैकाल्यं त्रीणि कर्माणि त्रयोऽपायस्त्रयो गुणाः ॥ ३५ ॥ त्रयो लोकाः पुरा सृष्टा येनानन्त्येन कर्मणा ॥
सर्वभूतभणक्षष्टा सर्वभूतगुणात्मकः ॥ ३६ ॥ नृणांभिन्द्रियपूर्वेण योगेन रमते च यः ॥ गतागतभ्यां यो नेता सर्वत्र जगदीश्वरः ॥ ३७ ॥ यो ग-
तिर्धर्मयुक्तानामगतिः पापकर्मणाम् ॥ चातुर्वर्ग्यस्य प्रभवश्चातुर्होत्रस्य रक्षिता ॥ ३८ ॥ चातुर्विद्यस्य यो वेत्ता चातुराश्रय्यसंश्रयः ॥ दिगन्तरो
नभोभूतो वायुरापो विभावसुः ॥ ३९ ॥ चन्द्रसूर्यमयं ज्योतिर्गौरीशः क्षणदान्तकः ॥ यत्परं श्रयते ज्योतिर्यत्परं श्रयते तपः ॥ ४० ॥ यं परं प्रा-
दुरपरं यः परः परमात्मवान् ॥ नारायणपरा वेदा नारायणपराः क्रियाः ॥ ४१ ॥ नारायणपरो धर्मो नारायणपरा गतिः ॥ नारायणपरं सत्यं नारा-
यणपरं तपः ॥ ४२ ॥ नारायणपरो मोक्षो नारायणपरायणम् ॥ आदित्यादिस्तु यो दिव्यो यश्च दैत्यान्तको विभुः ॥ ४३ ॥ शुभान्तैष्वन्तको य-
श्च लोकान्तकान्तकः ॥ सेतुर्यो लोकसेतूनां मेध्यो यो मेध्यकर्मणाम् ॥ ४४ ॥ वेद्यो यो वेदविदुषां प्रभुर्यः प्रभवान्मनाम् ॥ सोमभूतस्तु सौम्या-
नामग्निभूतोऽग्निवर्चसाम् ॥ ४५ ॥

शत्वयापन्नः विभावसुः अग्निः यद्वा

विशेषेण भातीति विज्ञाः ज्योतिः वसुः वसुमती पृथ्वी ॥ ३९ ॥ चन्द्रसूर्यमयं चन्द्रसूर्यप्रधानं मनोज्योतिः चक्षुर्ज्योतिश्च योगेशो निर्विकल्पकः मनसोऽन्तकः क्षणदा रात्रिव
अन्तको नाशको यस्य तत् चक्षुर्ज्योतिः परम् अन्तकशून्यं श्रयते नहि द्रष्टृदृष्टविपरिलोपो विवत इति वेदे दृश्यते । तपः तपसो ध्यानस्य प्राप्त्यं सत्सैवेदसाधनमिति श्रुतेः
॥ ४० ॥ यं परं सूत्रात्मानम् अपरं विराजं च यं प्राहुः । परः परस्तादपि परं सूत्रादपि परम् सच आत्मवान् आत्मवात्मा मायाख्यं शरीरं तद्वान् । मायिनं तु यदेवमिति श्रुतेः
॥ ४१ ॥ ४२ ॥ दिव्यो दिविचरः ॥ ४३ ॥ लोकान्तकान्तकः भूतयोरागि मृत्युः । सेतूनां पर्यादाविधारकणां रन्वादीनामपि सेतुः नियन्त्रणमपि नियन्त्रेत्यर्थः । मेध्यकर्मणां
पवित्राणामपि मेध्यः । पावनानां गङ्गादीनामपि पावनानां पावतः ॥ ४४ ॥ प्रभवान्मनाम् ऐश्वर्यस्वतावानां परीच्यादीनां प्रभुरीश्वरः सोमवित्तियदर्शनः तदूः सोमभूतः ॥ ४५ ॥

॥ ४६ ॥ वायुरेव प्राणः स्थितिर्हृदयस्य स वायुप्राणः ॥ ४७ ॥ अग्नेः प्राणः सन्निधिवारा किं करोति तदाह । रसात् अग्निपृथक्कृतदत्तसारात् पाकतात्पर्येन शोणितादिकमेण रेतोद्वारा गर्भः संभवतीति स च रसमूलेन हेतुसूत्रेन कर्मणाशिव्यापारेणेति द्वयर्थः ॥ ४८ ॥ तत्र गर्भोष्णं विकारः प्रथमो भागः रेतोह्लासः श्वेतत्वात् । सौम्यश्च सः गर्भोष्मसंभवः गर्भस्य जठराग्निजन्यापोऽशिवत् लोहितः स आग्नेयो द्वितीयो भागः ॥ ५० ॥ एतदेवाह । शुक्रमिति । रसात्मकौ उदकक्रमेण रसस्यैव विकारौ । हि यस्यात् एषां रसादीनां वीर्यं सारः शशिशिवकौ शुक्रशोणिते ॥ ५१ ॥ अग्निषोषात्मकत्वं जगतः साधयति । करोति विभक्तिः । शुक्राश्रयस्य सोमदैवस्य कफस्य स्थानं हृदयं तदेव प्रजापतिदैवतस्य मनसोपि स्थानं शोणिताश्रयस्याग्निदैवतस्य पितृस्य स्थानं नाभिसण्डलम् । तदेवाग्निदैवस्याया वाचोपि स्थानम् । स्थानस्थानिनोः आग्नेयधियाग्नि-

मनुष्याणां मनोभूतस्तपोभूतस्तपस्विनाम् ॥ विनयो नयवृत्तीनां तेजस्तेजस्विनामपि ॥ सर्गाणां सर्गकारश्च लोकेहेतुर्बुधतमः ॥ ४६ ॥ विग्रहो विग्रहार्हाणां गतिर्गतिमतामपि ॥ आकाशप्रभवो वायुर्बुधप्राणो हुताशनः ॥ ४७ ॥ देवा हुताशनप्राणाः प्राणोऽग्नेर्बुधमुदनः ॥ रसाद्वै शोणितं ज्ञानं शोणितान्मांसमुच्यते ॥ ४८ ॥ मांसान्तु मेदसो जन्म मेदसोऽस्थानि चैव हि ॥ अस्थनो मज्जा समभवन्मज्जातः शुक्रमेव च ॥ ४९ ॥ शुक्राद्गर्भः समभवद्भ्रूसमूलेन कर्मणा ॥ तत्रापां प्रथमो भागः स सौम्यो राशिरुच्यते ॥ गर्भोष्मसंभवाग्निर्गौ द्वितीयो राशिरुच्यते ॥ ५० ॥ शुक्रं सोमात्मकं विद्यादातृत्वं विद्धि पावकम् ॥ भागौ रसात्मकौ ह्येषां वीर्यं च अग्निपावकौ ॥ ५१ ॥ कफवर्गे भवेच्छुक्रं पित्तवर्गे च शोणितम् ॥ कफस्य हृदयं स्थानं नाभ्यां पित्तं प्रतिष्ठितम् ॥ ५२ ॥ देहस्य मध्ये हृदयं स्थानं तन्मनसः स्मृतम् ॥ नाभिकोष्ठान्तरं यत्तु तत्र देवो हुताशनः ॥ ५३ ॥ मनः प्रजो पतिर्ज्ञेयः कफः सोमो विभाव्यते ॥ पित्तमग्निः स्मृतं ह्येतदग्निषोमात्मकं जगत् ॥ ५४ ॥ एवं प्रवर्तिते गर्भे वद्धितेऽम्बुदसन्निभे ॥ वायुः प्रवेशं संचक्रे सङ्गतः परमात्मना ॥ ५५ ॥ ततोद्गानि विमुजति विभर्ति परिवर्द्धयन् ॥ स पञ्चधा अरिरस्थो भिद्यते वद्धिते पुनः ॥ ५६ ॥ प्राणोऽपानः समानश्च उदानो व्यान एव च ॥ प्राणः स प्रथमं स्थानं वर्द्धयन् परिवर्तते ॥ ५७ ॥

त्रोद्देहिनीरिव व्यवहारतो भेदाभावात् सर्वं नासरूपात्मकं जगदग्निषोमात्मकमित्यर्थः ॥ ५२ ॥ दीव्यति व्यवहरतीति देवो वागभिमानो ॥ ५३ ॥ अम्बुदसन्निभे यथा धूमज्योतिःसलिलपवनैर्मनो वद्धिते एवं गर्भोऽपि अग्नाश्विपानीयप्रणवैर्वद्धितेऽतोऽवेतन इत्यर्थः । वायुः प्राणवायुसहचरत्वाद्वायुर्जीवः ईश्वरेण सहितः प्रविशति तेनैव सह उदका-
मति च ॥ ५५ ॥ ततो देहे प्रवेशानन्तरम् अङ्गानि शिरआदीनि विमुजति निर्माति विभर्ति पृष्ठानि च करोति सः प्राणोऽपि विभर्ति पञ्चधा
भिद्यते । स प्राणश्चैव प्राणो नाम भवतीति श्रुतेः ॥ ५६ ॥ प्रथमं स्थानं हृदयं वर्द्धयन् पिण्डमिति शेषः ॥ ५७ ॥

पश्चिमं कायं जङ्घादिपदान्तम् ऊर्ध्वम् उरोदेशात् सन्धिरार्षः । व्यायच्छते व्यायामं बलसाध्यं कर्म करोति येन स व्यानः सर्वदेहसन्धिव्यापी । समानस्तु नाभिदेशस्थः संनिवर्तयेत् अशितपीतादिकं समीकुर्यात् यथास्थानं प्रापयेदित्यर्थः । तत् एवं प्राणकर्मविभागानन्तरं तस्य जीवस्य भूतावाप्तिः पृथिव्यादिसाक्षात्कारो जायते । साच इन्द्रियगोचरात् इन्द्रियाणां यो विषयो रूपादिस्तद्वारा तदाश्रयो गृह्यत इत्यर्थः ॥ ५८ ॥ अत्र हेतुमाह । पृथिवीति । यतः पृथिव्यादीनि इन्द्रियाणि इन्द्रियरूपेण परिणम्य शरीरे स्वे स्वे स्थाने नेत्रगोलकादौ विद्यानि प्रविष्टानि । अतस्तां नि स्वं स्वं योगं प्रचक्रिरे । पार्थिवं प्राणं पृथिवीमेव गन्धविशिष्टां गृह्णाति । आप्यं रसनम् अगं गुणं रसमेव गृह्णाति । तैजसं चक्षुस्तेजोगुणं रूपम् वायव्यं स्पर्शनेन्द्रियं तदुणं स्पर्शनम् । नात्सं श्रोत्रं तदुणं शब्दं च गृह्णातीत्यर्थः ॥ ५९ ॥ देहम् उपचितं कठिनं पाथिवं पृथ्वीकारम् । प्राणो

अपानः पश्चिमं कायमुदानोर्ध्वं शरीरिणः ॥ व्यानो व्यायच्छते येन समानः सन्नियतयेत् ॥ भूतावाप्तिस्ततस्तस्य जायतेन्द्रियगोचरात् ॥ ५८ ॥ पृथिवी वायुराकाशमापो ज्योतिश्च पञ्चमम् ॥ तस्येन्द्रियाणि विद्यानि स्वं स्वं योगं प्रचक्रिरे ॥ ५९ ॥ पार्थिवं देहमाहुस्तं प्राणात्मानं च मारुतम् ॥ छिद्राण्याकाशयोनीनि जलात्मावः प्रवर्तते ॥ ६० ॥ ज्योतिश्चक्षुश्च तेजात्मा तेषां यन्ता मनः स्मृतः ॥ ग्रामाश्च विषयाश्चैव यस्य वीर्यात्प्रवर्तिताः ॥ ६१ ॥ इत्येवं पुरुषः सर्वान् सुजल्लोकां सनातनान् ॥ कथं लोके नैधनेस्मिन्नस्त्वं विष्णुरागतः ॥ ६२ ॥ एष मे संज्ञयो ब्रह्मत्रेवं मे विस्मयो महान् ॥ कथं गतिर्गतिमतामापन्नो मानुर्णी तनुम् ॥ ६३ ॥ श्रुतो मे स्वस्य वंशस्य पूर्वेषां चैव संभवः ॥ श्रोतुमिच्छामि विष्णोस्तु वृष्णीनां च यथाक्रमम् ॥ ६४ ॥ आश्चर्यं परमं विष्णुर्देवदेवैश्च कथ्यते ॥ विष्णोरुत्पत्तिमाश्चर्यं ममाचक्ष्व महामुने ॥ ६५ ॥ एतदाश्चर्यमारुह्यान् कथयस्व सुखावहम् ॥ प्रख्यातबलवीर्यस्य विष्णोरगमिततेजसः ॥ कर्म चाश्चर्यभूतस्य विष्णोस्तत्त्वमिहोच्यताम् ॥ ६६ ॥ इति श्रीमहाभारते हरिवंशो हरिवंशपञ्चमोऽध्यायः ॥ १४० ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ प्रथमरो महान्तात त्वयोक्तः शाङ्गध्वनि ॥ यथाज्ञाभन्या तु वक्ष्यामि श्रूयतां वैष्णवं यज्ञः ॥ १ ॥ वायुविकारः छिद्राण्याकाशस्त्रावः द्रवमाणः सर्वं जलम् ॥ ६० ॥ चक्षुः ज्योतिः रूपप्रकाशकं जाठरादि वा तेषां पृथिव्यादीनां पञ्चानां तेजात्मा तेजसोऽगो मनः सर्वेषामिन्द्रियाणां यन्ता नियामकः । यस्य मनसो वीर्यात् सामर्थ्यात् ग्रामाः रूपाद्याश्चयाः पृथिव्यादयः विषया गन्धादयः । यद्वा ग्रामनगरादयः देशाः पूर्वपश्चिमादयो निर्मिताः । यद्वा इदं मनस्येव परमं प्रतिष्ठितं । यदिदं किञ्चेति श्रुतेः ॥ ६१ ॥ सनातनान् अनादिसिद्धान् नैधने निधनप्रधाने । नरत्वं मानुषत्वम् ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ इति श्रीहरिवंशे दीकायां चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥ ॥ चत्वारिंशत्तमे सैके श्रवणात्पातकापहे ॥ परात्मनो विचित्रार्थाः प्रादुर्भावा उदीरिताः ॥ १ ॥ प्रश्नोति । भारतात् दुर्वोढव्यमपि यथाशक्ति वक्ष्यामि ॥ १ ॥

प्रवृत्तिं लीलाचोदितम् ॥ २ ॥ सहस्राक्षमिति । यं विद्या आहुरिति द्वाभ्यर्थेनान्वयः । सहस्राक्षान्नन्तवाची अव्ययम् अपरिणामिनम् ॥ ३ ॥ अव्ययम् अपरिणामिनम् ॥ ४ ॥
एवं द्वाभ्यां सूक्ष्मम् अमूर्तं रूपमुक्त्वा स्थूलं मूर्तं रूपमाह । सवनं कालं हवनं कर्म हव्यं हूयमानं द्रव्यं होतारं यजमानम् । पात्राणि उक्तेभ्योन्यानि कपाला-
दीनि पवित्राणि कुशमयेद्यादीनि । दीक्षां संस्कारम् चरुं स्थालीम् ॥ ५ ॥ प्रोक्षणं प्रोक्षणपात्रम् दक्षिणा अन्वाहार्यादिः । अयनं हवितिः प्रचरणम् अव्ययं प्रसिद्धम् । साम-
गम् उद्गातारम् सदनं पत्नीशालाम् ॥ ६ ॥ होतारम् कृत्विजम् चयनम् इष्टकामयं स्थण्डिलम् ॥ ७ ॥ हव्यानि एकहायनीशकटादीनि सामक्यावर्थानि अतिप्रमाणानि आन-

विष्णोः प्रभावश्रवणे दिष्ट्या ते मतिरुत्थिता ॥ हन्ति विष्णोः प्रवृत्तिं च शृणु दिव्यां मयोरिताम् ॥ २ ॥ सहस्राक्षं सहस्रास्यं सहस्रभुजमव्ययम् ॥ सह-
स्रशिरसं देवं सहस्रकरमव्ययम् ॥ ३ ॥ सहस्रजिह्वं भास्वन्तं सहस्रमुकुटं प्रभुम् ॥ सहस्रदं सहस्रादिं सहस्रमुजमव्ययम् ॥ ४ ॥ सवनं हवनं चैव हव्यं
होतारमेव च ॥ पात्राणि च पवित्राणि वेदां दीक्षां चरुं सुवम् ॥ ५ ॥ सुक्ष्मोऽयं शूर्पमुसलं प्रोक्षणं दक्षिणायनम् ॥ अव्ययं सामगं विप्रं सदस्यं सदनं
सदः ॥ ६ ॥ शूर्पं समित्कुशं दर्वी चमसोलूखलानि च ॥ प्राग्वंशं यज्ञभूमिं च होतारं चयनं च यत् ॥ ७ ॥ हव्यान्यतिप्रमाणानि चराणि स्थावराणि च ॥
प्रायश्चित्तानि चार्थं च स्थण्डिलानि कुशास्तथा ॥ ८ ॥ मन्त्रं यज्ञवहं वह्निं भागं भागवहं च यत् ॥ अग्रेभुजं सोमभुजं घृतार्चिषमुदायुधम् ॥ ९ ॥
आहुर्वेदविदो विप्रा यं यज्ञे शाश्वतं विभुम् ॥ तस्य विष्णोः सुरेशस्य श्रौतस्साङ्ख्यस्य धीमतः ॥ १० ॥ प्रादुर्भावसहस्राणि अतीतानि न संशयः ॥
भूयश्चैव भविष्यन्तीत्येवमाह प्रजापतिः ॥ ११ ॥ यत्पृच्छसि महाराज पुण्यां दिव्यां कथां शुभाम् ॥ यदर्थं भगवान्विष्णुः सुरेशो रितुमुद्नः ॥
देवलोकं समुत्सृज्य वसुदेवकुलेभवत् ॥ १२ ॥ तत्तेहं संप्रवक्ष्यामि शृणु सर्वमशेषतः ॥ वसुदेवस्य महात्म्यं चरितं च महाद्युतेः ॥ १३ ॥ हिता-
र्थं सुरमर्त्यानां लोकानां प्रभवाय च ॥ बहुशः सर्वभूतात्मा प्रादुर्भवति कार्यतः ॥ १४ ॥ प्रादुर्भावश्च वक्ष्यामि पुण्यान् दिव्यगुणैर्गुतान् ॥ छान्द-
सीभिरुदाराभिः श्रुतिभिः समलंकृतान् ॥ १५ ॥ शुचिः प्रयतवाक् भूत्वा निबोध जनवेजय ॥ इदं पुराणं परमं पुण्यं वेदैश्च संमितम् ॥ १६ ॥

दुवस्तस्मात्शालादीनि । अर्थफलं स्पर्गादि ॥ ८ ॥ भागवहं गायत्र्यादिच्छन्दः । छन्दसि वै देवभयो हव्यप्रभूद्वं श्रान्तानांति लिङ्गदर्शनात् । अग्रेभुजं प्राणपीयम् उदायुधम् उदयनीयम्
॥ ९ ॥ यं सर्वयज्ञाङ्गमयं यज्ञे आहुः शाश्वतं नित्यैकरूपम् । वेदाङ्ग्यभमाणरूपम् । विभुं क्रतुफलदातारम् ईश्वरं धीमतः धीयवर्तकस्य ॥ १० ॥ प्रजापतिः सर्ववेददर्शी ब्रह्मा
॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ हितार्थं श्रेयोर्थं प्रभवाय ऐश्वर्याय ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

संभवति शरीरं धत्ते एतेन प्रवृत्तिप्रधाना रजोमूर्च्छिरुक्ता ॥ १७ ॥ सात्त्विकीमाह । तस्य हीति ॥ १८ ॥ तात्पर्यमाह । द्वितीयेति । निद्रायोगं योगमयीं निद्रां संहारस्य संगः संहारक्रिया तदर्थम् । कीदृशं निद्रायोगम् किमध्यात्माविचिन्तकं कुत्सिताः अध्यात्मविचिन्तकाः सविकल्पासमाधिभक्तौ यस्मात्तम् ॥ १९ ॥ प्रादुर्भावमेवाह । पूर्णे इति । तदङ्गे लीनानां देवानामाविर्भाव एव तस्य प्रादुर्भाव इत्यर्थः । देवदेवः महादेवः जगत्पतिर्विष्णुः ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ सनदिति । सनत्कुमारादिहो नारायणः पुराणि शरीराणि ब्रह्मादित्त्वपर्यन्तानां प्राणिनां चक्रे ॥ २३ ॥ मध्यस्थो दान्ताविति द्वयोः संबन्धः ॥ २४ ॥ अमृतं वरं कैवल्यम् ॥ २५ ॥ पुष्करे नाभिकर्मले यत्र यस्मात् ॥

हन्त ते कथयिष्यामि विष्णोर्दिव्यां कथां शृणु ॥ यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ॥ धर्मस्तथापनार्थाय तदा संभवति प्रभुः ॥ १७ ॥ तस्य ह्येका महाराज मूर्तिर्भवति सत्तमा ॥ नित्यं द्विविधा या राजन्तस्तथैवति दुश्श्रम् ॥ १८ ॥ द्वितीया चास्य शयने निद्रायोगमुपाययौ ॥ प्रजासंहारसर्गार्थं किमध्यात्माविचिन्तकम् ॥ १९ ॥ सुखा युगसहस्रं स प्रादुर्भवति कार्यतः ॥ पूर्णे युगसहस्रे तु देवदेवो जगत्पतिः ॥ २० ॥ पितामहो लोकपालाश्चन्द्रादित्यौ हुताशनः ॥ ब्रह्मा च कपिलश्चैव परमेष्ठी तथैव च ॥ २१ ॥ देवाः सप्तर्षयश्चैव त्र्यम्बकश्च महायशः ॥ वायुः समुद्राः शैलश्च तस्य देहं समाश्रिताः ॥ २२ ॥ सनत्कुमारश्च महाबुधो मनुर्महात्मा भगवान्प्रजाकरः ॥ पुराणदेवोऽथ पुराणि चक्रे प्रदीतवैश्वानरतुल्यतेजाः ॥ २३ ॥ येन चार्णवमध्यस्थौ नष्टे स्थावरजद्रुमे ॥ नष्टे देवासुराणे प्रनष्टोरगरक्षसे ॥ २४ ॥ योद्धुकामौ सुदुर्योधौ दानवौ मधुकैटभौ ॥ हतौ प्रभवता तेन तयोर्दत्त्वामितं वरम् ॥ २५ ॥ पुरा कमलनाभस्य स्वपतः सागरान्भसि ॥ पुष्करे यत्र संभूता देवाः सप्तैभजाः पुरा ॥ २६ ॥ एष पौष्करको नाम प्रादुर्भावो महात्मनः ॥ पुराणे कथ्यते यत्र वेदः श्रुतिसमाहितः ॥ २७ ॥ वाराहस्तु श्रुतिमुखः प्रादुर्भावो महात्मनः ॥ यत्र विष्णुः सुरश्रेष्ठो वाराहं रूपमास्थितः ॥ महीं सागरपर्यन्तां सशैलवनकाननाम् ॥ २८ ॥ वेदपादो ग्रूपदंष्ट्रः क्रतुदन्ताश्चतिमुखः ॥ अग्निजिह्वो दुर्भरोमा ब्रह्मशीर्षो महातपाः ॥ २९ ॥ अहोरात्रेक्षणो दिव्यो वेदाङ्गश्रुतिभूषणः ॥ आज्यनासः क्षुवातुण्डः सामघोषस्वनो महान् ॥ ३० ॥

॥ २६ ॥ यत्र पुराणे वेदः मन्त्रब्राह्मणराशिः श्रुतिसमाहितः प्रत्यक्षेणैव निहितो दृश्यते प्रत्यक्षश्रुतिमूलकोयमर्थ इत्यर्थः ॥ २७ ॥ यस्य रूपं विभिदिमामविन्दुहं प्रविष्टः शरीरस्य मध्ये इति वाराहप्रादुर्भावस्य तावत्प्रत्यक्षश्रुतिमूलकत्वमाह । वाराहस्तु श्रुतिमुख इति ॥ २८ ॥ वेदाः चतुःसंख्यासाम्यात्पादा यस्य आदिवराहोपासकैर्यज्ञाङ्गानि वाराहाङ्गेषु चिन्तनीयानीत्येवमर्थोऽयं ग्रन्थः ॥ २९ ॥ ३० ॥

॥ ३१ ॥ फलबीजमहौषधिः फले वृषणौ बीजं तदन्तर्गतं रेतः तद्रूपा ओषधयो यस्य । प्रसवेहेतुत्वसामान्यात् ओषधय एवास्य रेत इत्यर्थः । विकृतोऽभिषुतः सोमः सोमरस इत्यर्थः । स एव शोणितं यत्र समासैकदेशस्यापि सोमस्य विशेषणं विकृत इति ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ उपकर्म स्वाध्यायस्वीकारः स एवोष्ठस्य रुचको भूषणं यस्य । प्रवर्ग्यो धर्मसंतपनाथो महावीरः तस्यावर्तः आवृत्तिः सैव भूषणं यस्य ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ चकार स्थिरामिति शेषः ॥ ३७ ॥ यज्ञवराहेण यज्ञमयेन वराहेण ॥ ३८ ॥ नार-
धर्मसत्यमयः श्रीमान् क्रमविक्रमसत्कृतः ॥ प्रार्थयश्च तनसो धीरः पशुजानुमहामुजः ॥ ३९ ॥ उद्गात्रन्तो होमलिङ्गः फलबीजमहौषधिः ॥ वाय्व-
न्तरात्मा मन्त्रस्फिक् विकृतः सोमशोणितः ॥ ३२ ॥ वेदस्फिकन्धो हविर्गन्धो हव्यकव्यातिवेगवान् ॥ प्राग्वशक्रायो द्युतिमान्नानदक्षिभिराचितः ॥
॥ ३३ ॥ दक्षिणाहृदयो योगी महासन्नमयो महान् ॥ उपकर्मोष्ठरुचकः प्रवर्ग्योवर्तभूषणः ॥ ३४ ॥ नानछन्दोगतिपथो गुह्योपनिषदासनः ॥ छा-
यापत्नीसहायो वै मेरुशृङ्ग इवोच्छ्रितः ॥ ३५ ॥ महीं सागरपर्यन्तां सशैलवनकाननानाम् ॥ एकार्णवजले भ्रष्टामेकाणवगतं प्रभुः ॥ ३६ ॥ दंष्ट्रया यः
समुद्धृत्य लोकानां हितकाम्यया ॥ सहस्रशीर्षो देवादित्यश्चकार पृथिवीं पुनः ॥ ३७ ॥ एवं यज्ञवराहेण भूत्वा भूतहितार्थिना ॥ उद्धृता पृथिवी सर्वा
सागराम्बुधरा पुरा ॥ ३८ ॥ वाराह एष कथितो नारसिंहमतः शृणु ॥ यत्र भूत्वा मृगेन्द्रेण हिरण्यक्राशिपुर्हेतः ॥ ३९ ॥ पुरा कृतयुगे राजन्सुरा-
रिखिलदुर्षितः ॥ दैत्यानामादिपुरुषश्चार तप उत्तमम् ॥ ४० ॥ दृश वर्षसहस्राणि शतानि दृश पञ्च च ॥ जलोपवासनिरतः स्थानमौनदृढवतः ॥
॥ ४१ ॥ ततः शमदमाभ्यां च ब्रह्मचर्येण चानघ ॥ ब्रह्मा प्रीतोऽभवत्तस्य तपसा नियमेन च ॥ ४२ ॥ तं वै स्वयंभूर्भगवान्स्वयमागत्य भूपते ॥
विमानेनार्कवर्णेन हंसयुक्तेन भास्वता ॥ ४३ ॥ आदित्यैर्वसुभिः साध्यैर्नक्षत्रैर्दिवैः सह ॥ रुद्रैर्विश्वसहायैश्च यक्षराक्षसकिन्नरैः ॥ ४४ ॥ दिशाभि-
र्विदिशाभिश्च नदीभिः सागरैस्तथा ॥ नक्षत्रैश्च सुहृत्तैश्च खेचरैश्च महाग्रहैः ॥ ४५ ॥ देवर्षिभिस्तपोवृद्धैः सिद्धैः सप्तर्षिभिस्तथा ॥ राजर्षिभिः पु-
ण्यतमैर्गन्धर्वैश्चाप्सरोगणैः ॥ ४६ ॥ चराचरगुरुः श्रीमान् वृत्तः सर्वैः सुखस्तथा ॥ ब्रह्मा ब्रह्मविदां श्रेष्ठो दैत्यं वचनमब्रवीत् ॥ ४७ ॥ प्रीतोऽस्मि तव
भक्तस्य तपसानेन सुव्रत ॥ वरं वरय भद्रं ते यथेष्टं काममब्रुहि ॥ ४८ ॥ हिरण्यक्राशिपुस्वच ॥ न देवासुगन्धर्वो न यक्षोरगराक्षसाः ॥ न
मानुषाः पिशाचाश्च निहन्त्युर्मां कथंचन ॥ ४९ ॥

सिंहमादुर्भावः नृसिंहतापित्यादिप्रत्यक्षश्रुतिमूल एवेत्यभिमत्यायाह । नारसिंहमिति । भूत्वा आविर्भूय ॥ ३९ ॥ दैत्यानाम् आदिरूपः हिरण्यकशिपुः ॥ ४० ॥ जलोपवासः
जलमात्राहारः स्थानं दृढासनं नौनम् इन्द्रियसंगमः ताप्यां सह दृढं व्रतं परियहो यस्य स तथाविध उपवासः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ धनदः धनप्रदः ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ तवाद्भुता इत्यनर्हत्वाच्चतुर्थस्थाने षष्ठी ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ वाक्यं देवानामि-

ऋषयो वा न मां शपैः क्रुद्धा लोकापितामहः॥ शपेयुस्तपसा युक्ता वरमेतं वृणोम्यहम् ॥ ५० ॥ न शस्त्रेण न चास्त्रेण गिरिणा पादपेन वा ॥ न शुष्केण न चोद्रेण स्यान्न चान्येन मे वधः ॥ ५१ ॥ पाणिप्रहारैकेन सभृत्यबलवाहनम् ॥ यो मां नाशयितुं शक्तः स मे मृत्युर्भविष्यति ॥ ५२ ॥ भवयमहमेवार्कः सोमो वायुर्दुताशनः ॥ सलिलं चान्तरिक्षं च नक्षत्राणि दिशो दृश ॥ ५३ ॥ अहं क्रोधश्च कामश्च वरुणो वासवो यमः ॥ धनदश्च धनाव्यक्षो यक्षः किंपुरुषाधिपः ॥ ५४ ॥ एवमुक्तस्तु दैत्येन स्वयंभूर्भगवांस्तदा ॥ उवाच दैत्यराजं तं प्रहसदृषसत्तम ॥ ५५ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ एते दिव्या वरास्तात मया दत्तास्तत्वाद्भुताः ॥ सर्वान् कामानिमांस्तात प्राप्स्यसि त्वं न संशयः ॥ ५६ ॥ एवमुक्त्वा तु भगवान् जगामाकाशमेव हि ॥ वैराजं ब्रह्मसदनं ब्रह्मर्षिगणसेवितम् ॥ ५७ ॥ ततो देवाश्च नागाश्च गन्धर्वा मुनयस्तथा ॥ वरप्रदानं श्रुत्वा ते पितामहमुपस्थिताः ॥ ५८ ॥ विभुं विज्ञापयामासुर्देवा इन्द्रपुरोगमाः ॥ ५९ ॥ देवा उचुः ॥ वरेणानेन भगवन्वाधयिष्यति नासुरः ॥ ततः प्रसीद भगवन्वधोऽप्यस्य विचिन्त्यताम् ॥ ६० ॥ भगवान्सर्वभूतानां स्वयंभूरादिकृद्भिः ॥ स्रष्टा च हव्यकव्यानामव्यक्तः प्रज्ञातिर्ध्रुवः ॥ ६१ ॥ सर्वलोकहितं वाक्यं श्रुत्वा देवः प्रजापतिः ॥ प्रोवाच भगवान् वाक्यं सर्वान् देवगणांस्तदा ॥ ६२ ॥ अवश्यं त्रिदशास्तेन प्राप्तव्यं तपसः फलम् ॥ तपसोन्तेऽस्य भगवान् कथं विष्णुः करिष्यति ॥ ६३ ॥ एतच्छ्रुत्वा मुराः सर्वे वाक्यं पङ्कजसंभवात् ॥ स्वानि स्थानानि दिव्यानि जग्मुस्ते वै मुदान्विताः ॥ ६४ ॥ लब्धमात्रे वरे चापि सर्वाः सोऽवाधत प्रजाः ॥ हिरण्यकशिपुर्दुत्यो वरदानेन दुर्पितः ॥ ६५ ॥ आश्रमेषु महाभागान् मुनीन्वै शंसितव्रतान् ॥ सत्यधर्मरतान् दान्तान् पुरा धर्षितवांस्तु सः ॥ ६६ ॥ देवास्त्रिभुवनस्थान्स्तु पराजित्य महासुरः ॥ त्रैलोक्यं वशमानयि स्वर्गे वसति दानवः ॥ ६७ ॥ यदा वरमदोन्मतो न्यवसदानवो भुवि ॥ यज्ञियान्कृतवान्दैत्यान्देवाश्चैवाप्ययज्ञियान् ॥ ६८ ॥ आदित्याश्च ततो रुद्रा विश्वे च मरुतस्तथा ॥ शरण्यं शरणं विष्णुमुपाजग्मुर्महाबलम् ॥ ६९ ॥ वेदयज्ञमयं ब्रह्म ब्रह्मदेवं सनातनम् ॥ भूतं भव्यं भविष्यं च प्रभुं लोकनमस्कृतम् ॥ नारायणं विभुं देवाः शरण्यं शरणगताः ॥ ७० ॥

ति शेषः ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ब्रह्मदेवं ब्राह्मणानां देवतम् ॥ ७० ॥

नोऽस्मात् नोऽस्माकं वा ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ जीमूतघनसंकाशः मेवकदम्बवर्णः ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥
देवा उचुः ॥ त्रायस्व नोद्य देवेश हिरण्यकशिपेर्भयात् ॥ त्वं हि नः परमो धाता ब्रह्मादीनां सुरोत्तम ॥ ७१ ॥ त्वं हि नः परमो देवस्त्वं हि नः प-
रमो गुरुः ॥ उत्तुल्लाम्बुजपत्राक्षः शत्रुपक्षभयंकरः ॥ क्षयाय दितिवंशस्य शरण्यस्त्वं भवस्व नः ॥ ७२ ॥ विष्णुरुवाच ॥ भयं त्यजध्वममरा
ह्यभयं वो ददाम्यहम् ॥ तथैव त्रिदिवं देवाः प्रतिपत्स्यथ माधिरम् ॥ ७३ ॥ एष तं सगणं दैत्यं वरदानेन दर्पितम् ॥ अध्यममरेन्द्राणां दानवं तं
निहन्म्यहम् ॥ ७४ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवमुक्त्वा स भगवान्विमृज्य त्रिदशेश्वरान् ॥ हिरण्यकशिपो राजत्राजगाम हरिः सभासम् ॥ ७५ ॥ न-
रस्य कृत्वार्धतनुं सिंहस्यार्धतनुं प्रभुः ॥ नारसिंहेण वपुषा पाणिं संस्पृश्य पाणिना ॥ ७६ ॥ जीमूतघनसंकाशो जीमूतघननिःस्वनः ॥ जीमूतघ-
नदीप्तौ जा जीमूत इव वेगवान् ॥ ७७ ॥ दैत्यं सोऽपि रुं दीप्तं दत्तशार्ङ्गलविक्रमम् ॥ दत्तदैत्यगणैस्तं हतवानेकपाणिना ॥ ७८ ॥ नृसिंह एष कथि-
तो भूयोयं वामनोऽपरः ॥ यत्र वामनमाश्रित्य रूपं दैत्यविनाशकृत् ॥ ७९ ॥ बलवैलवतो यज्ञे बलिना विष्णुना पुरा ॥ विक्रमैस्त्रिभिरक्षोभ्याः
क्षोभितास्ते महासुराः ॥ ८० ॥ निग्रचित्तिः शिभिः शङ्कराः शङ्कुराः शङ्कुस्तथैव च ॥ अयःशिवाः शङ्कुशिवा हयग्रीवश्च वीर्यावान् ॥ ८१ ॥ वेगवान् केतु-
मानुग्रः समिव्यग्रो महासुरः ॥ पुष्करः पुष्कलश्चैव पेपनश्च महारथः ॥ ८२ ॥ बृहत्कीर्तिर्महाजिह्वः साश्वोश्चयतिरेव च ॥ प्रह्लादोऽश्वशिवा कुम्भः
संहादो गगनप्रियः ॥ अनुहादो हरिहरौ वराहः शंकरो रुजः ॥ ८३ ॥ शरभः शूलभक्ष्यं कुपनः कोपनः क्रयः ॥ बृहत्कीर्तिर्महाजिह्वः शङ्कुकर्णो
महास्वयनः ॥ ८४ ॥ दीर्घजिह्वोर्कनयनो मुदुचापो मुदुप्रियः ॥ वायुर्यविष्ठो नमुचिः शम्भरो विज्यरो महात् ॥ ८५ ॥ चन्द्रहन्ता क्रोधहन्ता क्रोध-
वर्धन एव च ॥ कालकः कालकेयश्च वृत्रः क्रोधो विरोचनः ॥ ८६ ॥ गरिष्ठश्च वरिष्ठश्च प्रलम्बनरकावुभौ ॥ इन्द्रतापनवातापी केतुमान् बलदर्पितः
॥ ८७ ॥ असिलोमा पुलोमा च वाक्कलः प्रमदो मदः ॥ खसुमः कालवदनः करालः कौशिकः शरः ॥ ८८ ॥ एकक्षश्चन्द्रहा राहुः संहादः सुमरः खनः ॥
शतघ्नीचक्रहस्ताश्च तथा परिचपाणय ॥ ८९ ॥ महाशूलप्रहरणाः शूलहस्ताश्च दानवाः ॥ अश्वयन्त्राधुपेता भिडिपालमुघ्रस्तथा ॥ ९० ॥ शूलो-
लूखलहस्ताश्च परश्वधरास्तथा ॥ पाशसुरहरस्ता वै तथा मुशलपाणयः ॥ ९१ ॥ नानाप्रहरणा घोरा नानवेधा महाजवाः ॥ कूर्मकुण्डलकाश्च शशो-
लूकमुखास्तथा ॥ ९२ ॥ खरोऽहवदनाश्चैव वराहवदनास्तथा ॥ भीमा मकरपक्षाश्च क्रोडुवकाश्च दानवाः ॥ आसुदुर्देवकाश्च घोरा वृकमुखास्तथा ॥ ९३ ॥
॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ इन्द्रतापनश्च वातापिथैति द्वन्द्वः ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥

॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ उपावर्तन्त परित्तुः ॥ १८ ॥ १९ ॥ स्तननाभिजनुदेशस्थलम् चन्द्रदित्ययोर्वृद्धिर्गुह्यस्तारत्तम्येन ॥ १०० ॥ १ ॥ २ ॥ वेदवि-
द्विः यस्योरुषु त्रिषु विक्रमणेज्यधिशिन्यन्ति भुवनानि विवेक्यादित्यश्वेशोद्भिः अमृतात्मकः अद्भुतहोयमपि प्रत्यक्षश्रुतिमूढः यं वै सूर्यं स्वर्गानुस्मसाऽविध्यदासुरः अत्र
यस्तमन्वविदन्नहान्ये अशङ्कुवन्निति । सूर्यम् आत्मानं स्वर्गानुर्मायातमसावियययेण अविध्यत् जीवत्वमनयत् अवेढंक् आत्रेयः अत्रेयस्यानि दत्तात्रेयः । बहुलं
मार्जारगजवक्राश्च महावक्रस्तथापरे ॥ नक्रमेषाननाः शूरा गोजविमहिमाननाः ॥ १४ ॥ गोधाशाल्यकवक्राश्च क्रौञ्चवक्राश्च दानवाः ॥ गरुडान-
नाः खड्गमुखा मयूरवदनास्तथा ॥ १५ ॥ गजेन्द्रचर्मवसनास्तथा कृष्णाजिनाम्बराः ॥ चौरसंवृतदहाश्च तथा वल्कलवाससः ॥ उष्णीषिणो मुकु-
टिनस्तथा कुण्डलिनो मुराः ॥ १६ ॥ किराटिनो लम्बशीखाः कम्बुग्रीवाः सुवर्चसः ॥ नानाविषधरा दैत्या नानामाल्याऽनुलेपनाः ॥ १७ ॥ स्वान्या-
शुधानि संगृह्य प्रदृशान्यतिनेजसा ॥ क्रममाणं त्वर्षीकेशमुपावर्तन्त सर्वशः ॥ १८ ॥ प्रमथ्य सर्वान्दैतेयान्पादहस्ततलैः प्रभुः ॥ रूपं कृत्वा
महाभीमं जहाराशु स मेदिनीम् ॥ १९ ॥ तस्य विक्रमतो भूमिं चन्द्रादित्यौ स्तनान्तरे ॥ नभः प्रक्रममाणस्य नभ्यां किल समास्थितौ ॥ १०० ॥
परं प्रक्रममाणस्य जानुदेशे स्थिताभुभौ ॥ विष्णोरतुल्यवीर्यस्य वदन्त्येवं द्विजातयः ॥ १ ॥ हत्वा स पृथिवीं कृत्स्नां जित्वा चासुरपुङ्गवान् ॥ ददौ
शक्राय त्रिदिवं विष्णुर्वलवतां वरः ॥ २ ॥ एष ते वामनो नाम प्रादुर्भावो महात्मनः ॥ वेदविद्विद्भिर्जैरेवं कथ्यते वैष्णवं यज्ञः ॥ ३ ॥ भूयो भूतात्म-
को विष्णोः प्रादुर्भावो महात्मनः ॥ दत्तात्रेय इति ख्यातः क्षमया परया युतः ॥ ४ ॥ तेन नष्टेषु वेदेषु प्रक्रियासु मखेषु च ॥ चातुर्वर्ण्ये तु संकीर्णे धर्मे
शिथिलतां गते ॥ ५ ॥ अभिवर्द्धति चार्धमे सत्ये नष्टेऽमृते स्थिते ॥ प्रजासु शीर्यमाणसु धर्मे चाकुलतां गते ॥ ६ ॥ सहयज्ञक्रिया वेदाः प्रत्यानी-
ता हि तेन वै ॥ चातुर्वर्ण्यमसंकीर्णं कृतं तेन महात्मना ॥ ७ ॥ तेन हैहयराजस्य कार्तवीर्यस्य धीमतः ॥ वरदेन वरो दत्तो दत्तात्रेयेण धीमता ॥
८ ॥ एतद्ब्रह्मद्वयं यत्ते मृधे मम कृतेनय ॥ इतानि दश बाहूनां भविष्यन्ति न संशयः ॥ ९ ॥ पालयिष्यसि कृत्स्नां च वसुधां वसुधाधि-
प ॥ दुर्निराश्याविबुद्धानां धर्मज्ञश्च भविष्यसि ॥ १० ॥ एष ते वैष्णवः श्रीमान् प्रादुर्भावोद्भुतः शुभः ॥ कथितो वै महाराज यथाश्रुतमरि-
न्दम् ॥ भूयश्च जामदग्न्येयं प्रादुर्भावो महात्मनः ॥ ११ ॥

पूजार्थं परया क्षमया शान्त्या तेन ज्ञानमार्गप्रवर्तकोयमवतार इति ज्ञेयम् ॥ ३ ॥ ४ ॥ अन्यच्चावतारकृत्यमाह । तेनेत्यादिना । प्रक्रियासु अनुष्ठानप्रकारेषु शिथिलतां विरलताम्
॥ ५ ॥ आकुलताम् अधर्मेण मिश्रताम् ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥
यत्र बाहुसहस्रेण विस्मितं दुर्जरं रणे ॥ रामोर्जनमनीकरं जघान नृपतिं प्रभुः ॥ १२ ॥ रथस्थं पार्थिवं रामः पातयित्वाजुनं युधि ॥ धर्षयित्वा
यथाकामं क्रोशमानं च मेघवत् ॥ १३ ॥ कृतस्त्रं बाहुसहस्रं च चिच्छेद् भृगुनन्दनः ॥ परश्वधेन दीप्तिन ज्ञातिभिः सहितस्य वै ॥ १४ ॥ क्रीणां क्ष-
त्रियकोटीभिर्मरुमन्दरभूषणा ॥ त्रिःसप्तकृत्वः प्रथिवी तेन निःक्षत्रिया कृता ॥ १५ ॥ कृत्वा निःक्षत्रियां चैव भार्गवः सुमहातपाः ॥ सर्वपापवि-
नाशाय वाजिमेधेन चेष्वान् ॥ १६ ॥ तस्मिन्यज्ञे महादाने दुक्षिणां भृगुनन्दनः ॥ मारीचाय ददौ प्रीतः कश्यपाय वसुधराम् ॥ १७ ॥ वारुणांस्तु-
रगाञ्छीघ्रान् रथं च रथिनां वरः ॥ हिरण्यमक्षयं धेनुर्गजेन्द्रांश्च महात्मनाः ॥ ददौ तस्मिन्महायज्ञे वाजिमेधे महायज्ञाः ॥ १८ ॥ अद्यापि च हिता-
र्थाय लोकानां भृगुनन्दनः ॥ चरमाणस्तपो दीप्तं जामदग्न्यः पुनः पुनः ॥ तिष्ठते देववद्विमान्महेन्द्रे पर्वतोत्तमे ॥ १९ ॥ एष विष्णोः सुरेशस्य शा-
श्वतस्याव्ययस्य च ॥ जामदग्न्य इति ख्यातः प्रादुर्भावो महात्मनः ॥ २० ॥ चतुर्विंशे युगे चापि विश्वामित्रपुरःसरः ॥ राज्ञो दशरथस्यार्थ पुत्रः
पद्मायतेक्षणः ॥ २१ ॥ कृत्वात्मानं महाबाहुश्चतुर्द्वौ प्रभुरीश्वरः ॥ लोके राम इति ख्यातस्तेजसा भास्करोपमः ॥ २२ ॥ प्रसादनार्थं लोकस्य
रक्षसां निधनाय च ॥ धर्मस्य च विवृद्धार्थं जज्ञे तत्र महायज्ञाः ॥ २३ ॥ तमप्याहुर्मनुष्येन्द्रं सर्वभूतपतेस्तनुम् ॥ यस्मै दत्तानि चाम्नाणि विश्वा-
मित्रेण धीमता ॥ २४ ॥ वधार्थं देवराज्यां दुर्धराणि सुरैरपि ॥ यज्ञाविघ्नकरो येन सुनीनां भावितात्मनाम् ॥ २५ ॥ मारीचश्च सुबाहुश्च बलेन बलिनां वरौ ॥
निहतौ च निराशौ च कृतौ तेन महात्मना ॥ २६ ॥ वर्तमाने मखे येन जनकस्य महात्मनः ॥ भग्नं माहेश्वरं चापं क्रीडता लीलया पुरा ॥ २७ ॥
यः समाः सर्वधर्मज्ञश्चतुर्दश वनेवसत् ॥ लक्ष्मणानुचरो रामः सर्वभूतहिते रतः ॥ २८ ॥ रूपिणी यस्य पार्श्वस्था सीतिति प्रथिता जनैः ॥ पूर्वाचि-
ता तस्य लक्ष्मीर्भर्तारमनुगच्छति ॥ २९ ॥ चतुर्दश तपस्तप्त्वा वने वर्षाणि राघवः ॥ जनस्थाने वसत्कार्यं त्रिदशानां चकार ह ॥ सीतायाः पद-
मन्विच्छन् लक्ष्मणानुचरो विभुः ॥ ३० ॥ विराधं च कबन्धं च राक्षसौ भीमविक्रमौ ॥ जघान पुरुषव्याघ्रौ गन्धर्वौ शापविक्षितौ ॥ ३१ ॥ हुताशनानां
कैन्दुतडितधनमैः प्रतप्तजाम्बूनदाचित्रपुङ्खैः ॥ महेन्द्रवज्राशनितुल्यसारैः शरैः शरिरेण वियोजितौ बलात् ॥ ३२ ॥ सुग्रीवस्य कृते येन वानरेन्द्रो
महाबलः ॥ वाली विनिहतो युद्धे सुग्रीवश्चाभिषेचितः ॥ ३३ ॥ देवासुरगणानां हि यक्षगन्धर्वभोगिनाम् ॥ अवध्यं राक्षसेन्द्रं तं रावणं युधि दुर्जयम् ॥ ३४ ॥
जनस्थाने दण्डकारण्यप्रदेशे ॥ १३० ॥ ३१ ॥ वियोजितौ विशेषेण योजितौ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

त्रैलोक्यस्य रावणम् आक्रन्दकरम् ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ सचिवैः सुग्रीवविभीषणादिभिः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ लवणः शत्रुघ्नरूपिणा तैवैव हतः ॥ ३९ ॥ १४० ॥ जाह्नव्यान् त्रिगुणीकृतदक्षिणान्त्येके । अन्येन जाह्नव्यामिति सप्तम्यन्तं पाठं प्रकल्प्य अयोध्यायामिति व्याचक्षन्ते । जहृथं छन्दोगप्रसिद्धः स्तोत्रविशेषस्तद्दानं । जहृथं गह्वरथम् गणतेः स्तुतिकर्मण इति

युक्तं राक्षसकोटाभिर्नीलाञ्जनचयोपमम् ॥ त्रैलोक्यरावणं घोरं रावणं राक्षसेश्वरम् ॥ ३५ ॥ दुर्जयं दुर्धरं दृष्टं शार्दूलसमविक्रमम् ॥ दुर्निरीक्ष्यं सुरगणैर्वरदानेन दर्पितम् ॥ ३६ ॥ जघान सचिवैः सार्द्धं ससैन्यं रावणं युधि ॥ महाभ्रघनसंकाशं महाकायं महाबलम् ॥ ३७ ॥ तमागस्कारिणं घोरं पौलस्त्यं युधि दुर्जयम् ॥ सम्राट्पुत्रसचिवं ससैन्यं क्रूरनिश्चयम् ॥ ३८ ॥ रावणं निजधानशु रामो भूतपातिः पुरा ॥ मधोश्च तनयो हतो लवणो नाम दानवः ॥ ३९ ॥ हतो मधुवने वीरो वरदत्तो महासुरः ॥ समरे युद्धशौणेन तथा चान्येऽपि राक्षसाः ॥ १४० ॥ एतानि कृत्वा कर्माणि रामो धर्मभृतां वरः ॥ दशार्थमेधात् जाह्नव्यानाजहार निरगलान् ॥ ४१ ॥ नाश्रूयन्ताशुभा वाचो नाकुलं मारुतो ववौ ॥ न वित्तहरणं त्वसिद्रामे राज्यं प्रशासति ॥ ४२ ॥ पर्यदेवन्न विधवा नानर्थाश्चाभवंस्तदा ॥ सर्वमासीजगदान्तं रामे राज्यं प्रशासति ॥ ४३ ॥ न प्राणिनां भयं चापि जलानिलनिधातजम् ॥ न च स्म बृद्धबालानां प्रेतकार्याणि कुर्वते ॥ ४४ ॥ ब्रह्म पर्यचरद्भद्रं विशः क्षत्रमनुव्रताः ॥ शूद्राश्चैव हि वर्णस्त्रिन् शुश्रूषन्त्यनहंकृताः ॥ नायोनान्यचरन् भर्तृन् भार्या नान्यचरत्पतिः ॥ ४५ ॥ सर्वमासीजगदान्तं निर्दस्युरभवन्मही ॥ राम एकोऽभवद्भर्ता रामः पालयिताऽभवत् ॥ ४६ ॥ आयुर्वर्षसहस्राणि तथा पुत्रसहस्रिणः ॥ अरोगाः प्राणिनश्चासन् रामे राज्यं प्रशासति ॥ ४७ ॥ देवतानामृषीणां च मनुष्याणां च सर्वशः ॥ पृथिव्यां समवायोभूद्रामे राज्यं प्रशासति ॥ ४८ ॥ गाथा अप्यत्र गायन्ति ये पुराणविदो जनाः ॥ रामे निबद्धतत्त्वार्था महात्म्यं तस्य धीमतः ॥ ४९ ॥ इयामो युवा लोहिताक्षो दीप्तास्यो मितभापिता ॥ आजानुवाहुः सुसुखः सिंहस्कन्धो महाभुजः ॥ १५० ॥ दश वर्षसहस्राणि दश वर्षशतानि च ॥ अयोध्याधिपतिर्भूत्वा रामो राज्यमकारयत् ॥ ५१ ॥ ऋक्सामयजुषां घोषो ज्याघोषश्च महात्मनः ॥ अब्युच्छिन्नोभवद्राज्ये दीयतां भुज्यतामिति ॥ ५२ ॥ सत्त्वाच्च गुणसंपन्नो दीप्यमानः स्वतेजसा ॥ अतिचन्द्रं च सूर्यं च रामो दाशरथिर्बभौ ॥ ५३ ॥

यास्कः इति गणतेरुत्पत्त्यये आदेश्वत्त्वमिति तस्य जत्वं । जवृज्ज्यामूथद्विति सूत्रे जहृथं मांसमिति शाब्दिकाः । जाह्नव्यान् स्तुत्यान् पुशन्त्येत्यर्थः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ सहस्राणि एकादशेति शेषः ॥ ४७ ॥ समवायः समाजः ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ १५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥

समहाबलः महता बलेन सैन्योपलक्षितेन कृतस्त्रजेनेन सहितः समहाबलः ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ १६० ॥ नवमेऽवतारे एतच्चात्रानुक्तं प्रथमं पि
मत्स्यकूर्मार्थं सह ज्ञेयम् । तथा वेदव्यासोऽपि दशमो जज्ञे इति विशेषणं योग्यम् ॥ ६३ ॥ उत्पत्स्यते एकादशोऽयं दशमेऽतति सतीत्यग्निमण
संबन्धः ॥ ६४ ॥ भाव्याः भवं सततत्वाच्चिं प्रशंसन्ति ते भाव्याः क्षणि क्वादिनो बौद्धाः तैः सह संग्रहो वादे युद्धे च संगतः क्षपयित्वा जित्वा हत्वा च । तानेव विशिनष्टि
भाविना भावं पूर्वोक्तं प्रशंसता बुद्धमुनिना विष्णोरेव रूपान्तरेण भावता केच विदयेन विमिमेन कलौ दम्भप्रज्ञाद्वय्या लोकबाधो या भुविति यज्ञनिन्दार्थेन विमिमेन चोदितान्
ईजे क्रतुशतैः पुण्यैः समाप्तवरदक्षिणैः ॥ हितयायोध्यां दिवं यातो राववः समहाबलः ॥ ५४ ॥ एवमेव महाबाहुरिदं कुकुलनन्दनः ॥ रावणं सग-
णं हत्वा दिवमाचक्रमे प्रभुः ॥ ५५ ॥ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ अपरः केशवस्यायं प्रादुर्भावो महात्मनः ॥ विख्यातो माथुरे कल्पे सर्वलोकहित-
य वै ॥ ५६ ॥ यत्र शाल्वं च मैन्दं च द्विविदं कंसमेव च ॥ अरिष्टमृषभं कर्णं पूतनां दैत्यदरिकां ॥ ५७ ॥ नागं कुवलयापीडं चाणूरं सुष्टिकं
तथा ॥ दैत्यान्मानुपदेहस्थान्सूदयामास वीर्यवान् ॥ ५८ ॥ छिन्नं बाहुसहस्रं च वाणस्याद्भुतकर्मणः ॥ नरकश्च हतः संख्ये यवनश्च महाबलः ॥ ५९ ॥
हृत्तानि च महापानां सर्वरत्नानि तेजसा ॥ दुराचाराश्च निहताः पार्थिवश्च महीतले ॥ १६० ॥ नवमे द्वापरे विष्णुरष्टाविंशो पुराभवत् ॥ वेदव्यास-
स्तथा जज्ञे जातूकर्ण्यपुरस्सरः ॥ ६१ ॥ एको वेदश्चतुर्धा तु कृतस्तेन महात्मना ॥ जनितो भारतो वंशः सत्यवत्याः सुतेन च ॥ ६२ ॥ एते लोक-
हितार्थं प्रादुर्भावा महात्मनः ॥ अतीताः कथिता राजन्कथ्यन्ते चाप्यनागताः ॥ ६३ ॥ कल्की विष्णुयुगा नाम शम्भलग्रामको द्विजः ॥ सर्व-
लोकहितार्थं भूयश्चोत्पत्स्यते प्रभुः ॥ ६४ ॥ दशमो भाव्यसंपन्नो याज्ञवल्क्यपुरःसरः ॥ क्षपयित्वा च तान्सर्वांश्च भाविनार्थेन चोदितान् ॥ ६५ ॥
गङ्गायमुनयामर्थे निष्ठां प्राप्स्यति सानुगः ॥ ततः कुले व्यतीति तु सामात्ये सहसैनिके ॥ ६६ ॥ नृपेव्यथ प्रणष्टु तदा त्वप्रग्रहाः प्रजाः ॥ रक्षणे
विनिवृत्ते च हत्वा चान्योन्यमाहूव ॥ ६७ ॥ परस्परहृत्स्वश्च निराक्रुदाः सुदुःखिताः ॥ एवं कष्टमनुप्राप्ताः कलिसंध्यांशके तदा ॥ प्रजाः क्षयं
प्राप्स्यन्ति सार्द्धं कालियुगेन ह ॥ ६८ ॥ क्षीणे कालियुगे तस्मिन्ततः कृतयुगं पुनः ॥ प्रपत्स्यते यथान्यायं स्वभावादेव नान्यथा ॥ ६९ ॥
प्रवर्तितान् । एतेन कल्किः प्राक् बौद्धावतारोऽपि सूचितः । बौद्धप्रक्षयार्थश्च कल्कीत्युक्तम् ॥ ६५ ॥ निष्ठां समाप्तिम् । ननु कल्की म्लेच्छाग्निग्रहीष्यतीत्यत्र स्मर्यते
तत्कथं निष्ठां गमिष्यतीत्युच्यतेत आह । तत इति । कुले व्यतीते अन्योन्यदारापहाराद्ये सति ॥ ६६ ॥ अप्रग्रहाः अनियन्तुकाः ईश्वर्यलं विनैव कामलोभाक्रान्ताः
प्रजाः परस्परं घातयिष्यन्तीत्यर्थः ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ तदेवोपसंहरति । स्वभावादेव नान्यथेति ॥ ६९ ॥

॥ १७० ॥ देवार्पति सन्धिरार्पः ॥ ७१ ॥ उदेशमात्रेण कीर्तितं कृतम् ननु सम्यक् व्याख्यातम् प्रादुर्भावात्मन्येषामृषभादीनामानन्यात् ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ एता योगमाया एव ननु ताल्लभ्यो भगवतो लीला अस्मदाविलीलावद्रागपूर्विका इत्यर्थः । तथाच मन्त्रः । यदचरन्मन्वा वावृथानो बलानीन्द्र प्रभुवाणो जनेषु मायेत्सा ते यानि युद्धान्याहुर्नवि शन्तु ननु पुरा विविक्त इति । अस्यार्थः हे इन्द्र परमेश्वर यत् तन्वा मत्स्यकृमादिशरीरेण अचरः चरणं कृतवानसि वावृथानः क्वधे दैत्यादीन् हत्वा महत्त्वं च प्राप्तवानसि लोके बलानि भूमेरुद्धरादीनि जनेषु प्रभुवाणः ख्यापितवानभूः सा सर्वति तव मायेत् मायैव । सा का यानि युद्धान्याहुः देवासुरसंग्रामाः सर्वे मायैव । कुत एतत् यतस्त्वं नूनं निश्चितम् अद्य वर्तमानकाले पुरा वा शत्रुं नाशनीयं न विविक्ते लभसे । सर्वस्यान्तरात्मत्वात्कालत्रयेपि नव शत्रुर्नास्तीति । तस्मात्स्वामार्थानुवादवेतद्वराणं भागवल्लीलासुनवदतीति मन्त्रार्थः । ऋद्धिं धर्मफलभूतां सम्पत्तिं समृद्धिं योगैश्वर्यम् ॥ १७४ ॥ इति हरियंशो टिकाग्राम एकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥ चत्वारिंशो द्विसंयुक्ते सर्वदेवराज-

एते चान्ये च बहवो दिव्या देवगुणैर्भूताः ॥ प्रादुर्भावाः पुराणेषु गीयन्ते ब्रह्मवादिभिः ॥ १७० ॥ यत्र देवापि मुह्यन्ति प्रादुर्भावनुकीर्तने ॥ पुराणं वर्तते यत्र वेदश्रुतिसमाहितम् ॥ ७१ ॥ एतदुद्देशमात्रेण प्रादुर्भावनुकीर्तनम् ॥ कीर्तितं कीर्तनीयस्य सर्वलोकगुरोः प्रभोः ॥ ७२ ॥ प्रायन्ते पितरस्तस्य प्रादुर्भावनुकीर्तनात् ॥ विष्णोरतुल्यवैर्यस्य यः शृणोति कृताञ्जलिः ॥ ७३ ॥ एतास्तु योगेश्वरयोगमायाः श्रुत्वा नरो मुच्यति सर्वपापैः ॥ ऋद्धिं समृद्धिं विपुलांश्च भोगान् प्राप्नोति सर्वं भगवत्प्रसादात् ॥ १७४ ॥ इति श्रीमहानारते खिलेषु हरिर्धंशपर्वणि एकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ विश्वत्वं शृणु मे विष्णोर्हरित्वं च कृते युगे ॥ वैकुण्ठत्वं च देवेषु कृष्णत्वं मानुषेषु च ॥ १ ॥ ईश्वरत्वं च तस्येदं गहनं कर्मणां गतिम् ॥ संप्रत्यर्ततां भाव्यां च शृणु राजन्यथातथम् ॥ २ ॥

ये ॥ देवा आप्यायिताः सर्वे प्रत्यक्षसिन्धु विष्णुना ॥ १ ॥ पूर्वं यदा धर्मस्य ग्लानितदा भगवानाविर्भवतीत्युक्तं सा चासुराणामुदयाद्भवति अतस्तेषां वधेन विष्णोर्जगद्रक्षकत्वं निरूपयति । विश्वत्वमित्यादिना । विशेषेण श्वसित्याश्वसित्यभयं प्राप्य जनो यस्मादिति विश्वः । आश्वसतकर्ता अभयदातेति यावत् । हरति नाशयति दुःखदानं दुरितदत्यादीनिति हरिः । विगतं कुण्ठनं गतिप्रतिपातआलस्यं वैकल्यं वा यस्मात् स विकुण्ठः स्वार्थेऽण वैकुण्ठः । देवेषु सत्त्विकेषु गालनीयेषु यस्याशम्यत्वादिकं नास्तीत्यर्थः । मानुषेषु राजस्तमोग्रस्तेषु उपेक्षणं येषु कृष्णत्वं, लघुर्भूवाचकः शब्दो णश्च निर्वृतिवाचक इति स्मृतेः । केवळं सत्ताहोपेग सांसारिकानन्दरूपेण चास्ति त्वं च शृणु ॥ १ ॥ तथा मध्यमेषु ईश्वरत्वं निग्रहानुग्रहकर्तृत्वेभ्योविधां भगवतो नानारूपां कर्मणां लीलानां गतिं भूतां भविष्यां च वक्ष्यमाणानां शृणु ॥ २ ॥

व्यक्तोपि व्यक्तं लिङ्गं मूर्तिः तत्स्थः यत्र भस्स्याद्यवतारग्रहणे नारायणो मुनिस्तद्रूपः ॥ ३ ॥ नारायणः ज्ञानसृष्टा तत्र प्रविश्य जीवभावमनुभूय पुनर्जावत्त्वहतां जीवेष्वेव मुक्तो हरिसंज्ञो भूत् ॥ कृतयुगे देहितः सद्यो मुच्यन्त इति भावः । एतस्यैव रूपं ब्रह्मादय इत्याह । ब्रह्मेति ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ प्रधानं त्रिगुणात्मिका माया सैव आत्मा शरीरं यस्य स प्रधानात्मा मायावी । मायिनं तु महेश्वरमिति श्रुतेरश्वरः प्रजापतीन् मरीच्यादीन् ॥ ७ ॥ तन्मूलव्यानाः कथयामादिरूपेण स्वरूपाणि विस्तारयन्तः ब्रह्मवांस्त नानागोत्राणि समुजुः । ब्रह्मयज्ञः बहुधा प्रकृतिविकृत्यादिरूपः वेदो वा शास्त्राभिदेन बहुधाभावत् ॥ ८ ॥ एतन्तु वेदजग्रहणम् यदाह शौनकः । वेदाक्षराणि यावन्ति पठितानि द्विजातिभिः । तावन्ति

अव्यक्तो व्यक्तलिङ्गस्थो यत्रैष भगवान् प्रभुः ॥ नारायणो ह्यनन्तात्मा प्रभवोऽव्यय एव च ॥ ३ ॥ एष नारायणो भूत्वा हरिरसीन्दृते युगे ॥ ब्रह्मा शक्रश्च सोमश्च धर्मः शुक्रो बृहस्पतिः ॥ ४ ॥ अदितेरपि पुत्रत्वमेत्य यादवनन्दनः ॥ एष विष्णुरिति ख्यात इन्द्रादवरजोऽभवत् ॥ ५ ॥ प्रसादजं ह्यस्य विभोरदित्याः पुत्रजन्म तत् ॥ वधार्थं सुरशत्रूणां दैत्यदानवरक्षसाम् ॥ ६ ॥ प्रधानात्मा पुरा ह्येष ब्रह्माणमृजन्प्रभुः ॥ सोमृजत्पूर्वपुरुषः पुरा कल्पे प्रजापतीन् ॥ ७ ॥ ते तन्वानास्तनूस्तत्र ब्रह्मवंशाननुत्तमान् ॥ तेभ्योऽभवन्महात्मभ्यो बहुधा ब्रह्म शाश्वतम् ॥ ८ ॥ एतदाश्चर्यभूतस्य विष्णोर्नामानुकृतिर्नम् ॥ कीर्त्तनीयस्य लोकेषु कीर्त्यमानं विबोध मे ॥ ९ ॥ वृत्ते वृत्रवधे ताल वृत्तमानं कृते युगे ॥ आसीन्नल्लेख्यविलयातः संप्राम- स्तारकामयः ॥ १० ॥ तत्रासन् दानवा घोराः सर्वे संप्रामदूर्पिताः ॥ ध्रुवन्ति देवगणान्सर्वान्स्यक्षोरगरक्षसान् ॥ ११ ॥ ते वध्यमाना विमुखाः क्षीणप्र- हरणा रणे ॥ त्रातारं मनसा जग्मुर्दुर्वै नारायणं हरिम् ॥ १२ ॥ एतस्मिन्नन्तरे मेवा निर्वाणाङ्गारवर्षिणः ॥ सार्कचन्द्रग्रहणं छादयन्तो नभस्तलम् ॥ १३ ॥ चञ्चद्विद्युद्गुणविद्धा घोरा निह्नादकारिणः ॥ अन्योन्यवेगाभिहताः प्रवबुः सप्त मारुताः ॥ १४ ॥ दीप्ततोयाशनीपतैर्वैश्रवणानिलकुलैः ॥

ररास घोरैरुत्पातैर्दह्यमानमिवाभ्वरम् ॥ १५ ॥

हरिनामानि कीर्तितानि न संशय इति । इतोपि अन्यत् कीर्त्यमानं विबोध बुध्यस्व वेदजपतुभ्यम् ॥ ९ ॥ तदेवाह । वृत्ते इत्यादिना । तारकामयस्तारकप्रधानः ॥ १० ॥ तत्र गुरुद्वारहतुः सोमस्य पक्षे तनुन्यशलित्वादसुरा आसन् ॥ ११ ॥ ते देवाः ॥ १२ ॥ निर्वाणा अर्चिषापि रहिताः तप्तायस्तुल्याः ते च तेऽङ्गाराश्च तद्दर्षिणः आसन्नि- शेषः ॥ १३ ॥ ते मेवाः अन्योन्यवेगैरभिहताः वभूवुरिति शेषः । यतः सप्त मारुताः प्रवहादयस्तत्सोभकचोरः प्रवबुः तैर्धूलिपटलवद्वनपटलमावर्तितमित्यर्थः ॥ १४ ॥ दीप्तं तमं तोयम् अशनी च तयोः पातैः ररास शब्दं चकार ॥ १५ ॥

न्युब्जानि अधोमुखानि ॥ १६ ॥ चतुर्गुणानाम् अन्तर्प्राप्ये चरमेऽवान्तरप्रलये इत्यर्थः ॥ १७ ॥ १८ ॥ काली निशा दर्शयन्ति ॥ १९ ॥ कृष्णं घननीलं वपुर्गम्य स हरिर्वपु-
दर्शयामास ॥ २० ॥ बलेति । मेघवत् कृष्णवर्णं कृष्णकेशं च तेजसा कृष्णवर्णेन ॥ २१ ॥ २२ ॥ चतुर्दिगुणा अष्टौ पीनाः पृष्ठाश्च अंसा बाहुमूलानि यस्य तम् । चार्मीकरं मुखं
तन्मयाः कराकाराः मुष्टयो येषु तैः चार्मीकरकराकारैः ॥ २३ ॥ गिरिकूटं पर्वतवदचञ्चलम् । कूटोन्नी निश्चले राशाविति मेदिनी । शिलोच्चयं मनःशिलावर्णं नीवीबन्धनं यस्य तम् ।
शिला तु प्रस्तरे मता तथा ममःशिलायां चेति मेदिनी । उच्चैस्तरप्युच्चयः स्यात्प्रसृते नीवीबन्धन इति च । नन्दकः खड्गः तेन आनन्दितः शोभितः करो यस्य तं नन्दकानन्दितकरम् ।

पेतुरल्लासहस्राणि मुहुराकाशगान्ध्यापि ॥ न्युब्जानि च विमानानि प्रपतन्त्युत्पतन्ति च ॥ १६ ॥ चतुर्गुणान्तर्प्राप्ये लोकानां यद्भयं भवेत् ॥ तादृ-
शान्येव रूपाणि तस्मिन्नुत्पतलक्षणे ॥ १७ ॥ तमसा निप्रभं सर्वं न प्राज्ञायत किञ्चन ॥ तिमिरौघपरिक्षिप्ता न रेजुश्च दिशो दृश ॥ १८ ॥ निशेव रूपाणि
काली कालमेधावगुणिठता ॥ द्यौर्न भान्यभिभूतार्का घोरेण तमसा वृता ॥ १९ ॥ तान्धनौघान् सतिमिराद्भ्यामुत्क्षिप्य स प्रभुः ॥ वपुः संदर्श-
यामास दिव्यं कृष्णवपुर्हरिः ॥ २० ॥ बलाहकाञ्जननिभं बलाहकतनूरुहम् ॥ तेजसा वपुषा चैव कृष्णं कृष्णमिवाचलम् ॥ २१ ॥ दीप्तपीताम्बरधरं
ततकाञ्चनभूषणम् ॥ धूमान्धकारवपुषा युगान्ताग्निमिवोत्थितम् ॥ २२ ॥ चतुर्दिगुणपीनांसं बलाकापाङ्गुभूषणम् ॥ चार्मीकरकराकारैराणुधेरुपशो-
भितम् ॥ २३ ॥ चन्द्रार्ककिरणोद्योतं गिरिकूटं शिलोच्चयम् ॥ नन्दकानन्दितकरं शरशीविषधारिणम् ॥ २४ ॥ शक्तिचित्रं हलोदग्रं शङ्खचक्रग-
दाधरम् ॥ विष्णुशैलं क्षमामूलं श्रीवृक्षं शार्ङ्गधन्विनम् ॥ २५ ॥ हर्यश्चरथसंयुक्ते सुपर्णध्वजशोभिते ॥ चन्द्रार्कचक्ररुचिरे भन्दराक्षवृत्तान्तरे ॥
२६ ॥ अनन्तरश्मिसंयुक्ते दृढशे मेरुकूबरे ॥ तारकाचित्रकुसुमे ग्रहनक्षत्रबन्धुरे ॥ २७ ॥ भयेज्जभयदं व्योम्नि देवा दैत्यपराजिताः ॥ दृढशुस्ते
स्थितं देवं दिव्यलोकमये रथे ॥ २८ ॥ ते कृताञ्जलयः सर्वे देवाः शक्रपुरोगमाः ॥ जयशब्दं पुरस्कृत्य शरण्यं शरणं गताः ॥ २९ ॥

नन्दको हरिखड्गे चेति मेदिनी ॥ २४ ॥ २५ ॥ हर्यश्च हरिद्वर्णा अश्वाः तैः संयुक्ते रथे वपुर्दशयामासिति पूर्वेण संबन्धः । रथसंयुक्ते इत्यत्र संयुक्तरथे इत्यपेक्षिते रथपदस्य पूर्वनि-
पात आर्षः । चन्द्रेति ॥ २६ ॥ रथे दृढशो दृष्टः देवैः किं उदासीनैर्दृष्टो नेत्याह । देवास्तं दृष्टुरिति । बुद्धिपूर्वकं दृष्टवन्त इत्यर्थः । यस्य चन्द्रार्कौ चक्रे मन्दराद्रिक्षः शेषः
प्रग्रहः मेरुः कूबरम् तारा एव वरुणातचित्रकुसुमानि ग्रहादीनि बन्धनानि तादृशे विश्वरथे स्थितं देवा दृष्टुरित्यर्थः ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥

दयिताः देवताः यस्येति बहुव्रीहिः ॥ ३० ॥ सः उत्तमे इति च्छेदः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ संहियते संहतम् ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ सिन्धवः नवः नाकमार्गदयन्नयः देवयानः पितृयानः मोक्षमार्गश्चेति त्रयः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ प्रभुत्वमर्थो यज्ञदिः संवृत्तः सम्यक् प्रवृत्तः विष्णोर्गिरं श्रुत्वा संवृत्तः ॥ ३९ ॥ इति हरिवंशे दीकायां द्विवत्पारिषोऽध्यायः ॥ ४२ ॥ चत्वारिंशे त्रियुक्तेय देवासुरसमाम्ने ॥ दैत्यसंहननं पूर्वं णयति वीरवृद्धम् ॥ १ ॥ ततः विष्णुमयं विष्णुप्रधानं भयं दैत्यानां श्रुत्वा ॥ १ ॥ त्रितलान्तरं द्वादशशतहस्ताविरुतं नन्दः

स तेषां ता गिरः श्रुत्वा विष्णुर्दयितदेवतः ॥ मनश्चक्रे विनाशाय दानवानां महामुधे ॥ ३० ॥ आकाशे तु स्थितो विष्णुः सोत्तमे पुरुषोत्तमः ॥ उवाच देवताः सर्वाः सप्रतिज्ञमिदं वचः ॥ ३१ ॥ शान्तिं भजत भद्रं वो मा भैष्ट मरुतां गणाः ॥ जिता मे दानवाः सर्वे त्रैलोक्यं प्रतिगृह्यताम् ॥ ३२ ॥ ते तस्य सत्यसंधस्य विष्णोर्वैविधेयं तोषिताः ॥ देवाः प्रीतिं परां जग्मुः प्राप्येवामृतमुत्थितम् ॥ ३३ ॥ ततस्तमः संहियते विनेशुश्च बलहकाः ॥ प्रबुधश्च शिवा वाताः प्रसन्नाश्च दिशो दृश ॥ ३४ ॥ सुप्रभाणि च ज्योतीषि चन्द्रं चक्रुः प्रदक्षिणम् ॥ दीप्तिमन्ति च तेजांसि चक्रुर्कप्रदक्षिणम् ॥ ३५ ॥ न विश्रहं ग्रहाश्चक्रुः प्रसन्नाश्चापि सिन्धवः ॥ नारजस्का वसुमार्गा नाकमार्गदयन्नयः ॥ ३६ ॥ यथार्थमूहुः सारितो नापि चुशुभिरेऽर्णवाः ॥ आसञ्जुभानीन्द्रियाणि नराणामन्तरात्मसु ॥ ३७ ॥ महर्षयो वीतशोका वेदानुचरययित ॥ यज्ञेषु च हविः स्वादु शिवमश्नाति पावकः ॥ ३८ ॥ प्रवृत्तधर्माः संवृत्ता लोका सुदितमानसाः ॥ प्रीत्या परमया युक्ता देवदेवस्य भूपते ॥ विष्णोः सत्यप्रतिज्ञस्य श्रुत्वाऽरिनिधने गिरम् ॥ ३९ ॥ इति श्रीमहाभारते खिले बु हरिवंशे हरिवंशपर्वणि आश्वर्यतारकामये द्विवत्पारिषोऽध्यायः ॥ ४२ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततो भयं विष्णुमयं श्रुत्वा दैतेयदानवाः ॥ उद्योगं विपुलं चक्रुर्मुद्राय युधि दुर्जयाः ॥ १ ॥ मयस्तु काञ्चनमयं त्रिनल्वान्तरमव्ययम् ॥ चतुश्चक्रं विक्रमन्तं सुकल्पितमहायुधम् ॥ २ ॥ किङ्किणीजालनिर्घोषं द्वापिचर्मपरिष्कृतम् ॥ खचितं रत्नजालैश्च हेमजालैश्च भूषितम् ॥ ३ ॥ स्वक्षं रथवरोदयसूपस्थानमगोपमम् ॥ ईहामृगगणार्कीर्णं पक्षिभिश्च विराजितम् ॥ दिव्यास्त्रतूरगिरधरं पयोधरानिनादितम् ॥ ४ ॥ गदापरिघसंयुर्णं मूर्तिमन्तमिवार्णवम् ॥ हेमकेयूरवल्यं स्वर्णमण्डलकूबरम् ॥ ५ ॥

किष्कुचतुःशतमित्युक्तेः । मयः काञ्चनमयं रथम् आरोहदिति मतमोक्तव्यः । महान्ति आयुधानि यस्मिन् विक्रमन्तं विषयेषु जलाभ्यादिरयाने गच्छन्तम् ॥ २ ॥ ३ ॥ ये रथेषु वारान्तेषु उदयं श्रेष्ठम् सूपस्थानं शोभननीडम् अगोपमं पर्वततुल्यम् । ईहामृगजैः कृत्रिमसंघसमैर्हार्कीर्णं व्याप्तम् ॥ ४ ॥ हेममयाः केयूरवल्यमसदृशाः सन्धिवन्धपट्टिका यस्य ॥ ५ ॥

लम्बकेसरवचसं मधूकवर्णं सिंहवत् शीघ्रपातित्वेनातिनेजस्विनम् ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ शैलोत्करः पर्वतानां राशिः काललोहाष्टचरणं कृष्णायसमया अष्टौ चरणाव्यक्राणि यस्य तम् ।
तिमिराङ्गाराः कृष्णइक्षलाः तद्वत् किरणा यस्य ॥ ९ ॥ दंशितं वेदिनम् ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ सावरोहः जटावान् अचलो वृक्षः व्यग्रोध इत्यर्थः ॥ १५ ॥

सपताकव्वजोदग्रं सादित्यमिव मन्दरम् ॥ गजेन्द्रगम्भोदसदृशं लम्बकेसरवर्चसम् ॥ ६ ॥ युक्तदृशहक्षेत्रेण सहस्राम्बुदनादितम् ॥ दीप्तमाकाशगं दिव्यं
रथं परथारुजम् ॥ ७ ॥ अर्धतिष्ठद्रणाकाङ्क्षी मेरुं दंशतिभिवांशुमान् ॥ तारस्तु क्रोशिविस्तारमायसं वायसव्यजम् ॥ ८ ॥ शैलोत्करसमकीर्णं नीला-
अनचयोपमम् ॥ काललोहाष्टचरणं लोहषयुगङ्गवरम् ॥ तिमिराङ्गारकिरणं गर्जनमिव तोयदम् ॥ ९ ॥ लोहजालेन महता सगवाक्षेण दंशितम् ॥
आयसैः परिवैः कीर्णं क्षेपणीयैस्तथाश्मभिः ॥ १० ॥ प्रासैः पाशैश्च विततैरवसक्तैश्च मुद्गरैः ॥ शोभितं त्रासनीयैश्च तोमरैः सपरश्वधैः ॥ ११ ॥ उ-
द्यन्तं द्रिषतां हेतोर्द्वितीयमिव मन्दरम् ॥ युक्तं खरसहस्रेण सोऽध्यारोहद्रथोत्तमम् ॥ १२ ॥ विरोचनस्तु संकुद्रो गदापाणिरवस्थितः ॥ प्रमुखे तस्य
सैन्यस्य दीप्तशृङ्ग इवाचलः ॥ १३ ॥ युक्तं हयसहस्रेण हयश्रीवस्तु दानवः ॥ स्यन्दनं वाहयामास सपत्नानिक्मदेनः ॥ १४ ॥ व्यायतं बहुसाहस्रं
धनुर्विस्फारयन् महत् ॥ वराहः प्रमुखे तस्यैव सावरोह इवाचलः ॥ १५ ॥ खरस्तु विक्षरन् दुर्पत्रिभ्राभ्यां रोषजं जलम् ॥ स्फुरद्दन्तौष्ठवदनः संश्रा-
मं सोभ्यकाङ्क्षत ॥ १६ ॥ त्वष्टा त्वष्टादग्रहयं यानमास्थाय दानवः ॥ व्यूहितो दानवैर्दृढः परिचक्राम धीरवान् ॥ १७ ॥ विप्रचित्सुतः श्वेतः
श्वेतकुण्डलभूषणः ॥ श्वेतशैलप्रतिकाशो युद्धायाभिमुखः स्थितः ॥ १८ ॥ अरिष्टो बलिपुत्रस्तु वरिष्ठोद्विजिह्वयुधैः ॥ युद्धायातिष्ठदायन्तो
धराधर इवापरः ॥ १९ ॥ किङ्गोरस्त्वतिसंहर्षात्किङ्गोर इव चोदितः ॥ अभयैर्दृत्यैर्न्यस्य मय्ये रविरिषोदितः ॥ २० ॥ लम्बस्तु लम्बमे-
वाभः प्रलम्बाम्बरभूषणः ॥ दैत्यव्यूहगतो भाति सनीहार इवांशुमान् ॥ २१ ॥ स्वभर्तुर्वक्रयोधी तु दशनैष्टेक्षणयुधः ॥ हसंस्तिष्ठति दैत्यानां प्रमुखे
स महाग्रहः ॥ २२ ॥ अन्ये हयगता भान्ति नागस्कधगताः परे ॥ सिंहव्याघ्रगताश्चान्ये वराहक्षगताः परे ॥ २३ ॥ केचित् खरोहयातारः केचित्तोयद-
वाहनाः ॥ नानापक्षिगताश्चान्ये केचित्पवनवाहनाः ॥ २४ ॥ पत्तयश्च परे दैत्या भीषणा विकृताननाः ॥ एकपादा द्विपादाश्च नर्दन्तो युद्धकाङ्क्षिणः ॥ २५ ॥

॥ १६ ॥ यानं रथं व्यूहितः व्यूहचनया स्थापितः ॥ १७ ॥ १८ ॥ आयास्तः कृतश्रमः ॥ १९ ॥ किङ्गोर इव अश्वशाक इव ॥ २० ॥ नीहारो राहुः कङ्कगशत्कार्कवेदि-
त्यर्थः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ पवनवाहनाः वायुगतयः ॥ २४ ॥ २५ ॥

॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ गाढं संकुलम् रणैवः संग्रामधारा तस्या अश्वदुष्ट उल्कर्षः तस्मै अवकीर्णं प्रसूतम् ॥ ३१ ॥ ॥ इति हरिवंशे टीकायां त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥ ॥ ४४ ॥ विस्तरो देवसैन्यस्य चत्वारिंशो चतुर्थिजि ॥ तेषां संहतनं चैव प्रोच्यतेतिमनोहरम् ॥ १ ॥ श्रुतस्ते ॥ १ ॥ संहतान् सन्नद्धा वज्रवूः प्रक्ष्वेडमाना बहवः स्फोटयन्तश्च ते भुजान् ॥ दत्तशार्दूलनिघौषा नेदुदानवपुङ्गवाः ॥ २६ ॥ ते गदापारिघैरुग्रधनुर्व्यायामशालिनः ॥ बाहुभिः पारिधाकारैस्तर्जयन्ति स्म देवताः ॥ २७ ॥ प्राप्तेः पक्षौश्च खड्गैश्च तोमराङ्कुशपाद्विशैः ॥ चिकीडुस्ते शतघ्नीभिः शतधारैश्च मुहुरैः ॥ २८ ॥ गण्डशैलैश्च शैलैश्च पारिघैश्चोत्तमायुधैः ॥ चक्रैश्च दैत्यप्रवराश्चक्रानन्दितं बलम् ॥ २९ ॥ एवं तद्दानवं सैन्यं सर्वं युद्धबलोत्कटम् ॥ देवताभिमुखं तस्थौ मेघानि कामिबोत्थितम् ॥ ३० ॥ तदुद्धृतं दैत्यसहस्रगाढं वाय्वग्नितोयाम्बुदशैलकल्पम् ॥ बलं रणौघाभ्युदयावकीर्णं युधुत्सयोन्मत्तमिवावभासे ॥ ३१ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे पर्वणि त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥ ॥ ४४ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ श्रुतस्ते दैत्यसैन्यस्य विस्तरस्तात विग्रहे ॥ सुराणां सर्वसैन्यस्य विस्तरं वैष्णवं शृणु ॥ १ ॥ आदित्या वसवो रुद्रा अधिनौ च महाबलौ ॥ सबलाः सानुगाश्चैव संहतान् यथाबलम् ॥ २ ॥ पुररुहस्तु पुरतो लोकपालः सहस्रहृद् ॥ ग्रामणीः सर्वदेवानामारुरोह सुरद्विपम् ॥ ३ ॥ सव्ये चास्य रथः पार्श्वे पक्षिप्रवरवेगवान् ॥ सुचारुचक्ररणो हेमवज्रपरिष्कृतः ॥ ४ ॥ देवगन्धर्वयक्षोच्चरनुयातः सहस्रशः ॥ दीप्तिमद्भिः सदस्यैश्च ब्रह्मर्षिभिरभिष्टुतः ॥ ५ ॥ वज्रविस्फूर्जितोद्धतैर्विद्युदिन्द्रयुधान्वितैः ॥ गुप्तो बलहृकणैः कामगैरिव पर्वतैः ॥ ६ ॥ समारूढः स भगवान् पर्यति मववा गजम् ॥ हविर्धानेषु गायन्ति विप्राः सोममखे स्थिताः ॥ ७ ॥ स्वर्गे शक्रानुयानेषु देवतूर्यनिनादिषु ॥ इन्द्रं समुपनृत्यन्ति शतशो ह्यप्सरोगणाः ॥ ८ ॥ केतुना वंशजतेन राजमानो यथा रविः ॥ युक्तो हरिसहस्रेण मनोमास्तरंहसा ॥ ९ ॥ स स्यन्दनवरो भाति युक्तो मातलिना तदा ॥ कृत्स्नः परिवृतो मेरुर्भास्करस्येव तेजसा ॥ १० ॥ यमस्तु दण्डमुद्यम्य कालयुक्तं च मुहुरम् ॥ तस्थौ सुरगणान्कै दैत्यान्नादेन भीषयन् ॥ ११ ॥ चतुर्भिः सागर्गैर्नो लेलिहानैश्च पन्नगैः ॥ शङ्खवसुक्ताङ्गदधरो विभ्रत्तोयमयं वपुः ॥ १२ ॥ कालपाशं समाधिष्य हयैः शशिकरोपमैः ॥ वाय्वारितजलोद्धारैः कुर्वन्लीलाः सहस्रशः ॥ १३ ॥

अदभाव आर्षः ॥ २ ॥ ३ ॥ अस्य पार्श्वे रथः पर्येतीति तृतीयस्थेनान्वयः । पक्षिप्रवरो गरुडः तद्वद्वगवान् ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ हविर्धानेषु हविःस्थानमण्डपेषु गायन्ति यमिति शेषः ॥ ७ ॥ ८ ॥ पन्नगैः स्यन्दनं वर्णयति केतुनेति ॥ ९ ॥ १० ॥ कालयुक्तं मरणप्रापिकया देवतया युक्तम् ॥ ११ ॥ सागर्गैर्नो वरुणः तस्थिवानिति चतुर्थेनान्वयः ॥ १२ ॥ आधिष्य भ्रामयित्वा ॥ १३ ॥

पाण्डुरं श्वेतम् उद्धूतम् उच्चतरं सौक्ष्म्यगुणेन वसनं यस्य हाराणां भारः अर्पितः उदरे यस्य स हारभारार्पितोदरः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ शङ्खस्वपद्मौ मूर्तिमन्तौ निधिविशेषौ तास्यम् ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ चतुर्षु दिक्प्रदेशेषु ॥ २० ॥ २१ ॥ त्रिदिवद्वारचक्रेण स्वर्गप्रदेशे अलतचक्रवत् भ्रममाणेनेत्यर्थः । तपता दीपयता रथेन चचारेत्यन्वयः ॥ २२ ॥ २३ ॥ सोम इति । सोमार्थमेवासुरा उदुक्तस्तेनानुरेण्वेव सोमः पठितुं युक्तस्तथापि देवत्वात्समानजातिषु तस्य पठः कृतः ॥ २४ ॥ अत एवाह । तमिति । तं सोमं स्वपक्षीयत्वादानवा ददशुरिति तृतीयानन्वयः । कक्षं नक्षत्रं द्विजाः ब्राह्मणाः जगच्छायाङ्किततनुं नैशस्य तमसः क्षयमिति अयमर्थः द्वेधाभूतै रविरश्विभिरस्यमयं शशिम-

पाण्डुरोद्धूतवसनः प्रवालरुचिराद्भूदः ॥ मणिश्यामोत्तमवपुर्हारभारार्पितोदरः ॥ १४ ॥ वरुणः पाशभृन्मध्ये देवानीकस्य तस्थिवाच ॥ युद्धवेला-
मभिलषन् भिन्नवेले इवार्णवः ॥ १५ ॥ यक्षराक्षससैन्येन गुह्यकानां गणैरपि ॥ मणिश्यामोत्तमवपुः कुबेरो नरवाहनः ॥ १६ ॥ युक्तश्च शङ्खपद्मा-
भ्यां निधीनामधिपः प्रभुः ॥ राजराजेश्वरः श्रीमान् गदापाणिरदृश्यत ॥ १७ ॥ विमानयोधी धनदो विमाने पुष्पके स्थितः ॥ स राजराजः शुशु-
भे युद्धार्थी नरवाहनः ॥ प्रेक्ष्यमाणः शिवसखः साक्षादिव शिवः स्वयम् ॥ १८ ॥ पूर्वं पक्षं सहस्राक्षः पितुराजस्तु दक्षिणम् ॥ वरुणः पश्चिमं पक्ष-
मुत्तरं नरवाहनः ॥ १९ ॥ चतुर्षु युक्ताश्चत्वारो लोकपाला बलोल्लाढाः ॥ स्वासु दिक्ष्वभ्यरक्षन्वै तस्य देवबलस्य ह ॥ २० ॥ सूर्यः सप्ताश्वयुक्तेन
रथेनाम्बरगामिना ॥ श्रिया जाल्वलयमानेन दीप्यमानैश्च रश्मिभिः ॥ २१ ॥ उदयास्तमयं चक्रे मेरुपर्यन्तगामिना ॥ त्रिदिवद्वारचक्रेण तपता लोक-
मव्ययम् ॥ २२ ॥ सहस्ररश्मियुक्तेन ब्राजमानः स्वतेजसा ॥ चचार मध्ये देवानां द्वादशात्मा दिनेश्वरः ॥ २३ ॥ सोमः श्वेतहयैर्भाति स्यन्दने
शीतरश्मिवाच ॥ हिमतोयप्रपूर्णाभिर्भासिराल्लदयन् जगत् ॥ २४ ॥ तप्तक्षयोगानुगतं शिशिरांशुं द्विजेश्वरम् ॥ जगच्छायाङ्किततनुं नैशस्य तमसः
क्षयम् ॥ २५ ॥ ज्योतिषामीश्वरं व्याप्ति रसानां रसनं प्रभुम् ॥ ओषधीनां परित्राणं निधानममृतस्य च ॥ २६ ॥ जगतः प्रथमं भागं सौम्यं
शीतमयं रसम् ॥ दृष्टुर्दानवाः सोमं हिमप्रहरणस्थितम् ॥ २७ ॥

पडलं भास्यते तत्र अधोमुखा रश्मयः पृथ्वीं प्राप्य तत्रस्थेन महामण्यादितेजसा प्रतिक्षोतः प्रवर्तिताः चन्द्रमण्डलमुत्सृत्य गच्छन्ति ते पार्थिवेन नीलिमानुरजिताः नीलमेव चन्द्र-
मण्डलमवभासयन्ति ततश्चन्द्रस्य जगच्छायाङ्किततनुत्वं युक्तं येतु पूर्वं चन्द्रमण्डलं प्राप्याधः प्रचरन्ति तदद्वारा चन्द्रस्य भास्वरप्रकाशतया नैशस्य तमसः क्षयमिति विशेषणं
युज्यत इति ॥ २५ ॥ रसानां रसनम् आश्रयम् ॥ २६ ॥ जगतोऽग्राषोभात्सकस्य प्रथमम् अन्नात्मकं भागं सौम्यं सोमरूपम् अतएव रसं रसमयम् ॥ २७ ॥

सप्त स्कन्धाः आवहप्रवहदयोराशेदा घञ आकाशोहरे तिष्ठन्ति तत्र गतं पञ्चधा प्राणायानादिभेदेन नृषु जन्तुषु ॥ २८ ॥ सप्त स्रगा निषाददर्षादयः यस्य वायोयोनिराकाशः
सप्तस्वेषु गता स्थिता शब्दतन्मात्रा गतेत्यर्थः ॥ २९ ॥ शब्दयोनियम् आकाशजम् ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ कृष्णवर्त्मा वह्नियुगान्ते आशाति स
युगान्ताभिः युगान्ताधितुल्य इत्यर्थः ॥ ३५ ॥ समुद्रयोनिरित्यत्र योक्त्रिशब्दः स्थानवाची । योनिष्ठ इन्द्र निषदे अकाराति मन्त्रवर्णाति ॥ ३६ ॥ सार्काश्रियथा उत्तमेजेजा

यः प्राणः सर्वभूतानां पञ्चधा भिद्यते नृषु ॥ सप्तस्कन्धगतो लोकांस्त्रिन्दुधार चराचरान् ॥ २८ ॥ यमाहुरग्रेयन्तारं सर्वप्रभवमीश्वरम् ॥ सप्तस्वरगता
यस्य योनिर्गीतिरुद्गयते ॥ २९ ॥ यं वदन्त्युत्तमं भूतं यं वदन्त्यशरीरिणम् ॥ यमाहुराकाशगमं शीघ्रगं शब्दयोनियम् ॥ ३० ॥ स वायुः सर्वभू-
तायुरुद्धतः स्वेन तेजसा ॥ ववौ प्रव्यथयन् दैत्यान् प्रतिलोमः सतोयदः ॥ ३१ ॥ मरुतो देवगन्धर्वा विद्याधरगणैः सह ॥ चिक्रीडुरासिभिः शुभ्रै-
र्निमित्तैरिव पन्नगैः ॥ ३२ ॥ सृजन्तः सर्पपतयस्तीव्रं रोपमयं विषम् ॥ शरभूताः सुरेन्द्राणां चेरुव्यात्तिसुखा दिवि ॥ ३३ ॥ पर्वतास्तु शिलाशृङ्गैः
शतशालैश्च पादपैः ॥ उपतस्थुः सुरगणान् प्रहर्तुं दानवं बलम् ॥ ३४ ॥ यः स देवो हर्षकेशः पद्मनाभस्त्रिविक्रमः ॥ कृष्णवर्त्मा युगान्ताभो विश्वस्य
जगतः प्रभुः ॥ ३५ ॥ समुद्रयोनिर्मधुहा हव्यभुक् ऋतुसंस्कृतः ॥ भूरापो व्योम भूतात्मा सप्तः शान्तिकरोऽरिहा ॥ ३६ ॥ जगद्योनिर्जगद्धीजो
जगद्गुरुदरधीः ॥ सार्कमाग्निमिवोद्यन्तमुद्यम्योत्तमेजसम् ॥ ३७ ॥ अरिघ्नममरानकिं चक्रं चक्रगदाधरः ॥ सपरिवेषमुद्यन्तं सवितुर्मण्डलं यथा ॥ ३८ ॥
सव्येनालम्ब्य महतीं सर्वसुरविनाशिनीमा ॥ करेण कालीं वपुषा शङ्कुकालप्रदां गदामा ॥ शेषैर्भुजैः प्रदीप्तानि भुजगारिष्वजः प्रसुः ॥ ३९ ॥ दधारायुधजा-
लानि शार्ङ्गादिनि महायशः ॥ स क्रडयपः स्वात्मभवं द्विजं भुजगभोजनम् ॥ ४० ॥ पवनाधिकसंपातं गगनक्षोभणं स्वगम् ॥ भुजगेन्द्रेण वदने
निविष्टेन विराजितम् ॥ ४१ ॥ अमृताग्भनिमुक्तं मन्दराद्रिमिवोच्छ्रितम् ॥ देवासुरविमैदुषु शतशो दृष्टविक्रमम् ॥ ४२ ॥ महेन्द्रेणामृतस्यार्थे व-
ज्रेण कृतलक्षणम् ॥ शिखिर्न द्वाडिनं चैव तप्तकुण्डलभूषणम् ॥ विचित्रपक्षवसनं धातुमन्तमिवाचलम् ॥ ४३ ॥ स्फीतक्रोडावलम्बेन शीतांशु-
समतेजसा ॥ भोगिभोगावसक्तेन मणिरत्नेन भास्वता ॥ ४४ ॥

अत्युल्लङ्घतेजाः तनुल्यं चक्रं गदाधरो दधारति तृतीयगतिनाम्ययः ॥ ३७ ॥ भ्राम्यमाणयाः गदायाः परिवेषस्योपमा ॥ ३८ ॥ द्विजं गरुडम् आरुह्य युद्धाय समवर्त्त-
तेति अष्टमद्वादशस्थान्यां संबन्धः ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ क्रोडावलम्बः शिरोरत्नेन वक्षःस्थलगतं भ्रान्तमिति शेषः । भोगः शरीरम् ॥ ४४ ॥

अम्बरम् आवृत्य स्थितमिति शेषः ॥ ४५ ॥ केतुः शत्रुः । केतूनां रक्तपताकारिग्रहोत्पत्तेषु लक्ष्मणीनि मेदिनी । शत्रुवेषेण प्रकटमित्यर्थः । महान् कायः लक्ष्मध्वज इति यावत् । तस्य निकेतनम् अवरोपणस्थानं । कायः के देवते मूर्ते सन्धिलक्ष्मणसावयोगिनि मेदिनी ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ अङ्गिराः बृहस्पतिश्चर्वीदित्यङ्गमाव आर्षः ॥ ५२ ॥ इति हरिवंशे टोकायां चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥ ॥ ४५ ॥ चत्वारिंशे पञ्चयुजि देवसैन्ये पराजिते ॥ मयमायाप्रकर्षश्च ऊर्वसम्भव उच्यते

पक्षाभ्यां चारुपत्राभ्यामावृत्य दिवि लील्या ॥ युगान्ते सेन्द्रचापाभ्यां तोयदाभ्यामिवाम्बरम् ॥ ४५ ॥ नीललोहितपीताभिः पताकाभिरलंकृतम् ॥ केतुवेषप्रतिच्छन्नं महाकायनिकेतनम् ॥ ४६ ॥ अरुणावरजं श्रीमानरुह्य समरे हरिः ॥ स देवः स्वेन वपुषा सुपर्ण खेचरोत्तमम् ॥ ४७ ॥ तमन्व-युर्देवगणा मुनयश्च तपोधनाः ॥ गीर्भिः परममन्त्राभिस्तुष्टुबुधश्च गदाधरम् ॥ ४८ ॥ तद्वैश्रवणसंछिष्टं वैवस्वतपुरस्सरम् ॥ वारिराजपरिक्षितं देवरा-जविराजितम् ॥ ४९ ॥ चन्द्रप्रभाभिर्विमलं युद्धाय समुपस्थितम् ॥ पवनाविद्धनिघोषं संप्रदीप्तहुताशनम् ॥ ५० ॥ विष्णोर्जिष्णोः सहिष्णोश्च ब्राजिष्णो-स्तेजसा वृतम् ॥ बलं बलवदुद्धृतं युद्धाय समवर्तत ॥ ५१ ॥ स्वस्त्यस्तु वेदेभ्य इति स्तुत्वा तत्राङ्गिरा ब्रवीत् ॥ स्वस्त्यस्तु दैत्येभ्य इति उग्रना वाक्यमाददे ॥ ५२ ॥ इति श्रीमहाभारते आश्वर्यतारकामये चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ताभ्यां बलाभ्यां संजज्ञे तुमुलो विग्रहस्तदा ॥ सुराणामसुराणां च परस्परजयौषिणाम् ॥ १ ॥ दानवा देवतैः सार्द्धं नानाप्रहरणोद्यताः ॥ समीयुर्युध्यमाना वै पर्वताः पर्वतैरिव ॥ २ ॥ तत्सुरासुरसंयुक्तं युद्धमत्यद्भुतं बभौ ॥ धर्माधर्मसमायुक्तं दुर्पेण विनयेन च ॥ ३ ॥ ततो रथैः प्रजविभिर्वाहनैश्च प्रचोदितैः ॥ उत्पतद्भिश्च गगनं सा-सिहस्तैः समन्ततः ॥ ४ ॥ विक्षिप्यमाणैर्मुञ्जलैः संप्रेष्यद्भिश्च सायकैः ॥ चोर्षैर्विस्फुर्यमाणैश्च पात्यमाभिश्च मुहूर्तैः ॥ ५ ॥ तदुद्धमभवद्द्वारं देवदा-नवसंकुलम् ॥ जगतस्त्रासजननं युगसंवर्तकोपमम् ॥ ६ ॥ स्वहस्तमुक्तैः परिघैः क्षिप्यमाणैश्च पर्वतैः ॥ दानवाः समरे जघ्नुर्देवानिन्द्रपुरोगम्यान् ॥ ७ ॥ ते वध्यमाना बलिभिर्दानैर्वैजितकाज्ञाभिः ॥ विषण्णमनसो देवा जग्मुरानि परां मृधे ॥ ८ ॥ तेऽस्रजालैः प्रमथिताः परिघैर्भिन्नमस्तकाः ॥ भिन्नोरस्का दितिसुतैर्वैमू रक्तं व्रणैर्वहु ॥ ९ ॥ स्पन्दिताः पाशजालैश्च निर्यन्ताश्च शरैः कृताः ॥ प्रविष्टा दानवीं मायां न शेकुस्ते विचेष्टितुम् ॥ १० ॥

॥ १ ॥ ताभ्यामिति ॥ १ ॥ समीयुः अन्योन्यं मिश्रिताः ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ स्पन्दिताः रुधिरस्त्राविणः कृताः पाशजालैर्नर्यन्ताः कृताः सन्तः शरैः स्पन्दिता इति योजना ॥ १० ॥

॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ तामसीम् ऐन्द्रीम् तपोह्यमयीं मायाम् और्वेण अविन्धेनमग्निना ॥ १८ ॥ १९ ॥ चन्द्रविषयं सोमसमीपम् । शीतं शुमालिले शिशिरजले शयात् शयनाद्वितोः ॥ २० ॥ २१ ॥ देवराजेन इतराग्निवद्वैविशेषि शान्तिर्जलिनैव भविष्यतीति मयाजेन ॥ २२ ॥ वरुणस्त्वचिन्धोऽयं वह्निर्नभो-

संस्तम्भितामिवाभाति निःप्राणसदृशकृति ॥ बलं सुराणामसुरैर्निःप्रयत्नायुषं कृतम् ॥ ११ ॥ मायापाशान्विकर्षश्च भिदन्वज्रेण ताञ्छरान् ॥ झ-
क्रो दैत्यबलं धारं विवेश बहुलोचनः ॥ १२ ॥ स दैत्यान् प्रमुखे हत्वा तदानवबलं महत् ॥ तामसेनास्त्रजालेन तमोभूतमथाकरोत् ॥ १३ ॥ तेन्यो-
न्यं नावबुध्यन्त देवान्वा दानवानपि ॥ घोरेण तमसाविष्टाः पुरुहूतस्य तेजसा ॥ १४ ॥ मायापाशैर्विमुक्ताश्च यत्नवन्तः सुरोत्तमाः ॥ वपूषि दैत्यसं-
घानां तमोभूतान्यपातयन् ॥ १५ ॥ अपक्वस्तां विमंदाश्च तमसा नीलवर्चसः ॥ पेतुस्ते दानवगणाश्छिन्नपक्षा इवाचलाः ॥ १६ ॥ तद्वनभूतद-
त्यानामन्यकारमहार्णवम् ॥ प्रविष्टं बलमुन्नस्तं तमोभूतमिवावभौ ॥ १७ ॥ तदासृजन्महामार्यां मयस्तां तामसीं दहन् ॥ युगान्ताग्निमिवायुग्रां
सृष्टामौर्वेण वह्निना ॥ १८ ॥ सा ददाह तमः सर्वं मायमयविकल्पिता ॥ दैत्याश्च दीप्तवपुषः सद्य उत्तस्थुराहवे ॥ १९ ॥ मायामौर्वी समासाद्य द-
हमाना दिवौकसः ॥ भोजिरे चन्द्रविषयं शीतं शुमालिले शयात् ॥ २० ॥ ते दहमाना ह्यौर्वेण तेजसा भ्रष्टतेजसः ॥ शरीरमुर्वजिणे देवाः संतप्ताः
शरणैषिणः ॥ २१ ॥ संतप्ते मायया सैन्ये दहमाने च दानवैः ॥ चोदितो देवराजेन वरुणो वाक्यमब्रवीत् ॥ २२ ॥ वरुण उवाच ॥ पुरा ब्रह्मर्षिजः
शक्र ततपस्तेपेऽतिदारुणम् ॥ ऊयो मुनिः स तेजस्वी सदृशो ब्रह्मणो गुणैः ॥ २३ ॥ तं तपन्तामिवादित्यं तपसा जगदव्ययम् ॥ उपतस्थुर्मुनिगणा
देवा ब्रह्मर्षिभिः सह ॥ २४ ॥ हिरण्यकशिपुश्चैव दानवो दानवैश्चरः ॥ ऋषिं विज्ञापयामास पुरा परमतेजसम् ॥ २५ ॥ तमृचुर्ब्रह्मऋषयो वचनं
ब्रह्मसंमितम् ॥ ऋषिर्विशेषु भगवन् छिन्नमूलमिदं कुलम् ॥ २६ ॥ एकरत्नमनपत्यश्च गोजं यन्नानुवर्त्तसे ॥ कौमारं व्रतमास्थाय कुशमेवानुवर्त्तसे ॥
॥ २७ ॥ बहूनि विप्रगोत्राणि मुनीनां भावितात्मनाम् ॥ एकदेहानि तिष्ठन्ति विभक्तानि विना प्रजाः ॥ २८ ॥ कुलेषु च्छिन्नमूलेषु तेषु नो नास्ति
कारणम् ॥ भवांस्तु तपसा श्रेष्ठः प्रजापतिसमद्युतिः ॥ २९ ॥

आत्रेण शान्त्यतीत्यर्थे आख्यायिकामाह । पुरेति । ब्रह्मर्षिर्भूतस्त्वजः ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ इदं तावकम् ॥ २६ ॥ गोत्रं पुत्रपौत्रादिमत्तानम् कौमारं व्रतम् ऊर्ध्वरेतस्त्वम् कुशं तपोजस्य
सेदम् ॥ २७ ॥ प्रजाः विना दच्छिन्नमूलेषु इति उपरस्थेनान्यः तेषु कारणं वृद्धिहेतुर्नास्ति छिन्नमूलत्वात् ॥ २८ ॥ त्वयि तु मूले विद्यमाने प्रजोच्छेदो मा भूदित्याह । भवानिति ॥ २९ ॥

द्वितीयां तनुं पुत्रम् ॥ ३० ॥ ताडितः क्षोभं नीतः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ द्विजानामिति । निम्नः याजनाध्यापनप्रतिग्राह्या वृत्तयो जीविकाः अस्माकं कौमारव्रतानां तु वनमेव वृत्तिः । अनेन समावृत्तानां विनापि विवाहं वानप्रस्थाश्रमोस्तीति गम्यते ॥ ३४ ॥ दशतपाः दन्तोलूखलिका इत्यन्वयः । सदन्ताः सतुषमेव नीवारादिकं भक्षयन्त इत्यर्थः । अदन्तास्त्वश्वकुट्टाः । पञ्चानामपि अग्निचतुष्टयं सूर्यश्च तेषामातपेन ऊष्मणा तपन्ति ते पञ्चातपतपाः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ पञ्चमं पञ्चशब्दादयो मीयन्त पृथैरिति पञ्चमम् इन्द्रियग्रामम् पञ्चभिर्निन्द्रियैर्मयन्त इति पञ्चमो मृतग्रामस्तमिति वा । पञ्चकमिति पाठस्त्वर्षः ॥ ४० ॥ अयोगे संन्यासिनां ध्यानत्रिंशुषाम् अवश्यकर्तव्यं

तत्प्रवर्त्तस्व वंशाय वर्द्धयात्मानमात्मना ॥ त्वमाधत्स्वोर्जितं तेजो द्वितीयां वै तनुं कुरु ॥ ३० ॥ स एवमुक्तो मुनिभिर्मुनिर्मनसि ताडितः ॥ जगद् वै तानृषिगणान् वचनं चेदमब्रवीत् ॥ ३१ ॥ यथायं ज्ञान्धतो धर्मो मुनीनां विहितः पुरा ॥ सदर्षिं सेवतां कर्म वन्यमूलफलाशिनम् ॥ ३२ ॥ ब्रह्मयोनौ प्रसूतस्य ब्राह्मणस्यानुवृत्तिनः ॥ ब्रह्मचर्यं सुचरितं ब्रह्माणमपि चालयेत् ॥ ३३ ॥ द्विजानां वृत्तयस्तिस्मो ये गृहाश्रमवासिनः ॥ अस्माकं तु वनं वृत्तिर्वनाश्रमनिवासिनाम् ॥ ३४ ॥ अम्बुभक्षा वायुभक्षा दन्तोलूखलिकास्तथा ॥ अश्मकुट्टा दशनपाः पञ्चातपतपाश्च ये ॥ ३५ ॥ ते तपसि तिष्ठन्तो व्रतैरपि सुदुष्करैः ॥ ब्रह्मचर्यं पुरस्कृत्य प्रार्थयन्ते परां गतिम् ॥ ३६ ॥ ब्रह्मचर्याद्ब्राह्मणस्य ब्राह्मणत्वं विधीयते ॥ एवमाहुः परे लोके ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः ॥ ३७ ॥ ब्रह्मचर्ये स्थितं धैर्यं ब्रह्मचर्यं स्थितं तपः ॥ ये स्थिता ब्रह्मचर्येषु ब्राह्मणास्ते दिवि स्थिताः ॥ ३८ ॥ नास्ति योगं विना सिद्धिर्नास्ति सिद्धिं विना यशः ॥ नास्ति लोके यशोमूलं ब्रह्मचर्यात्परं तपः ॥ ३९ ॥ तन्निगृह्येन्द्रियग्रामं भूतग्रामं च पञ्चमम् ॥ ब्रह्मचर्येण वतैतं किमतः परमं तपः ॥ ४० ॥ अयोगे केशहरणमसंकल्पे व्रतक्रिया ॥ अब्रह्मचर्ये चर्या च त्रयं स्याद्दम्भसंज्ञितम् ॥ ४१ ॥ क दाराः कच संयोगः कच भावविपर्ययः ॥ यदेयं ब्रह्मणा सृष्टा मनसा मानसी प्रजा ॥ ४२ ॥ यद्यस्ति तपसो वीर्यं युष्माकमभिमात्मनाम् ॥ सृजध्वं मानसान् पुत्रान् प्राजापत्येन कर्मणा ॥ ४३ ॥

व्यस्य योगस्य ध्यानस्याभावे केशहरणं मुण्डनं वानप्रस्थानाम् असङ्कुल्य परलोककामनाया अभावे केवला लोकरञ्जनार्था कृच्छ्रादिव्रतक्रिया । अब्रह्मचर्यं अध्ययनाद्यभावेपि चर्या ब्रह्चारिधर्माविकरणम् ॥ ४१ ॥ यदा इयं मानसी सनत्कुमारादिका प्रजा ब्रह्मणा सृष्टा तदा दाराः क तत्संयोगश्च क भावस्य चित्तस्य विपर्ययः कामातुरता च क न किञ्चिदपि तदा आसीदित्यर्थः । यथेति पाठेपि यदेत्येवार्थः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

योनिः पुत्रोत्पत्तिस्थानम् आधातव्या निहितगर्भा कर्तव्या । यतस्तपस्विनां दारयोगं कृत्वित्मार्षम् ॥ बीजं बीजाधानं च व्रतं न विहितम् ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ एषाहं मनोमये स्व-
सङ्कल्पसिद्धं वयुः उप्यते बीजमस्मिन्निति वयुः योनिं कृत्वा उद्भाव्य दारयोगं विनापि दीप्तान्तरात्मानम् आत्मतनूरुहं स्वस्य पुत्रं लक्ष्ये ॥ ४६ ॥ द्वितीयम् आत्मानं पुत्रम् आ-
त्मा देहः ॥ ४७ ॥ हुताशने ऊरुं निवेश्येति । ऊरौ अग्निं मग्नोप्य तत एव मथित्वाग्निं जनयामोसेत्यर्थः । स चाग्निः स्वेन ब्रह्मेण च तेजसा युक्तो दुःसहो दुर्दशश्चासृदिति वा-

मनसा निर्मिता योनिराधातव्या तपस्विना ॥ न दारयोगं बीजं वा व्रतमुक्तं तपस्विनाम् ॥ ४४ ॥ यदिदं लुप्तधर्मार्थं शुष्माभिरिह निभयैः ॥ व्या-
हृतं सद्भिरत्यर्थमसद्भिरिव मे मतिः ॥ ४५ ॥ वपुर्दीप्तान्तरात्मानमेष कृत्वा मनोमयम् ॥ दारयोगं विना लक्ष्ये पुत्रमात्मतनूरुहम् ॥ ४६ ॥ एवमा-
त्मानमात्मा मे द्वितीयं जनयिष्यति ॥ वन्येनानेन विधिना दिव्यक्षन्तमिव प्रजाः ॥ ४७ ॥ ऊर्वस्तु तपसाविष्टो निवेश्योरुं हुताशने ॥ ममन्यैकेन
दुर्मेण पुत्रस्य प्रभवारणिम् ॥ ४८ ॥ तस्योरुं सहसा भित्त्वा ज्वालामाली निरिन्धनः ॥ जगतो निधनाकाङ्क्षी पुत्राग्निः समपद्यत ॥ ४९ ॥ ऊर्व-
स्योरुं विनिर्भिद्य और्वो नामान्तकोऽनलः ॥ दिव्यक्षन्निव लोकांस्त्रिन् जज्ञे परमकोपनः ॥ ५० ॥ उत्पन्नमात्रश्चैवाच पितरं दातया गिरा ॥ शुधा
मे बाधते तात जगद्भक्षे त्यजस्व माम् ॥ ५१ ॥ त्रिदिवारोहिभिर्ज्वालैर्जृम्भमाणो दिग्गो दृश ॥ निर्दहन्निव भूतानि ववृधे सोनत्कोऽनलः ॥ ५२ ॥
एतस्मिन्नन्तरे ब्रह्मा सर्वलोकपतिः प्रभुः ॥ आजगाम मुनिर्यत्र व्यसृजन्पुत्रमुत्तमम् ॥ ५३ ॥ स ददृशोरुसूक्तस्य दीप्यमानं सुताग्निना ॥ और्वको-
पाग्निस्ततान् लोकांश्च ऋषिभिः सह ॥ ५४ ॥ तमुवाच ततो ब्रह्मा मुनिमूर्धं सभाजयन् ॥ धार्यतां पुत्रजं तेजो लोकानां हितकाम्यया ॥ ५५ ॥
अस्यापत्यस्य ते विप्र करिष्ये साह्यमुत्तमम् ॥ वासं चास्य प्रदास्यामि प्राज्ञानं चामृतोपमम् ॥ तथ्यमेतन्मम वचः शृणु त्वं वदतां वर ॥ ५६ ॥
ऊर्व उवाच ॥ धन्योऽस्यनुगृहीतोऽस्मि यन्मेद्य भगवान् दिग्गोः ॥ मतिमेतां ददातीह परमानुग्रहाय वै ॥ ५७ ॥ प्रभावकाले संप्राप्ते काङ्क्षितव्ये स-
माणमे ॥ भगवंस्तीर्पितः पुत्रः कैर्हव्यैः प्राप्स्यते सुखम् ॥ ५८ ॥ कुत्र चास्य निवासो वै भोजनं च किमात्मकम् ॥ विधास्यति भवान-
स्य वीर्यतुल्यं महौजसः ॥ ५९ ॥

व्यर्थः ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ भक्षे भक्षणे तन्निमित्तं माम् उद्दिश्य जगत् त्यजस्व पुरोडाशवल्कलं जगद्भक्षयितुं मामाज्ञापयन्त्यर्थः ॥ ५१ ॥ जृम्भमाणः प्रसरन् ॥ ५२ ॥
॥ ५३ ॥ ५४ ॥ तेजो वीर्यं पुत्र इति यावत् ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ प्रभावकाले यौवनममये समागमेऽत्रस्येति शेषः ॥ ५८ ॥ ५९ ॥

वडवाया अथाया मुखसदृशे समुद्रस्य आस्ये मुखे अस्य स्थानम् । अन्नं च तत्र प्रविष्टाः मौमा आपः तासां स्तुत्यर्थं मम योनिरित्यादुक्तं शेषं स्पष्टम् ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥
॥ ६३ ॥ प्रभां यथोभयं तेजः ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ समापन्नं शरणागतं सीदं दुःखं प्राप्स्ये ॥ ६९ ॥ अनेन मामकेन ॥ ७० ॥ निरिन्धनाम् आ-
राधनाद्युत्तेजनानपेक्षाम् ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ तस्मिन् हिरण्यकशिपौ व्युत्थिते मृते सति येन और्वेण त्वज्जीविनावधि एषा माया वीर्यवती ननु ततः परमिति

ब्रह्मोवाच ॥ वडवामुखेस्य वसतिः समुद्रास्ये भविष्यति ॥ मम योनिर्जलं विप्र तच्च तोयमयं वपुः ॥ ६० ॥ तद्विस्तृतं पुत्रस्य विमृजाम्याल्यं तु
तत् ॥ तत्रायमास्तां नित्यतः पिवन्वारिमयं हविः ॥ ६१ ॥ ततो युगान्ते भूतानामेष चाहं च सुव्रत ॥ सहितौ विचरिष्यावो लोकानिति पुनः पुनः
॥ ६२ ॥ एषोऽग्निरन्तकाले तु सलिलाशी मया कृतः ॥ दहनः सर्वभूतानां सदेवासुररक्षसाम् ॥ ६३ ॥ एवमस्त्विति सोऽप्यग्निः संवृतञ्चालमण्डलः ॥
प्रविवेशार्णवमुखं निक्षिप्य पितरि प्रभाम् ॥ ६४ ॥ प्रतियतस्ततो ब्रह्मा ते च सर्वं महर्षयः ॥ और्वस्याग्नेः प्रभावज्ञाः स्वां स्वां गतिमुपाश्रिताः ॥
॥ ६५ ॥ हिरण्यकशिपुर्दृष्ट्वा तदद्भुतमपूजयत् ॥ ऊर्वं प्रणतसर्वाङ्गो वाक्यं चेदमुवाच ह ॥ ६६ ॥ भगवन्नद्भुतमिदं निवृत्तं लोकसाक्षिकम् ॥ तपसा
ते मुनिश्चैष्ट परिपुष्टः पितामहः ॥ ६७ ॥ अहं तु तव पुत्रस्य तव चैव महाव्रत ॥ भृत्य इत्यवगन्तव्यः श्लाघ्यास्मि यदि कर्मणा ॥ ६८ ॥ तन्मां पश्य
समापन्नं तैववाराधने रतम् ॥ यदि सीदं मुनिश्चैष्ट तैव स्यात्पराजयः ॥ ६९ ॥ ऊर्वं उवाच ॥ धन्योऽस्यनुगृहीतोऽस्मि यस्य तेहं गुरुर्मतः ॥ ना-
स्ति ते तपसानेन भयमद्येह सुव्रत ॥ ७० ॥ इमां च मायां शृण्वन् मम पुत्रेण निर्मिताम् ॥ निरिन्धनामग्निमयीं दुःस्पर्शां पावकैरपि ॥ ७१ ॥
एषा ते स्वस्य वंशस्य वंशगारिविनिग्रहे ॥ रक्षिष्यत्यात्मपक्षं त परांश्च प्रहरिष्यति ॥ ७२ ॥ एवमस्त्विति तां गृह्य प्रणम्य मुनिपुङ्गवम् ॥ जगाम
त्रिदिवं दृष्टः कृतार्थो दानवेश्वरः ॥ ७३ ॥ वरुण उवाच ॥ सैषा दुर्विपहा माया देवैरपि दुरासदा ॥ और्वेण निर्मिता पूर्वं पावकेनोर्वसूनुना ॥ ७४ ॥
तस्मिन्मस्तु व्युत्थिते दैत्ये निर्वीर्येषा न संशयः ॥ शोषो ह्यस्याः पुरा दत्तः सृष्टा येनैव तेजसा ॥ ७५ ॥ यद्येषा प्रतिहन्तव्या कर्तव्यो भगवान्
सुखी ॥ दीपतां मे सखा शक्र तोययोनिरिन्धकारः ॥ ७६ ॥ तेनाह सह संगम्य यादोभिश्च समावृतः ॥ मायामेतां हनिष्यामि त्वत्प्रसादात्त संशयः ॥
॥ ७७ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते विलेखे हरिवंशे हरिवंशपर्वणि और्वोऽग्निर्भवो नाम पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥ ॥ ॥

शापरूपमुन्नेयम् ॥ ७५ ॥ भगवान् भवानिन्द्रः ॥ ७६ ॥ सह संगम्येति । अल्पतोयत्वान्मया एकाकिना हन्तुमशक्योऽपि चन्द्रसंयोगात् बहुलभावं प्राप्य और्वोऽग्निवरायितुं
शक्यते इत्यर्थः ॥ ७७ ॥ इति हरिवंशे दीकायां पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥

षट्चत्वारिंशकेभ्यो दैत्यमायानिर्वहणम् ॥ कालोमेसमुवाच ॥ मुरत्रासोऽनुवर्णते ॥ १ ॥ एवमिति । अत्र सोमः शक्रेण प्रार्थितः स्वपक्षान्वयमुरानक्षिणोदित्युच्यते । यद्वा बृहस्पतिर्हि शुक्रो भूत्वेन्द्रस्याभयाय सुरेभ्यः क्षयायेति मैत्रायणिश्रुतेर्वृहस्पतिवच्चन्द्रोपि रुद्रासं कृत्वा असुरनशयैवामुरं कर्म कृत्वा तत्साहाय्येन महान्तं तारकामयं सङ्ग्राममुपकल्पनवानिति समाधेयम् । शिशिरासुधं हिमबहणम् ॥ १ ॥ २ ॥ ज्योतिषामश्वरः सूर्यः तस्यापीश्वरः । चन्द्रमावावसर्वाणि ज्योतीषि महौघान् इति श्रुतेः । अपमर्थः । यथा पार्थिवं दारु अश्ववर्धकम् एवं चान्द्रमन्मः सर्वेषां दिव्यानामबिन्धनानां तेजसां वर्धकम् अतश्चन्द्रोपि सूर्यस्येश्वर इति ॥ ३ ॥ परिवर्तसि परिवर्तयसि ॥ ४ ॥ लोकच्छा-
वैशम्पायन उवाच ॥ एवमस्त्विति संदृष्टः शक्रास्त्रिदशवर्धनः ॥ संदिदेशाग्रतः सोमं युद्धाय शिशिरासुधम् ॥ १ ॥ शक्र उवाच ॥ गच्छ सोम सहाय-
त्वं कुरु पाशधरस्य वै ॥ असुराणां विनाशाय जयाय च दिवौकसाम् ॥ २ ॥ त्वमग्रतिमवीर्यश्च ज्योतिषां चेश्वरेश्वरः ॥ त्वन्मयं सर्वलोकानां रसं
रसविदो विदुः ॥ ३ ॥ क्षयवृद्धी तवाव्यक्ते सागरस्येव मण्डले ॥ परिवर्तस्यहारात्रं कालं जगति योजयन् ॥ ४ ॥ लोकच्छायायमयं लक्ष्म तवाङ्के
शशसंहितम् ॥ न विदुः सोमदेवास्त्वां ये च नक्षत्रयोगिनः ॥ ५ ॥ त्वमादित्यपथादूर्ध्वं ज्योतिषां चोपरि स्थितः ॥ तमश्चोत्सार्य वपुषा भासयस्य-
सिलं जगत् ॥ ६ ॥ श्वेतभानुर्हिमन्तनुज्योतिषामधिपः शशी ॥ अबृहन्कालयोगात्मा इज्यो यज्ञरसमेव्ययः ॥ ७ ॥ ओषधीशः क्रियायोनिरम्भो-
योनिरनुष्णभाक् ॥ शीतांशुरमृताधारश्चपलः श्वेतवाहनः ॥ ८ ॥ त्वं कान्तिः कान्तवपुषां त्वं सोमः सोमवृत्तिनाम् ॥ सौम्यस्त्वं सर्वभूतानां तिमि-
रश्मस्त्वमुक्षराद् ॥ ९ ॥ तद्गच्छ त्वं सहानेन वरुणेन वरूथिना ॥ शमयस्वासुरां मायां यया दुह्याम संगरे ॥ १० ॥ सोम उवाच ॥ यन्मां वदसि
युद्धार्थं देवराज जगत्पते ॥ एष वर्षाभि शिशिरं दैत्यमायापकर्षणम् ॥ ११ ॥ एतान्मच्छीतनिर्दग्धान् पश्य त्वं हिमवेष्टितान् ॥ विमायान्निमदो-
श्चैव दानवास्त्वं महामृधे ॥ १२ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततो हिमकरोत्सृष्टाः सवाष्पा हिमवृष्टयः ॥ वेष्टयन्ति स्म तान्धोरान् दैत्यान्मेघग-
णा इव ॥ १३ ॥

यामयं भूमिश्रतिविम्बरूपम् अङ्कुः उत्सङ्गे अयं भावः । यथा दर्पणं प्राप्य परावृत्ता नयनरभयः शीवास्थमेव मुखं दर्पणगतमिव पश्यन्ति एवं चन्द्रमण्डलं प्राप्य परावृत्तास्ते दूर-
त्वदोषात् पृथिवीम् अव्यक्तरूपांश्च चन्द्रमण्डलगतां पश्यन्ति स एव चन्द्रे कलङ्कः इत्युपचर्यते । देवापि देवा अपि ॥ ५ ॥ ६ ॥ यज्ञरसः सोमरसाहुतिभूषकेण वर्षादिरूपेण ।
अग्नौ श्रान्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपनिष्ठते । आदित्याज्जायते वृद्धिश्चेश्वरं ततः प्रजा इति स्मृतेः । अव्ययः प्रबहन्तिरिति यज्ञरसत्वेोपादानम् ॥ ८ ॥
सोमवृत्तिनां सोमजीविकानां देवानाम् ॥ ९ ॥ वरूथिना मेनावता ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

॥ १४ ॥ १५ ॥ प्रवृद्धः प्रकृष्टवर्षः संवृतं व्याप्तम् ॥ १६ ॥ १७ ॥ प्रसिताः वृद्धाः ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ पाशहस्तेन करुणेन श्रथितान् बद्धान् स्यूतान्मयो ददर्श ।
मायां च और्वी नद्यां ददर्शेत्यथ्याहृत्य योज्यम् ॥ २१ ॥ सः मायां समुजे इति तृतीयेन संबन्धः ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ दानवोत्तमः देवगणान् किरन् दानवानजीवयत्

तौ पाशशुक्लांशुधौ वरुणेन्दु महारणे ॥ जघनृहिमपतैश्च पाशघातैश्च दानवान् ॥ १४ ॥ द्रावम्बुनाथौ समरे तौ पाशहिमयोधिनौ ॥ मूधे चेतुर-
म्भोभिः क्षुब्धाविव महार्णवौ ॥ १५ ॥ ताभ्यामाश्रावितं सैन्यं तदानवमदृश्यत ॥ जगत्संवर्तकाम्भौदैः प्रवृष्टैरिव संवृतम् ॥ १६ ॥ ताबुधतांशुपा-
शौ द्वौ शशाङ्कवरणौ रणे ॥ शमयामासतुर्मायां देवौ देतेयनिर्मिताम् ॥ १७ ॥ श्रितांशुजलनिर्दग्धाः पाशैश्च प्रसिता रणे ॥ न शेकुश्चलितुं दै-
त्या विशिरस्का इवाद्रयः ॥ १८ ॥ श्रितांशुनिहतास्ते तु पेतुर्देत्या हिमादिताः ॥ हिमप्रावृतसर्वाङ्गा निरूष्माण इवाभ्रयः ॥ १९ ॥ तेषां तु दिवि
दैत्यानां विपरीतप्रभाणि च ॥ विमानानि विचित्राणि निपतन्त्युत्पतन्ति च ॥ २० ॥ तान्पाशहस्तश्रथितां च्छादितान् हिमरश्मिना ॥ मयो ददर्श
मायावी दानवान्दिवि दानवः ॥ २१ ॥ स शिलाजालविततां गण्डशैलान्दृष्ट्वासिर्नाम् ॥ पादपोत्कटकूटप्रां कन्दराकीर्णकाननाम् ॥ २२ ॥ सिंहव्या-
ग्रगजाकीर्णा नदन्तीमिव यूथपैः ॥ ईहामृगणकीर्णा पवनाघूर्णितदुर्मा ॥ २३ ॥ निर्मितां स्वेन पुत्रेण क्रौञ्चेन दिवि कामगाम् ॥ प्रसृतां पार्वतीं
मायां समुजे दानवोत्तमः ॥ २४ ॥ साश्मशब्दैः शिलावर्षैः संपतद्भिश्च पादपैः ॥ निजग्रे देवसङ्घास्तान् दानवांश्चाप्यजीवयत् ॥ २५ ॥ नैशाकरी
वारुणी च मायेन्तर्दधतस्ततः ॥ अश्मभिश्चायसवर्षैः किरन्देवगणान् रणे ॥ २६ ॥ साश्मसंघातविषमा दुमपर्वतसंकटा ॥ अभवद्वारसंचारा श्रुथि-
वी पर्वतैरिव ॥ २७ ॥ नानाहन्तोश्मभिः कश्चिच्छिलाभिश्चाथ ताडितः ॥ नानिरुद्धो दुमगणैर्देवादृश्यत संयुगे ॥ २८ ॥ तदपभ्रष्टधनुषं भयप्रहरणा-
विलम् ॥ निष्प्रयत्नं सुराकिं वर्जयित्वा गदाधरम् ॥ २९ ॥ साहि युद्धगतः श्रीमान् ईशो न स्म व्यकम्पत ॥ सहिष्णुत्वाज्जगत्स्वामी न बुक्रोध गदाधरः
॥ ३० ॥ कालज्ञः कालमेवाभः समैक्षत्कालमाहवे ॥ देवासुरविमर्द स द्रष्टुकामो जनार्दनः ॥ ३१ ॥ ततो भगवतादिष्टौ रणे पावकमारुतौ ॥ शमना-
र्थं प्रवृद्धाया मायाया मयसृष्टया ॥ ३२ ॥ ततः प्रवृद्धावन्योन्यं प्रवृद्धौ ज्वालाहिनौ ॥ चोदितौ विष्णुवाक्येन तां मायां व्यपकर्षताम् ॥ ३३ ॥

इति संबन्धः ॥ २५ ॥ मायेन्तरिति सन्धिरार्षः ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ मयसृष्टयेति षष्ठ्याः सुपां सुलुगित्ययादेश इति शत्र्वः । गौडारतु । माया-
यामयसृष्टायाः प्रवृद्धायाः शमाय वा इत्येवपदं व्युत्क्रमेण पठन्ति ॥ ३२ ॥ व्यपकर्षतां दूरीकृतवन्तौ अहमाव आर्षः ॥ ३३ ॥

उद्भूतं पादे धृत्वा रज्जुस्रवत् शत्रोन्नामिणे वेगे ययोस्ताभ्याम् अतएव प्रवृद्धाभ्याम् ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ भस्मावयवभूतेषु भस्मशेषातां प्राप्तेषु ॥ ३७ ॥ अपविद्धेषु पातितेषु ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ चारित्रवन्धेषु सदाचारप्रियेषु ॥ ४१ ॥ अभिन्नबन्धने नियतमयीदे ॥ ४२ ॥ संयानं सप्यगभयेन प्रचरणं तेन । वर्तितुं वर्तमानेषु भावे अभिन्नबन्धने ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ तन्मयास्तत्त्वधानाः जयेन कृतं प्रियं येषां ते जयकृतप्रियाः । क्रिया इति पाठे जयकृतपदं कृतजयक्रिया इति व्याख्येयम् ॥ ४७ ॥ पूर्वदेशानां देशे ताभ्यामुद्भूतान्वेगाभ्यां प्रवृद्धाभ्यां महाहवे । दुग्धा सा पार्वती माया भस्मीभूता ननाज्ञा ह ॥ ४८ ॥ सोनिलोलसंयुक्तः सोनलश्चानिलकुलः ॥ ४९ ॥ दैत्यसेनां ददहर्गुणान्तोष्विव मूर्च्छितौ ॥ ५० ॥ वायुः प्रथावितस्तत्र पश्चादग्निश्च मारुतात् ॥ चेरतुर्दानवानीके क्रीडन्तावनलानिलौ ॥ ५१ ॥ भस्मावयवभूतेषु प्रपतन्मृतपतसु च ॥ दानवेषु विनष्टेषु कृतकर्मणि पावके ॥ ५२ ॥ वातस्कन्धापाविद्धेषु विमानेषु समन्ततः ॥ मायाबन्धे विनिर्बृते स्तूयमाने गदाधरे ॥ ५३ ॥ निष्प्रयत्नेषु दैत्येषु त्रैलोक्ये मुक्तबन्धने ॥ संप्रहृष्टेषु देवेषु साधु साध्विति सर्वशः ॥ ५४ ॥ जये दशशतक्षस्य मयस्य च पराजये ॥ दिक्षु सर्वासु शुद्धासु प्रवृत्ते धर्मसंस्तरे ॥ ५५ ॥ अपावृत्ते चन्द्रपथे अयनस्थे दिवाकरे ॥ प्रकृतिस्थेषु लोकेषु नृषु चारित्रवन्धेषु ॥ ५६ ॥ अभिन्नबन्धने मृत्यौ हूयमाने हुताशने ॥ यज्ञभागिषु देवेषु स्वर्गार्थे दर्शयत्सु च ॥ ५७ ॥ लोकपालेषु सर्वेषु दिक्षु संयानवर्तिषु ॥ भावे तपसि शुद्धानामभावे दुष्टकर्मिणाम् ॥ ५८ ॥ देवपक्षे प्रमुदिते दैत्यपक्षे विषादिति ॥ त्रिपादविग्रहे धर्मे अधर्मे पादविग्रहे ॥ ५९ ॥ अपावृत्ते महाद्वारे वर्तमाने च सत्पथे ॥ स्वधर्मस्थेषु वर्णेषु लोकेस्मिन्नाश्रमेषु च ॥ ६० ॥ प्रजार्क्षणयुक्तेषु आजमानेषु राजसु ॥ गीयमानसु गाथासु देवसंस्तवनादिषु ॥ ६१ ॥ प्रज्ञानकलुषे लोके ज्ञाने तपसि दारुणे ॥ अग्निमारुतयोस्तस्मिन् वृत्ते संग्रामकर्मणि ॥ तन्मया विमला लोकास्ताभ्यां जयकृतप्रियाः ॥ ६२ ॥ पूर्वैकवर्गं श्रुत्वा मारुताग्रिभूतं महत् ॥ कालनेमिरिति ख्यातो दानवः प्रत्यदृश्यत ॥ ६३ ॥ भास्कराकारसुकुटः शिश्रिताभराङ्गदः ॥ मन्दराचलसंकाशो महारजतसंवृतः ॥ ६४ ॥ इतप्रहरणोदग्रः इतबाहुः इताननः ॥ इतशीर्षाः स्थितः श्रीमाञ्जतशुङ्ग इवाचलः ॥ ६५ ॥ कक्षे महति संवृद्धो हिमान्त इव पावकः ॥ ६६ ॥ धूम्रकेशो हरितश्च शुद्धालोष्ठपुटाननः ॥ त्रैलोक्यान्तरविस्तारी धारयन् विपुलं वपुः ॥ ६७ ॥ बाहुभिस्तुल्यं व्योम क्षिप्रं पद्भ्यां सहोष्णम् ॥ इरयमुत्तानिश्वासैर्वृष्टिभक्तो बलहकाः ॥ ६८ ॥

त्यानाम् आगतं भयं पूर्वैकवर्गम् ॥ ६९ ॥ शिश्रितानि शब्दवर्णि आरुणानि नूपुराणि तत्सहितानि अङ्गदानि यस्य ॥ ७० ॥ कक्षे बने हिमान्ते शीष्मे विदाव इवेति पाठः ॥ ७१ ॥ दंष्ट्रालं बहिर्निर्निदग्धम् ओष्ठपटं दंष्ट्रालोष्ठपटमानं यदपि मं दंष्ट्रालोष्ठपटाननः ॥ ७२ ॥ वृष्टिभक्तः वृष्टियुक्तानित्यर्थः ॥ ७३ ॥

मन्दरोदग्रवर्चसम् स्वर्गश्रेष्ठ इन्द्रः तद्वच्चो दीप्तिरस्य इन्द्रतुल्यमित्यर्थः । मन्दरो मन्थशैले स्यात्स्वर्गमन्दारयोरपीति मेदिनी ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ सोच्छ्रय-
 नाः उच्छ्रयन्ति च्छेदः । पादपूरणार्थः सुलोपः ॥ ६० ॥ मयेन परिष्वक्तः ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ इति हरिवंशे टीकायां षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥ समाधिके तु चत्वारिंश-
 र्शिकेऽध्याये निरूप्यते ॥ कालेनेमिसमुद्योगाद्विलोकीशसप्तशतः ॥ १ ॥ दानवान् पिप्राषुः आप्यायितुमिच्छुः । प्रीञ् तपणेऽस्य रूपम् । तपान्ते श्रीष्मान्ते ॥ १ ॥ २ ॥ ते पूर्वं भ-
 तिर्यगायतरक्ताक्षं मन्दरोदग्रवर्चसम् ॥ दिधक्षन्तमिवायान्तं सर्वान्देवगणान्मृधे ॥ ५४ ॥ तर्जयन्तं सुरगणान् छादयन्तं दिशो दृश ॥ संवर्तकाले शु-
 धितं हतं मृत्युमिवोत्थितम् ॥ ५५ ॥ सुतलेनोच्छ्रितवता विपुलाङ्गुलिपर्वणा ॥ माल्याभरणपूर्णैः किञ्चिच्चलितवर्मणा ॥ ५६ ॥ उच्छ्रितेनाग्रहस्तेन
 दक्षिणेन वपुष्मता ॥ दानवान्देवनितानुतिष्ठध्वमिति ब्रुवन् ॥ ५७ ॥ तं कालेनेमिं समरे द्विषतां कालसाक्षिभम् ॥ वीक्षन्ति स्म सुराः सर्वे भय-
 विह्वलमानसाः ॥ ५८ ॥ तं स्म वीक्षन्ति भूतानि क्रमन्तं कालेनेमिनम् ॥ त्रिविक्रमं विक्रमन्तं नारायणमिवापरम् ॥ ५९ ॥ सोच्छ्रयन् ग्रथमं पादं मारुता-
 दूर्णीताम्बरः ॥ प्राक्रामदसुरो युद्धे त्रासयन् सर्वदेवताः ॥ ६० ॥ समयेनसुरेन्द्रेण परिष्वक्तः क्रमन् रणे ॥ कालेनेमिवभौ दैत्यः सविष्णुरिव मन्दरः
 ॥ ६१ ॥ अथ विव्यथिरे देवाः सर्वे शक्रपुरोगमाः ॥ दृष्ट्वा कालमिवायान्तं कालेनेमिं भयावहम् ॥ ६२ ॥ इति श्रीमहाभारते विलेष्टु हरिवंशपर्व-
 णि षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ दानवांश्चापि पिप्राषुः कालेनेमिमहसुरः ॥ व्यवर्धत महातेजास्तपान्ते जलदू-
 यथा ॥ १ ॥ त्रैलोक्यान्तर्गतं तं तु दृष्ट्वा ते दानवैश्वराः ॥ उत्तस्थुरपरिश्रान्ताः प्राप्येवामृतमुत्तमम् ॥ २ ॥ तेऽभीता भयसंस्तता मयत्तारपुरोगमाः ॥
 तारकामयसंग्रामे सततं जयक्राङ्गक्षिणः ॥ रेजुरायोधनगता दानवा युद्धक्राङ्गक्षिणः ॥ ३ ॥ अस्त्रमभ्यस्यतां तेषां व्यूहं च परिधावताम् ॥ प्रेक्षतां चाभ-
 वन्मार्तिर्दानवं कालेनेमिनम् ॥ ४ ॥ ये तु तत्र मयस्यासन् मुख्या युद्धपुरःसराः ॥ तेषां सर्वे भयं त्यक्त्वा दृष्ट्वा योद्धुमुपस्थिताः ॥ ५ ॥ मयस्ता-
 रो वराहश्च हयग्रीवश्च वीर्यावान् ॥ विप्रचित्सुतः श्वेतः खरलम्बाबुभावपि ॥ ६ ॥ अरिष्टो बलिपुत्रस्तु किशोरौघौ तथैव च ॥ स्वर्भानुश्चामरप्र-
 ख्यो वक्रयोधी महसुरः ॥ ७ ॥ एतेऽस्त्रविदुषः सर्वे सर्वे तपसि सुव्रताः ॥ दानवाः कृतिनो जम्भुः कालेनेमिनमुत्तमम् ॥ ८ ॥ ते गदाभिश्च शूर्वाभि-
 श्चक्रैश्च सपरध्वैः ॥ अश्मभिश्चाद्रिसदृशैर्गण्डजैश्च दंशितैः ॥ ९ ॥

यसंग्रामे अपि पश्चादभीताः । वीर्यभयसंग्रामा इति पाठे भाविनी आत्मोच्छेदशङ्का संग्रामः सैव तात्कालिकी तारकामयसंग्रामे तारानिमित्तप्रवृत्ते युद्धे ॥ ३ ॥ अभ्यस्यतां पुनः
 पुनः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ अस्त्रविदुषः अस्त्रविद्वांसः ८ ॥ गदादिभिरुपलक्षिताः सन्तो योद्धुं जम्भुरित्यनुषजनीयम् ॥ ९ ॥

॥ १०॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ दीपशङ्खाण्येव प्रवराः विवृतो यस्याम् । प्रचरेति युक्तः पाठः । निर्मलितान्यस्तगतानि नक्षत्राणि देवतारूपाणि यस्याम् ॥ १५ ॥ १६ ॥
 ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ दर्पस्य क्षमापराक्रममयं विषयस्य च क्षमापराक्रममयमिति योजना । हतेषु दैतेषु देवानां क्षमापूर्वकः पराक्रमस्तद्वधन्तः विनीतेषु देवेषु दैत्या-

पटिशोर्भिन्दिपालैश्च परिचैश्चोत्तमायुधैः ॥ घातनीभिश्च गुर्वीभिः शतघ्नीभिस्तथैव च ॥ १० ॥ कालकल्यैश्च सुसलैः क्षेपणीयैश्च सुह्रैः ॥ युगैर्यज्ञै-
 श्च निमुक्तैरग्लैश्चाग्रताडितैः ॥ ११ ॥ दूर्घैश्चायतपर्नसैः पाशैः प्रासैश्च मूर्च्छितैः ॥ सपैर्ललिह्यमानैश्च विसर्पद्विश्च सायकैः ॥ १२ ॥ वज्रैः प्र-
 हरण्यैश्च दीप्यमानैश्च तोमरैः ॥ विकौशैश्चासिभिस्तक्ष्णैः शूलैश्च शितनिर्मलैः ॥ १३ ॥ ते वै संदीप्तमनसः प्रगृहीतोत्तमायुधाः ॥ कालनेमि
 पुरस्कृत्य तस्युः संग्राममूर्धनि ॥ १४ ॥ सा दीप्तशस्त्रप्रवरा दैत्यानां शुशुभे चमूः ॥ द्यौर्निर्मलितनक्षत्रा सयनेवाम्बुदागमे ॥ १५ ॥ देवतानाम-
 पि चमू रुरुचे शक्रपालिता ॥ दीप्ता शीतोष्णतेजोभ्यां चन्द्रभास्करवचसा ॥ १६ ॥ वायुवेगवती सौम्या तारागणपताकिनी ॥ तोयदाविद्वसना
 ग्रहनक्षत्रहामिनी ॥ १७ ॥ यमेन्द्रधनदैर्युता वरुणेन च धीमता ॥ संप्रदीप्ताग्निपवना नारायणपरायणः ॥ १८ ॥ सा समुद्रोघसदृशी दिव्या देवमहा-
 चमूः ॥ रराजास्त्रवती भीमा यक्षगन्धर्वशालिनी ॥ १९ ॥ तयोश्चम्वोस्तदा तत्र बभूव स समागमः ॥ द्वावापृथिव्याः संयोगो यथा स्यादुगपर्यये ॥
 ॥ २० ॥ तद्युद्धमभवद्वोरं देवदानवसंकुलम् ॥ क्षमापराक्रममय दर्पस्य विनयस्य च ॥ २१ ॥ निश्चक्रमुर्वलाभ्यां तु ताभ्यां भीमाः सुरासुराः ॥ पूर्वा-
 पराभ्यां संख्याः सागराभ्यामिवाम्बुदाः ॥ २२ ॥ ताभ्यां बलाभ्यां संहृष्टाश्चरुस्ते देवदानवाः ॥ वनाभ्यां पार्वतीयाभ्यां गुष्पिताभ्यां यथा गजाः ॥ २३ ॥
 समाजमुस्ततो भेरीः शङ्खास्त्रान्दधुश्च नैकशः ॥ स शब्दो द्वां भुवं चैव दिशश्च समरयत् ॥ २४ ॥ ज्याघाततलनिर्घोषो धनुषां कूजितानि च ॥ दु-
 न्दुभीनां निनदतां दैत्यानां निर्दुधुः स्वनाम् ॥ २५ ॥ तेन्योन्यमाभिसंपेतुः पातयन्तः परस्परम् ॥ बभञ्जुर्बाहुभिर्वहून्द्रुमन्ये युयुत्सवः ॥ २६ ॥
 देवतास्त्वशनीघोरैः परिचैश्चोत्तमायसान् ॥ ससर्जुरा नौ निस्त्रिंशान् गदा गुर्वीश्च दानवाः ॥ २७ ॥ गदानीपातैर्भग्नान् दानवैश्च शकलकृताः ॥
 परिपेतुर्भृशं केचिश्चुब्जाः केचित्ससर्जिरे ॥ २८ ॥ ततो रथैः स तुरैर्गर्विमानैश्चाशुगामिभिः ॥ समीयुस्ते तु संख्या रोषादन्योन्यमाहवे ॥ २९ ॥

वां पराक्रमपूर्विका क्षमा देवैर्द्वैधर्मसहान्ता ॥ २१ ॥ भीमाः निर्मयाः ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ दैत्यानां स्वनाम् निर्दुः अन्तर्हिताश्चक्रुः दैत्यमन्त्रद्वयः स्वनमिति पाठे
 दैत्यानामिसं दैत्यमित्यर्थः ॥ २५ ॥ २६ ॥ ससर्जुः प्रयुक्तवन्तः ॥ २७ ॥ न्युब्जा उपरिपृष्टाः । ससर्जिरे मृष्टाः कृता इति यावत् ॥ २८ ॥ २९ ॥

संवर्तमानाः संसृतं गच्छन्तः विवर्तमानाः परावर्तन्तः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ अन्योन्यस्य देहं दोषासु उल्लिख्य विचार्य जमः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥
 कालेभिः हिरण्यकशिपोः पुत्रः । पितरं मे जयानैक इति वाक्परोषात् । अम्बुदो वृत्तिरुत्थात् पूर्यमाणो विवर्द्धते ॥ ३७ ॥ गात्रे विनिष्पेषुः गात्रमङ्गमात्रात् चूर्णीभूता इत्य-
 र्थः ॥ ३८ ॥ अस्य मेवेन साम्यमापादयति । निष्पिनट्टीति । निष्पेषः पेषणकर्त्ता अविहृतो निष्पेषोऽशनिः तन्मिश्रः पक्वो यासु ताः अर्चिषः ॥ ३९ ॥ ४० ॥
 संवर्तमानाः समरे विवर्तन्तस्तथापरे ॥ रथा रथैर्नरुह्यन्ते पदाताश्च पदानिभिः ॥ ३० ॥ तेषां स्थानां तुमुलः स शुब्दः शुब्दवाहिनाम् ॥ बभूवा-
 थ प्रसक्तानां नभसीव पयोमुचाम् ॥ ३१ ॥ वभञ्जिरे रथान् केचित् केचित्समृदिता रथैः ॥ संवाधमेकं संप्राप्य न शेकुश्चलितुं रथाः ॥ ३२ ॥ अ-
 न्योन्यस्याभिसमरे दोभ्यामुल्लिख्य दर्पिताः ॥ संहृदमानाभरणा जयुस्तत्रासिचर्मिणः ॥ ३३ ॥ अस्त्रैरन्ये विनिर्भिन्ना रक्तं वेमुहता युधि ॥ क्षरज्ज-
 लानां सदृशा जलदानां समागमे ॥ ३४ ॥ तदस्त्रास्त्रग्रथितं क्षिप्तोत्थितगदाविलम् ॥ देवदानवसंशुब्धं कुलं युद्धमावभौ ॥ ३५ ॥ तद्दानवमहा-
 मेघं देवायुधतडितप्रभम् ॥ अन्योन्यबाणवर्षं तद्युद्धं दुर्दिनमावभौ ॥ ३६ ॥ एतस्मिन्नन्तरे कुट्टः कालनर्मिर्मासुरः ॥ व्यवर्द्धत समुद्रौघैः पूर्यमा-
 ण इवाम्बुदः ॥ ३७ ॥ तस्य विद्युच्चलापीडाः प्रदृप्ताशनिवर्षिणः ॥ गात्रे नगशिरःप्रख्या विनिष्पेषुर्वलाहकाः ॥ ३८ ॥ क्रोधाग्निःश्वसतस्तस्य
 श्मूभेदस्वेदवर्षिणः ॥ साग्निनिष्पेषपवना सुखान्निश्चरार्चिषः ॥ ३९ ॥ तिर्यगूर्धं च गगने ववृधुस्तस्य बाहवः ॥ पञ्चास्याः कृष्णवपुषो लेलिहाना
 इवोरगाः ॥ ४० ॥ सोस्त्रजालैर्वहुविधैर्धनुर्भिः परिवैरपि ॥ दिव्यैराकाशमावब्रू पर्वतरुच्छिरैरिव ॥ ४१ ॥ सोनिलोद्धृतवसनस्तस्थौ संग्राममूर्धनि ॥
 संव्यातपथस्तशिश्वः सार्चिर्मरुतिवापरः ॥ ४२ ॥ ऊरुवगप्रतिक्षिप्तैः शैलशृङ्गाप्रपादपैः ॥ अपातयद्देवगणान् वज्रेणैव महागिरिन् ॥ ४३ ॥ बाहुभिः
 शस्त्रनिस्त्रिशैः शस्त्रभिन्नशिरोरसः ॥ न शेकुश्चलितुं देवाः कालनेमिहता युधि ॥ ४४ ॥ मुष्टिभिर्निहताः केचित् केचित् विदलीकृताः ॥ यक्षगन्ध-
 र्वपतयः पेतुः सह महोरगैः ॥ ४५ ॥ तेन वित्रासिता देवाः समरे कालनेमिना ॥ न शेकुर्यन्तवन्तोऽपि प्रतिकर्तुं विचेतसः ॥ ४६ ॥ तेन शक्रः सह-
 स्नाक्षः स्तम्भितः शरबन्धनैः ॥ ऐरावतगतः संख्ये चलितुं न शक्नाक ह ॥ ४७ ॥ निज्जलाम्भोदसदृशो निज्जलार्णवसप्रभः ॥ निर्व्यापारः कृतस्तेन
 विपाशो वरुणो मूधे ॥ ४८ ॥ रणे वैश्रवणस्तेन परिवैः कालरूपिभिः ॥ व्यलपल्लोकपालेशस्त्याजितो धनदक्रियाम् ॥ ४९ ॥
 ॥ ४१ ॥ शस्तशिवेन मेरुणा दैत्यस्य उद्धृतवसनेन मेरुस्थस्त्रासां च साम्यम् ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ शस्त्राः विशसनकर्तारः निक्षिप्ताः खड्गा येषु तैः बाहुभिः बलिभिः इति
 वा पाठः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ स्तम्भितः बद्धः ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ क्रियां युद्धादिरूपाम् ॥ ४९ ॥

याम्याम् इतरेषां येन संयादनीयाम् अचेतनामिति यावत् ॥ ५०॥ तेषां तत्कर्म दिशां गालं कृत्वा कुर्वन् चतुर्द्वा देहं विदधे । अन्येषोपि दृश्यन् इति कृजः कर्त्तारि
वनिष् तुगागमश्च ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ इति हरिवंशे टीकायां सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥ ॥ ४८ ॥ ॥ कालनेमि-
वशः प्रोक्तश्चत्वारिंशष्टमंयुते ॥ इन्द्रदीनां निजस्थानस्थायनं विष्णुना कृतम् ॥ १ ॥ पञ्चेति । विपरीतेन अमात्विकेन कर्मणा न अभ्यवर्तन्त नोपतस्थुः ॥ १ ॥ तेषां
यमः सर्वहरस्तेन दुण्डप्रहरणो रणे ॥ याम्यामवस्थां समरे नीतः स्वां दिशमाविशत् ॥ ५० ॥ स लोकपालानुसाद्य कृत्वा तेषां च कर्म तत् ॥
दिक्षु सर्वासु देहं स्वं चतुर्द्वा विदधे तदा ॥ ५१ ॥ स नक्षत्रागं गत्वा दिव्यं स्वर्भानुदर्शितम् ॥ जहार लक्ष्मीं सोमस्य तं चास्य विषयं महत् ॥ ५२ ॥
चालयामास शीतांशुं स्वर्गद्वाराच्च भास्करम् ॥ सायनं चास्य विषयं जहार दिनकर्म च ॥ ५३ ॥ सोऽग्निं देवमुखे दृष्ट्वा चकारात्ममुखे स्वयम् ॥ वायुं च
तरसा जित्वा चकारात्मवशानुगम् ॥ ५४ ॥ स समुद्रात्समानाय सर्वांश्च सरितो बलात् ॥ चकारात्मवशे वीर्यदेहेभूताश्च सिन्धवः ॥ ५५ ॥ अपः स्वव-
शगाः कृत्वा दिविजा याश्च भूमिजाः ॥ स्थापयामास जगतीं सुगतीं धरणीधरैः ॥ ५६ ॥ स स्वयं भूरियाभाति महाभूतपतिर्महान् ॥ सर्वलोकम-
यो दैत्यः सर्वलोकभयावहः ॥ ५७ ॥ स लोकपालैकवपुश्चन्द्रसूर्यग्रहात्मवान् ॥ पावकानिलसंचातो रराज युधि दानवः ॥ ५८ ॥ पारमेष्ठये
स्थितः स्थाने लोकानां प्रभवान्यये ॥ तुष्टुवुस्तं दैत्यगणा देवा इव पितामहम् ॥ ५९ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे हरिवंशपर्वणि आ-
श्वयत्तरकामये सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥ ॥ ४८ ॥ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ पञ्च तं नाभ्यवर्तन्त विपरीतेन कर्मणा ॥ वेदो धर्मः क्षमा सत्यं श्रीश्च
नारायणाश्रया ॥ १ ॥ स तेषामनुपस्थानात्सक्रोधो दानवेश्वरः ॥ वैष्णवं पदमन्विच्छन्त्ययौ नारायणात्तिकम् ॥ २ ॥ स ददर्श सुपर्णस्थं शङ्खचक्रग-
दाधरम् ॥ दानवानां विनाशाय भ्रामयन्तं गदां शुभात् ॥ ३ ॥ स जलारम्भोदसदृशं विधुत्सदृशवाससम् ॥ स्वारूढं स्वर्णपत्राढ्यं शिखिनं काश्यपं
खगम् ॥ ४ ॥ दृष्ट्वा दैत्यविनाशाय रणे सुस्थमवस्थितम् ॥ दानवो विष्णुमक्षोभ्य बभाषे क्षुब्धमानसः ॥ ५ ॥ अयं स शिरस्त्रमाकं पूर्वेषां दान-
वर्षिणाम् ॥ अर्गजवासि चैव मधोर्वै कैटभस्य च ॥ ६ ॥ अयं सविग्रहोत्साकमक्षाम्यः किल कथ्यते ॥ येन नः संयुगेष्वद्या बहवो दानवा हताः
॥ ७ ॥ अयं स निर्वृणो युद्धेऽस्त्री बालनिरपत्रपः ॥ येन दानववारीणां सीमन्तोद्धरणं कृतम् ॥ ८ ॥
वेददीनाम् ॥ २ ॥ ३ ॥ स्वारूढं शिखिनं चूडामन्तम् ॥ ४ ॥ ५ ॥ दानवर्षिणामिन्द्रायो दैत्यपातकः । दानवः वर्षणशीलनामिति वा ॥ ६ ॥ अशाम्यः शमपितृशक्त्यः ॥ ७ ॥
निर्वृणो निर्दयः अस्त्री अक्षमान् बालवर्धिलजश्च । सीमन्तस्य केशवेशम्य उद्धरणं मण्डनमित्यर्थः ॥ ८ ॥

देवानाम् अदितिपुत्राणां मध्ये विष्णुवर्मिनः दिवौकसां वसुधैर्हनां वैकुण्ठः कल्पान्तेऽप्यकुण्ठितधामा अनन्तः शेषः स्वयंभुवः ब्रह्मणोऽपि स्वयंभूः धातुर्धातित्यर्थः ॥ ९ ॥ १० ॥
छायां पक्षे कोटिम् त्रिधा अङ्गप्रधानप्रायश्चित्तभेदेन त्रिप्रकारम् नित्यनैमित्तिककाम्यभेदेन वा गार्हपत्याद्युपाधिभेदेनैति प्राञ्चः ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ अतिक्रान्तस्य कालस्य अति-
क्रान्ते काले कृतस्य दैत्यवधस्य फलम् आत्मवधम् ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ जात्यन्तरं मत्स्यादिरूपम् ॥ १७ ॥ अनन्तः आकाशवत् व्यापको मूर्तिरहितोऽपि भूत्वा आ-

अयं स विष्णुर्देवानां वैकुण्ठश्च दिवौकसाम् ॥ अनन्तो भोऽनिमज्जु स्वयंभूश्च स्वयंभुवः ॥ ९ ॥ अयं स नाथो देवानामस्माकं विप्रिये स्थितः ॥ अस्य
क्रोधेन महता हिरण्यकाशेऽपुहृतः ॥ १० ॥ अस्य च्छायां समासाद्य देवा मत्समुखे स्थिताः ॥ आज्यं महर्षिभिर्हन्तमश्नुवन्ति त्रिधा हुतम् ॥ ११ ॥
अयं स निधने हेतुः सर्वेषां देवविद्विषाम् ॥ यस्य तेजःप्रविष्टानि कुलान्यस्माकमाहवे ॥ १२ ॥ अयं स किल युद्धेषु सुरार्थं त्यक्तजीवितः ॥ सवि-
तुस्तेजसा तुल्यं चक्रं क्षिपति शत्रुषु ॥ १३ ॥ अयं स कालो दैत्यानां कालभूते मयि स्थिते ॥ अतिक्रान्तस्य कालस्य फलं प्राप्स्यति दुर्मतिः ॥ १४ ॥
दिष्टचेदानीं समक्षं मे विष्णुरेष समागतः ॥ अद्य मद्भ्राणनिष्पद्यो मामेव प्रणमिष्यति ॥ १५ ॥ यास्याम्यपचिन्तिं दिष्ट्या पूर्वपामथ संयुगे ॥ इमं
नारायणं हत्वा दानवानां भयावहम् ॥ १६ ॥ क्षिप्रमेव वधिष्यामि रणे नारायणाश्रितान् ॥ जात्यन्तरगतोऽप्येष मृधे वाधति दानवान् ॥ १७ ॥
एषोऽनन्तः पुरा भूत्वा पद्मनाभ इति स्मृतः ॥ जघनैकाणैव चोरे ताडुभौ मधुकैटभौ ॥ विनिवेश्य स्वके ऊरौ निहतौ दानवेश्वरौ ॥ १८ ॥ द्विधा-
भूतं वपुः कृत्वा सिंहाद्धै नरसंस्थितम् ॥ पितरं मे जघनैको हिरण्यकाशेषु पुरा ॥ १९ ॥ शुभं गर्भमधत्तेममदितिर्देवतारणिः ॥ यज्ञकाले बलेयौ
वै कृत्वा वामनरूपताम् ॥ त्रीलोकानाजहारैकः क्रममाणस्त्रिभिः क्रमैः ॥ २० ॥ भूयस्त्विदानीं समरे संप्राप्ते तारकामये ॥ मया सह समागम्य
सह देवैर्विनङ्क्ष्यति ॥ २१ ॥ स एवमुक्त्वा बहुधा क्षिपन्नारायणं रणे ॥ वाग्भिरप्रतिरूपाभिर्भुङ्क्ष्वेवाभ्यरोचयत् ॥ २२ ॥ क्षिप्यमाणोऽसुरेन्द्रेण न
चुकोप गदाधरः ॥ क्षमाबलेन महता सस्मितं वाक्यमब्रवीत् ॥ २३ ॥ अल्पदुर्षबलो दैत्य स्थितः क्रोधादुसद्वदन् ॥ हतस्त्वमात्मनो दौषैः
क्षमां योतीत्य भाषसे ॥ २४ ॥

विर्भूय । पद्मनाभत्वेन रूपेण तन्नाम्ना च ख्यात इत्यर्थः ॥ १८ ॥ १९ ॥ देवतानाम् अराणिरिव मानेत्यर्थः ॥ २० ॥ विनङ्क्ष्यति अदशानं गमिष्यति तथा जन्मान्तरप्यनेन सह वैरं
भविष्यत्येवेत्यर्थः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ दैत्य त्वम् अल्पदर्षबलोऽपि क्रोधादुसद्वदन् स्थितः क्षमामतीत्य च भाषमे अतस्त्वमात्मनो दौषैरेव हतः ॥ २४ ॥

न तत्रेति । योषितः पुरस्तात् गर्जनं न मरणवहं तत्र पुरुषान्तराभावात् । अत्र रणं तु तत्सत्त्वात् तत्र मृत्युरवास्तीति भावः ॥ २५ ॥ तदेवाह । अहमिति । सेतुं धर्ममयादां स्वमि-
मान् कुशली ॥ २६ ॥ व्यापारः स्वास्थप्रच्युतिः ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ सर्वप्राणेन सर्ववलेन ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ आत्मनो वपुः देहान्तरं गृह-
अधमस्त्वं मम मनो धिगेतस्त्वं वाग्वलम् ॥ न तत्र पुरुषाः सन्ति यत्र गर्जन्ति योषितः ॥ २५ ॥ अहं त्वां दैत्यं पश्यामि पूर्वेषां मार्गगामिनाम् ॥
प्रजापतिद्वेतं सेतुं को भित्त्वा स्वस्तिमान्भवेत् ॥ २६ ॥ अद्य त्वां नाशयिष्यामि देवव्यापारकारकम् ॥ स्वेष्टेषु च स्थानेषु स्थापयिष्यामि देवताः
॥ २७ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवं ब्रुवति तद्वाक्यं मृधे श्रौतसधारिणि ॥ जहास दानवः क्रोधात् हन्तांश्चैव च सायुधान् ॥ २८ ॥ स बाहुशतमु-
द्यम्य सर्वोन्नयनं रणे ॥ क्रोधाद्दिगुणरक्ताक्षो विष्णुं वक्षस्यताडयत् ॥ २९ ॥ दानवाऽपि समरे मयत्तपुरोगमाः ॥ उद्यतायुधानिद्विशा दृष्ट्वा
विष्णुमथाद्रवन् ॥ ३० ॥ स ताड्यमानोतिबद्धैः सवयुधोद्यतैः ॥ न चचाल हरिर्बुद्धेऽकम्प्यमान इवाचलः ॥ ३१ ॥ संसक्तश्च सुपर्णेन काल-
नेमी महासुरः ॥ सर्वप्राणेन महतीं गदामुद्यम्य बाहुभिः ॥ ३२ ॥ सुमेधं ज्वलितां चोरां संरब्धो गुरुदोषी ॥ कर्मणा तेन दैत्यस्य विष्णुर्विस्मय-
मागतः ॥ ३३ ॥ यदा तस्य सुपर्णस्य पतिता मूर्ध्नि सा गदा ॥ तदागमन्पदा भूमिं पक्षी व्यथितविग्रहः ॥ ३४ ॥ “लोष्टैरिष्टैः शिलाभिश्च वज्रप्रह-
रणैस्ततः ॥ जडुस्ते समरे विष्णुं गोपालं च महारणे ॥ ३१ ॥ भ्रमन्तं दूर्णमानं च स्तुतिं देवाः प्रचक्रिरे ॥ जय देव महाबाहो मधुकैटभनाशन ॥ २ ॥
हिरण्यकशिपोर्वक्षो नखलाङ्गलदारण ॥ उत्तस्थौ च रणाद्विष्णुरमैः संस्तुतः पुरा ॥ ३ ॥ हतं विष्णुं समाज्ञाय शङ्खं द्रुमौ स दानवः ॥ मृदुज्ञा-
श्च त्रिधा तत्र वादयन्तो महासुराः ॥ तालाश्रयाश्च ननुर्महोत्सव इवावभौ ॥ ४ ॥” सुपर्णं व्यथितं दृष्ट्वा क्षतं च वपुरात्मनः ॥ क्रोधात्संरक्तनयनो
वैकुण्ठश्चक्रमाददु ॥ ३५ ॥ व्यवद्वेत च वेगेन सुपर्णेन समं प्रभुः ॥ भुजाश्चास्य व्यवर्धन्त व्यधुवन्तो दिशो दृश ॥ ३६ ॥ स दिशः प्रदिशश्चैव खं
च गां चैव पूरयत् ॥ ववृधे स पुनर्लोकान् क्रान्तुकाम इवौजसा ॥ ३७ ॥ तं जयाय सुरेन्द्राणां वर्द्धमानं नभस्तले ॥ ऋषयः सह गन्धर्वैस्तुष्टुर्बुध-
धुमुदनुम् ॥ ३८ ॥ स द्वां किरितेन लिखन् साप्रमन्थरमन्धरैः ॥ पद्भ्यामाक्रम्य वसुधां दिशः प्रच्छद्य बाहुभिः ॥ ३९ ॥ सूर्यस्य रश्मितुल्याभं सह-
स्रारमरिक्षयम् ॥ दीप्ताग्निमदृशं चोरं दर्शनीयं सुदर्शनम् ॥ ४० ॥ सुपर्णेनमिपर्पन्तं वज्रनाभं भयावहम् ॥ मेदोमज्जास्थिरुथैरिदं धं दानवसंभवैः ॥ ४१ ॥
दहपम् ॥ ३५ ॥ व्यवद्वेतेति ॥ ३६ ॥ स इति ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ अम्बैः वक्षैः ॥ ३९ ॥ ४० ॥ सुपर्णेनमिपर्पन्तं सुपर्णमयो नेमैश्चक्रधारायाः पर्वन्तः शान्तेदशो यस्य
तत् वज्रनाभं दहमथम् ॥ ४१ ॥

स्रग्दाममालाविततम् स्रग्पूपाणां दास्रां मालापरम्परा तद्वत् विततम् अलतचक्रवदतिवेगात् प्रयोक्तुर्हस्तभारस्य लक्ष्यप्रदर्शयन्तम् अविच्छिन्नधारं विभार्तीत्यर्थः । कामरूपि-
णमिति । सकृत्प्रयुक्तमपि प्रयोक्तुर्निच्छया स्थूलसूक्ष्मकजुतियगादिरूपाणि दधानम् । पुंस्त्वं तु सर्वत्र तदधिष्ठातृद्राक्षिप्रयोगेण ॥ ४२ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ साग्निचूर्णानि

अद्वितीयं प्रहारेषु क्षुरपर्यन्तमण्डलम् ॥ स्रग्दाममालाविततं कामगं कामरूपिणम् ॥ ४२ ॥ स्वयं स्वयंभुवा सृष्टं भयदं सर्वविद्विषाम् ॥ महर्षिरो-
षेराविष्टं नित्यमाहवदपि तम् ॥ ४३ ॥ क्षेपणाद्यस्य मुह्यन्ति लोकाः सस्थाणुजङ्गमाः ॥ क्रव्यादानि च भूतानि तृप्तिं यान्ति महाहवे ॥ ४४ ॥ त-
मप्रतिमकर्मणं समानं सूर्यवर्चसा ॥ चक्रमुद्यम्य समरे क्रोधदृप्तो गदाधरः ॥ ४५ ॥ संमुण्णं दानवं तेजः समरे स्वेन तेजसा ॥ चिच्छेद बाहुं च-
क्रेण श्रीधरः कालनेमिनः ॥ ४६ ॥ तच्च वक्रशतं वारं साग्निचूर्णाद्विहासिनम् ॥ तस्य दैत्यस्य चक्रेण प्रमथय बलाद्वारिः ॥ ४७ ॥ स च्छिन्नबाहु-
र्विशिरा न प्राक्रम्यत दानवः ॥ कवन्धोविस्थितः संख्ये विशाख इव पादपः ॥ ४८ ॥ तं वितत्य महापक्षौ वायोः कृत्वा समं जवम् ॥ उरसा पातयामास
गरुडः कालनेमिनम् ॥ ४९ ॥ स तस्य देहो विमुखो विशाखः स्वात्परिभ्रमच्च ॥ निपपात दिवं त्यक्त्वा शोभयन्धरणीतलम् ॥ ५० ॥ तस्मिन्निप-
तिते दैत्ये देवाः सर्पिणगस्तदा ॥ साधु साध्विति वैकुण्ठं समेताः प्रत्यपूजयन् ॥ ५१ ॥ अपरे ये तु दैत्या वै युद्धे दुष्टपराक्रमाः ॥ ते सर्वे बाहुभि-
र्व्याप्ता न शेकुश्चलितुं रणे ॥ ५२ ॥ कांश्चित्केशेषु जग्राह कांश्चित्कण्ठेभ्यर्पयन् ॥ पाटयत्कस्यचिद्वक्रं मध्ये कांश्चिदथाग्रहीत् ॥ ५३ ॥ ते ग-
दाचक्रनिर्दग्धा गतसत्त्वा गतासवः ॥ गगनात् अष्टसर्वाङ्गा निपेतुर्धरणीतले ॥ ५४ ॥ तेषु सर्वेषु दैत्येषु हतेषु पुरुषोत्तमः ॥ तस्थौ शक्रप्रियं कृत्वा कृत-
कर्मा गदाधरः ॥ ५५ ॥ तस्मिन् विमर्दे निवृत्ते संग्रामे तारकामये ॥ तं देशमाजगामाशु ब्रह्मा लोकपितामहः ॥ ५६ ॥ सर्वैर्ब्रह्मर्षिभिः सार्धं गन्ध-
र्वैः साप्सरोगणैः । देवदेवो हारिं देवं पूजयन्वाक्यमब्रवीत् ॥ ५७ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ कृतं देव महत्कर्म सुराणां शल्यमुद्धृतम् ॥ वधेनानेन दैत्यानां वयं
हि परितोषिताः ॥ ५८ ॥ योयं हतस्त्वया विष्णो कालनेमी महासुरः ॥ त्वमेकोस्य मृधे हन्ता नान्यः कश्चन विद्यते ॥ ५९ ॥ एष देवान् परिभवं-
ल्लोकांश्च सचराचरात् ॥ ऋषीणां कदनं कृत्वा मामपि प्रतिगर्जति ॥ ६० ॥

आग्नेयौषधबलेन गोलकोदक्षेपणयन्त्राणि तेषामिव अदृष्टासौ महाशब्दः तद्युक्तं साग्निचूर्णाद्विहासिनं वक्रशतं पुंस्त्वमार्षम् ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ बाहुभिः दिशः
प्रच्छाद्य बाहुभिरिति प्रागुक्तलक्षणैः हरेरिति शेषः । व्याप्ताः आक्रान्ताः ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ विमर्दे दैत्यानां विनाशे निवृत्ते जाते सति ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥

॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ निर्यातय प्रयच्छ ॥ मृधेत्येव निहतकण्टकम् ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ देहद्वन्द्व्यादितिः श्रवणविहितैर्मद्वक्यश्रवणे सारैः करणैरिन्द्रं पुर-
स्कृत्य मद्वाक्यं श्रूयतामित्यन्वयः ॥ ६७ ॥ अस्मिन्नः अस्माभिः ॥ ६८ ॥ वैरोचनिर्वलिः स्वर्मानुः राहुः ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ त्रिया गार्हात्यदक्षिणा-
तदुनेन तवोद्येण परितुष्टोस्मि कर्मणा ॥ यदयं कालतुल्याभः कालनेमी निपातितः ॥ ६१ ॥ तदा गच्छस्व भद्रं ते गच्छाम दिवमुत्तमम् ॥ ब्रह्म-
र्षयस्त्वां तत्रस्थां प्रतिक्षन्ते सदेगताः ॥ ६२ ॥ अहं महर्षयश्चैव तत्र तां वदतां वर ॥ विधिवच्चार्चिष्यामो गीर्भिर्दिव्याभिरच्युत ॥ ६३ ॥ किं चाहं
तव दास्यामि वरं वरभृतां वर ॥ सुरेष्वपि सदैत्येषु वराणां वरदो भवान् ॥ ६४ ॥ निर्यातयैतल्लोक्यं स्फूर्तं निहतकण्टकम् ॥ अस्मिन्नेव मृधे
विष्णो शक्राय सुमहात्मने ॥ ६५ ॥ एवमुक्त्वा भगवता ब्रह्मणा हरिरव्ययः ॥ देवान् शक्रमुखान्सर्वानुवाच शुभया गिरा ॥ ६६ ॥ विष्णुरुवाच ॥
श्रूयतां त्रिदशाः सर्वे यावन्तोत्र समागताः ॥ श्रवणविहितैर्देहैः पुरस्कृत्य पुरंदरम् ॥ ६७ ॥ अस्मिन्नः समरे सर्वे कालनेमिसुखा हताः ॥ दानवा विक्रमो-
पेताः शक्रादपि महत्तराः ॥ ६८ ॥ तस्मिन् महति संक्रन्दे द्वावेव तु विनिःसृता ॥ वैरोचनश्च दैत्येन्द्रः स्वर्भानुश्च महाग्रहः ॥ ६९ ॥ तदिष्टां भज-
तां शक्रो दिशं वरुण एव च ॥ याभ्यां यमः पालयतामुत्तरां च धर्माधिपः ॥ ७० ॥ ऋक्षैः सह यथायोगं काले चरतु चन्द्रमाः ॥ अब्दं ऋतुमुखं
सूर्यो भजतामयनैः सह ॥ ७१ ॥ आज्यभागाः प्रवर्तेन्तां सदस्यैर्भिषूजिताः ॥ हूयन्तामग्नयो विप्रैर्वददृष्टेन कर्मणा ॥ ७२ ॥ देवाश्च बलिहामेन
स्वाध्यायेन महर्षयः ॥ श्राद्धेन पितरश्चैव तपि यान्तु यथा पुरा ॥ ७३ ॥ वायुश्चतु मार्गस्थस्त्रिधा दीप्यतु पावकः ॥ त्रयो वर्णाश्च लोकास्त्रिन् व-
र्द्धयन्वात्मजैर्गुणैः ॥ ७४ ॥ ऋतवः संप्रवर्तेन्तां दीक्षणीयैर्द्विजातिभिः ॥ दक्षिणाश्चोपवर्तेन्तां यथाह सर्वसत्रिणाम् ॥ ७५ ॥ गाश्च सूर्यो रसान्सोमो
वायुः प्राणाश्च प्राणिषु ॥ तर्पयन्तः प्रवर्तेन्तां शिवैः सौम्यैश्च कर्मभिः ॥ ७६ ॥ यथावदापुर्व्येण महेन्द्रमलिलोद्भवाः ॥ त्रैलोक्यमातरः सर्वा सागरं
यान्तु निम्नगाः ॥ ७७ ॥ दैत्येभ्यस्त्यज्यतां भीश्च शान्तिं व्रजत देवताः ॥ स्वस्ति वोस्तु गमिष्यामि ब्रह्मलोकं सनातनम् ॥ ७८ ॥ स्वर्गह सर्वलो-
के वा संग्रामे वा विशेषतः ॥ विश्रम्भो हि न मन्तव्यो नित्यं क्षुद्रा हि दानवाः ॥ ७९ ॥ छिद्रेषु प्रहरन्त्येते न चैषां संस्थितिर्ध्रुवा ॥ सौम्यानामृजु-
भावानां भवतां चार्जवे मतिः ॥ ८० ॥

म्याहवनयरूपेण । आत्मजैः स्वात्माविकैर्गुणैर्धर्मैः । शमो दमस्तपःशौचाभित्यादिना गीतासूपदिष्टः ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ गाः चक्षुषि ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ विश्रम्भः विस्वासः
वः युष्माभिः क्षुद्राः वक्त्रकाः ॥ ७९ ॥ संस्थितिः मर्यादा ॥ ८० ॥

मोहं विपर्ययबुद्धिं यथा धर्ममप्यधर्म इति त्यक्ष्यन्ति अधर्ममपि धर्म इति मत्वानुशास्यन्ति ॥८१॥ अभयमिति च्छेदः ॥८२॥८३॥८४॥ इति श्रीमहाभारते हरिवंशो दीकायाम्
 अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥८५॥ ॥७॥ पञ्चशेषध्याय एकोति ब्रह्मलोकस्य वर्णनम् ॥ तत्रापि यजनं विष्णोर्मुनिभिः कृतमर्थयते ॥१॥ ब्रह्मणा सलिलं सलिलाश्रयं कमलं योनिः
 उत्पत्तिस्थानं यस्य तेन ॥ १ ॥ नीतो ब्रह्मलोकमित्यनुकृष्यते ॥ २ ॥ उपास्त उपान्ते ॥ ३ ॥ आसतः आददानस्य पूजामिति शेषः । अस गतिदीप्त्यादानेष्वित्यस्य रूपम्
 आसत इति ॥ ४ ॥ धर्मान्ते आवाढ्याम् अम्बुदुहवे मेधानां नाशे सति कार्तिक्यामित्यर्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥ प्रवृत्तयः प्रवृत्तीः कर्मणीति यावत् ॥ ७ ॥ ये मत्सकाशात् तद्
 अहं तु दुष्टभावानां शुष्मासु सुदुरात्मनाम् ॥ असम्यग्वर्तमानानां मोहं दास्यामि देवताः ॥ ८१ ॥ यदा च सुदुराधर्ष दानवेभ्यो भयं भवेत् ॥ तदा
 समुपगम्याशु विधास्ये वस्ततोऽभयम् ॥ ८२ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवमुक्त्वा सुरगणान् विष्णुः सत्यपराक्रमः ॥ जगाम ब्रह्मणा सार्धं ब्रह्मलोकं
 महायज्ञाः ॥८३॥ एतदाश्चर्यमभवत्संग्रामे तारकामये ॥ दात्रयानां च विष्णोश्च यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥८४॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे
 हरिवंशपर्वणि कालनेमिवधो नामाष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥८५॥ जनमेजय उवाच ॥ ब्रह्मणा देवदेवेन नितः कमलयोगिनिना ॥ ब्रह्मलोकगतो
 ब्रह्मनैकुण्ठः किं चकार ह ॥ १ ॥ किमर्थं चादिदेवेन नीतः कमलयोगिनिना ॥ विष्णुर्दुत्यवधे वृत्ते देवैश्च कृतसत्क्रियः ॥२॥ ब्रह्मलोके च किं स्थानं
 कं वा योगमुपास्त सः ॥ कं वा दधार नियमं स विमुभूतभावनः ॥ ३ ॥ कथं तस्यासतस्तत्र विश्वं जगदिदं महत् ॥ श्रियमाप्नोति विपुलां सुरा-
 सुरनरार्चिताम् ॥ ४ ॥ कथं स्वपिति धर्मान्ते बुध्यते चाम्बुदुहवे ॥ कथं च ब्रह्मलोकस्थो धुरं वहति लौकिकीम् ॥ ५ ॥ चरितं तस्य विप्रेन्द्र दिव्यं
 भगवतो दिवि ॥ विस्तरेण यथातत्त्वं सर्वमिच्छामि वेदितुम् ॥ ६ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ शृणु नारायणस्यादौ विस्तरेण प्रवृत्तयः ॥ ब्रह्मलोकं
 यथारूढो ब्रह्मणा सह मोदते ॥ ७ ॥ कामं तस्य गतिः सूक्ष्मा दैर्ग्येऽपि दुरासदा ॥ यत्तु वक्ष्याम्यहं राजस्तन्मे निगदतः शृणु ॥ ८ ॥ एष लोहम-
 यो देवो लोकाश्चैतन्मयास्त्रयः ॥ एष देवमयश्चैव देवाश्चैतन्मया दिवि ॥९॥ तस्य परं न पश्यन्ति बहवः पारचित्तकाः ॥ एष पारपरं चैव लोकानां
 वेद माधवः ॥ १० ॥ अस्य देवान्धकारस्य मार्गितव्यस्य दैवतैः ॥ शृणु वै यत्तदा वृत्तं ब्रह्मलोके पुरातनम् ॥ ११ ॥

विष्णोश्चरित्रम् ॥ ८ ॥ एष इति । यथा तन्तुभिः पटः कल्पितः एवं लोकैः हरेः शरीरं कल्प्यते । यथा च पटः केवलं पृथगीभूतः एवं लोकाः विष्णुपयाः एवं देवेष्वपि यो-
 ज्यम् ॥ ९ ॥ तस्येति । लोकानां परम् अत एव तेभ्यः परं च आत्मानं वेद ॥ १० ॥ देवानाम् इन्द्रियाणाम् अन्यकार आवरणं यस्मिन्विषये वेदानामिति पाठे वा इन्द्रिया-
 णां गिरां चाविषयस्येत्यर्थः ॥ ११ ॥

आर्षेण मन्त्रप्रतिपाद्येन ॥ १२ ॥ प्राक्कृतसर्वेने शतःसर्वेने ॥ १३ ॥ १४ ॥ कर्षणाम् कर्षीन् ॥ १५ ॥ १६ ॥ इज्यन्तम् ईज्यमानम् आत्मानं विश्वहन्तरं दधानम् ॥ १७ ॥ १८ ॥ यत् सामर्थ्यादिकं विद्धति तं प्रत्यक्षमपि परोक्षत्वेन जातन्तः कथयन्ति ॥ १९ ॥ विदुषः सकाशात् वेदं भवामिति शेषः ॥ २० ॥ भूतेषु देहेन्द्रियादिषु मथ्यमानेषु ध्यानबलेन प्रविली-
प्यमानेषु सत्सु अन्तर्दृष्ट्या जनार्दानदेवायं लोको भवतीति गम्यते । ईशानात्रिद्वृतत्वाल्लोकस्य अत्र क्रमेण अव्याकृतं ईक्षणे ज्ञातां क्रमात् क्षीरदाधिसर्पाणि दृष्टान्ताः ॥ २१ ॥ इन्द्रियभूतैः चेतनाव्यक्तैः परमात्मा स्वयमेव गोचरोऽपि विधीयते अज्ञातो ज्ञाप्यते तथा देवादिभिर्गन्धर्वादिभिर्योनिभिर्विष्णुरित्यर्थः । चित्तमात्मन इव नियन्तृत्वं विष्णोरेवेति

स गत्वा ब्रह्मणो लोकं दृष्ट्वा पैतामहं पदम् ॥ ववन्दे तानृषीन्सर्वान्विष्णुरार्षेण कर्मणा ॥ १२ ॥ सोमिं प्रादुशसने दृष्ट्वा हूयमानं महर्षिभिः ॥ अव-
न्दत् महातेजाः कृत्वा पौर्वाहिकीं क्रियाम् ॥ १३ ॥ स ददृशे मखेष्वधूमैरिज्यमानं महर्षिभिः ॥ भागं प्रजियमश्नातं स्वदेहमपरं स्थितम् ॥ १४ ॥
अभिवाद्याभिवाद्यानामृषीणां ब्रह्मवर्चसाम् ॥ परिचक्राम सोचिन्त्यो ब्रह्मलोकं सनातनम् ॥ १५ ॥ स ददृशेच्छिन्नान्यूषांश्चपाशान्प्रविभूषितान् ॥
मखेषु च ब्रह्मर्षिभिः शतशः कृतलक्षणान् ॥ १६ ॥ आच्यधूमं समाधाय शृण्वन्वेदान् द्विजेरितान् ॥ यजेरिज्यं तमात्मानं पश्यन्मन्त्रं चचार ह ॥
॥ १७ ॥ उजुस्तमृषयो देवाः सदस्याः सदसि स्थिताः ॥ अयैद्यतमुजाः सर्वे पवित्रान्तरपाणयः ॥ १८ ॥ देवेषु वर्तते यद्वै तद्वि सर्वं जनार्दना-
त् ॥ यत्प्रवृत्तं च देवेभ्यस्तद्विद्धि मधुसूदनात् ॥ १९ ॥ अग्नीषोममयं लोकं यं विदुर्विदुषो जनाः ॥ तं योगमग्निं लोकं च वेदं विष्णुं सनातनम् ॥
॥ २० ॥ क्षीराद्यथा दधि भवेद्दध्नः सर्पिर्भवेद्यथा ॥ मथ्यमानेषु भूतेषु तथा लोको जनार्दनात् ॥ २१ ॥ यथेन्द्रियैश्च भूतैश्च परमात्माभिधीयते ॥
तथा देवैश्च वेदैश्च लोकैश्च विहितो हरिः ॥ २२ ॥ यथा भूतेन्द्रियावापि विहिता भुवि देहिनाम् ॥ तथा प्राणेश्वरावापि देवानां दिवि नैष्णवी ॥ २३ ॥
सत्रिणां सत्रफलदः पवित्रं परमात्मवान् ॥ लोकतन्त्रधरो ह्येष मन्त्रैर्मन्त्र इवोच्यते ॥ २४ ॥ ऋषय उजुः ॥ भ्रातॄन्ते ते सुरश्रेष्ठ पद्मनाभ महद्युते ॥
इदं यद्विद्यमातिथ्यं मन्त्रतः प्रतिगृह्यताम् ॥ २५ ॥ त्वमस्य यज्ञपूतस्य पात्रं पाद्यस्य धावनः ॥ अतिथिस्त्वं हि मन्त्रोक्तः संदष्टः संततं मतः ॥ २६ ॥

भावः । अग्निधीयते विदित इति पाठोपि स एवार्थः ॥ २२ ॥ यथेति । जीवानां भूतेन्द्रियसम्बन्धो भुवि भूतेभ्यो यथा दृष्ट एव देवानां प्राणो बलम् ई-
श्वरः ऐश्वर्यं तदुभयेन संबन्धो विष्णुतो भवतीत्यर्थः ॥ २३ ॥ आत्मवान् स्वतन्त्रः मन्त्रैर्मन्त्र इवोच्यते इति यथा शची माधुर्यं वाचैव वर्णनीयम् एवं विष्णोः
स्वरूपं विष्णुनैवावर्चनीयमित्यर्थः ॥ २४ ॥ २५ ॥ मतः ज्ञानः ॥ २६ ॥

त्वयीति । अन्तरात्मनि अन्यत्र व्यापृते कृतोपि यज्ञो निष्फल इति भावः ॥ २७ ॥ २८ ॥ ब्रह्मैव लोकः तत्रस्थः समाहित इव पितामहो मुमुद इत्यर्थः । ब्रह्मलोकमहाहितः पितामहो ब्रह्मलोकपितामहः । ब्रह्मलोकस्था अपि विष्णुं भजन्ति नतु कृतकृत्यत्वाभिमानादुदासत इति अव्ययतात्पर्यम् ॥ २९ ॥ इति हरिवंशे टीकायाम् एकोनपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ४९ ॥ ॥छ॥ ॥ अथ पञ्चाशोऽध्याये विष्णोः स्वापप्रबोधने ॥ उपासनाय वर्णने मध्ये च वर्णनम् ॥ १ ॥ ऋषिभिः पौराणं पुराणेषु विदितम् ब्रह्मलोकं एव वैकुण्ठकैलासपरान्तर्भाव इति भावः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ अम्बुयानिप्रक्ष्यं समुद्रतुल्यम् ॥ ४ ॥ मंत्रवैकाग्र्यदुःखिमिनिर्दिष्टैरुतेनम् । नक्षत्रस्थानं ज्योतिश्चक्रं तेन संकुलम् । तिमिरौघेन परिक्षितं व्यासम् सर्वं तत्र सुषुप्ताविव मूढमन्त्रेण विद्यमानमपि अविद्या आवृतम् अत एव सुगुरैरप्यधुन्यम् अगम्यम् यथा यदुर्बाजोदरे कृत्स्नो

त्वयि योढुं गते विष्णो न प्रावर्तन्त नः क्रियाः ॥ अवैष्णवस्य यज्ञस्य नहि कर्म विधीयते ॥ २७ ॥ सदर्शणस्य यज्ञस्य त्वत्प्रसूतिः फलं भवेत् ॥ अद्यात्मानमिहास्माभिरिज्यमानं निरक्ष्यसे ॥ २८ ॥ एवमस्मिन्वति तान्सर्वान् भगवान्प्रत्यपूजयत ॥ मुमुदं ब्रह्मलोकस्थो ब्रह्मा लोकपितामहः ॥ २९ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे हरिवंशपर्वणि लोकवर्णनं नाम एकोनपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ४९ ॥ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ऋषिभिः पूजितस्तैस्तु विवेकं हरिरीश्वरः ॥ पौराणं ब्रह्मसद्वनं दिव्यं नारायणाश्रमम् ॥ १ ॥ स तद्विवेकं दृष्ट्वात्मा तानामन्य सद्गतात् ॥ प्रणम्य चादिदेवाय ब्रह्मणे पद्मयोनये ॥ २ ॥ स्वेन नाम्ना परिज्ञातं स तं नारायणाश्रमम् ॥ प्रविशन्नेव भगवान् आयुधानि व्यसर्जयत् ॥ ३ ॥ स तत्राम्बुपतिप्रख्यं द-दुर्गालयमात्मनः ॥ स्वधिष्ठितं देवगणैः शाश्वतैश्च महापिभिः ॥ ४ ॥ संवर्तकाम्बुदोपेतं नक्षत्रस्थानसंकुलम् ॥ तिमिरौघपरिक्षितमप्रधृष्यं सुरासुरैः ॥ ५ ॥ न तत्र विषयो वायोनन्दनं च विवस्वतः ॥ वपुषः पद्मनाभस्य स देशस्तेजसावृतः ॥ ६ ॥ स तत्र प्रविशन्नेव जटाभारं समुद्रहन् ॥ सहस्रशीर्षो भूत्वा तु शयनायोपचक्रमे ॥ ७ ॥ लोकानामन्तकालिज्ञा काली नयनशालिनी ॥ उपतस्थे मदत्मानं निद्रा तं कालरूपिणी ॥ ८ ॥

वदोस्ति अथ च तत्र न दृश्यते एवं तत्र हरिमन्दिरं कृत्स्नं ब्रह्माण्डं सदपि न दृश्यते ॥ ५ ॥ तर्हि तत्सत्त्वं किं मानमत आह । न तत्रेति । अनन्तज्योतिषा तत्र प्रकाशतेऽपि तु आत्मज्योतिर्बैवत्यर्थः । यथाहि निद्रावस्थायां सर्वं सूक्ष्मरूपेण सदपि न भाति कदाचित्तु म्वसे आत्मज्योतिषा भात्यपि अतएव स्वभावस्थामिधिर्योक्तम् आत्मनैवायं ज्योतिषास्ते प्रलयान्ते विपर्येतीति एवम् अभैदवमपि ज्ञेयमिति भावः ॥ ६ ॥ पूर्वं सहस्रशीर्षा भूत्वा तद्विश्वरूपत्वलक्षणं महस्रशिरभ्यन्तं त्यक्त्वापि जटाभारस्थानीयं लोककर्मवासना-जालम् उद्बहन् शयनं कृतवान् । अत एतदनुसारिणस्मासु सुषुप्तावपि कार्यलिङ्गेन दामनास्तीति गम्यते ॥ ७ ॥ काली रूप्यावर्णा सूक्ष्मस्याप्यावरणकर्त्री ॥ ८ ॥

शिष्ये शयनं कृतवान् शयने समाधौ क्षीरसमुद्रो निर्विकल्पः अभोदः सर्विकल्पः तदुत्पत्त्युपपत्त्या निस्तापे एकर्णशक्तेन व्रतेन निर्विकल्पसमाध्ययुक्तेन वनेन संयमेन ॥ ९ ॥
जगतो भवायेति । अहिंसाप्रतिष्ठायां तत्संनिधौ वैरत्याग इत्येकैकस्य योगाङ्गस्य निर्वैतत्वादिकं फलं परत्र स्मर्यते । पूर्णस्य तु योगस्य जगतो भवार्थत्वमुपपन्नमिति भावः ।
देवा ऋषयश्चाध्यात्मम् इन्द्रियाणि प्राणाश्च उपासोचक्रिरे केवलं समीपे स्थिताः नतु स्वकार्यं भोगं निर्वर्तयन्तीत्यर्थः ॥ १० ॥ मातुर्नामिदंशुद्धतं नालं तत्पुण्येण संयुज्यते
पुष्पं च रेतः संसर्गाद्गर्भो भवति स च गर्भो मातुर्मुक्ताभ्ररसेन नालद्वारा पुष्टो भवति । ततः एकफलन्यायेन वृत्ताद्गर्भश्च्युतो भवति एवं विष्णोः सकाशाद्भूतो ब्रह्मा वैष्णव्या माय-
या पुष्टः सन् विष्णुतः च्युतो भूत्वात्मानं ततोऽन्यं मन्यत इति । तदेतत्कथाहपक्षेण वर्णयति । तस्येति । नामिदंशुद्धतं नालद्वारा विवर्तितम् आद्यन्तवतः
ब्रह्मणो वेधसः आसनम् आश्रयः पद्मं पद्मकोशाकारं ब्रह्माण्डम् ॥ ११ ॥ ब्रह्मणः इदानीन्तनस्य सूत्रं प्रागभवीत् वासनतन्तुः स एव उदतकरस्थानीयो यस्य सः स्वपञ्चैव
स शिष्ये शयने दिव्ये समुद्राग्भोदशाले ॥ हरिरेकार्णवोक्तेन व्रतेन व्रतिनां वरः ॥ १२ ॥ तं शयानं महात्मानं भवाय जगतः प्रभुम् ॥ उपासोच-
क्रिरे विष्णुं देवाः सर्विगणस्तथा ॥ १० ॥ तस्य सुप्तस्य शुशुभे नाभिमन्यात्समुत्थितम् ॥ आद्यं तस्यासनं पद्मं ब्रह्मणः सूर्यवर्चसम् ॥ सहस्रपत्रं वर्णा-
ढ्वं सुकुमारं विभूषितम् ॥ ११ ॥ ब्रह्मसूत्रोद्यतकरः स्वपञ्चैव महासुनिः ॥ आवर्तयति लोकानां सर्वेषां कालपर्ययम् ॥ १२ ॥ विवृतात्तस्य वदन्नाग्निः श्वास-
पवनरिताः ॥ प्रजानां पङ्क्तयो ह्युच्चैर्निष्पतन्त्युत्पतन्ति च ॥ १३ ॥ ते सृष्टाः प्राणिनो मेव्या विभक्ता ब्रह्मणा स्वयम् ॥ चतुर्द्धा स्वं गतिं जप्सुः कृता-
न्तोक्तेन कर्मणा ॥ १४ ॥ न तं वेदं स्वयं ब्रह्मा नापि ब्रह्मर्षयोव्यथाः ॥ विष्णोर्निद्रामयं योगं प्रविष्टं तमसावृतम् ॥ १५ ॥ ते तु ब्रह्मर्षयः सर्वे पितामहपुरोगमाः ॥
न विदुस्तं क्वचित्सुप्तं क्वचिदासीनमासने ॥ १६ ॥ जागर्ति कोत्र कः श्येते कश्च शक्तश्च नेद्वते ॥ को भोगवाच को द्युतिमान् कृष्णात् कृष्णतरश्च कः ॥ १७ ॥
स्वास्थ्यदश्च्युत एव सन् लोकानां कालकृतं पर्ययम् ऊर्ध्वार्धगभावम् आवर्तयति अयस्कान्तन्यायेन सत्तामादरुवर्त एव सकाशात् लोकस्वाभाव्यादिव सृष्ट्यादयो जायन्त
इति भावः ॥ १२ ॥ तस्य ब्रह्मणः एवं यथा नारायणाद्ब्रह्माऽभवदेवं ब्रह्मणः सकाशादप्येषूषवन्नित्यर्थः ॥ १३ ॥ मेध्याः यज्ञाहोः ब्रह्मणा अपि कर्मभेदात् ब्रह्मणा
चतुर्द्धा ब्रह्मसत्तविद्ब्रह्मरूपेण विभागं प्राप्तिताः । स्वं गतिं परमाप्ययम् ईश्वरं कृतान्तोक्तेन वेदेन उक्तं यत्कर्म तेन स सर्वोपि वर्णः स्वधर्मनिष्ठो मुख्यत इत्यर्थः
॥ १४ ॥ न तमिति । विष्णोर्निद्रामयम् अविद्याशबलमपि रूपं दुर्ज्ञेयं किमुत शुद्धमिति भावः ॥ १५ ॥ क्वचिदशे काले वा सुप्तं
त्यक्तव्यवहारम् । आसीनम् उपाचव्यवहारं वा न विदुः । सृष्टिप्रावीण्यत् योगस्य विचारस्य चाज्ञावादिति भावः ॥ १६ ॥ केचिद्विचारयन्तीत्याह । जागर्तति ।
अत्र देहे को जागर्ति इन्द्रियैर्विषयानुपलभते स भूतयोगाज्ज्ञतो मन्दशक्तिर्यथैव नो नान्य इति लोकपारमार्थस्यह । कः श्येते इति । सुमावपि भूतयोगस्य

सत्त्वादिषोपेक्यपत्तेर्भूतयोग्य आंचेत्यर्थः । सुभावनपान्नकरणत्वेन विषयाननुभावात् । मा एव नदीस्त्वस्त्वस्याशङ्क्याह । कथं शक्तश्च नेकत इति । विनापि करणानुग्रहं स्वमेव मनसो विषयवभासतत्वं दृष्टं तत्र बाह्योऽप्यथ दुरत्यजं अतस्ततोऽप्यन्य आरम्भेऽर्थः । शक्तः स नेकते स्वशक्तं कार्यं न करोतीत्येवञ्च युज्यत इति पदार्थः । यमसः करणान्तरवत् स्वप्रवृत्तिनिवृत्तयोः स्वात्मन्याभावात् तन्नियामिका बुद्धिरेव आत्मस्त्वित्यशङ्क्याह । को भोगविविति । बुद्धेश्च तत्त्वपरिणामत्वेन कालान्तरीयायाः कालान्तरेऽभावात् योहं बाल्ये इदं फलमशौषं स एव यौवनेऽद्रक्षं स एवेदानीं रमयाप्नोति बुद्धिर्भेदेन आत्मैक्यप्रत्ययविज्ञानात्तदोक्त्यो भोक्तृत्वार्थः । अतु तर्ह्यहं सुखीत्यनुभावंदंकार एवात्ययेति पक्षग्रहं गौरव्यनुभावंद्वेहस्याप्यात्मतात्परं हंकारस्यापि सुषुप्तादावदर्शनाच्चाऽप्रत्यक्षं भूतमेवमात्मस्त्वित्यशङ्क्याह । को वृत्तिर्गतिरिति । सुभावात्सत्तावे सुखपरस्परवाप्तं न किञ्चिदेवेदपि मिति सुषुप्तिकालीनसुखज्ञानयोरानुमनयोः परामर्शयोवात् तदनुभवश्च न तदात्मा प्रकाशास्त्विदमन्तरंगेन संवायीति श्रुति श्रूयसाक्षी आत्मा सञ्च इति वाचः । अतु तर्ह्यं साक्षी पुरुषान्तरस्य पुरुषान्तरेहं सुखीत्यादिव्यवहाराभावात्प्रतिशरीरं भिन्नः हेतुः कर्मविपाकसाधैरपरासृष्टारुहविशेषादीन्वाच बन्धमोक्षदिक्षाणीत्याशङ्क्याह । विमृशन्ति स्म तं देवा दिव्याभिरुपपत्तिभिः ॥ न चैनं श्रेष्ठुरन्वेषु कर्मतो जन्मतोपि वा ॥ १८ ॥ गायभिरान्यदिशभिर्धै तस्य चरितं विदुः ॥ पुराणान्तं पुराणेषु ऋषयः संप्रचक्षते ॥ १९ ॥ श्रूयते चारुय चरितं देवेष्वपि पुरातनम् ॥ महापुराणात्प्रमृति परं तस्य न विद्यते ॥ २० ॥ यज्ञस्य देवदेवस्य चरितं स्वप्नभावजम् ॥ तेनेमाः श्रुतयो व्याता वैदिस्यो लौकिकाश्च याः ॥ २१ ॥ भवकाले भवत्येष लोकानां लोकभाषनः ॥ दानवानामभावाय जागर्ति मधुसूदनः ॥ २२ ॥ यज्ञेन वीक्षितुं देवा न शक्नुः सुप्तमव्ययम् ॥ ततः स्वयंप्रति वर्मान्ते जागर्ति जलदक्षये ॥ २३ ॥ स हि वेदाश्च यज्ञाश्च यज्ञाङ्गानि च सर्वशः ॥ या तु यज्ञगतिः प्रोक्ता स एष पुरुषोत्तमः ॥ २४ ॥

कृष्णात्कृष्णतरश्च क इति । शब्दादिहीनत्वान्नरसमेतं भ्रान्तं अतिसूक्ष्मं व्यवहारत एव । वस्तुतस्तु त्रिगुणात्मत्वेन सहचान्नरमादसंहतः पुरुष एव सूक्ष्मः । नहि ततोपि सूक्ष्म ईश्वर इति पातञ्जला अप्यभ्युपगच्छन्ति । श्रुतिश्च नान्योतोस्ति इष्टेति इदन्तरं निषेधतीति न साक्षिणोन्यः कश्चिदुत्पत्तास्तीत्यर्थः । बन्धमोक्षादिव्यवस्थानु तर्कमते श्रौत्रैक्येऽपि उपाधिभेदात् शब्दग्रहव्यवस्थावद्वविष्यति हेत्वादिबन्धवस्तु वास्तवः कस्यापि नास्तीति नात्मभेदेऽनात्मनोऽनीश्वरत्वं चास्तीति संवमतवयं । कृष्णात् कृशादित्यर्थः । कृषोरै-
णादिकनप्रत्ययान्तस्येदं रूपं कृष्ण इति ॥ १७ ॥ दिव्याग्निः श्रौताग्निः उपपत्तिभिर्गुक्तिभिः ॥ १८ ॥ गार्थाग्निः यदक्षरं पञ्चविधं समेतीत्यादिभिर्मन्त्रैः तत्पदिष्टाग्निः तेन परमा-
त्मना विश्वमितरूपेण निर्दिष्टाग्निः । तथाच श्रुतिः । अस्य महतो भूतस्य विश्वसितमेतदहमेवो यजुर्वेद इत्यादि ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ भवति आगिर्भवति ॥ २२ ॥
आगिर्भवति कालेऽप्ययम् आषाढान्नस्य कार्तिकीपर्यन्तं स्वपितीत्याह । यज्ञगतिर्यज्ञप्राप्यलोकः ॥ २४ ॥

शरदि पवृत्तो यज्ञो शरदि वाजपेयं यजेतत्यादिश्रुतवाजपेयादियस्येति । यज्ञप्रवृत्तावेवायं प्रतिबुध्यते नत्वयज्ञस्येत्यर्थः ॥ २५ ॥ अतएव वार्षिकं वर्षतो षष्ठम् इदं वर्षं य-
ज्ञवर्जनरूपो जलधर्मः आद्रपदीमारभ्य शरदि पितृयज्ञादीनां प्रवृत्तिदर्शनात् ॥ २६ ॥ विष्णोः प्रबोधे यज्ञो निमित्तमित्युक्तम् । निद्रायां निमित्तमाह । याहीति । गह्वरा तमोम-
यी अकस्मात् निर्निमित्तम् । महीक्षितां राज्ञाम् अश्वेन्यं युधयतां यदा विनाशस्तदा विष्णुः स्वर्पति हिमादिदोषादयदित्यर्थः ॥ २७ ॥ इयमेव तामसी निशाहोषण निद्रारूपेण
च सर्वान्मोहयतीत्याह । तस्या इत्यादिना ॥ २८ ॥ ३१ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ सर्वहस्य कालस्यैषा सखी ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ एवमिति । हिनं भुक्तस्यान्नादेः सम्यक् पाकः
तस्मिन् सुप्ते न वर्तन्ते मन्त्रपूताः क्रतुश्रियाः ॥ शरप्रवृत्तयज्ञोयं जागर्ति मधुसूदनः ॥ २५ ॥ तदिदं वार्षिकं चक्रं कारयत्यम्बुदेवश्वरः ॥ वैष्णवं
कर्म कुर्वाणः सुप्ते विष्णौ पुरंदरः ॥ २६ ॥ या ह्येषा गह्वरा माया निद्रेति जगति स्थिता ॥ साऽकस्माद्द्वेषिणी घोरा कालरात्रिर्महीक्षिताम् ॥ २७ ॥
तस्यास्तनुस्तमोद्गारा निशां दिवसनाशिनी ॥ जीविताद्धरा घोरा सर्वप्राणभृतां भुवि ॥ २८ ॥ नैतया कश्चिदाविष्टो जृम्भमाणो मुहुर्मुहुः ॥
शक्तः प्रसहितुं वेगं मज्जन्निव महर्णवे ॥ २९ ॥ अन्नजा भुवि मर्त्यानां श्रमजा वा कथंचन ॥ सैषा भवति लोकस्य निद्रा सर्वस्य लोकिकी ॥
॥ ३० ॥ स्वप्नान्ते क्षीयते ह्येषा प्रायशो भुवि देहिनाम् ॥ मृत्युकाले च भूतानां प्राणान्नाशयते भृशम् ॥ ३१ ॥ देवेष्वपि दुधारिणां नान्या
नारायणादृते ॥ सखी सर्वं हरस्यैषा माया विष्णुशरीरजा ॥ ३२ ॥ सैषा नारायणमुखे दृष्टा कमललोचना ॥ लोकानल्पेन कालेन ग्रसते लोकमोहिनी
॥ ३३ ॥ एवमेषा हितार्थाय लोकानां कृष्णवर्त्मना ॥ अग्र्यते सेवनीया हि पत्येव च पतिव्रता ॥ ३४ ॥ स तथा निद्रया च्छन्नस्तीस्मिन्नारायणा-
श्रमे ॥ स्वपति स्म तदा विष्णुमौहयन् जगदव्ययम् ॥ ३५ ॥ तस्य वर्षसहस्राणि शयानस्य महात्मनः ॥ जग्मुः कृतयुगं चैव त्रैता
चैव युगोत्तमम् ॥ ३६ ॥ स तु द्वापरपर्यन्ते ज्ञात्वा लोकान्मुहुःखिताम् ॥ प्राबुध्यत महातेजाः स्तूयमानो महर्षिभिः ॥ ३७ ॥ ऋषय ऋतुः ॥ जहीहि
निद्रां सहजां भुक्तपूर्वांमिव स्रजम् ॥ इमे ते ब्रह्मणा सार्द्धं देवा दर्शनकाङ्क्षिणः ॥ ३८ ॥ इमे त्वां ब्रह्मविद्वांसो ब्रह्मसंस्तववादिनः ॥ वदयन्ति त्वधिकेश
ऋषयः संशितव्रताः ॥ ३९ ॥

श्रमपरिहारश्चेत्यादिः तदर्थाय सेवनीयाय त इयं कृष्णवर्त्मना सूक्ष्ममार्गेण परमश्रेण ग्रियते । मन्निद्रया मधुसूदनस्यो लोकः सर्वोपि विश्रम्यतामित्याशयवत्स्य-
र्थतः पत्या पतिव्रतेव सुखार्थिना सेवनीया ॥ ३४ ॥ एवं महानिद्राप्रसङ्गाद्धार्षिकीं देवैर्दिनीं च ईशस्य जीवज्य निद्रां प्रपश्य तामेव महानिद्रामनुसन्धते । स
तयेत्यादिना ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

भूव्योमेति । भूव्याद्यधिष्ठतृणां देवतानाम् ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ जलम् अस्रण्डानन्दं संक्षिप्य उपाध्यावेशेन अल्पकृत्य निमिरौघं शरीरभासा विदारयन् ॥ ४३ ॥ ४४ ॥
 ॥ ४५ ॥ कस्य देवस्य केन अर्थेन कार्यं प्रयोजनं किं वा सामर्थ्यम् ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ इति हरिवंशे दीक्षायां पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५० ॥ एकाधिकेऽथ पञ्चाशेऽध्याये
 विष्णोर्निहृष्यते ॥ भूभारहरणार्थाय ब्रह्मप्रार्थनमद्भुतम् ॥ १ ॥ तच्छ्रुत्वा ॥ १ ॥ कर्णो नौकापरिवर्तकरो महान् दण्डः तस्य धारः कर्णधारस्तद्वदिति लुप्तोपमा ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥
 एतेषामात्मभूतानां भूतानामात्मभावतः ॥ शृणु विष्णो शुभा वाचो भूव्योमाश्रयनिजाम्भसाम् ॥ ४० ॥ इमे त्वां सप्त मुनयः सहिता मुनिमण्डलैः ॥
 स्तुवन्ति देव दिव्याभिगैयाभिर्गीर्भिरञ्जसा ॥ ४१ ॥ उत्तिष्ठ शतपत्राक्ष पद्मनाभ महाद्युते ॥ कारणं किंचिदुत्पन्नं देवानां कार्यगौरवात् ॥ ४२ ॥
 वैशम्पायन उवाच ॥ स संक्षिप्य जलं सर्वं निमिरौघं विदारयन् ॥ उदतिष्ठद्वृषीकेशः श्रिया परमया ज्वलन् ॥ ४३ ॥ स ददृशे सुरास्त्वान्स-
 मेतान्सपितामहान् ॥ विवक्षतः शशुभितान् जगदर्थं समागतान् ॥ ४४ ॥ तानुवाच हरिर्देवो निद्राविश्रान्तलोचनः ॥ तत्त्वदृष्टार्थया वाचा धर्महे-
 त्वर्थयुक्ता ॥ ४५ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ कुतो वो विश्वहो देवाः कुतो वो भयमागतम् ॥ कस्य वा केन वा कार्यं किं वा मयि न वर्तते ॥ ४६ ॥
 किं खल्वकुशलं लोके वर्तते दानवोत्थितम् ॥ नृणामायासजननं शीघ्रमिच्छामि वेदितुम् ॥ ४७ ॥ एष ब्रह्मविदां मध्ये विहाय शयनोत्तमम् ॥
 शिवाय भवतामर्थं स्थितः किं करवाणि वः ॥ ४८ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे हरिवंशपर्वणि विष्णोर्योगशयनोत्थानं नाम पञ्चाशत्तमो
 ऽध्यायः ॥ ५० ॥ ॥ ५१ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तच्छ्रुत्वा विष्णुगदितं ब्रह्मा लोकपितामहः ॥ उवाच परमं वाक्यं हितं सर्वदेवैकसाम् ॥ १ ॥
 नास्ति किंचिद्भयं विष्णो सुराणामसुरान्तक ॥ येषां भवानभयदः कर्णधारो रणे रणे ॥ २ ॥ शक्ने जयति देवेऽं त्वयि चासुरमुदने ॥ धर्मे प्रयत-
 मानानां मानवानां कुतो भयम् ॥ ३ ॥ सत्ये धर्मे च निरतान् मानवान्विगतज्वरान् ॥ नाकाले धर्मिणो मृत्युः शक्नोति प्रसमीक्षितुम् ॥ ४ ॥
 मानवानां च पतयः पार्थिवाश्च परस्परम् ॥ षड्भागसुपभुञ्जाना न भयं कुर्वते मिथः ॥ ५ ॥ ते प्रजानां शुभकराः करदैरवर्गहिताः ॥ सुकरैर्वि-
 प्रयुक्ताः कोशमापूरयन्त्युत ॥ ६ ॥ स्मृतिान् जनपदान्सर्वान्पालयन्तः क्षमापराः ॥ अतीक्ष्णदण्डाश्चतुरो वर्णान् जुगुपूरञ्जसा ॥ ७ ॥ नोद्रे-
 जनीया भूतानां सचिवैः साधु पूजिताः ॥ चतुरङ्गबलैर्युताः षड्गुणानुपभुञ्जते ॥ ८ ॥

षष्ठं भागं षड्भागम् ॥ ५ ॥ सुकरैर्यथोचितैः करग्रहैः विशेषेण प्रयुक्तार्थाः बहुकरग्रहो हि राजा प्रजा उद्वासयन्न कोशवृद्धिकरो भवति एते तु न तथासन्नित्यर्थः ॥ ६ ॥
 अञ्जसा साकल्येन ॥ ७ ॥ नोद्रेजनीयाः अनुद्वेजकाः सन्तः षड्गुणान् नीतिशास्त्रोक्तान् सन्धिबिग्रहयान्सनन्दैर्भावावसमाश्रयाख्यान् उपभुञ्जते भेषवन्ते ॥ ८ ॥

॥ ९ ॥ वेदानधीत्य महर्षिर्दीक्षाश्रितिरियमग्रहणैः चरया यज्ञक्रियया च ब्रह्म हिरण्यगर्भाख्यं सर्वदेवतामयं तर्पयन्ति ॥ १० ॥ एषां नृपाणाम् ॥ ११ ॥ परे अवरे च ब्रह्मणि दृष्टार्था-
जातप्रत्ययाः कृतयुगं पापलेशेनाप्यननुविद्धं कृत्स्नधर्मम् ॥ १२ ॥ यथार्थं यावत्प्रयोजनम् ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ तर्पयत्सु वृष्ट्यादिनेति शेषः ॥ १६ ॥ १७ ॥ नरा-
धिपैः स्वैः स्वशरैः युगान्तो वह्निस्तत्सदृशैः पीड्यमानेत्यन्वयः । आसन्नविपुला उपस्थितविनाशा ॥ १८ ॥ शैलश्चलितवन्धना यथा समुद्रे लोहमयैलाङ्गैर्लौहिकृद्धा सती
महातापि वायुना न चाल्यते तद्वदुत्थिता पर्वतजलमध्ये धृतास्ति इदानीं शैलरूपाणि उच्चलितानि बन्धनानि यस्यास्तथाविद्यामृत । अतएव जलस्य उत्पीडा उपर्यागमनेन
धनुर्वेदपुराः सर्वे सर्वे वेदेषु निष्ठिताः ॥ यजन्ते च यथाकालं यज्ञैर्विपुलदक्षिणैः ॥ १९ ॥ वेदानधीत्य दीक्षाभिर्महर्षीन् ब्रह्मचर्यया ॥ श्राद्धैश्च मेधैः
शतशस्तर्पयन्ति पितामहान् ॥ १० ॥ नैषामविदितं किञ्चिद्विधं भुवि दृश्यते ॥ वेदिकं लौकिकं चैव धर्मशास्त्रोक्तमेव च ॥ ११ ॥ ते परावर-
दृष्टार्था महर्षिसमतेजसः ॥ भूयः कृतयुगं कर्तुमुत्सहन्ते नराधिपाः ॥ १२ ॥ तेषामेव प्रभावेण शिवं वर्पति वासवः ॥ यथार्थं च ववुर्वाता विरज-
स्का दिशो दृश ॥ १३ ॥ निरुत्पाता च वसुधा सुप्रचाराश्च खे ग्रहाः ॥ चन्द्रमाश्च सनक्षत्रः सौम्यं चरति योगतः ॥ १४ ॥ अनुलोमकरः सूर्यस्त्व-
यने द्वे चचार ह ॥ हव्यैश्च विविधैस्तृतः शुभगन्धो हुताशनः ॥ १५ ॥ एवं सम्यक् प्रवृत्तेषु विवृद्धेषु मसादिषु ॥ तर्पयत्सु महीं कृत्स्नां नृणां का-
लभयं कुतः ॥ १६ ॥ तेषां ज्वलितकीर्तिनामन्यान्यवशवर्तिनाम् ॥ राज्ञां बलैर्वल्वतां पीड्यते वसुधातलम् ॥ १७ ॥ सेयं भारपरिथान्ता पीड्य-
माना नराधिपैः ॥ प्रथिवी समनुप्राप्ता नौरवासन्नविपुला ॥ १८ ॥ युगान्तसदृशै रूपैः शैलश्चलितवन्धना ॥ जलोत्पीडाकुला स्वेदं धारयन्ती मु-
हुर्मुहुः ॥ १९ ॥ क्षत्रियाणां वपुर्भिश्च तेजसा च बलेन च ॥ नृणां च राष्ट्रैर्विस्तीर्णैः श्राम्यतीव वसुंधरा ॥ २० ॥ पुरे पुरे नरपतिः कोटिसंख्येव-
ल्लवृतः ॥ राष्ट्रै राष्ट्रै च बहवो ग्रामाः शतसहस्रशः ॥ २१ ॥ भूमिपानां सहस्रैश्च तेषां च बलिनां बलैः ॥ ग्रामायुताद्यै राष्ट्रैश्च भूमिनिर्विवरा कृता ॥
॥ २२ ॥ सेयं निरामयं कृत्वा निश्चेष्टा कालमग्रतः ॥ प्राप्ता ममालयं विष्णो भवांश्चास्याः परा गतिः ॥ २३ ॥ कर्मभूमिर्मनुष्याणां भूमिरेषा
व्यथा गता ॥ यथा न सीदेत्तत्कार्यं जगत्पेथा हि शाश्वती ॥ २४ ॥

या पीडा तथा आकुला । स्वेदम् आद्रताम् ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ निर्विवरा निरुच्छ्राप्ता ॥ २२ ॥ सेयं भूमिनिरामयं कालं अग्रतः कृत्वा निश्चेष्टा सती ममालयं प्राप्ते-
त्यन्वयः । यत्र आमयोपि प्रजानां नास्ति कुतो मृत्युस्तं कालं निमित्तीकृत्य तल्लतं बहुताएवं प्राप्य बहतासमर्थान्नवहासदृशी सतीत्यर्थः ॥ २३ ॥ न सीदेत् लोष्ठबहु-
भाणेन न विशीर्येत । जानाती जगदाधारभूता ॥ २४ ॥

॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ भारनिर्णये भारस्य परिहरणे निमित्ते ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ इति हरिवंश टीकायाम् एकपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५१ ॥
 ॥ ४१ ॥ वर्ण्यतेय द्विपञ्चाशो समाजे सुरसंसदि ॥ धरण्या भारसिन्नाया विज्ञातिः करुणोदया ॥ १ ॥ बाहं दुर्दिवहेतुत्वाद्दुर्दिनो मेघस्तदाकारस्तद्वर्णः सदुर्दिनः गर्जन्मेघसहितः ।
 कर्त्तुम् उदरम् । कृत्स्नं सर्वान्बुक्षिषु इति मेदिनी । जटामण्डलसहितं विभत् पाठान्तरे स्पष्टार्थः ॥ १ ॥ २ ॥ रोमाञ्चाः रोम्णामुच्छायाः तैः कृत्वा उद्गता राजयो रेषा इव त-

अस्या हि पीडने दोषो महान्न्यान्मधुसूदन ॥ क्रियालोपश्च लोकानां पीडितं च जगद्भवेत् ॥ २५ ॥ श्राम्यते व्यक्तमेव पांथिवौघप्रपीडिता ॥ स-
 हजां या क्षमां त्यक्त्वा चलन्मचला गता ॥ २६ ॥ तदस्याः श्रुतवन्तः स्म तच्चापि भवता श्रुतम् ॥ भारावतरणार्थं हि मन्त्रायाम् सह त्वया ॥
 ॥ २७ ॥ सत्ये हि स्थिताः सर्वे राजानो राष्ट्रवर्धनाः ॥ नराणां च त्रयो वर्णा ब्राह्मणाननुयायिनः ॥ २८ ॥ सर्वे सत्यपरं वाक्यं वर्णा धर्मपरस्तथा ॥
 सर्वे वेदपरा विप्राः सर्वे विप्रपरा नराः ॥ २९ ॥ एवं जगति वर्तन्ते मनुष्या धर्मकारणात् ॥ यथा धर्मवधो न स्यात्तथा मन्त्रः प्रवर्त्यताम् ॥ ३० ॥
 सतां गतिरियं नान्याधर्मश्चास्याः सुसाधनम् ॥ राज्ञां चैव वधः कार्यो धरण्या भारनिर्णये ॥ ३१ ॥ तदागच्छ महाभाग सह वै मन्त्रकारणात् ॥ ब्र-
 जामो मेरुशिखरं पुरस्कृत्य वसुंधराम् ॥ ३२ ॥ एतावदुक्त्वा राजेन्द्र ब्रह्मा लोकापितामहः ॥ पृथिव्या सह विश्वात्मा विरराम महाद्युतिः ॥ ३३ ॥
 इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे हरिवंशपर्वणि भारावतरणे एकपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५१ ॥ ॥ ४१ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ वाढमित्येव सह
 तैर्दुर्दिनाम्भोदनिःस्वनः ॥ प्रतस्थे दुर्दिनाकारः सदुर्दिन इवाचलः ॥ १ ॥ समुक्तामणिविद्योतं सचन्द्राम्भोद्वर्चसम् ॥ सजटामण्डलं कृत्स्नं स विभ्र-
 च्छीधरो हरिः ॥ २ ॥ स चास्योरासि विस्तीर्णे रोमाञ्चोद्भूतराजिमान् ॥ श्रीवत्सो राजते श्रीमांस्तनद्वयमुखाञ्जितः ॥ ३ ॥ पीते वसानो वसने लो-
 कानां गुरुव्ययः ॥ हरिः सोभवदालक्ष्यः संसंध्याभ्र इवाचलः ॥ ४ ॥ तं व्रजन्तं सुपणेन पद्मयोनिगतानुगम् ॥ अनुजग्मुः सुराः सर्वे तद्गतासक्तच-
 शुषः ॥ ५ ॥ नातिदौर्घेण कालेन संप्राप्ता रत्नपर्वतम् ॥ दृढशुद्धैवतास्तत्र तां सभां कामरूपिणीम् ॥ ६ ॥ मेरोः शिखराविन्यस्तां संयुक्तां सूर्यवच-
 सा ॥ काञ्चनस्तम्भरचितां वज्रसंधानतोरणाम् ॥ ७ ॥

द्वान् स्तनद्वयमुखपर्यन्तम् अञ्चितम् रश्मिद्वारा स्वतो वाऽऽसर्पणं यस्य सः स्तनद्वयमुखाञ्जितः ॥ ३ ॥ ४ ॥ पद्मयोनिगतानुगेनुगामी यस्य तम् ॥ ५ ॥ रत्नपर्वतं मेरुम् ।
 कामरूपिणीं यथा शङ्कल्पितं तथा रूपधारिणीम् ॥ ६ ॥ वज्रसन्धानतोरणां रत्नखचितबहिर्द्वाराम् ॥ ७ ॥

मनोनिर्माणचित्राढ्याम् स्वसंकल्पोत्थाविचित्रचरनावतीम् ॥ ८॥ १० ॥ कुथासु । कुथः क्षीप्तयोर्यणकम्बले पुंसि बाहिर्णाति विश्वः ॥ ११ ॥ मा शब्दं कुर्वतीति वदति शेषः ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ तेजसा दुष्टराजाद्विज्ञेय ॥ १८ ॥ उपयास्ये उपायामि ॥ १९ ॥ ककुक्षिर्न धुरन्ध्रम् उगलक्षये जानामि ॥ २० ॥ पुराणस्य पणस्य

मनोनिर्माणचित्राढ्यां विमानशतमालिनीम् ॥ रत्नजालान्तरवर्ती कामगां रत्नभूषिताम् ॥ ८ ॥ क्लृप्तरत्नसमाकीर्णां सर्वतुङ्गसुमोत्कटाम् ॥ देवमाया-
धरां दिव्यां विहितां विश्वकर्मणा ॥ ९ ॥ तां दृष्टमनसः सर्वे यथास्थानं यथाविधि ॥ यथानिर्देशं त्रिदशा विविशुस्ते सभां शुभाम् ॥ १० ॥ ते निषे-
दुर्यथाक्तेषु विमानेष्वामनेषु च ॥ भद्रासनेषु पीठेषु कुथास्वास्तरणेषु च ॥ ११ ॥ ततः प्रभञ्जनो वायुब्रह्मणा साधु चोदितः ॥ मा शब्दमिति सर्वत्र
प्रचक्रामाथ तां सभाम् ॥ १२ ॥ निःशब्दस्तिमिते तस्मिन् समाने त्रिदिवकसाम् ॥ बभाषे धरणी वाक्यं खेदात्करुणभाषिणी ॥ १३ ॥ धरण्युवाच ॥
त्वया धार्या त्वहं देव त्वया वै धार्यते जगत् ॥ त्वं धारयासि भूतानि भुवनानि विभर्षि च ॥ १४ ॥ यत्त्वया धार्यते किञ्चित् तेजसा च बलेन च ॥
ततस्तव प्रसादेन मया यत्नञ्च धार्यते ॥ १५ ॥ त्वया धृतं धारयामि नाधृतं धारयाम्यहम् ॥ नहि तद्विद्यते भूतं यत्त्वया नानुधार्यते ॥ १६ ॥ त्व-
मेव कुरुषे देव नारायण युगे युगे ॥ मम भारावतरणं जगतो हितकाम्यया ॥ १७ ॥ तवैव तेजसा क्रान्तां रसातलतलं गताम् ॥ त्रायस्व मां सुरश्रेष्ठ
त्वामेव शरणं गताम् ॥ १८ ॥ दानवैः पीड्यमानानां राक्षसैश्च दुरात्मभिः ॥ त्वामेव शरणं नित्यमुपयास्ये सनातनम् ॥ १९ ॥ तावन्मेस्ति भय भू-
यो यावन्न त्वां ककुक्षिनिम् ॥ शरणं यामि मनसा शतशो ह्युपलक्ष्ये ॥ २० ॥ अहमादौ पुराणस्य संक्षिप्ता पद्मयोनिना ॥ भावरूपां कृतौ पूर्वं मृ-
न्मयी द्वौ महासुरौ ॥ २१ ॥ कर्णश्रोतोद्भवौ तौ हि विष्णोरस्य महात्मनः ॥ महार्णवे प्रस्वपतः काष्ठकुण्डयसमौ स्थितौ ॥ २२ ॥ तौ विवेश स्वयं
वायुब्रह्मणा साधु चोदितः ॥ दिवं प्रच्छादयन्तौ तु ववृधाते महासुरौ ॥ २३ ॥ वायुप्राणौ तु तौ गृह्य ब्रह्मा पर्यमशच्छनैः ॥ एकं मृदुतरं मेने कठि-
नं वेद चापरम् ॥ २४ ॥ नामनी तु तयोश्चक्रे स विभुः सलिलोद्भवः ॥ मृदुस्त्वयं मधुर्नाम कठिनः कैटभोऽभवत् ॥ २५ ॥ तौ दैत्यौ कृतनामानौ
चेरतुर्वलदुर्पितौ ॥ सर्वमेकार्णवं लोकं योद्धुकामौ सुदुर्जयौ ॥ २६ ॥

कार्षाणादिव्यवहारप्रवृत्तेः प्राणित्यर्थः । संक्षिप्ता सम्यक्दृष्टा असुरौ मधुकैटभौ कृताविहि पाठेपि हतावित्येवार्थः ॥ २१ ॥ तयोर्हत्यानिमाह । कर्णेति । श्रोतोद्भवौ श्रवतीति
श्रोतः मूलम् तदुद्भवौ सन्धिर्गर्षः । विष्णुकर्णमलोद्भूतावित्यन्यत्र दृष्टम् । काष्ठकुण्डयसमौ अचेतनौ ॥ २२ ॥ २३ ॥ वायुः प्राणरूपा पर्यमशत् परस्पर्श ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥

॥ २७ ॥ २८ ॥ नारायणः पितामहो योऽसौ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ वर्षाणां सङ्ख्या यस्मिन् युद्धे सहस्रैः सङ्ख्या इति तत् वर्षसङ्ख्यासहस्रशः ॥ ३३ ॥ अथ
 अनन्तरम् अतः युद्धचतोस्तयोनारायणस्य च श्रमाभावात् युद्धाय निर्विण्णाविति भावः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ विहितौ सुतौ ब्रह्मणेति शेषः ॥ ३६ ॥ स तु गृह्यति ॥ ३७ ॥
 तावागतौ समालोक्य ब्रह्मा लोकपितामहः ॥ एकर्णवाग्भुनिचये तत्रैवान्तरधीयत ॥ २७ ॥ स पद्मे पद्मनाभस्य नाभिमध्यात्समुत्थिते ॥ रोचया-
 मास वसतिं गुह्यां ब्रह्मा चतुर्मुखः ॥ २८ ॥ तावुभौ जलगर्भस्थौ नारायणपितामहौ ॥ बहून्वर्षाणानप्सु शयानौ न चक्रमपतुः ॥ २९ ॥ अथ दीर्घ-
 स्य कालस्य तावुभौ मधुकैटभौ ॥ आजगमस्तुस्तमुद्देशं यत्र ब्रह्मा व्यवस्थितः ॥ ३० ॥ दृष्ट्वा तावसुरौ घोरौ महाकायौ दुरासदौ ॥ ब्रह्मणा ताडितौ
 विष्णुः पद्मनालेन वै तदा ॥ उत्पपाताथ शयनात्पद्मनाभो महाद्युतिः ॥ ३१ ॥ तद्युद्धमभवद्वारं तयोस्तस्य च वै तदा ॥ एकार्णवे तदा लोके त्रैलो-
 क्ये जलतां गते ॥ ३२ ॥ तदाभूच्चुमुलं युद्धं वर्षसंख्यासहस्रशः ॥ न च तावसुरौ युद्धे तदा श्रममवापतुः ॥ ३३ ॥ अथातो दीर्घकालस्य तौ दैत्यौ
 युद्धदुर्मदौ ॥ अचतुः प्रीतमनसौ देवं नारायणं हरिम् ॥ ३४ ॥ प्रीतौ स्वस्तव युद्धेन इलाध्यस्त्वं मृत्युरावयोः ॥ आवां जहि न यत्रोर्वी सलिलेन परि-
 क्षुता ॥ ३५ ॥ हतौ च तव पुत्रत्वं प्राप्नुयावः सुरोत्तम ॥ यो ह्यावां युधि निर्जेता तस्यावां विहितौ सुतौ ॥ ३६ ॥ स तु गृह्य मृधे दोभ्यां दैत्यौ ता-
 वभ्यपीडयत् ॥ जगमर्तुर्निधनं चापि तावुभौ मधुकैटभौ ॥ ३७ ॥ तौ हतौ चाहुतौ तोये वपुभ्यर्मेकतां गतौ ॥ मेदो मुमुचुर्दुत्यू मथ्यमानौ जलो-
 र्भिभिः ॥ ३८ ॥ मेदसा तज्जलं व्याप्तं ताभ्यामन्तर्दधेनवः ॥ नारायणश्च भगवानसृजत्स पुनः प्रजाः ॥ ३९ ॥ दैत्ययोर्मदसा च्छन्ना मेदिनीति ततः
 स्मृता ॥ प्रभावात्पद्मनाभस्य शाश्वती जगती कृता ॥ ४० ॥ वाराहेण पुरा भूत्वा मार्कण्डेयस्य पश्यतः ॥ विषाणेनाहमेकेन तोयमध्यात्समुद्धृता ॥
 ॥ ४१ ॥ हताहं क्रमता भूयस्तदा युष्माकमश्रतः ॥ बलेः सकाशादैत्यस्य विष्णुना प्रभविष्णुना ॥ ४२ ॥ सामश्रतं विद्यमानाहमेनमेव गदाधरम् ॥
 अनाथा जगतो नाथं शरण्यं शरणं गता ॥ ४३ ॥ अग्निः सुवर्णस्य गुरुर्गवां सूर्यो गुरुः स्मृतः ॥ नक्षत्राणां गुरुः सोमो मम नारायणो गुरुः ॥ ४४ ॥
 यदहं धारयाम्येका जगत्स्थारवजङ्गमम् ॥ मया धृतं धारयते सर्वमेतद्गदाधरः ॥ ४५ ॥ जामदग्नयेन रामेण भारावतरणेभ्यसा ॥ रोषाग्निः
 सप्तकृत्वोहं क्षत्रियैर्विप्रयोजिता ॥ ४६ ॥
 ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ कुत्र प्रजा असृजदित्यपेक्षायामाह । दैत्ययोरीति ॥ ४० ॥ विषाणेन दंष्ट्रावेण ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ गुरुः कारणं गवां रक्षीनाम् ॥ ४४ ॥
 एतत्सर्वं मया सहितम् ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

समारोप्य एगस्तम्भमिति शेषः ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ वीरस्य रणे हतस्य पत्नी तस्याः व्रतं सवोहतमर्तुकाया रूपं इति यावत् ॥ ४९ ॥ धारयितुं लोकम् आत्मानं वेति शेषः ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ मनवे श्राद्धदेवाय ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ क्षये हेतुमिति संबन्धः ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ अवरोसव्यः उत्तारणीयः ॥ ६० ॥ इति सास्मि वेद्यां समारोप्य तर्पिता नृपक्षोणितैः ॥ अग्निं पितुः श्राद्धे कश्यपाय निवेदिता ॥ ४७ ॥ मांसमेदोस्थिदुर्गन्धा दिग्धा क्षत्रियशोणितैः ॥ रजस्त्रलेव युवतिः कश्यपं ससुपस्थिता ॥ ४८ ॥ स मां ब्रह्मर्षिरप्साहं किमुर्षिं तपसाऽमुनी ॥ वीरपत्नीव्रतगिहं धारयन्ती विप्रीदसि ॥ ४९ ॥ साहं विज्ञापितवती कश्यपं लोकभावनम् ॥ पराये मे दत्ता ब्रह्मन् अग्निं पितुः क्लृप्तम् ॥ ५० ॥ साहं विहीना विभ्रान्तैः क्षत्रियैः शस्त्रवृत्तिभिः ॥ विष- वा शून्यनगरा न धारयितुमुत्सहं ॥ ५१ ॥ तत्त्वह्यं दीयतां भर्ता अगर्हस्वसरो वृषः ॥ रक्षोत्प्रादन्तरं यो मां सागरमालिनीम् ॥ ५२ ॥ त श्रुत्वा भगवान् वाक्यं वाढमित्यब्रवीत्यमुः ॥ ततो मां यानवेन्द्राय मनवे स प्रदत्तवान् ॥ ५३ ॥ सा मनुप्रभवं दिव्यं प्राप्यश्वाकुलुं नृपम् ॥ विपुलनास्त्रि कालेन पार्थिवात्पार्थिवं गता ॥ ५४ ॥ एवं दत्तास्मि मनवे मानवेन्द्राय धीमते ॥ भुक्ता राजसहस्रैश्च महर्षिभिरुलसमितैः ॥ ५५ ॥ बहवः क्षत्रियाः शूरा मां जित्वा दिवमाश्रिताः ॥ ते च कालवशां प्राप्य मय्येव प्रलयं गताः ॥ ५६ ॥ मत्कृते विग्रहा लोके वृत्ता वर्तन्त एव च ॥ क्षत्रियाणां बलव- तां संग्रामेष्वनिवर्तिनाम् ॥ ५७ ॥ एतद्युष्मत्प्रवृत्तेन देवेन परिपाल्यते ॥ जगद्धितार्थं कुरुत राज्ञां हेतुं रणं क्षये ॥ ५८ ॥ यद्यस्ति मयि कारुण्यं भारशौथिल्यकारणात् ॥ एकश्चक्रधरः श्रीमानभयं मे प्रयच्छतु ॥ ५९ ॥ यमहं भारसंतप्ता संग्रामा शरणार्थिनी ॥ भारो यद्यवरोतव्यो विष्णुरेव ब्रवीतु माम् ॥ ६० ॥ इति श्रीमहाभारते सिलेषु हरिवंशपर्वणि द्विपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५२ ॥ ४४ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ते श्रुत्वा पृथिवीवा- क्यं सर्व एव दिवौकसः ॥ तदर्थकृत्यं संचिन्त्य पितामहमथाब्रुवन् ॥ १ ॥ भगवन् हियतामस्या धरण्या भारसंततिः ॥ शरीरकर्ता लोकानां त्वं हि लोकस्य चेश्वरः ॥ २ ॥ यत्कर्तव्यं महेन्द्रेण यमेन वरुणेन च ॥ यद्वा कार्यं धनेदोने स्वयं नारायणेन वा ॥ ३ ॥ यद्वा चन्द्रमसा कार्यं भास्करेण- निलेन वा ॥ आदित्यैवसुभिर्वापि रुद्रैर्वा लोकभावनैः ॥ ४ ॥ अश्विन्यां देवैर्वैद्यैर्वा साध्वैर्वा त्रिदशाल्यैः ॥ बृहस्पत्युशेनोभ्यां वा कालेन क- लिनापि वा ॥ ५ ॥ महेश्वरेण वा ब्रह्मन् विज्ञासेन गुहेन वा ॥ यक्षराक्षसगन्धर्वैश्चार्णवैर्वा महोरगैः ॥ ६ ॥

हरिवंशं दीक्यां द्विपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५२ ॥ ४४ ॥ त्रिपञ्चाशत्तमोऽध्याये कृतमंशावतारणम् ॥ देवकैर्विष्णुनादिष्टैश्चायोग्यत उच्यते ॥ १ ॥ ते श्रुत्वा तदर्थकृत्यं पृथिव्याः प्रयोजनस्य साधकं कार्यम् ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

॥७॥ पार्थिवं पृथिवीहितं कार्यं प्रयोजनं कार्यम् अवश्यकर्तव्यम् ॥८॥ १ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ अवरोहत अवतारं कुरुत भावयन्तः पालयन्तः ॥ १३ ॥ पार्थिवे पृथिवीस्थे
 वंशे पृथिव्यां यत् मया कृतं तच्छूयतां कीदृशेन इमं संस्रमं भूमेभ्यं विजानतेति संबन्धः ॥ १४ ॥ तनूजेन पृत्रेण सह कथाभिः हेतुभूताभिः कथाप्रसङ्गनिमित्तम् आसे उपविष्टोऽ-
 भूवमिति द्वयोरन्वयः ॥ १५ ॥ इतिवृत्तैरितिहासैः गुणगुणवद्भिः ॥ १६ ॥ समुद्रः मूर्तिमाद्य ॥ १७ ॥ स्थावररूपेण विषमां गतिं कुर्वन् तोयवाससा तोयवत् श्वेतेन वाससा यादो-
 पतनैः पर्वतैश्चापि सागरैर्वा महोर्मिभिः ॥ गङ्गामुखाभिर्दिव्याभिः सरिद्धिर्वा सुरेश्वर ॥ ७ ॥ क्षिप्रमाज्ञापय विभो कथमंशः प्रयुज्यताम् ॥ यदि ते
 पार्थिवं कार्यं कार्यं पार्थिवविग्रहे ॥ ८ ॥ कथमंशवतरणं कुर्मः सर्वे पितामह ॥ अन्तरिक्षगता ये च पृथिव्यां पार्थिवाश्च ये ॥ ९ ॥ सदस्यानां च
 विप्राणां पार्थिवानां कुलेषु च ॥ अयोनिजाश्चैव तनूः सृजामो जगतीतले ॥ १० ॥ सुराणामेककार्याणां श्रुत्वैतन्निश्चितं मतम् ॥ देवैः परिवृतः
 प्राह वाक्यं लोकपितामहः ॥ ११ ॥ रोचते मे सुरश्रेष्ठा युष्माकमपि निश्चयः ॥ सृजन् स्वशरीरांश्चस्तेजसात्मसमान्भुवि ॥ १२ ॥ सर्वे एव सुर-
 श्रेष्ठास्तेजोभिरवरोहत ॥ भावयन्तो भुवं देवीं लब्ध्वा त्रिभुवनत्रियम् ॥ १३ ॥ पार्थिवे भारते वंशे पूर्वमेव विजानता ॥ पृथिव्यां संभ्रममिमं श्रू-
 यतां यन्मया कृतम् ॥ १४ ॥ समुद्रेहं पुरा पूर्वं वेलामासाद्य पश्चिमाम् ॥ आसे सार्द्धं तनूजेन कश्यपेन महात्मना ॥ १५ ॥ कथाभिः पूर्ववृत्ताभि-
 र्लोकैवेदानुगामिभिः ॥ इतिवृत्तैश्च बहुभिः पुराणप्रभवैर्गुणैः ॥ १६ ॥ कुर्वतस्तु कथान्तास्तास्समुद्रः सह गङ्गाया ॥ समीपमाजगामाशु युक्तस्तो-
 यदमारुतैः ॥ १७ ॥ स वीचिविपयां कुर्वन् गतिं वेगतरङ्गिणीम् ॥ यादोगणविचित्रेण तच्छस्त्रस्तोयवाससा ॥ १८ ॥ गङ्गामुक्तामलतडुः प्रवालदुम-
 भूषणः ॥ युक्तश्चन्द्रमसा पूर्णः साञ्जसम्भरिनिःस्रवः ॥ १९ ॥ स वां परिभ्रमन्नेव त्वां केलीं समतिक्रमन् ॥ हेदुयमास चपलैर्लावणैरबुद्धिबैः ॥ २० ॥
 तं च देशं व्यवसितः समुद्रेदिविर्दिष्टम् ॥ उक्तः तंरब्धया वाचा ज्ञानोत्सिति दत्त तदा ॥ २१ ॥ ज्ञानोत्सिति दत्त तदुत्वं सागरो गतः ॥ सं-
 हतोभितरङ्गैवः स्थितो राजश्रिया ज्वलन् ॥ २२ ॥ भूयश्चैव मया श्रुतः समुद्रः सह भङ्ग्यः ॥ तकारणां मतिं कृत्वा युष्माकं हितकाव्यया ॥
 ॥ २३ ॥ यस्मात्त्वं राजतुल्येन वपुषा समुपस्थितः ॥ गच्छार्थेन मदीपालो राजैव त्वं भविष्यसि ॥ २४ ॥ तत्रापि सहजां लीलां धारयस्त्वेन तेजसा ॥
 भविष्यसि नृणां भर्ता भारतानां कुलोद्बहः ॥ २५ ॥

गणकारं विशिष्टं चित्रं यस्मिन् तेन ॥ १८ ॥ चन्द्रमसा स्थावरस्वरूपस्य विषमगतिनिमित्तेन ॥ १९ ॥ २० ॥ शान्तोसीत्यशानेपि विरुद्धक्षणया उपहासः ॥ २१ ॥
 ॥ २२ ॥ सकारणां भारवतारणनिमित्तवर्तीम् ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

॥ २६ ॥ २७ ॥ देवदेवानां रुद्रदीनाम् ॥ २८ ॥ विधेयात्मा आज्ञाकारी अशपः शापः ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ प्रमाणं शरणागतोपेक्षायां दोष-
प्रतिपादकं वेदम् ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ तेजसा त्यक्त्यति संवन्यः । योगबलेन विसृज्येत्यर्थः । आधस्त्व गतो इति शेषः ॥ ३८ ॥ तत्र वंशे ॥ ३९ ॥ ४० ॥

शान्तोसीति मयोक्तस्त्वं यच्चसि तनुनां गतः ॥ सुतनुयुग्मसा लोके शान्तनुस्त्वं भविष्यसि ॥ २६ ॥ इयमप्ययाताङ्गी गङ्गा सर्वाङ्गीशोभना ॥ रू-
पिणी च सरिच्छ्रेष्ठा तत्र त्वामुपयास्यति ॥ २७ ॥ एवमुक्तस्तु मां शुब्धः सोमिवीक्ष्यार्णवोऽब्रवीत् ॥ मां प्रभो देवदेवानां किमर्थं श्रुतवानसि ॥
॥ २८ ॥ अहं तव विधेयात्मा त्वत्कृतस्त्वत्परायणः ॥ अशपोऽसदृशवैक्यैरात्मजं मां किमात्मना ॥ २९ ॥ भगवंस्त्वत्प्रसादेन वेगात्पर्वणि व-
र्द्धितः ॥ यद्यहं चलितो ब्रह्मन्कोत्र दोषो ममात्मनः ॥ ३० ॥ क्षिप्ताभिः पवनैराद्भिः स्पृष्टो यद्यसि पर्वणि ॥ अत्र मे किंनु भगवन् विद्यते शापकारणम्
॥ ३१ ॥ उद्धूतैश्च महावतैः प्रवृद्धैश्च बलाहकैः ॥ पर्वणा चेन्दुयुक्तेन त्रिभिः शुब्धोऽस्मि कारणैः ॥ ३२ ॥ एवं यद्यपराद्धोऽहं कारणैस्त्वत्प्रक-
ल्पितैः ॥ क्षनुमर्हसि मे ब्रह्मन् शपोऽयं विनिवर्त्यताम् ॥ ३३ ॥ एवं मयि निरालम्बे शोपाच्छिथिलतां गते ॥ कारुण्यं कुरु देवेश प्रमाणं यद्यवे-
क्षसे ॥ ३४ ॥ अस्यास्तु देवगङ्गाया गां गतायास्त्वदाज्ञया ॥ मम दोषात्सदोषायाः प्रसादं कर्तुमर्हसि ॥ ३५ ॥ तमहं शृङ्गया वाचा महार्णवमथा-
ब्रुवम् ॥ अकारणज्ञं देवानां त्रस्तं शोपानलेन तम् ॥ ३६ ॥ शान्तिं व्रज न भेतव्यं प्रसन्नोऽस्मि महोदधे ॥ शोपेस्मिन्सरितां नाथ भविष्यं शृणु का-
रणम् ॥ ३७ ॥ त्वं गच्छ भारते वंशे स्वं देहं स्वेन तेजसा ॥ आधस्त्व सरितां नाथ त्यस्त्वेमां सागरां तनुम् ॥ ३८ ॥ महोदधे मदीपालस्तत्र
राजश्रिया वृतः ॥ पालयंश्चतुरो वर्णान् रंस्यसे सलिलेश्वर ॥ ३९ ॥ इयं च ते सरिच्छ्रेष्ठा विभ्रती रूपमुत्तमम् ॥ तत्कालं रमणीयाङ्गी गङ्गा परि-
चरिष्यति ॥ ४० ॥ अनया सह जाह्नव्या मोदमानो ममाज्ञया ॥ इमं सलिलसंक्लृप्तं विस्मरिष्यसि सागर ॥ ४१ ॥ त्वरता चैव कर्तव्यं त्वयेदं मम
ज्ञानम् ॥ प्राजापत्येन विधिना गङ्गाया सह सागर ॥ ४२ ॥ वसवः प्रच्युताः स्वर्गात् प्रविष्टाश्च रसातलम् ॥ तेषामुत्पादनार्थाय त्वं मया विनि-
योजितः ॥ ४३ ॥ अष्टौ तान् जाह्नवी गर्भानपत्यार्थं दद्यात्विषम् ॥ विभावसोस्तुल्यगुणान् सुराणां प्रीतिवर्द्धनान् ॥ ४४ ॥

संक्लृप्तं संक्लृष्टापराधघ्नानां मातृषयोनिजं दुःखं विस्मरिष्यसि तत्रत्यसुखास्वादनेन ॥ ४१ ॥ प्राजापत्येन वैवाहिकेन ॥ ४२ ॥ विभावसोरग्नेः तुल्यगुणान् तद्वष्टाक-
प्रीतिकरान् ॥ ४४ ॥

तुं मनुष्यशरीरम् ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ परिलम्बते भुवं श्रयते ॥ ४८ ॥ सृष्ट्यां सङ्गतायां भार्यायां सत्यवतीसंज्ञायाम् द्वितीया ग्रीष्मापेक्षया तनः पुत्रः चित्राङ्गदस्य पूर्वमेव मृतत्वाद्गणना ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ विविक्तानि विजनानि पुरादीनि तेषामेवो यस्यां सा विविक्तपुराष्टौवा शैथिल्यं निर्वलत्वम्

उत्पाद्य त्वं वसून् शीघ्रं कृत्वा कुरुकुलं महत् ॥ प्रवेष्टासि तनुं त्यक्त्वा पुनः सागर सागरीम् ॥ ४५ ॥ एवमेतन्मया पूर्वं हितार्थं वः सुरोत्तमाः ॥ भविष्यं पश्यता भारं पृथिव्याः पार्थिवात्मकम् ॥ ४६ ॥ तदेव शन्तनोर्वंशः पृथिव्यां रोपितो मया ॥ वसवो ये च गङ्गायामुपन्नास्त्रिदिवौकसः ॥ ४७ ॥ अद्यापि भुवि गङ्गेयस्तत्रैव वसुरष्टमः ॥ सप्तमे वसवः प्राप्ताः स एकः परिलम्बते ॥ ४८ ॥ द्वितीयायां स सृष्ट्यां द्वितीया शन्तनोस्तनुः ॥ विचित्रवीर्यो द्युतिमानासिद्राजा प्रतापवान् ॥ ४९ ॥ वैचित्र्यवीर्यो द्रोवेव पार्थिवो भुवि साम्प्रतम् ॥ धृतराष्ट्रश्च पाण्डुश्च विख्यातो पुरुषर्षभो ॥ ५० ॥ तत्र पाण्डोः श्रिया जुष्टे द्वे भार्ये संवभूषतुः ॥ शुभे कुन्ती च माद्री च देवयोषोपमे तु ते ॥ ५१ ॥ धृतराष्ट्रस्य राजस्तु भार्यैका तुल्यचारिणी ॥ गान्धारी भुवि विख्याता भर्तृर्नित्यं व्रते स्थिता ॥ ५२ ॥ तत्र वंशा विभज्यन्तां विपक्षाः पक्ष एव च ॥ पुत्राणां हि तयो राजोर्भविता विग्रहो महा-
न ॥ ५३ ॥ तेषां विमर्दे दयाद्ये नृपाणां भविता क्षयः ॥ युगान्तप्रतिभं चैव भविष्यति महद्भयम् ॥ ५४ ॥ सबलेषु नरेन्द्रेषु शान्तयस्त्विस्वतरेतरम् ॥ विविक्तपुराष्टौवा क्षितिः शैथिल्यमेप्यति ॥ ५५ ॥ द्वापरस्य युगस्यान्ते मया दृष्टं पुरातनम् ॥ क्षयं यास्यन्ति शस्त्रेण मानवैः सह पार्थिवाः ॥ ५६ ॥ तत्रावशिष्टान्मनुजान्सुतान्निशि विचेतसः ॥ वक्ष्यते शंकरस्यांशः पावकेनास्त्रितेजसा ॥ ५७ ॥ अन्तकप्रतिमे तस्मिन्निवृत्ते क्रूरकर्मणि ॥ समाप्तमिदमाख्यास्ये तृतीयं द्वापरं युगम् ॥ ५८ ॥ महेश्वरांशेपमृते ततो माहेश्वरं युगम् ॥ शिष्यं प्रवर्तते पश्चाद्युगं दारुणदर्शनम् ॥ ५९ ॥ अधर्मप्राययुषुषं स्वल्पधर्मप्रतिग्रहम् ॥ उत्सन्नस्तस्यसंयोगं वर्द्धितावृतसंचयम् ॥ ६० ॥ महेश्वरं कुमारं च द्वौ च देवौ समाश्रिताः ॥ भविष्यन्ति नराः सर्वे लोके न स्थविरायुषः ॥ ६१ ॥ तदेव निर्णयः श्रेष्ठः पृथिव्यां ए-
स्यांशस्तु कुन्त्या वै माद्र्यां च विनियुज्यताम् ॥ विग्रहस्य कलिर्मूलं गान्धार्या-
दिताः ॥ जातरागाः पृथिव्यर्थे सर्वे संग्रामलालसाः ॥ ६४ ॥

॥ ५५ ॥ ५६ ॥ शङ्करस्यांशः अथत्यामा ॥ ५७ ॥ अन्तकप्रतिमे कल्यान्ततुल्ये ॥ ५८ ॥ महेश्वरांशे विष्णवशे श्रीकृष्णेपमृते वैकुण्ठं गते सति माहेश्वरं रोद्रे युगं शिष्यं कलिः ॥ ५९ ॥ ६० ॥ महेश्वरं रुद्रे कुमारं स्कन्दम् ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ धर्मस्येति धर्मपक्षीयाणां ग्रहणम् ॥ कलिरिति तत्पराणां रक्षसां ॥ ६३ ॥ ६४ ॥

योनिः स्थानं निशा मरणं तदर्थः नैष्ठिकः ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ पूर्वम् आदिपर्वणि ॥ ७० ॥ क्षीरिकावृक्षः राजीवृक्षः तद्रत्नपुष्पाः वज्रसंहनाः द्वाङ्गनाः ॥ ७१ ॥
 ओषवलाः महाप्रवाहवलाः ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ नारायणे इति । भगवन् लोकान्पाहीत्युक्तेत्यर्थः ॥ ७७ ॥ हितेश्वरः हिते समर्थः ॥ ७८ ॥ ७९ ॥
 इति हरिवंशे दीकायां त्रिपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५३ ॥ चतुःपञ्चाशकेऽध्यायेऽवतारायास्य भूतले ॥ श्राविणुं प्रति देवैर्वैष्णवमङ्गमुच्यते ॥ १ ॥ यथानयं यथान्यायम्
 गच्छन्वियं वसुमती स्वां योनिं लोकधारिणी ॥ मृष्टाय नैष्ठिको राजासुपायो लोकविश्रुतः ॥ ६५ ॥ श्रुत्वा पितामहवचः सा जगाम यथागतम् ॥ पृ-
 थिवी सह कालेन वधाय पृथिवीक्षिताम् ॥ ६६ ॥ देवानचोदयद्ब्रह्मा निग्रहार्थं सुरद्विषाम् ॥ नरं चैव पुराणर्वि शेषं च धरणीधरम् ॥ ६७ ॥ सन-
 त्कुमारं साध्यांश्च सुरांश्चाग्निपुरोगमान् ॥ वरुणं च यमं चैव सूर्याचन्द्रमसौ तदा ॥ ६८ ॥ गन्धर्वांसरसश्चैव रुद्रादित्यास्तथाश्विनौ ॥ ततोऽज्ञान-
 वानि देवाः सर्व एवावतारयन् ॥ ६९ ॥ यथा ते कथितं पूर्वमंशावतरणं मया ॥ अयोनिका योनिजाश्च ते देवाः पृथिवीतले ॥ ७० ॥ दैत्यदानवहन्तारः
 संभूताः पुरुषेश्वराः ॥ क्षीरिकावृक्षसंकाशा वज्रसंहननास्तथा ॥ ७१ ॥ नागाण्युतवलाः केचित् केचिदोषवलान्विताः ॥ गदापरिवशक्तीनां सहाः परि-
 ववाहवः ॥ ७२ ॥ गिरिशृङ्गप्रहृत्तारः सर्वे परिषयोधिनाः ॥ वृष्णिवंशसमुत्पन्नाः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ७३ ॥ कुरुवंशे च ते देवाः पञ्चालेषु च
 पार्थिवाः ॥ याज्ञिकानां समृद्धानां ब्राह्मणानां च योनिषु ॥ ७४ ॥ सर्वान्निज्ञा महेश्वासा वेदव्रतपरयणाः ॥ सर्वद्विगुणसंपन्ना यज्वानः पुण्यकर्मि-
 णः ॥ ७५ ॥ आचालेययुयै शैलान् कुड्रा भिन्दुर्महितलम् ॥ उत्पतेतुरथाकाशं क्षोभयेयुर्महोदधिम् ॥ ७६ ॥ एवमादिश्य तान् ब्रह्मा भूतभ-
 व्यभवत्प्रभुः ॥ नारायणे समावेश्य लोकान् शान्तिमुपागमत् ॥ ७७ ॥ भूयः शृणु यथा विष्णुरवतीर्णो महितले ॥ प्रजानां वै हितार्थाय प्रभुः प्रा-
 णिहितेश्वरः ॥ ७८ ॥ ययातिवंशजस्याथ वसुदेवस्य धीमतः ॥ कुले पूज्ये यशस्कर्म जज्ञे नारायणः प्रभुः ॥ ७९ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु
 हरिवंशपर्वणि त्रिपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५३ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ कृतकार्ये गते काले जगत्यां च यथानयम् ॥ अंशावतरणे वृत्ते सुराणां भार-
 ते कुले ॥ १ ॥ भागेवतीर्णे धर्मस्य शक्रस्य पवनस्य च ॥ अश्विनोद्वैवभिषजोभागे वै भास्करस्य च ॥ २ ॥ पूर्वमेवावनिगते भागे देवपुरोधसः ॥
 वसुनामष्टमे भागे प्रागेव धरणीं गते ॥ ३ ॥

अंशावतरणे वृत्ते सति नादः प्रत्यक्ष्यतेति षष्ठस्थेनान्वयः ॥ १ ॥ धर्मस्य भागे युधिष्ठिरे शक्रस्य जने पवनस्य भीमसेने अश्विनोद्वैवकुलमहेश्वरहोषे भागे भास्करस्य कर्णे ॥ २ ॥
 देवपुरोधसो बृहस्पतेर्द्रोणे वसुनामष्टमे भीष्मे ॥ ३ ॥

मत्पौर्यमस्य विदुरे कलेदुर्गोधने सोमस्याभिमन्यौ शुक्रस्य भूरिश्रवांसि वरुणस्य श्रुतायुधे पणशानतये ॥ ४ ॥ शङ्करस्य श्वत्थान्नि मित्रस्य कणिके धनदस्य धृतराष्ट्रे गन्धर्वादीनां
 देवकोशसेनदुःशासनादिषु ॥ ५ ॥ अंशे देवतापक्षे इत्यर्थः । तिष्ठन् स्थितिमान् ॥ ६ ॥ सव्यापवृत्तम् अप्रदक्षिणवेष्टितम् ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ ग्रहोपमः सूर्यादिसमः । धूमकेतुत्वा-
 दिसम उत्पातेहेतुत्वादिति वा ॥ १० ॥ वैरिणां केत्या संग्रामेण किलः क्रीडा यस्य स वैरिकेलिकिलः । किल शौक्ल्ये क्रीडायां चेति धातुरिति प्राञ्चः । लीलाकेलिकिलेति तु
 मृत्योर्भागे क्षितिगते कलेर्भागे तथैव च ॥ भागे शुक्रस्य सोमस्य वरुणस्य च गां गते ॥ ११ ॥ शंकरस्य गते भागे मित्रस्य धनदस्य च ॥ गन्धर्वोरागयक्षाणां
 भार्गावेषु गतेषु च ॥ १२ ॥ भागेष्वेतेषु गगनादवतर्णिषु मेदिनीम् ॥ तिष्ठन्नारायणस्यांशे नारदः समदृश्यत ॥ १३ ॥ ज्वलितप्रतिकाशो बालार्कसदृ-
 शेक्षणः ॥ सव्यापवृत्तं विपुलं जटामण्डलमुद्रहृत् ॥ १४ ॥ चन्द्रांशुशुक्ले वसने वसानो रक्तमभूषितः ॥ वीणां गृहीत्वा महतीं कक्षासक्तां सर्वाभिव
 ॥ ८ ॥ कृष्णाजिनोत्तरासङ्गो हेमयज्ञोपवीतवान् ॥ दण्डी कमण्डलुधरः साक्षाच्छङ्क्र इवापरः ॥ ९ ॥ भेत्ता जगति गुह्यानां विग्रहाणां ग्रहोपमः ॥
 गाता चतुर्णां वेदानामुद्राता प्रथमर्त्विजाम् ॥ महर्षिर्विश्वरूपविद्वान् गान्धर्वकोविदः ॥ १० ॥ वैरिकेलिकिलो विप्रो ब्रह्मः कालिरिवापरः ॥ देव-
 गन्धर्वलोकानामादिवक्ता महासुनिः ॥ ११ ॥ स नारदोऽथ ब्रह्मर्षिर्ब्रह्मलोकचरोऽव्ययः ॥ स्थितो देवसभासमध्ये संख्यो विष्णुः पद्मवीर ॥ १२ ॥ अंशा-
 वतरणं विष्णोर्गदिदं त्रिदशैः कृतम् ॥ क्षयार्थं पृथिवीन्द्राणां सर्वमेतदकारणम् ॥ १३ ॥ यदेतत्पार्थिवं क्षयं स्थितं त्वयि यदिदिवर ॥ नृनारायण-
 युक्तोऽयं कार्यार्थः प्रतिभाति मे ॥ १४ ॥ न युक्तं जानता देव त्वया तत्त्वार्थदर्शना ॥ देवदेव पृथिव्यर्थे प्रयोक्तुं कार्यमर्हस्यम् ॥ १५ ॥ त्वं हि च-
 शुष्मतां चक्षुः श्लाघ्यः प्रभवतां प्रभुः ॥ श्रेष्ठो योगवतां योगी गतिर्गतिमतामपि ॥ १६ ॥ देवदृष्टान् गतान् दृष्ट्वा किं त्वं सर्वश्रेयो विभुः ॥ व-
 सुधरायाः साह्यार्थमंशं स्वं नाऽनुयुजसे ॥ १७ ॥ त्वया सनाथा देवांशास्त्वन्मयास्त्वत्परायणाः ॥ जगत्यां संचरिष्यन्ति कार्यात्कार्यान्तरं गताः ॥
 ॥ १८ ॥ तदहं त्वया विष्णो प्राप्तः सुरसभामिमाम् ॥ तव संचोदनार्थं वै शृणु चाप्यत्र कारणम् ॥ १९ ॥ ये त्वया निहता दैत्याः संग्रामे तारका-
 मये ॥ तेषां शृणु गतिं विष्णो ये गताः पृथिवीतलम् ॥ २० ॥

विश्वः ॥ ११ ॥ १२ ॥ अकारणं कारणेन त्वया हीनत्वान्निष्फलम् ॥ १३ ॥ यत् यतः यत् शत्रं युद्धं तत् त्वयि स्थितं त्वदर्शनम् । अतः कार्यार्थः प्रयोजनसिद्धिः नृ-
 नारायणाभ्यां युक्त एव मे प्रतिभाति ताभ्यां विना नेत्यर्थः ॥ १४ ॥ ईदृशं नृनारायणहीनम् ॥ १५ ॥ अत्र हेतुमाह । त्वं हीति । त्वम् अन्तर्यामिणं विना सर्वेप्येते निरर्थका
 इत्यर्थः ॥ १६ ॥ अनुयुजसे न नियोजयसि ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ अयोध्यायां योद्धुमयोग्यायाम् ॥ २६ ॥ २७ ॥ विषमस्य त्वदेशस्य आसन्नभूतः सन्निहितोऽस्मि रिपुश्च ह प्रसिद्धं तवास्मि । सान्मनं समीपदेशे स्थितं रिपुं सामन्तम् ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ सम्प्रागिति । लोकत एव लौकिकं हिताहितं ज्ञातुं शक्यते न तत्र शास्त्रापोक्षास्तीति भावः ॥ ३१ ॥ जवन्मस्य अवरस्य ब्रूतमुगपादौ आदरहीनस्येत्यर्थः ॥ ३२ ॥ मोहौर्मोहेहतुभिः अधृतिरधीरः ईश्वरो वा ॥ ३३ ॥ औपयिकं युक्तिमत् महदपि निन्दमेवेत्यर्थः ॥ ३४ ॥ निन्दत्यमेवापुरी पृथिव्यां मुदिता मथुरा नामतः श्रुता ॥ निविष्टा यमुनातीरे स्फीता जनपदायुता ॥ २१ ॥ मधुनाम महानासीदानवो युधि दुर्जयः ॥ त्रासनः सर्वभूतानां बलेन महताचितः ॥ २२ ॥ तस्य तत्र महचासीन्महापादपसंकुलम् ॥ घोरं मधुवनं नाम यत्रासौ न्यवसत्पुरा ॥ २३ ॥ तस्य पुत्रो महानासीच्छवणो नाम दानवः ॥ त्रासनः सर्वभूतानां महाबलपराक्रमः ॥ २४ ॥ स तत्र दानवः क्रीडन्वर्षगाननेकशः ॥ स देवतगणैर्लोकानुद्रुसयति दीर्घितः ॥ २५ ॥ अयोध्यायामयोध्यायां रामे दाशरथौ स्थिते ॥ राज्यं शासति धर्मज्ञे राक्षसानां भयावेह ॥ २६ ॥ स दानवो बलश्लाघी घोरं वनमुपाश्रितः ॥ प्रेषयामास रामाय दूतं पुरुषवादिनम् ॥ २७ ॥ विषयासन्नभूतोऽस्मि तव राम रिपुश्च ह ॥ न च सामन्तमिच्छन्ति राजानो बलदीर्घितम् ॥ २८ ॥ राज्ञा राज्यव्रतस्थेन प्रजानां हितकाम्यया ॥ जेतव्या रिषवः सर्वे स्फीतं विषयमिच्छता ॥ २९ ॥ अभिषेकाद्रक्षेत्रेण राज्ञा रञ्जनकाम्यया ॥ जेतव्यानीन्द्रियाण्यादौ तज्जये हि ध्रुवो जयः ॥ ३० ॥ सम्यग्वर्तितुकामस्य विशेषेण महीपतेः ॥ नयानामुपदेशेन नास्ति लोकसमो गुरुः ॥ ३१ ॥ व्यसनेषु जवन्मस्य धर्ममध्यस्य धीमतः ॥ बलज्येष्ठस्य नृपतेर्नास्ति सामन्तजं भयम् ॥ ३२ ॥ सहजैर्वीर्यते सर्वैः प्रवृद्धैरिन्द्रियारिभिः ॥ अमित्राणां प्रियकरैर्मोहैरधृतिरिथरः ॥ ३३ ॥ यत्त्वया स्त्रीकृते मोहात्सगणो रावणो हतः ॥ नैतदौपयिकं मन्ये महद्दे कर्म कुत्सितम् ॥ ३४ ॥ वनवासप्रवृत्तेन यत्त्वया व्रतशालिना ॥ प्रहृतं राक्षसानिकं नैप दृष्टः सतां विधिः ॥ ३५ ॥ सतामक्रोधजो धर्मः शुभां नयति सद्गतम् ॥ यत्त्वया निहता मोहाहूषिताश्चाश्रमौकसः ॥ ३६ ॥ स एष रावणो धन्यो यस्त्वया व्रतचारिणा ॥ स्त्रीनिमित्ते हतो युद्धे ग्राम्यान्धमानवेक्षता ॥ ३७ ॥ यदि ते निहतः संख्ये दुर्बुद्धिरजितेन्द्रियः ॥ शुध्यस्वाद्य मया सार्धं मुधे यद्यसि वीर्यवान् ॥ ३८ ॥ तस्य दूतस्य तच्छ्रुत्वा भाषितं तत्त्वादिनः ॥ धैर्यादसंभ्रान्तवपुः सस्मितं राघवोऽब्रवीत् ॥ ३९ ॥ असदेतत्त्वया दूत भाषितं तस्य गौरवात् ॥ यन्मां क्षिपसि दोषेण वेदात्मानं च सुस्थिरम् ॥ ४० ॥ ह । वनेति ॥ ३५ ॥ त्वया व्रतवतापि यत् मोहात् निहताः रावणादयः तेन आश्रमौकसो व्रतिनो दूषिताः त्वदीयं व्रतोच्छृण्वं दृष्ट्वाऽप्येपि व्रतिनो व्रतं लङ्घयिष्यन्ति अतो दुराचारप्रवर्तकेसीति भावः ॥ ३६ ॥ तदेवाह । स इति ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥

षरिदेवता आकन्दनम् ॥ ४१ ॥ इतरेषु असत्सु ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ सौमित्रिणा शत्रुघ्नेन सह ॥ ४५ ॥ निवेशं वसतिस्थानम् ॥ ४६ ॥ ४७ ॥
 ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ विररास विशिष्टं शब्दं चकार ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ सः शत्रुघ्नः रुक्मत्सरं स्वर्णमुष्टिम् ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ निवेशं निवासस्थानं नगरमिति
 यद्यहं सत्पथे मूढो यदि वा रावणो हतः ॥ यदि वा मे हता भार्या का तत्र परिदेवना ॥ ४१ ॥ न वाङ्मात्रेण दुष्यन्ति साधवः सत्पथे स्थिताः ॥
 जगतीं च यथा देवः सदा सत्स्वितरेषु च ॥ ४२ ॥ कृतं दूतेन यत्कार्यं गच्छ त्वं दूत माचिरम् ॥ नात्मश्लाघिषु नीचेषु प्रहर्न्तीह मद्विधाः ॥ ४३ ॥ अयं
 ममानुजो भ्राता शत्रुघ्नः शत्रुतापनः ॥ तस्य दैत्यस्य दुबुद्धेर्मुधे प्रतिकरिष्यति ॥ ४४ ॥ एवमुक्तः स दूतस्तु ययौ सौमित्रिणा सह ॥ अनुज्ञातो
 नेन्द्रेण रावणेण महात्मना ॥ ४५ ॥ स शीघ्रगानः संप्राप्तस्तद्दानवपुरं महत् ॥ चक्रे निवेशं सौमित्रिर्वनान्ते युद्धालसः ॥ ४६ ॥ ततो दूतस्य
 वचनात्स दैत्यः क्रोधमूर्च्छितः ॥ पृष्ठतस्तद्गर्जनं कृत्वा युद्धायाभिमुखः स्थितः ॥ ४७ ॥ तद्युद्धमभवद्वारं सौमित्रेर्दानवस्य च ॥ उभयोरेव बलिनाः
 शूरयो रणमूर्धनि ॥ ४८ ॥ तौ शूरैः साधु निशितैरन्योन्यमभिजघ्नतुः ॥ न च तौ युद्धवैमुख्यं श्रमं वाप्युपजग्मतुः ॥ ४९ ॥ अथ सौमित्रिणा बाणैः
 पीडितो दानवो युधि ॥ ततः स शूलरहितः पर्यहीयत दानवः ॥ ५० ॥ स गृहीत्वाङ्कुशं चैव देवैर्दत्तवरं रणे ॥ कर्षणं सर्वभूतानां लवणो विररास ह ॥ ५१ ॥
 शिरोधारायां जग्राह सोङ्कुशेन चकर्ष ह ॥ प्रवेद्यायितुमारब्धो लवणो राववानुजम् ॥ ५२ ॥ स रुक्मत्सरमुद्यम्य शत्रुघ्नः खड्गमुत्तमम् ॥ शिरीश्चच्छेद
 खड्गेन लवणस्य महामूर्धे ॥ ५३ ॥ स हत्वा दानवं संख्ये सौमित्रिभिन्नवत्सलः ॥ तद्धनं तस्य दैत्यस्य चिच्छेदास्त्रेण बुद्धिमान् ॥ ५४ ॥ छित्त्वा
 वनं तत्सौमित्रिर्निवेशं सोऽभ्यरोचयत् ॥ भवाय तस्य देशस्य पुर्याः परमधर्मवित् ॥ ५५ ॥ तस्मिन्मधुवनस्थाने मथुरा नाम सा पुरी ॥ शत्रुघ्नेन
 पुरा मृष्टा हत्वा तं दानवं रणे ॥ ५६ ॥ सा पुरी परमोदारा साहसप्राकारतोरेणा ॥ स्फीता राष्ट्रसमाक्रीर्णा समृद्धबलवाहना ॥ ५७ ॥ उद्यानवनसंपन्ना
 सुसीमा सुप्रतिष्ठिता ॥ प्रांशुप्राकारवसना परिखाकुलमेखला ॥ ५८ ॥ चयाहालककेयूरा प्रासादवरकुण्डला ॥ सुसंवृतद्वारवती चत्वारोद्गारहार्सिनी
 ॥ ५९ ॥ अरोगवीरगुरुषा हस्त्यश्वरथसंकुला ॥ अर्धचन्द्रप्रतीकाशा यमुनातीरशोभिता ॥ ६० ॥ पुण्यापणवती दुर्गा रत्नसंचयगर्विता ॥ क्षेत्रा-
 णि सैस्यवन्यस्याः काले देवश्च वर्षति ॥ ६१ ॥ नरनारीप्रमुदिता सा पुरी स्म प्रकाशते ॥ निविष्टविषयश्चैव शूरसेनस्ततोऽभवत् ॥ ६२ ॥
 यावत् । भवाय बुद्धये पुर्या नगरस्य निर्माणे यः परमो धर्मस्तद्वित् ॥ ५९ ॥ ५६ ॥ अष्टाः चतुष्काः ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ निविष्टविषयोऽध्यासितमथुराप्रदेशः ॥ ६२ ॥

महासनपराक्रमः कार्तिकेतुल्यः ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ अग्निविशेषेन प्रकृष्टरा ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ कव्यादः मांसादो राक्षस इव ॥ ६९ ॥ जघन्य इव अर्जुन इव जातः ॥ ७० ॥ निरग्रहो निर्गलः ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ तव त्वत्तः विभ्यन्तीति ज्ञस्थानादेशः छान्दसः ॥ ८० ॥ नान्येन अनन्येन सर्वे-
तस्यां पुर्यां महावीर्यौ राजा भोजकुलोद्बहः ॥ उग्रसेन इति ख्यातो महासेनपराक्रमः ॥ ६३ ॥ तस्य पुत्रत्वमापन्नो योसौ विष्णो त्वया हतः ॥
कालनेमिर्महदैत्यः संश्रमे तारकामये ॥ ६४ ॥ कंसो नाम विशालक्षो भोजवंशविवर्द्धनः ॥ राजा पृथिव्यां विख्यातः सिंहविस्मयविक्रमः ॥ ६५ ॥
राज्ञां भयंकरो घोरः शङ्खनीयो महाक्षिताम् ॥ भयदः सर्वभूतानां सत्पथाद्ब्रह्मतां गतः ॥ ६६ ॥ दारुणाभिनिवेशेन दारुणेनान्तरात्मना ॥ युक्त-
स्तेनैव दूषेण प्रजानां रामहर्षणः ॥ ६७ ॥ न राजधर्माभिरतो नात्मपशुस्त्ववहः ॥ नात्मारज्ये प्रियकरश्चण्डः कररुचिः सदा ॥ ६८ ॥ स
कंसस्तत्र संभूतस्त्वया युद्धे पराजितः ॥ क्रव्यादो बाधते लोकानसुरेणान्तरात्मना ॥ ६९ ॥ योष्यसौ हयविक्रान्तो हयग्राव इति स्मृतः ॥ केशी नाम
हयो जातः स तस्यैव जघन्यजः ॥ ७० ॥ स दुष्टो हेषितपटुः केसरी निरग्रहः ॥ वृन्दावने वसत्येको नृणां मांसानि भक्षयन् ॥ ७१ ॥ अरिष्टो बलि-
पुत्रश्च ककुद्गी वृषरूपधृक् ॥ गवामरित्वमापन्नः कामरूपी महासुरः ॥ ७२ ॥ रिष्टो नाम दितेः पुत्रो वरिष्ठो दानवेषु यः ॥ स कुञ्जरत्वमापन्नो
दैत्यः कंसस्य वाहनः ॥ ७३ ॥ लम्बो नामेति विख्यातो योसौ दैत्येषु दर्पितः ॥ प्रलम्बो नाम दैत्योसौ वटं भाण्डीरमाश्रितः ॥ ७४ ॥ खर इत्यु-
च्यते दैत्यो धेनुकः सोसुरोत्तमः ॥ घोरं तालवनं दैत्यश्चतुर्द्वयासन्यग्रजाः ॥ ७५ ॥ वाराहश्च किशोरश्च दानवौ यौ महाबलौ ॥ मल्लौ रङ्गातौ
तौ तु जातौ चाणूमुखिकौ ॥ ७६ ॥ यौ तौ मयश्च तारश्च दानवौ दानवान्तक ॥ प्राग्य्यातिषे तौ भौमस्य नरकस्य पुरे रतौ ॥ ७७ ॥ एते
दैत्या विनिहतास्त्वया विष्णो निराकृताः ॥ मानुषं वपुरास्थाय बाधन्ते भुवि मानुषान् ॥ ७८ ॥ त्वत्क्रथाद्वेषिणः सर्वे त्वद्भक्तान् श्रान्ति मानुषान् ॥
तव प्रसादान्तेषां वै दानवानां क्षयो भवेत् ॥ ७९ ॥ त्वत्तस्ते विभ्यति दिवि त्वत्तो विभ्यति सागरे ॥ पृथिव्यां तव विभ्यन्ति नान्यतस्तु
कदाचन ॥ ८० ॥ दुर्वृत्तस्य हतस्यापि त्वया नान्येन श्रीघर ॥ दिवश्च्युतस्य दैत्यस्य गतिर्भवति मेदिनी ॥ ८१ ॥

शामन्तरात्मनेत्यर्थः त्वया हतस्य दुर्वृत्तस्यापि त्वमेव गतिरिति भावः इतरस्य तु दिवश्च्युतस्य मेदिनी गतिस्तत्राप्यन्येन हतस्य व्युत्थितस्य दुर्वृत्तस्य स्वर्गातिरेव सर्वसमाधारणापि
मर्लुभा किमुत त्वत्प्राप्तिः यतस्त्वयि जायति यमरूपेण पातयितुं सावधाने सर्तीति श्लोकद्वयार्थः तस्मान्महाकारुणिकस्त्वं तादृशान् कंसादीन् हन्तुं भूमावतारं कुरुष्वेति भावः ॥ ८१ ॥

॥८२॥ एवेवाह । तदित्यादिना ॥८३॥ अव्यक्ताः नृणां द्रष्टुम् अस्पष्टाः सुरोत्तमैरपि विष्णुत्वेन दृश्या अपि परब्रह्मभावेनादृश्यास्ते मूर्तयः शरीराणि । देवास्तु तासु दृश्यास्वेव मूर्तिषु संश्लिष्यन्ति ॥ ८४ ॥८५॥ भारते भरतवर्षे कार्यगुरुः गुरु महत्कार्यमस्यास्तीति कार्यगुरुः । आहिताश्व्यादित्वात्पूर्वनिपातः । चक्षुरिव सत्यथप्रकाशकः ॥ ८६ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे दीकार्यां चतुःपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥५४॥ पञ्चपञ्चाशकेऽध्याये नारदस्य च सान्त्वनम् ॥ ब्रह्मणोक्तं विभोर्जन्मस्थानं चापि निरूप्यते ॥ १ ॥ व्युत्थितस्य च मेदिन्यां हतस्य नृशरीरिणः ॥ दुर्लभं स्वर्गगमनं त्वयि जायति केशव ॥ ८२ ॥ तद्गच्छ स्वयं विष्णो गच्छामः पृथिवीतलम् ॥ दानवानां विनाशाय विमृज्यमानमात्मना ॥ ८३ ॥ मूर्तयो हि तवाव्यक्ता दृश्याऽदृश्याः सुरोत्तमैः ॥ तासु मृष्टास्त्वया देवाः संभविष्यन्ति भूतले ॥ ८४ ॥ तवावतरणे विष्णो कंसः स विनशिष्यति ॥ सेतस्यते च स कार्यार्थो यस्यार्थे भूमिरागता ॥ ८५ ॥ त्वं भारते कार्यगुरुरस्त्वं चक्षुरस्त्वं परायणम् ॥ तदा गच्छ हृषिकेश क्षितौ तान् जहि दानवान् ॥ ८६ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशपर्वणि नारदवाक्यं नाम चतुःपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५४ ॥ ४४ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ नारदस्य वचः श्रुत्वा सस्मितं मधुसूदनः ॥ प्रत्युवाच शुभं वाक्यं वरेण्यः प्रभुरीश्वरः ॥ १ ॥ त्रैलोक्यस्य हितार्थाय यन्मां वदसि नारद ॥ तस्य सम्यक् प्रवृत्तस्य श्रूयतामुत्तरं वचः ॥ २ ॥ विदिता देहिना मयैते भुवि दानवाः ॥ यां च यस्तनुमादाय दैत्यः पुष्यति विश्वम् ॥ ३ ॥ जानामि कंसं संभूतमुग्रसेनसुतं भुवि ॥ केशिनं चापि जानामि दैत्यं तुरगविग्रहम् ॥ ४ ॥ नागं कुब-
 लयापीडं मल्लौ चाणूरमुष्टिकौ ॥ अरिष्टं चापि जानामि दैत्यं वृषभरूपिणम् ॥ ५ ॥ विदितो मे खरश्चैव प्रलम्बश्च महासुरः ॥ सा च मे विदिता विप्र पूतना दुहिता बलेः ॥ ६ ॥ कालियं चापि जानामि यमुनाह्नदगोचरम् ॥ वैनतेयभयाद्यस्तु यमुनाह्नदमाविशत् ॥ ७ ॥ विदितो मे जरसन्धः स्थितो मूर्ध्नि महीक्षिताम् ॥ प्राणज्योतिषपुरे वापि नरकं साधु तर्क्ये ॥ ८ ॥ मानुषे पार्थिवे लोके मानुषत्वमुपागतम् ॥ बाणं च शोणितपुरे गुहप्र-
 तिमेतजसम् ॥ ९ ॥ हतं बाहुसहस्रेण देवैरपि सुदुर्जयम् ॥ मय्यासक्तो च जानामि भारतीं महतीं धुरम् ॥ १० ॥ सर्वं तच्च विजानामि यथा यास्यन्ति ते नृपाः ॥ क्षयो भुवि मया दृष्टः शक्रलोके च सत्क्रिया ॥ ११ ॥ पुरुषदेहानामपरवृत्तेर्देहिनाम् ॥ १२ ॥ संप्राप्य पार्थिवं लोकं मानुषत्वमुपागतः ॥ १३ ॥

नारदस्य वरेण्यः भोगमोक्षकामैर्वरेणीयः ॥ १ ॥ २ ॥ पुष्यति पुष्णाति विश्वं वैरम् ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ क्षय इति । एषां कंसादीनां भुवि क्षयः शक्रलो-
 कमत्क्रिया च मया कारणिकेन दृष्टा आलोचितास्त्वेव । अपरावृत्तः पुनर्भुवमपविष्टो देही प्राणो येषां तेषाम् ॥ ११ ॥ योगम् उद्यमं प्रवेक्ष्यामि अन्तर्यामितया

बहियमितश्च च उत्तमयामिपार्थिवं पृथिवीविकारं लोकं देहम् ॥ १२ ॥ ३ ॥ गत्योन्मर्दान्निदयः हन्तव्याः रिपवश्च हन्तव्याः ॥ १४ ॥ अंशोत्सर्गः अंशेनावतरणम् दिवौकसेति दृष्ट्वाः ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ समुत्पादच उन्मूल्य महत् महात्म्यम् यथा इति यावत् ॥ २० ॥ मये मयाथम् ॥ २१ ॥ प्रदीयमानाः महं कश्यपेन प्रत्यर्पमाणाः कंसार्द्धाश्चापि तान् सर्वान् वधिष्यामि महासुरान् ॥ तेन तेन विधानेन येन यः शांतिमेष्यति ॥ २३ ॥ अनुप्राविश्य योगेन तान्ता हि मत्तयो मया ॥ अमीषां हि सुरेन्द्राणां हन्तव्या रिपवो गुधि ॥ १४ ॥ जगत्यर्थं कृतो यथमंशोत्सर्गो दिवौकसे ॥ सुरदेवैरिगन्धर्वैरित्यानुभूते मग ॥ १५ ॥ विनिश्चयो हि प्रागेव नारदाय कृतो मया ॥ निवासं ननु मे ब्रह्मन्विदधातु पितामहः ॥ १६ ॥ यत्र देशे यथा जातो येन वेषेण वा वसनं ॥ तानहं समरे हन्यां तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १७ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ नारायणं सिद्धार्थमुपायं शृणु मे विभो ॥ भुवि यस्ते जनयिता जननी च भविष्यति ॥ १८ ॥ यत्र त्वं च महाबाहो जातः कुलकरो भुवि ॥ यादवानां महदंशमखिलं धारयिष्यति ॥ १९ ॥ तांश्चासुरान्समुत्पादय नृशं कृत्वात्मनो महत् ॥ स्थापयिष्यामि मर्यादां नृणां तन्मे निशामय ॥ २० ॥ पुरा हि कश्यपो विष्णो वरुणस्य महात्मनः ॥ जहार यज्ञिया गा वै पयोदास्तु महामखे ॥ २१ ॥ अदितिः सुरभिश्चैते द्वे भार्ये कश्यपस्य तु ॥ प्रदीयमाना गास्तास्तु नैच्छतां वरुणस्य वै ॥ २२ ॥ ततो मां वरुणोभ्येन्य प्रणम्य शिरसा ततः ॥ उवाच भगवन् गावो गुरुणा मे हता इति ॥ २३ ॥ कृतकार्यो हि गास्तास्तु नानुजानाति मे गुरुः ॥ अन्ववर्तत भार्ये द्वे अदितिं सुरभिं तथा ॥ २४ ॥ मम ता ब्रूक्षया गावो दिव्याः कामदुहः प्रभो ॥ चरन्ति सागरान् सर्वान् रक्षिताः स्वेन तेजसा ॥ २५ ॥ कस्ता धर्षयितुं शक्तो मम गाः कश्यपाद्वते ॥ अक्षयं या क्षरन्त्यश्रयं पयो देवामृतोपमम् ॥ २६ ॥ प्रभुर्वा व्युत्थितो ब्रह्मन् गुरुर्वा यदि वेतरः ॥ त्वया नियम्याः सर्वे वै त्वं हि नः परम्मा गतिः ॥ २७ ॥ यदि प्रभवतां दण्डो लोके कार्यमजानताम् ॥ न विद्यते लोकगुरो न स्युर्वै लोकसेतवः ॥ २८ ॥ यथा वास्तु तथा वास्तु कर्तव्ये भगवान् प्रभुः ॥ मम गावः प्रदीयन्तां ततो गन्तास्मि सागरम् ॥ २९ ॥ या आत्मदेवता गावो या गावः सत्वव्ययम् ॥ लोकानां त्वप्रवृत्तानामेकं गोब्रह्मणं स्मृतम् ॥ ३० ॥ त्रातव्याः प्रथमं गावस्त्रातास्त्रायन्ति ता द्विजान् ॥ गोब्रह्मणपरित्राणे परित्रातं जगद्रवेत् ॥ ३१ ॥ इत्यम्बुपतिना प्रोक्तो वरुणेनाहमच्युता ॥ गवां कारणतत्त्वज्ञः कश्यपे ज्ञापमुत्तमजम् ॥ ३२ ॥ येनांशेन हता गावः कश्यपेन महर्षिणा ॥ स तेनांशेन जगति गत्वा गोपत्वमेष्यति ॥ ३३ ॥ गवां कारणतत्त्वज्ञः कश्यपे ज्ञापमुत्तमजम् ॥ ३२ ॥ गुरुणा पित्रा कश्यपेना ॥ ३३ ॥ नानुजानाति न प्रत्यययति ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ व्युत्थितस्य कर्मर्यादः ॥ २७ ॥ सेतवो मर्यादाः ॥ २८ ॥ कर्तव्ये सर्वासमन्कार्ये प्रदीयन्तां दापनीयास्त्येत्यर्थः ॥ २९ ॥ आत्मा ब्रह्मैव देवता यासां ॥ ३० ॥ ३१ ॥ उत्तमजम् उदमजम् ॥ ३२ ॥ कश्यपस्य एकेशो नन्दः ॥ परो वसुदेव इत्यशयेनाहायेनांशेनेति ॥ गोपत्वं नन्दत्वम् ॥ ३३ ॥

तेपीति सन्धिरार्षः ॥३४॥ स प्रसिद्धोऽन्यो यस्तस्य कश्यपस्यांशः स वसुदेवः गोदु गोपालेऽपि अविनिर्विण्ण निगतिः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ तस्येति । अदितेरपि यशोदादेवकीर्तिदे-
 रूपे द्रष्टव्ये कश्यपवत् गोष्वित्यनुषङ्गात् ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ वधयस्य वद्धय स्वार्थे णिच् ॥ ३९ ॥ ४० ॥ त्वैते त्वा त्वाम् ॥ ४१ ॥ आत्माननिनि सादः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ बालत्वं
 या च सा सुरभिर्नाम अदितिश्च सुराणिः ॥ तेषुभे तस्य भार्ये वै तेनैव सह ग्रास्यतः ॥ ४४ ॥ ताभ्यां च सह गोपत्वे कश्यपो भुवि रंस्यते ॥ स तस्य
 कश्यपस्यांशस्तेजसा कश्यपोपमः ॥ ४५ ॥ वसुदेव इति ख्यतो गोषु तिष्ठति भूतले ॥ गिरिगोवर्धनो नाम मथुरायास्त्वदूरतः ॥ ४६ ॥ तत्रासौ गोषु
 निरतः कंसस्य करदायकः ॥ तस्य भार्यद्वयं जातमदितिः सुरभिश्च ते ॥ ४७ ॥ देवकी रोहिणी चैव वसुदेवस्य धीमतः ॥ सुरभी रोहिणी देवी चा-
 दितिर्देवकी त्वभूतः ॥ ४८ ॥ तत्र त्वं शिशुरेवादौ गोपालकृतलक्षणः ॥ वद्धयस्य महाबाहो पुरा त्रैविक्रमे यथा ॥ ४९ ॥ छादयित्वात्मनान्मानं मायया
 योगरूपया ॥ तत्रावतर लोकानां भवाय मधुसूदन ॥ ४० ॥ जयाशर्विचनैस्त्वैते वद्धयन्ति दिवौकसः ॥ ४१ ॥ आत्मानमात्मना हि त्वमवतार्य महीतले ॥
 देवकी रोहिणी चैव गर्भाभ्यां परितोषय ॥ गोपकन्यासहस्राणि रम्यंश्च मेदिनीम् ॥ ४२ ॥ गाश्च ते रक्षतो विष्णो वनानि परिधवतः ॥ वनमालाप-
 रिक्षितं धन्या द्रक्ष्यन्ति ते वपुः ॥ ४३ ॥ विष्णो पद्मपलाशाक्ष गोपालवसतिं गते ॥ बाले त्वयि महाबाहो लोको बालत्वमेष्यति ॥ ४४ ॥ त्वद्भक्ताः
 पुण्डरीकाक्ष तव चित्तवशानुगाः ॥ गोषु गोपा भविष्यन्ति सहायाः सततं तव ॥ वने चारयतो गाश्च गोष्ठेषु परिधावतः ॥ ४५ ॥ मज्जतो यमुनायां च
 रतिं प्राप्स्यन्ति ते त्वयि ॥ जीवितं वसुदेवस्य भविष्यति सुजीवितम् ॥ ४६ ॥ यस्त्वया तात इत्युक्तः स पुत्र इति वक्ष्यति ॥ अथवा कस्य पुत्रत्वं
 गच्छेथाः कश्यपहाते ॥ ४७ ॥ का च धारयितुं शक्ता त्वां विष्णो अदितिं विना ॥ योगेनात्मसमुत्थेन गच्छ त्वं विजयाय वै ॥ वयमप्यालयास्त्वान्वाच्
 गच्छामो मधुसूदन ॥ ४८ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ स देवानभ्यनुज्ञाय विविक्ते त्रिदिवालये ॥ जगाम विष्णुः स्वं देशं क्षीरोदस्योत्तरां दिशम् ॥ ४९ ॥
 तत्र वै पार्वती नाम गुहा मेरोः सुदुर्गमा ॥ त्रिभिस्तस्यैव विक्रान्तैर्नित्यं पर्वसु पूजिता ॥ ५० ॥ पुराणं तत्र विन्यस्य देहं हरिरुदारधीः ॥ आत्मानं
 योजयामास वसुदेवगृहे प्रभुः ॥ ५१ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे हरिवंशपर्वणि पितामहवाक्यं नाम पञ्चपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५५ ॥
 त्वन्माहात्म्यानभिज्ञत्वम् ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ धारयितुं गर्भं इति शेषः ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ विक्रान्तैः पादप्रतिमासिखलक्षिताऽत एव पूजिता ॥ ५० ॥ ५१ ॥ इति श्रीमत्पद्मा-
 वयममाणमयादिधुरन्धरचतुर्द्धरवंशावतंसश्रीगोविन्दसूरिसूनेर्नीलकण्ठस्य कृतौ भारतमावदीये हरिवंशार्थप्रकाशे हरिवंशपर्वणि दीक्षायां पञ्चपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५५ ॥

इदं पुस्तकं श्रीकृष्णदासात्मज-गंगाविष्णुना कल्याणनगर्यां निज " लक्ष्मीविङ्कटेश्वर " मुद्रणालयेऽङ्कितम् । शकाब्दाः १८१८, संवत् १९६३.

॥ इति महाभारते खिलेषु हरिवंशे प्रथमं हरिवंशपर्वं संपूर्णम् ॥